

2002

1

AETAS

G. ETÉNYI NÓRA

Államelmélet, politika és pamfletok
a 17. századi Európában

KŐSZÉCHY MIKLÓS

Babilontól Jeruzsálemig: a kommunikáció csapdái

KULCSÁR KRISZTINA

A helytartói státus.

Albert szász herceg (1738-1822) kinevezése és
évtizedei Magyarországon

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A „szináni ajánlat”. Oszmán vazallus államok
létesítésének terve 1593-ban

ZAKAR PÉTER

Az erdélyi tábori főlelkészség története (1750-1868)

Bemutatjuk Andrew C. Janos politológust

Következő számunk tartalmából

DOMINKOVICS PÉTER

Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János

CIEGER ANDRÁS

Árny- és fényképek. Lónyai Menyhért személyisége

CSAPÓ CSABA

Életrajz és mentalitás. Ráday Gedeon elfelejtett élete

PERÉNYI ROLAND

Egy kivégzett bűnöző az 1860-as években

FISLI ÉVA

Az ismeretlen katona. Kurucz János (1916–1951) Kísérlet életrajzra

MAJTÉNYI GYÖRGY

Emlékezés és személyiség – Az életút rekonstrukciójáról

Bemutatjuk Paulinyi Ákos gazdaságtörténészt

PAULINYI ÁKOS

Iparpolitika Magyarországon és Ausztriában, és a gazdasági integráció problémája (1880–1914)

2002/1

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

PAPP SÁNDOR

A kiadvány
Fund for Central and East European Book Projects,

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Soros Alapítvány,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(mb. főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok:

- BAGI ZOLTÁN PÉTER
Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi rendeletei 5
- G. ETÉNYI NÓRA
Államelmélet, politika és pamfletok a 17. századi Európában 15
- KÓSZEGHY MIKLÓS
Babilontól Jeruzsálemig: a kommunikáció csapdái 36
- KULCSÁR KRISZTINA
A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon 51
- PAPP SÁNDOR
Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál. Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnā-méi körül 67
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ
A „szináni ajánlat”. Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban 97
- ZAKAR PÉTER
Az erdélyi tábori főlelkészség története (1750–1868) 111

Műhely

- SEMSEY VIKTÓRIA
Egy ismeretlen ostromrajz Buda visszafoglalásáról. Sitio y expugnation de la Ciudad de Buda (Buda városának ostroma és visszafoglalása) 131
- TÓTH HAJNALKA
Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban 136

Forrásközlés

- KRUPPA TAMÁS
Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból. (Adalékok az oszmán tervekhez a tizenöt éves háború kezdetén) 154

Határainkon túl

- Húzzunk határvonalat a szociológia és a teológia között! Beszélgetés János Cs. Andrással (Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES) ... 156
- Andrew C. Janos műveinek bibliográfiája 161
- ANDREW C. JANOS
A militarizált társadalmak tündöklése és bukása: Németország és Oroszország mint nagyhatalom, 1890–1990 164

Vita

FARAGÓ TAMÁS Megjegyzések Lévai Csaba könyvismertetéséhez	187
LÉVAI CSABA Válasz Faragó Tamás megjegyzéseire	192

Figyelő

Pápa vára a török háborúk forgatagában (Pálffy Géza: <i>A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997. 188 old.</i>) BAGI ZOLTÁN PÉTER	197
Katonai táborok Pannoniában a limes mentén (Kovács Péter: <i>Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. PPKÉ BTK, Piliscsaba, 1999.</i>) FEHÉR BENCE	199
„Szabadság idegen fennhatóság alatt”. Nyugat-Kis-Ázsia görög városai a római uralom alatt. (Aelius Aristeidész: <i>Róma magasztalása [eis Rhómén, or. XXVI – K.] A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékének kiadványai I. Budapest, 2001. 224 old.</i>) SARKADY JÁNOS	202
Különbségek és hasonlóságok a két román vajdaság és Erdély portai viszonyában. (Călin Felezeu: <i>Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană. Cluj-Napoca, 1996. 383. Presa Universitară Clujeană</i>) VOLONCS LÁSZLÓ	204
Számunk szerzői	209

Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi rendeletei

1590 márciusában a Porta tizenhárom évi háborúskodás után békét kötött a perzsa sahhal. A birodalom belső békéje azonban – úgy tűnt – éppen ekkor bomlott fel, hiszen Észak-Afrikától Anatólián át egészen Isztambulig egymást érték a zavargások, lázadások. Az oszmán vezetőknek mindezekén túl súlyos külpolitikai helyzettel is szembe kellett nézniük: fennállt a veszélye annak, hogy Lengyelország osztrák Habsburg, míg a Francia Királyság spanyol befolyás alá kerül, s ezáltal az európai hatalmi viszonyok az Oszmán Birodalom számára kedvezőtlen irányba fordulnak.¹ Isztambulban a keresztény hatalmak diplomatái 1590 táján úgy vélték, hogy a szultán II. Fülöp spanyol király állama ellen kezdeményez tengeri háborút.² Háromévi bizonytalanság, kivárás és belpolitikai küzdelem után III. Murád engedve a „ruméliai” vagy „nyugati lobb” befolyásának 1593 nyarán – Dervis vagy Telli Haszán boszniai beglerbég sziszeki vereségét követően – haderejét a magyarországi hadszíntér felé irányította.³ A Titkos Tanács egyik, 1594-ben készített szakvéleménye szerint a prágai udvart felkészületlenül érte e támadás: a végházak majd mindegyike romos állapotú volt, nem volt hadfelszerelés és élelem, a zsoldosok egy része vagy majd éhen halt vagy megszökött, a szolgálatban maradtak inkább hasonlítottak koldusokhoz mint katonákhoz, az Udvari Kamara pedig kimerült, ugyanis az az összeg,⁴ ame-

¹ Fodor Pál: Egy nagy háború előjátéka. Megjegyzések az 1591–1593 közötti oszmán politikáról. In: Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 399. (a továbbiakban: Fodor); Vö. Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 63–64. (a továbbiakban: Tóth)

² Bővebben: Fodor Pál: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–1592-ben. In: Fodor 217–342.

³ Vö. Fodor 403–404.; Tóth 63–81.

⁴ Az 1582-ben összehívott birodalmi gyűlésen a rendek jóváhagytak 40 Römermonatnyi Türkenhülftet a következő öt évre, valamint török elleni háború esetére még tíz Römermonatot. Heischmann, Eugen: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925. 96. (a továbbiakban: Heischmann) A „Römermonat” („római hónap”) 4000 lovas (fejenként 12 rajnai forint) és 20000 gyalogos (fejenként 4 rajnai forint) egyhavi zsoldját jelentette, amely összesen 128 000 rajnai forintot tett ki. Ebből az összegből 1576-ban már csak közel a fele folyt be, mintegy 60–70 000 rajnai forint. Ezt az adót egy meghatározott területről egy bizonyos – előre megállapított – adókvóta alapján gyűjtötték be. A pénzt kijelölt gyűjtőhelyen (Augsburgban, Frankfurtban, Nürnbergben, Regensburgban és Lipszében) kellett befizetni a birodalmi fizetőmesteri (Pfennigmeister) hivatalba, évi két részletben: Keresztelő Szent János születése napján azaz június 24-én és Jézus Krisztus születése napján azaz december 25-én. A birodalom 10 körzete (Kreis) közül kettő mentesült a fizetés alól: Burgundia mint a spanyol korona birtoka mentességet élvezett; az osztrák körzet szintén nem fizetett, mert lakói más formában vették ki részüket a török elleni harcból. Vö. Wölflinger Ildikó: Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar háborút illetően. Szeged, 1994. Documenta Historica, 15. (a továbbiakban: Wölflinger); Heischmann 56–57., 59–61. és 63.; Szekfű Gyula: Magyar történet. III. Budapest, 1935. 138–146. (a továbbiakban: Szekfű) 138–146.; Sinkovics István: A három országrész igazgatása. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Szerkesztő: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. I. kötet, 429–430.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten. 91. Fasc., 3. 6. §. Ma-

lyet ezen költségek fedezésére megelőlegezhettek, már elfogyott. A fenti jelentés összeállítója vagy összeállítói szerint a császár országait csak egy – késedelem nélkül összehívott – birodalmi gyűlésen jóváhagyott segély menthetné meg a teljes pusztulástól.⁵

Az uralkodónak és tanácsadóinak azonban korántsem volt egyszerű meggyőznie az egyre kevesebb érdeklődést mutató rendeket a töröksegély szükségességéről. A császár előjoga a 16. századra már csak a birodalmi gyűlés összehívására, felosztatására, illetve döntéseinek kihirdetésére korlátozódott, melyekhez a választófejedelmek előzetes beleegyezése kellett.⁶ A rendek önkéntes hozzájárulásának elnyeréséhez az uralkodó kezében az egyedüli befolyásoló eszköz a előterjesztés (proposíció) maradt. Ezért az előterjesztésnek minden lehetséges és politikailag átgondolt megfontolást magába kellett foglalnia.⁷ Az Augsburgi Vallásbéke és a harmincéves háború közötti időszak birodalmi gyűléseinek tárgyalási rendjében az első, kiemelt helyet a töröksegély foglalta el.⁸ A proposíciónak szemléletes képet kellett festenie azokról a katonai és pénzügyi nehézségekről, amellyel a császári politikának szembe kellett néznie a magyarországi végeken. Az uralkodó igyekezett minden – elsődlegesen emocionális – eszközt kihasználni azért, hogy a birodalom a rendek beleegyezését elnyerje az egyre növekvő kiadások fedezésére.⁹

Az a tény, hogy a maradék Magyarország, az örökös tartományok és a Cseh Királyság jövedelmei nem elegendők a török elleni háború sikeres megvívásához, arra készítette II. Rudolfot, hogy 1594. április 17-re Regensburgba birodalmi gyűlést hirdessen, amelynek az időpontját később (március 12-én) május 1-re halasztotta.¹⁰ Itt a rendek végül 80 Rómermonatot hagytak jóvá Türkenhilfeként,¹¹ amelyből 20 hónapot – fele-fele arányban – mint gyorssegélyt 1594-ben és 1595-ben, 60 hónapot pedig az elkövetkezendő öt évre szétosztva, mint állandó segélyt kellett biztosítaniuk.¹²

Regensburgban azonban 1594. augusztus 19-én a birodalmi gyűlésen megjelentek előtt a „török cikkelyek” után egyéb háborúval kapcsolatos határozatokat is kihirdettek. Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés végzéseihez hasonlóan ugyanis a császár és tanácsadói az 1555 óta fennálló birodalmi béke megőrzéséért újra fontosnak ítélték, hogy szabályozzák német területen a zsoldba fogadást és az ehhez kapcsolódó intézkedéseket.¹³ Azonban

gyar Országos Levéltár, Mikrofilm: W 4940 (A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHStA Reichsarchiv)

⁵ Heischmann 96.

⁶ Vö. Aulinger, Rosemarie: Das Bild des Reichstags im 16. Jahrhundert. Göttingen, 1980. 110.; illetve Schulze, Winfried: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. München, 1978. 82. (a továbbiakban: Schulze)

⁷ Vö. Schulze 94.

⁸ Vö. Szekfű 138.; Heischmann 73.; Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. 108. évfolyam Hadtörténelmi Közlemények, 1995/1. 115.

⁹ Vö. Schulze 95.

¹⁰ Heischmann 96–97.

¹¹ A birodalmi rendek már a 15. század végén segélyt hagytak jóvá a török fenyegetéssel szemben (Türkenhilfe). Kezdetben a töröksegély jelenthetett pénzügyi- és katonai segélyt is. A 16. század közepétől azonban a pénzsegély vált rendszeressé. A Türkenhilfenek két formáját különböztették meg: az úgynevezett gyors segélynél (*eilende Hilfe*) a segítség gyors rendelkezésre bocsátása volt jellemző, míg az ún. állandó segély (*beharliche Hilfe*) nagyobb mértékű és hosszabb idő alatt felhasználható segítséget biztosított. Számítási egységnek az 1521-es worms birodalmi gyűlésen a császári koronázásra megajánlott összeget vették.

¹² Heischmann 99. A birodalmi gyűlés Türkenhilfere vonatkozó részéről (18–268) 1994-ben Wölfinger Ildikó készített fordítást. Lásd Wölfinger idézett művét.

¹³ 1570-ben a birodalmi gyűlés végzéseinak első 23 cikkelye az idegen hatalmak általi zsoldba fogadás feltételeivel foglalkozott megelőzve a törökkérdést. Lanzinner, Maximilian: Der Reichstag

még mielőtt a birodalmi gyűlés idevonatkozó végzéseit bemutatnám, szeretnék röviden átfogó képet festeni a kor német hadállítási, hadszervezési szokásairól és intézkedéseiről. A Német-római Birodalomban a zsoldos csapatok toborzására, felállítására egy-egy hadakozásban jártas hivatásos és nem utolsósorban vállalkozó kedvű katona kapott/kaphatott megbízást a császártól vagy más uralkodótól (mint például a spanyol király), ritkábban pedig az ausztriai vagy birodalmi rendektől az úgynevezett *Bestallungok*, vagyis kinevezési szerződések alapján. A megbízott személy három különböző iratot vehetett át megbízójától: a *pátenst* vagy *Bestallungbriefet*, a szűken értelmezett *Bestallungot* vagy kinevezési dekrétumot, valamint a *kapitulációt*. Az első irattípus, azaz a pátenst röviden egy ezred vagy egység felállításához szükséges utasításokat és feladatokat vette számba: rendelkezett a felfogadás időtartamáról, a csapat létszámáról, a szemle (*mustra*) helyéről és a zsoldfizetés mikéntjéről. A második irattípusba tartozó kinevezési dekrétumok az ezredes, az ezredes közvetlen stábjának (*Obristen Statt*) és az ezred rendjéért, ellátásáért, mindennapjainak megszervezéséért felelős úgynevezett „magas tisztségviselők karának” (*Statt der hohen Ämter*), valamint a „*prima plana*” (zászlóalj)törzs tagjait és zsoldját sorolta fel. A harmadik irattípusba sorolhatók a megegyezések/megállapodások/kapitulációk, amelyekben a megbízó a felállítandó egységek megszervezését határozta meg, valamint írásban rögzítette mindazon tilalmakat, melyekkel a visszaéléseknek és erőszakoskodásoknak igyekezett elejét venni: a felfogadottak nevét, fegyverzetét pontosan feljegyezték, az alakulatot megmustrálták/megszemlélték, majd az ezredes mellé egy komisszáriust rendeltek, aki a zsoldfizetést felügyelte. A Birodalom és az örökös tartományokban élő lakosság védelmében a kapituláció felelőssé tette a hadivállalkozót az átvonuló ezred rendjéért és fegyelméért is. Az esetleges károk megtérítésére pedig óvadékot kellett adnia.¹⁴

Miután a megbízott ezredes/hadivállalkozó átvette a fent említett iratokat, valamint a rendelkezésére bocsátott előleget (a gyalogságnál *Laufgeldnek*, a lovasságnál *Anrittgeldnek* neveztek az előleget), kezdetét vette a toborzás. Elsőként felfogadta a századosokat (*Hauptmann*) a zászlóaljok számának megfelelően, szétosztotta közöttük az adott egység felállításához szükséges pénzt, valamint kijelölte számukra a toborzókerületet és a mustrahelyet. Már a toborzás ideje alatt megkezdődött az ezred szervezése, hiszen a főtisztek szokás szerint egy-egy tábori írnot (*Feldschreiber*) alkalmaztak, aki röviden lejegyezte minden zsoldba fogadott kereszt- és vezetéknevét, születési helyét, az átadott előleg összegét, valamint felszerelését, amellyel a mustrán meg akart jelenni. Ezen eljárás lezárásaként a toborzottak egy *Laufzettelt*¹⁵ kaptak, amire felírták a szemle helyét, időpontját, valamint a mustrahelyen az előzetes szervezéssel megbízott *Fourierek*¹⁶ nevét. A szemlén a megérkezett szolgálatra jelentkezőket egységekbe osztották, majd szükség szerint kiegészítették fegyverzetüket és felszerelésüket.¹⁷ A mustra befejeztével a zsoldosok esküt tettek az előttük

zu Speyer 1570. In: Deutsche Reichstagakten. Reichsversammlungen 1556–1662. Göttingen, 1988. 1201–1202., 1206–1215. (a továbbiakban: Lanzinner)

¹⁴ Lásd Bagi Zoltán Péter: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. Hadtörténelmi Közlemények, 114. évfolyam, 2001/2–3. 391–409. (a továbbiakban: Bagi 2001/a)

¹⁵ A szó pontos fordítását nehéz megadni, jelentését csak körülírni lehet, amely egyfajta útlevele vagy igazolásra utal.

¹⁶ Élmezési és elszállásolási (hadtáp) altiszt, aki a zászlóalj törzsében teljesített szolgálatot. A Hadtörténelmi Közleményekben megjelent cikkemben egy olvasati hiba miatt jelentését a *Kurier* szóval felcseréltem, ezt a félreértést ezúton szeretném korrigálni. Bagi 2001/a 400 és 402.

¹⁷ Möller, Hans-Michael: Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1976. Frankfurter historische Abhandlungen, 12. 14–31. (a továbbiakban: Möller)

felolvasott *Artikelbrief* pontjaira,¹⁸ s ezzel megkezdték szolgálatukat. A szolgálati idő leteltével (német katonai szokás szerint három hónap) az egységet leszerelték, és egy felosztási helyre (*Abdankplatz*) rendelték. Itt a csapatot a komisszáriusok újra megmustrálták, a csapat zászlóját levonták, a katonákat lefegyverezték, és menlevéllel (*Passport*) elbocsátották.¹⁹

Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés végzéseinek az idegen hatalmak által fel fogadott hadtoborzókra/hadivállalkozókra vonatkozó pontjai három, egymástól jól elkülöníthető részre oszthatók: bevezetés, vagyis ezen cikkelyek megismétlésének okai (4 artikulus); a szabályok körülhatárolása, valamint a hadtoborzást vállaló személy és kezesének esküszövege (10 artikulus); a károkat okozókkal és az előírások ellen vétőkkel szembeni szankciók (2 artikulus).

Elsőként a hadtoborzásra vonatkozó határozatok szükségszerűségének indokait vették számba a birodalmi gyűlés végzéseinek összeállítói. Eszerint „... mindenholnand majd naponta gyakorta és mérték fölött sok panasz és rossz [hír] érkezik ...”²⁰, s hogy nem csupán a birodalom békerendelkezéseit fenyegették sokféle módon különböző erőszakos cselekedetek, „... hanem a Szent Birodalom világos és sok esetben szigorú intézkedéseivel és döntéseivel szemben, a hadtoborzást elkezdve, és követve, egyesek teljesített óvadék nélküli mustrákkal, beszállásokkal, és átvonulással, a békeszerető hűséges nemeseket és alattvalókat, ... nem csekély veszedelembé sodorták ...”²¹ Ezért a császár emlékeztette és figyelmeztette a Regensburgban megjelent választófejedelmeket, fejedelmeket, rendeket, tanácsosokat, követeket és küldötteket, hogy az említett esetekben megfontolásaikat/terveiket gyűjtsék össze, azért hogy a birodalom békéjét fenyegető visszasságokat fölszámolhassák, „... különösképpen pedig a rendezetlenségek és a nehézségek az oda- és átvonulásokban, [és] a birodalmi döntésekkel veszélyesen szembenálló toborzásokban megszűnhessenek és elkerülhetők maradjanak ...”²²

Felmerül a kérdés, hogy mindezek a hadállítás körüli visszasságok mi miatt történhetek? A birodalom 1555 óta fennálló belső békéjét a francia vallásháborúk és a németalföldi szabadságharc meg-megújuló küzdelmei többször is veszélybe sodorták. Ezért a birodalmi gyűlések határozatokat hoztak a német területen idegen hatalmak megbízásából vagy megsegítésére történő toborzások szabályozásával kapcsolatosan, először 1570-ben²³ Speyerben, majd 1576-ban Regensburgban és 1582-ben Augsburgban.²⁴ 1594-re a Német-római

¹⁸ Tábori rendtartást (*Feldordnung*) és az uralkodónak tett hűségesküt tartalmazó irat. Az *Artikelbrief*felel Pálffy Géza foglalkozott részletesen könyvében. Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 23–33. (a továbbiakban: Pálffy)

¹⁹ Vö. Bagi 2001/a 407.

²⁰ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései 1594. A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 9.27.§

²¹ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 9.27.§

²² A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 9–10.27.§

²³ A speyeri birodalmi gyűlés azonban nem csupán a hadtoborzással kapcsolatos végzések miatt kiemelkedően fontos a német hadügy fejlődésében, hiszen itt a rendek elfogadták az „*Articul auf die Teutsche Fußknechte*” című szabályzatot. Két dologban is összefügg egymással a két határozat: egyrészt mindkettőt Lazarus von Schwendi készítette elő. Másrészt a más uralkodók megbízásából végrehajtott hadtoborzást szabályozó cikkelyekhez hasonlóan a zsoldosokra vonatkozó szabályzat is 1594-ben is hatályban volt, bár ekkora átdolgozását időszerűnek ítélték. Pálffy 29–32.; Bagi Zoltán Péter: Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés. *Világtörténet*, 2001. tavasz-nyár, 82. (a továbbiakban: Bagi 2001/b)

²⁴ Az 1570. évi birodalmi gyűlés összehívása szorosan összefügg a franciaországi vallásháborúk és a vallási köntösbe bújtatott németalföldi szabadságharc fellángolásával, hiszen mind a katolikus, mind a protestáns oldalon harcoltak német zsoldosok, vagy meggyőződésből (például Wolfgang von Zweibrücken), vagy a jó zsold reményében (például János Vilmos weimari her-

Birodalom nyugati határán hasonló külpolitikai helyzet alakult ki, mint az 1570. évet megelőzően. Az 1590-es évek első harmadában mindkét háborús gócpont újra aktivizálódott. III. Henrik francia király 1589. augusztus 1-jei meggyilkolásával a trón egyetlen várományosa a hugenotta Bourbon (IV.) Henrik lett. Az elkövetkező tíz esztendőben – az 1598. május 2-án Vervins-ben aláírt békéig – két háborús konfliktussal kellett megküzdenie az új uralkodónak: 1589 és 1593 között a Katolikus Unióval, majd 1595-től mintegy három évig a spanyol királysággal szemben viselt háborút.²⁵ 1590–91-ben pedig az eleddig jórészt csak védekező németalföldi északi tartományok Orániai Móric²⁶ parancsnoksága alatt jelentős haderővel (mintegy 20 000 fő) megtámadták a spanyol kézben lévő Brabantot. Az elhúzódó háborút az 1609. április 9-én aláírt bergen-op-zoomi egyezmény zárta le, melyben Albert főherceg németalföldi spanyol helytartó elismerte az északi tartományok függetlenségét.²⁷ Mindkét háború a szembenálló felektől jelentős és jól képzett katonaság felvonultatását igényelte, ezért valószínűleg külföldi toborzók jelenhettek meg a birodalom területén, vagy egy-egy német vállalkozó kedvű katona ajánlkozott csapatok gyűjtésére és harcra vetésére nem csekély anyagi haszon reményében. A birodalmi gyűlés végzésének 28. cikkelye ez utóbbi háborút emelte ki,²⁸ mint amely „... a birodalom belső nyugalma és békéjét veszélyezteti ...”²⁹ Ugyanis „... ameddig ... ez [a németalföldi lázadás] nem csillapszik és rendeződik, az ország pusztulása és a bizonytalanság miatt a birodalom szomszédos területeinek nemesei szüntelen panaszolják, [hogy a háború őket] bajba juttathatja ...”³⁰ Mindez a császárt arra készítette, hogy ezt a birodalom békéjét és stabilitását fenyegető ügyet a választófejedelmekkel, fejedelmekkel és nemesekkel megvitassa.³¹

A 30. artikulus mind a birodalom rendjeit, mind pedig a zsoldba fogadókat, hadivállalkozókat emlékeztette és figyelmeztette a fent említett 1570.,³² 1576. és 1582. évi birodalmi gyűlések idevonatkozó határozatára „... amely oly üdvös utasításokat tartalmazott, [hogy] hogyan és milyen módon, [és] milyen feltételekkel is kell történnie és végbemennie a toborzásoknak, [és] milyen formán és módon is kell az óvadékat a lovaskapitányoknak, főtiszteknek és parancsnokoknak valóban teljesíteni, és [hogy] miképpen kell eljárni azzal szemben, aki ez ellen vét ...”³³ A birodalmi kerületek³⁴ ezredeseinek (*Kreiß Obrist*) is meg-

ceg). Ezért a szász és a brandenburgi választófejedelmek kérésének engedve II. Miksa császár 1569 januárjában hivatalosan bejelentette, hogy a következő évben Speyerben birodalmi gyűlést kíván összehívni. Az uralkodó és köre (elsősorban Lazarus von Schwendi) azonban elsősorban egy új törökelleni segély jóváhagyását remélte a birodalmi rendektől. Vö. Lanzinner, Maximilian: *Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II.* (1564–1576). Göttingen, 1993. 315., 325.; Jász Dezső: *Hugenották*. Budapest, 1974. 32.; Lásd még: *Bagi* 2001/b 78–88.

²⁵ Vö. Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Harmadik kötet. Budapest, 1996. 1279–1297.

²⁶ Orániai Móric és két unokatestvére (Nassaui Vilmos Lajos és Nassaui János) a 16. század végén jelentős újításokkal (contramars, vonal- vagy „Salven”-taktika, egységes tüzérségi kaliberek, a gyakorlatozás bevezetése, hadiakadémia felállítása) tette ütőképessé a németalföldi hadsereget, s tevékenységük jelentősen hozzájárult a kor hadügyének fejlődéséhez. Parker, Geoffrey: *Die militärische Revolution*. Frankfurt, 1990. 39–41.

²⁷ Vö. Wittman Tibor: *Németalföld aranykora*. Budapest, 1965. 132–137.

²⁸ A birodalom ellensége számára a német zsoldosok felfogadása tiltva volt. Így például a francia szolgálatba állás súlyos büntetést vont maga után. Möller 18.

²⁹ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10.28.§

³⁰ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10.28.§

³¹ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10.29.§

³² A szövegben helytelenül 1500 szerepel. A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10.30.§

³³ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10.30.§

parancsolták, hogy ezen végzésekben semmi változást ne tegyenek. Ennek ellenére úgy ítélték meg az összegyűlt rendek a helyzetet, „... hogy mindenfelé nagyon káros visszasságokat tapasztaltak a nemesek és alattvalóik érezhető terhére az ilyen toborzásokban, oda-, át- és elvonulásokban, mikor is aligha történt meg [a nemesek és az alattvalók biztosítása] az óvadékok és adósságok teljesítésével, és mikor az ezredesek, lovaskapitányok, főtisztek és parancsnokok nem csupán megtagadták, hanem tetszésük szerint át akarták [ezt] formálni ...” úgy, hogy a hadállítás és ellátás költségeit, valamint az óvadék súlyos terhét az alattvalókra igyekeztek áthárítani.³⁵ Azért, hogy mindezek a visszasságok és „hirtelen feltűnő bajok” megszűnjenek, a birodalmi gyűlés elrendelte, „...hogy mindenfelé és minden birodalmi kerületben, amelyekben ilyen és ehhez hasonló toborzások történtek, [és] át- és odavonulással is érintettek, egészen szigorú komolysággal, buzgalommal és képességgel ezt végrehajtásák és teljesítsék, amelyek a fent említett birodalmi rendeletek és végzések, különösen az 1570., 1576. és 1582. évben ... kiválóan és jól átgondoltan felállítottak, és hogy minden egyes birodalmi kerületi ezredes ... viselt hivatalának és teljesített kötelességének erejénél fogva, azt tekintet nélkül megtegye és végrehajtja, amit ezek mindegyikének [ti. birodalmi rendeletek] tartalma magában hordoz, és minden egyes [zsoldba fogadóra] kiszab ...”³⁶ Ezért tehát a császár és a megjelent birodalmi rendek és követek úgy határoztak, hogy „... ilyen üdvös, jól meggondolt rendeleteket és birodalmi végzéseket ide [ebben az évben újra] megismétlik ...”³⁷

A birodalmi gyűlés végzései igyekeztek körülhatárolni és szigorúan megszabni az idegen hatalmak számára a német katonaság zsoldba fogadásának részleteit és körülményeit, hiszen kikötötték „... hogy mielőtt minden egyes idegen potentát, aki a szent birodalomban is zsoldost akarna toboroztatni, legelőbb hozzánk mint római császárhoz kérelemmel forduljon, ... [hogy] mennyi zsoldost akar felfogadtatni, ki az ezredese, lovaskapitánya és főtisztje, emellett azt a nyilatkozatot és ígéretet tegye, hogy eme hadinép ellenünk és a Szent Birodalom választófejedelmei, fejedelmei, nemesei, alattvalói és oltalmazott [földje] ellen nem használja, oda-, át- és visszavonulásokban is senkit meg nem károsít, amit elpusztítanak, megfizetik, sem mustrahelyet, sem mustrát, hasonlóképpen sem leköszönését, sem leszerelését a szent birodalomban és a hozzá tartozó oltalmazott földeken, területeken és országokban nem kezdik meg, hanem ezeken kívül történjen minden ilyen.”³⁸

Természetesen a császár és a birodalmi gyűlés nem csupán a hadba fogadó idegen hatalom mozgásterét igyekezett kijelölni, hanem legfőképpen a csapat toborzását vállaló vagy az azzal megbízott katona-vállalkozókat is. Hiszen megszabták, hogy „... akik idegen hatalmaknak német hadakat kívánnak felfogadni, mindenkor kötelesek, mielőtt néhány zsoldost fölfogadnak és elindítanak, minket₁[császárt] ilyen tervükről értesíteni. Tudniillik, hogy mely hatalmaknak, és mekkora hadat akarnak toborozni és elindítani.”³⁹ Ezen kívül nekik is ígéretet kellett tenniük – megbízójukhoz hasonlóan, „... hogy a mustrahely és a mustra a Szent Birodalmon ... kívül történjen, a hadinép lábát a birodalom és az ehhez tartozó oltalmazott területekre, sem defenzív vagy offenzív, védekező vagy támadó [szándékkal] semmiképpen nem teszi, mielőtt pedig az elvonulásban [az egység feloszlásakor]

³⁴ A birodalmat még I. Miksa császár tíz kerületre osztotta. Ez a kormányzati és törvénykezési felosztása a Német-római Birodalomnak legkésőbb 1512. évtől létezett. Schulze 192.; Szekfi 140.

³⁵ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10–11.30.§

³⁶ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10–11.30.§

³⁷ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 10–11.30.§

³⁸ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 11.31.§

³⁹ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 11.32.§ Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűléssel végzéseinek 8. cikkelyével szó szerint megegyezik ez az artikulus. Lanzinner 1208.

a birodalmat és az oltalmazott területeket újfent elérik, külön, egyenként vagy csapatonként vonulhatnak, de tömegesen semmi esetre sem.”⁴⁰

Mint ahogy fent említettem, a toborzó-hadivállalkozónak óvadékot kellett letétbe helyeznie arra az esetre, ha csapatai a mustrálásnál, a hadszíntérré vonulás idején vagy a felosztásra kijelölt helyen károkat okoztak. Az uralkodó és a zsoldba fogadó között kötött kapitulációkban, valamint az elbocsátó szerződésekben található óvadékfizetésre vonatkozó részeken kívül a birodalmi gyűlés végzései is rendelkeztek a kauciókról.⁴¹ A hadivállalkozóknak – a kezességet vállalt birodalmi rendekkel együtt – azoknak a kerületi ezredeknek kellett átadniuk az óvadékot, bemutatniuk meglévő Bestallungjuk hitelességét, valamint egy esküt letenniük, akiknek területén a toborzást vagy az oda- és keresztülvonulást tervezték végrehajtani.⁴²

A következő hét cikkelyben (34–40.§) egy aprólékosan kidolgozott esküformulát szerkesztettek meg a birodalmi gyűlés végzéseinak megszövegezői: „... Mi N vagy én N kinyilvánítjuk és elismerjük ezzel a levéllel, [hogy] N. királynak vagy hatalomnak megfelelően, magam mint kinevezett ezredes, lovaskapitány, főtiszt vagy N. parancsnok ... a német nemzet szent birodalmában N. lovast vagy gyalogost szerződésben fel- és megfogadtam ... [és] őfelségét a római császárt, a mi legkegyelmesebb urunkat legelőször [is] az 1570. évben Speyerben és az 1576. évben Regensburgban ... publikált szent birodalmi végzéseinak értelme szerint alázatosan értesítettem, hogy a vállalkozás mellett mindezt megteszem és meghagyom, amit a most megemlített és más birodalmi végzések rám kírónak.”⁴³

A toborzó-vállalkozó a kerületi ezredesnek eskülevélben fogadta meg a következőket. Először is azt, hogy hiteles Bestallungját annak az ezredesnek mutatja be, amely kerületben toborozni vagy amelyen átvonulni szándékozik. Másodszor, hogy toborzott csapata semmi módon nem szolgál sem őfelsége a császár, sem a birodalom választófejedelemi, fejedelmi, rendjei és alattvalói ellen. Harmadszor, hogy a hadinép nem lép sem támadó, sem pedig védekező szándékkal a birodalom területére.⁴⁴

Ígértet kellett tenni, „... hogy ők [a toborzott katonák] az oda- és átvonulásoknál sem senkit meg nem sértenek, meg nem károsítanak, sem meg nem terhelnek, és nem is [rendezetlen] tömegben, hanem egyenként és csapatonként vonulnak, mikor a birodalmat és oltalmazott területeit sokáig érintik, és az alattvalókat káros pihenőkkel nem terhelik, [és] amit felétek, megfizetik ...”⁴⁵ Mindezekért a toborzással megbízott vállalta, hogy főadós és főfizető lesz.⁴⁶

A hadivállalkozó a vonulás idejére minden egyes csapat élére egy csapatparancsnokot [*Rottmeister*] vagy helyette egy másik személyt rendelt, akinek a nevét közölni kellett azon a helyen, ahol átvonulnak, „... azért hogy megtudhassák, hogy ezt a hadinépet felfogad-

⁴⁰ Vö. A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 11–12. 32.§. Vö. Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés határozatainak 8. artikulusával. Lanzinner 1208.

⁴¹ Vö. Megállapodás egy német gyalogezred szervezésének módjáról, keltezetlen (1593 körül). Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Reichsarchive, Mainzer Erzkanzlerarchiv. Militaria 1560–1813. Fasc. 5. Folio: 14a–19b. Magyar Országos Levéltár, Filmtár: W 4870.; valamint Megállapodás Heinrich Krzinerzki zu Roha lovas kompániájának felosztásáról 1596. január 29. Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1595–1596. 1596/1/9 1/2 Folio:43a–45a. Hadtörténeti Levéltár, 737. doboz.

⁴² A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 12.33.§ Vö. Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés határozatainak 8. és 9. artikulusával. Lanzinner 1208–1209.

⁴³ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 12.34.§, Lanzinner 1209.

⁴⁴ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 12.35.§; Lanzinner 1209–1210.

⁴⁵ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 12–13.36.§; Lanzinner 1210.

⁴⁶ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 12–13.36.§; Lanzinner 1210.

tam, és [ha] ott méltánytalanul viselkedett [a katonaság], hozzám [a toborzóhoz] fordulhassanak ...”⁴⁷

A birodalmi gyűlés végzése megtiltotta, hogy a Német-római Birodalom területén mustrálják meg az idegen hatalmaknak felfogadott hadakat. Ezenkívül kezeskedni kellett a zsoldba fogadónak azért, „... hogy a hadinép leszerelése és elbocsátása, mielőtt a szent birodalmat ... ismét eléri, meg fog történni.”⁴⁸ A császár és a birodalmi gyűlésen résztvevők szigorúan meghagyták a toborzónak, hogy „... a zsoldosoknak [már] a felfogadásnál úgy kell tudniuk, hogy nekik – egyébként is minden dologban – a szent birodalom békéje, rendeletei és döntései szerint kell viselkedniük.”⁴⁹ A zsoldba fogadónak meg kellett ígérnie, hogy minden birtokát és jószágát – ezennel – zálogba helyezi.⁵⁰

A megállapodásban szereplő pontok biztosítása érdekében a toborzó felkért nemeseket (*die N. und N*), hogy garantált óvadékot helyezzenek el részére, mint fő adósnak (*Hauptmann schuldiger*) a birodalom rendelkezésében foglaltak szerint: „... ilyenformán, mikor az ígért pontok közül egyikben vagy többen engedetlennek vagy hanyagnak találtattam [a toborzó] és ígéretemet nem teljesítettem, hogy nem csupán én [a toborzó], hanem velük [a felkért személyek] és különösen a kerületi ezredesekkel együtt ... az alattvalóknak és az oltalmazottaknak, minden okozott költséget és kárt, ahogy ezt ugyanabban a kerületben jogosan megfontolták, késedelem nélkül meg- és ki kell fizetnünk, mindent a fent említett speyeri és regensburgi végzések további tartalma szerint ...”⁵¹

Azért, hogy az óvadékot a károsultak részére biztosan kifizessék, a felkért személyeket főkezesekké [*Hauptbürger*] és fő adóssokká [*Hauptschuldiger*]⁵² tették, akik ezek után jószágaik és birtokaik zálogértékével feleltek ezért, mert – magyarázza 40. artikulus – „... közülünk mindegyikünkre az összes kár és költség érvényes, és [ezek] fizetését teljesítenie kell ...”⁵³ Hogy ez biztosan megtörténjen, a toborzó – mint princípális⁵⁴ – és főkezesei egy oklevelet állítottak ki, amelyet pecsétjeikkel hitelesítettek.⁵⁵ A szükséges papírok bemutatása, valamint az eskütétel után a hadivállalkozó kijelölt tisztjei hozzáfoghattak a zsoldosok toborzásához.

Ha a fent említett bejelentést a biztosítékról és az óvadékról a toborzók valóban megtették, akkor a zsoldosok toborzását akadályozás nélkül engedni kellett. „... Az esetben amikor a toborzó ezredes, lovaskapitány, főtiszt és parancsnok az oda- és átvonulásokban a kerületi rendeknek vagy alattvalóknak károkat vagy költségeket okoz, ugyanezen kerületi ezredeseknek ... az összeget el kell elismerniük, meg kell fontolniuk, és ugyanezt [a döntést] a princípálissal is és a főkezesekkel szemben is, birtokaikon és jószágaikon késedelem nélkül végre kell hajtani, vagy a hatóságokat, ahol az elzálogosított birtokok fekszenek, meg kell kérni azért, hogy a gyors végrehajtás megtörténjen ...”⁵⁶

Azokra, akik mindezen feltételeket meg akarták kerülni súlyos büntetés várt: „... mivel pedig néhány ezredes, lovaskapitány, főtiszt vagy egyéb parancsnok, mielőtt ezen fent említett bejelentést számunkra [császár] és a kerületi ezredes részére ... az óvadék ígérete és teljesítése mellett, mint ahogy fent elrendeltetett, megtenné, [és] hadakat merészelné tobo-

⁴⁷ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 13.37.§; Lanzinner 1210.

⁴⁸ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 13.38.§; Lanzinner 1210.

⁴⁹ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 13.38.§; Lanzinner 1210.

⁵⁰ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 13.38.§; Lanzinner 1210.

⁵¹ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 13.39.§; Lanzinner 1210–1211.

⁵² Valószínűleg busás hasznot remélhettek egy-egy hadjáratból a hadivállalkozó kezesei, ha ilyen feltételek mellett is hajlandók voltak elfogadni e tisztséget.

⁵³ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 13.40.§; Lanzinner 1211.

⁵⁴ A princípális szó a szövegben valószínűleg legelső/legfőbb felelőst vagy kezest jelent.

⁵⁵ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 13–14.40.§; Lanzinner 1211.

⁵⁶ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 14.41.§; Lanzinner 1211.

rozni és elindítani titokban vagy nyíltan az [idegen] hatalmaknak, ugyanőt nem csupán tettel további magyarázat nélkül ki kell közösiíteni, hanem nemsokára is a kerületi ezredes által ... fogságba kell vetni, toborzását meg kell szüntetni, a hadinépet, ami már rendelkezésre áll, fel kell oszlatni, és továbbá, amit a birodalmi végrehajtó rendszer ilyen esetben megtehet, végre kell hajtani....”⁵⁷

Mindezek alapján megállapítható, hogy az ezredfelfogadásokhoz hasonlóan, a birodalmi gyűlés hadügyi végzéseiben is a császár a lehető legpontosabban igyekezett körülhatárolni a hadivállalkozók mozgásterét. Tárgyalt esetünkben ezen jogi korlátozások kivétel nélkül a Német-római Birodalom nyugati határán folyó németalföldi és francia–spanyol háborúval hozhatók kapcsolatba, hiszen bármely küzdő fél – akár vallási/érzelmi, akár anyagi okok alapján történő – megsegítése az 1555 óta fennálló vallásbékét végveszélybe sodorhatta volna. Ennek ellenére úgy érzem, nem vállalom túl nagy kockázatot, ha azt feltételezem, hogy a császári megbízásból zsoldosokat toborzó tisztek is keresztülmehettek – részben – hasonló eljáráson (bár ennek bizonyítása további kutatásokat igényel). Itt elsődlegesen az óvadékkal és a harctérre vonuló egység fegyelméért felelős csapatparancsnokkal kapcsolatos szigorú szabályozásokra gondolok. Ezenkívül talán nem lenne felesleges megvizsgálni azt a kérdést, hogy vajon az 1593 és 1606 között folyó törökellenes háborúban a császári szolgálatba állt külföldi (olasz, vallon, francia, lotaringiai) csapatok zsoldba fogadóitól követelt-e hasonló eskütételt az Udvari Haditanács.

⁵⁷ A regensburgi birodalmi gyűlés végzései HHSta Reichsarchiv 14.42.§; Lanzinner 1211–1212.

BAGI, ZOLTÁN PÉTER*The military resolutions of the Regensburg Imperial Diet in 1594*

Following the conclusion of the Persian war in March 1590, the attention of the Sublime Porte again turned to Europe. After three years of uncertainty, waiting, and domestic struggle, Murad III gave in to the pressure of the 'Rumelian' or 'Western lobby', and, in the summer of 1593, after the defeat at Sisek of Dervish or Telli Hasan, Beglerbey of Bosnia, out of three possible theatres of war (the Kingdoms of Spain, Poland, and Hungary), sent his armies against the Austrian Hapsburgs. The court in Prague was caught unprepared by the Ottoman attack. Those around the emperor thought that the defence of the frontier in Hungary was impossible without the military and financial assistance of the Holy Roman Empire. At the Imperial Diet at Regensburg in 1594, an unprecedentedly high (80 Römermonat) aid was voted for by the Estates. In addition, on account of the religious wars flaring up again in the Netherlands and jeopardizing the internal peace of the Empire, the Estates deemed it necessary to revise the regulation of the activities of recruiters employed by alien powers. The author attempts to discuss as minutely as possible the sixteen articles of the Imperial Diet on that issue: the introduction or the reasons for renewing the articles (4 articles); the delimitation of the regulations, and the text of the oath the recruiting person and his guarantor had to swear (10 articles); the sanctions against those who caused damage and broke the rules (2 articles).

G. ETÉNYI NÓRA

Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában*

1. Államelméleti művek 17. századi szemléletváltása

A 16. század végén, 17. század elején egyre több olyan térkép, ábrázolás jelent meg, mely a korabeli Európát nőalakként mutatta be. Egy 1587-ben *Európa allegóriája* címmel kiadott metszeten egy nőalak koronája a spanyol területeket, felsőteste a Francia Királyságot jelentette, szíve a Német-római Birodalomban dobogott, két keze a két félsziget: Itália és Dánia területét fogta össze, szoknyája szegélye pedig a török kézen lévő Konstantinápolyt foglalta magába.¹ A metszet az európai egység gondolatát, a közös válságok közös megoldási alternatíváit könnyen értelmezhető szimbólumban ábrázolta. Míg a középkori krónikákban az emberi test mint szimbólum a jól felépített világot, az emberi testrészek egymásra utaltságával a társadalom hierarchiáját képezte, fogadtatta el, addig a kora újkori ábrázolásokon az emberi test az állam szimbólumaként szerepelt. Egyrészt az organikus egységet jelenítette meg a „Ratio Status Anatomia”,² másrészt az összekeveredett testrészek, a sokarcú, sokfejű és kezű hatalom szimbólumaként a széthullott, érthetlenné vált világgépet, a többközpontúvá alakult hatalmat tükrözte vissza.³

A nemzetközi viszonyokat tekintve az organikus egység gondolata mellett természetesen kirajzolódott az egyes hatalmak, területek politikai, diplomáciai, gazdasági, kereskedelmi vezető szerepe. A vallásilag és kulturálisan is sokszínű Európában sokféle államrendszer, gazdasági és társadalmi struktúra működött egymás mellett. Az egységes Európa is többféle változatban jelent meg korabeli ábrázolásokon, melyeken hol a Német-római Birodalom, hol a Habsburg országok szerepét hangsúlyozták, de I. Erzsébet angol változatban is megrendelte a térképet. Mégis, a hatalmi dominanciával és a különbözőségek kiemelésével szemben az ábrázolásokon az összetartozó egész, a szerves egység gondolata volt a leghangsúlyosabb.⁴ A belső politikai és gazdasági érdekellentétek kiegyezése,

* A tanulmány egy része elhangzott Jyväskyläben az V. Hungarológiai Kongresszuson (2001. augusztus 6–10.) a *Hatalom és az értelmiség diskurzustípusai a kora újkorban* szimpózium keretében *Magyar politika és európai nyilvánosság. 17. századi törekvések a magyar rendi politika megismertetésére* címmel. Németországi kutatásaimat az Eötvös-ösztöndíj, a Herzog August Bibliothek ösztöndíja és az OTKA F 032383 számú pályázata segítette, ezúton is köszönöm.

¹ Quad, Matthias: *Allegorie auf Europa*. Kupferstich. Hrsg. V. Jan Bussemaker. Köln 1587.

² Stadtbibliothek Nürnberg Hist. 1485. 8. 2. Beibd. „Rationis Status Anatomia. Heitiger verkehrter estaats-Leuth Natur, Censur und Chur. Nach dero Kerzen, Zungen, Augen, Handen und Geberden entworffem. Zu finden bey Leonhard Loschge. Buchhanlern, 1678.” (Mutmassl. Verf. Andreas Cless)

³ „Madfäschhions, os fäschions, All out of Fäschions, or The Emblems of these Distracted times By John Taylor. London, Printed by John Hammond, for Thomas Banks, 1642” idézi Nünning, Ansgar: „The World Turnen Upside Down”: Englische Straasenballaden als Medium der Zeitkritik und politischen Meinungsbildung im Zeitalter der Englischen Revolution. In: *Staatstheoretische Diskurse*, 1998. 390.

⁴ Burckhardt, Johannes: *Auf dem Wege zu einer Bildkultur des Staatensystems. Der Westfälische Frieden und die Druckmedien.* (a továbbiakban: Burckhardt) In: *Westfälische Friede. Diplo-*

a polgárháborús válságok, a vallási és rendi mozgalmak korszaka ellenére az egyes országokban is a jól működő organikus egész megjelenítése az egyik legfontosabb államelméleti, filozófiai gondolat a 17. század közepére. A vesztfáliai békeszerződésben nemzetközileg is elismert Hollandia a jól működő állam szimbólumaként az egyesült provinciák térképén erőteljes oroszláknént jelent meg. A birodalmak felbomlása, a nemzetállamok kialakulása, az új földrészek gyarmatosítása, az Oszmán Birodalom állandósuló európai jelenlétének idején sokféle érdekellentét feszítette a kontinens egységét. Szinte nem volt olyan év, hogy ne lett volna valahol háború Európában. Azonban a különböző mértékben, de minden európai országot érintő és elhúzódó harmincéves háború sokkja az érdekellentétek hosszú távú kiegyensúlyozását tette szükségessé. A hatalmi konfliktusok feloldására törekvő rendezési terv szándéka szerint Európa egészében és hosszú távra kívánt békét teremteni.⁵ A korabeli uralkodók, politikusok, diplomaták, tudósok számára nyilvánvalóvá vált, hogy új Európa született, új típusú politikai gondolkodásmód, diplomáciai kultúra honosodott meg a kontinensen.⁶ Az Európa keresztlevelének tekintett békeszerződés mind a 148 aláírója tisztában volt az új rendezési terv jelentőségével.⁷

Amint egy szellemes korabeli allegória hirdette, a szembenálló háborúzó felek megpróbálták egy kört alkotni, és minden egyes államot bevonva közös táncot járni, a háború ballettjéből a béke közös dallamára váltani.⁸

A békeművet – amint korabeli röplapok is mutatták – Béctől Stokholmon át Párizsig, a tengerektől a szárazföldre, városoktól a falvakig, égi dicsőségként és világi hírként mindenhol köszöntötték.⁹ Megsokasodtak az olyan metszetek, amelyeken Európa egységét közérthető szimbólumokban mutatták be. Már a békekötést kísérő rendezvények is az egységet hangsúlyozták. A münsteri díszteremben megörökítették az aláírás pillanatát, ahol a közös csoportképen minden egyes aláíró ország képviselője látható volt. Metszetes változatban a békekötés jogi szellemi atyját, a béke aláírása előtt elhunyt Hugo Grotiust is ábrázolták. A béke diadalmenetét megjelenítő díszhíntókon már nemcsak a bőségszaru, a művészetek, a városok vagy a termőföldek virágzása jelent meg, hanem új korszak határát jelezte az is, hogy a győztesek és legyőzöttek ellentéte helyett a szembenálló felek kiegye-

matie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte. Hrsg.: Duchhardt, Heinz. München, 1998. (a továbbiakban: Duchhardt) 81–114.

⁵ A békekötés közép-európai hiányairól: R. Várkonyi Ágnes: Comenius és a vesztfáliai béke Európája. In: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok.* Budapest, 1994. 62–75.; és: R. Várkonyi Ágnes: Comenius éjszakái. In: R. Várkonyi Ágnes: *A tűzvész tanú.* Budapest, 1995. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1995) R. Várkonyi Ágnes: Erdély és a vesztfáliai béke. (I. Rákóczi György politikájához) *Scripta manent, Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* Szerkesztette: Draskóczy István. Budapest, 1994. 187–198.

⁶ Legújabban: Schilling, Heinz: *Der Westfälische Friede und das neuzeitliche Profil Europas.* Steiger, Heinhard: *Der Westfälische Frieden – Grundgesetz für Europa? Schulze, Winfried: Plurasierung als Bedrohung: Toleranz als Lösung. Überlegungen zur Entstehung der Toleranz in der Frühen Neuzeit.* Duchhardt 1–32. 33–80., 115–142.

⁷ Burkhardt, Johannes: *Der Dreissigjährige Krieg.* Frankfurt am Main 1992. Langer, Herbert (Hrsg.): *Der Westfälischen Frieden. Pax Europaea und Neuordnung des Reiches.* Berlin, 1994. Duchhardt, Busmann, Klaus und Schilling, Heinz (Hrsg.): *1648. Krieg und Frieden in Europa.* Münster – Osnabrück, 24. 10. 1998 – 17. 1. 1999.

⁸ „Gross Europisch Kriegs-Balet, getanzt durch die Könige und Potentaten, Fürsten und Republicken, auff dem Saalber betrübter Christenheit” In: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation un der Glaubenskämpfe.* Bearbeitet von Rattay, Beate – von Harms, Wolfgang (Hg.). Ausstellungskatalog Coburg, 1983. 206.

⁹ „Neuer Auss Münster ... abgefertigter ... Postreuter. 1648.” Harms, Wolfgang (Hrsg.): *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Kommentierte Ausgabe.* 4. Bde. Tübingen bzw. München, 1980–1989. (a továbbiakban: Harms) Bd. 4. 254.

zését hangsúlyozták. A meghatározó hatalmak: a francia király, a német-római császár és a svéd uralkodó egyaránt ugyanabban a díszhintóban ültek.¹⁰ Olyan képek is megjelentek, melyeken III. Ferdinánd császár, valamint a gyermekkorú XIV. Lajos és Krisztina királynő fiktív találkozásóját örökítették meg.¹¹ Az Európa jelenét és jövőjét meghatározó nagyhatalmak döntéseit ugyanakkor éppen a diadalmenet útját szegélyező, a hatalmat jelképező oszlopok feliratai, a nemzetközi jog alapvető kulcsszavai korlátozták: az „amor patriae”, a „ratio status”, a „neutralitas” és az „amnestia”.

Nemcsak a diplomaták, hanem a korabeli közemberek is világosan látták, hogy a békeszerződés egész Európa számára alaptörvény.¹² A harmincéves háborút hatalmas információáradat és professzionális propagandagépezet kísérte,¹³ amely a békekötés alatt is tovább működött, hiszen a megerősödő hatalmak sem tudták a kialakult mechanizmust hirtelen megszüntetni, gyökeresen megváltoztatni.¹⁴ A 17. század közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a nyilvánosság, és ezen belül is az átalakuló nemzetközi nyilvánosság olyan tényezővé vált, amellyel számolni kellett.¹⁵ A tájékoztatási mechanizmust a békekötés hírei is befolyásolták, a hadi hírekkel szemben a jogi vonatkozású értesülések és értekezések jelentek meg nagy számban, olyannyira, hogy a csak hozzáértő jogászok számára érthető szerződéstervezetek, jogi szövegek is tömegesen láttak napvilágot.¹⁶ A béketárgyalásokat övező nyilvános diskurzus a publicisztika és a röpiratok beszédmódjának átalakulását is eredményezte, és hozzájárult ahhoz, hogy a jogi szövegek, az államelmélet új fogalmai átítassák a korabeli publicisztikákat és röpiratokat. Ha nem is a közember, de a nyilvánosság egyre szélesedő képzett rétege számára közérthetővé, természetessé vált az államelméleti gondolkodásmód.¹⁷

A középkori moralizáló, vallási kérdéseket elemző államelméleti művekkel szemben előtérbe kerültek a hatalomgyakorlási technikák, a diplomáciai kapcsolatok, a finanszírozás és a megfelelő hivatalnokréteg kialakításának mikéntje. Nem elvont elemzések, hanem konkrét tanácsok segítették a fejedelemségek, a birodalom és a nemzet viszonyát. Az elemzések középpontjában már nem az egyes ember állt, nem a jó vagy rossz fejedelem, hanem az absztrakt hatalom és annak érdekei. A szóhasználat is változott, már nem a titkos és nyilvános, keresztény (morális) és machiavellista (immorális), rendi és abszolutista ellentétpár dominált, hanem a 17. század közepétől a nemzetközi közjog, a természetjog és az

¹⁰ „Augurium Pacis 1648” „Triumphus Pacis. Friedens Triumph (1650.)” „Lang-verlangte Friedens-Freude 1650.” Harms Bd. 4. 255. és Harms Bd. 2. 329. és 330. Elemzi: Burckhardt 101–105.

¹¹ „Abbildung dess hoehrerwünschten teutschen Friedens. Nürnberg 1649.” Harms Bd. 4. 259. Elemzi: Burckhardt 96–97.

¹² Gantet, Claire: Die ambivalente Wahrnehmung des Friedens. Erwartung, Furcht und Spannungen in Augsburg um 1648. In: Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreissigjährige Krieg aus der Nähe. Benigna von Krusnstjern – Medich, Hanns (Hrsg.). Göttingen, 1999. 357–373.

¹³ Schilling, Michael: Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700. Tübingen, 1990.

¹⁴ Burckhardt 82. 85. Burckhardt, Johannes: Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik. In: Müller, A. Rainer (Hrsg.): Bilder des Reiches. Sigmaringen, 1997. 51–95.

¹⁵ Bosbach, Franz: Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der Frühen Neuzeit. Göttingen, 1988.

¹⁶ Repgen, Konrad: Der Westfälische Friede und zeitgenössische Öffentlichkeit. Hjb 117. 1997. 38–83. Repgen, Konrad: Die kaiserlich-französischen Satisfaktionsartikel vom 13. September 1646 – ein befristete Agreement. Duchhardt 175–217.

¹⁷ Stolleis, Michael: Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland Bd. 1. Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800. München, 1988. Kremer, Bernd Mathias: Die Interpretation des Westfälischen Friedens durch die „Schulen” des Jus Publicum. Duchhardt 757–778.

emberi jogok nevében folyt a diskurzus.¹⁸ A szemléleti változásban az országismeret és a statisztika tudománya is szerepet kapott. A háborúk, az udvar fenntartása, a reprezentáció, az építkezések és az udvari luxus, mind nagyfokú bevételkoncentrációt igényeltek. Az államelméleteknek Seckendorff és Conring hatására a gazdaságpolitika, a hatékony adóztatás meghatározó részévé vált.¹⁹ A politikai pamfletekben is egyre nagyobb teret kaptak a gazdasági érdekek és érdekellentétek, merkantilista röpiratok, kereskedők elvárásrendszerét tükröző elemzések fejtegették a háborús konfliktusok kitörésének és alakulásának lehetőségét.

A 16. században elsősorban a középkori császárídeál, a vallási érzés átalakulása, az Újvilág felfedezése, valamint a török háborúk világpolitikai hatása állt az elemzések középpontjában. A harmincéves háború borzalmi sokkal intenzívebbé tették az államelméleti diskurzust, melynek a szuverenitás és a szekularizálás lettek az alapszavai.²⁰ A vallás-háborúval a hitbéli közös alap összetört, s újfajta módon kellett összeegyeztetni a világi és egyházi élet viszonyát: a nyilvános élet állami rendje alakult ki, de az egyházzal együttműködve.

A kora abszolutizmus, valamint a polgárháborúk időszakában a káosz és a rend konfliktusa dominált, az államelmélet az immorális, de sikeres politika ellentétére kereste a megoldást. A 17. század első felében az államelméleti irodalom elsősorban a birodalom szerkezetével foglalkozott, mindenekelőtt a császár és a nemzeti államok viszonyával, a vallás és a morál összeegyeztetése a valósággal, a nemzeti államok békés egymás mellett élése jegyében. A 17. század közepén is központi kérdés maradt a hatalom megszerzésének, megerősítésének és kiterjesztésének eszköztára, de már konkrétabbá vált a politikai jogi keretek megteremtésének kérdése. Az államelmélet német klasszikusai, mint Puffendorf és Wolff már nemcsak fejedelemségekben, országokban és birodalmakban, hanem Franciaország és Amerika példáján is gondolkodtak. A manierista Európával szemben a barokk világ már kilépett a belpolitikai, vallási és polgári krízisek, konfliktusok világából. Európa nagy részén keresztülvitték az abszolutizmust.²¹

A szellemi elit, amely az „Arcana Imperii” megnyitását végrehajtotta, már új szimbólumrendszerrel dolgozott, a politikai színpad mint labirintus képből, a káoszból, a titkos tanács, a szűk kabinet világából kibontakozott egy új politikai stílus, s abban már kevesebb szerep jutott a politika művészetének. Az új ideál a szimmetria, a „more geometrico” világa, a természetjog rendje. A felekezeti viták is a természetjog és az emberjog fejlődését eredményezték, a rendi ellenfelek is a természetjogra hivatkoztak.²² Jogi értelemben is megindult a szétválás az isteni törvényeknek, a természetjognak és a pozitív jognak, megindult az abszolutizmus vallási alapjának a megteremtésére, a „bonum commune”, a „necessitas”, a „ratio status”, és az „utilitas publica” nevében.²³

A 17. század végére az államelméleti műveknek egy újabb virágkora bontakozott ki. Azonban ezek a közérthető módon megfogalmazott hatalomgyakorlási technikák elsősor-

¹⁸ Stolleis, Michael: *Arcana Imperii und Ratio Status. Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts* In: Michael Stolleis: *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*. Frankfurt am Main 1990. 70. (első megjelenés 1980.) (a továbbiakban: Stolleis 1990.)

¹⁹ Stolleis, Michael: *Reichspublizistik – Politik – Naturrecht im 17. und 18. Jahrhundert* In: *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht*. Michael Stolleis (Hrsg.). Frankfurt am Main, 1987. (a továbbiakban Stolleis 1987.) 23.

²⁰ Stolleis 1987. 9–28.

²¹ Stolleis 1990. 71.

²² Stolleis 1987. 20–21.

²³ Stolleis 1990. 67–68.

ban a külpolitikai hatalom kiépítését elemezték.²⁴ A kora újkori államelméleti irodalomban, publicisztikákban is szembetűnően nagy jelentőséget tulajdonítottak az egyes államok korabeli hatalmi viszonyok között elfoglalt státuszának.²⁵ A modern államelméleteknek megfelelően az országokat elsősorban diplomáciai súlyuk, nemzetközi jelenlétük, területi hódításaik, valamint a gazdasági teljesítményük alapján rangsorolták.²⁶

A korabeli publicisztikák is tükrözik, hogy mennyire fontos az uralkodó országon belül és az országhatáron túli image-ének a felépítése.²⁷ Az abszolutista államok hatalomgyakorlásának elemzésekor napjaink történetírásában is sokkal nagyobb szerepet kap a külpolitika, az európai hatalmi viszonyok változása.²⁸ XIV. Lajos image-ének megalkotásában is elsősorban a külpolitika kapott hangsúlyt, a diplomáciai offenzívától a nyílt háborúig. A közép- és kishatalmak, fejedelmi udvarok számára is meghatározó a külpolitikai pozíciójuk. Ez az általános törekvés egyedi – császári, birodalmi, spanyol, svéd, francia, illetve felekezeti – tartalmakkal telítődött.

A modernizálódó nemzetközi nyilvánosság a török alól felszabaduló Magyarország és Erdély viszonyát, hatalmi státuszát is újfajta értékrend és viszonyrendszer alapján szemlélte és értékelt. Nemcsak a hadi híreket, a katonai teljesítőképességet mutatták be, hanem a Királyi Magyarország politikai lehetőségeit, a Habsburg Birodalomhoz való viszonyát, a belpolitikai konfliktusok nemzetközi hatását emelték ki, és elemezték a hosszú távú alternatívákat.

Nagy kérdés, hogy ennek a nemzetközi politikai nyilvánosságnak mi a korabeli jelentősége, mennyire számoltak vele a nagyhatalmak, és milyen széleskörű a nemzetközi véleményformálás.

A nemzetközi nyilvánosság szerepének növekedésével párhuzamosan az egyes országok nyilvánossága is átalakult. Az érdekelt, illetve érdeklődő és hozzáértő olvasóközönségre legnagyobb mértékben természetesen a belpolitikai hatalmi átrendeződés hatott. Angliában a polgári forradalom időszaka alatt gyorsan és nagy tömegben nyert teret a populáris politikai véleményformálás.²⁹ Kiugróan nagy számban jelentek meg pamfletek Franciaországban 1648 és 1660 között (mintegy 4000 Mazarin ellen), Angliában 1640 és 1660 között (22000), valamint 1688–89-ben, továbbá Hollandiában 1640-ben, valamint 1688–89-ben. De még a belpolitikai konfliktusokat is nemzetközi összefüggésben elemezték.

A vesztfáliai békemű nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, a hatalmi átrendeződés újabb ellentéteket szült, újfajta gazdasági és kereskedelmi érdekek, megerősödő abszolutista államrendszerek csaptak össze egymással. Az európai hatalmi egyensúlyt veszélyeztette az északi háború, s az a gyakorlatilag másik harmincéves háború, mely 1667 és 1697 között bontakozott ki kisebb megszakításokkal a franciák és a Habsburg államok között. A korabeli publicisztikákban a török háborúk és a Habsburg Birodalom 17. század végi, törökök, illetve franciák elleni háborúja kapta a legnagyobb teret.³⁰ Nagyon felerősö-

²⁴ Hinrichs, Ernst: Abschied vom Absolutismus? Eine Antwort auf Nicholas Henshall. In: Absolutismus – ein Mythos 1996. 365. (a továbbiakban: Hinrichs)

²⁵ Hinrichs 353–371.

²⁶ Asch, Ronald G. – Duchhardt, Heinz: Die Geburt des „Absolutismus“ im 17. Jahrhundert: Epochenwende der europäischen Geschichte oder optische Täuschung? In: Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Hrsg. Von Asch, Ronald und Duchhardt, Heinz. Münsterische Historische Forschungen Band 9. Böhlau Verlag. Köln Weimar Wien 1996. (a továbbiakban: Asch – Duchhardt) 21.

²⁷ Burke, Peter: Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs. Berlin, 1993.

²⁸ Lásd Asch – Duchhardt idézett művét.

²⁹ Würzbach, Natascha: Anfänge und gattungstypische Ausformungen der Strassenballade 1550–1650. Schaustellerische Literatur Frühform eines journalistischen Mediums, populäre Erbauung, Belehrung und Unterhaltung. München, 1981.

³⁰ Burkhardt 1997. 51–95.

dött a francia propaganda 1690 körül Angliában és Németalföldön nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai vonatkozásban is. A francia abszolutizmus sokat támadott és irigylet struktúráját is árgus szemmel figyelték a korabeli pamfletszerzők.³¹

A pamfletirodalomban a 17. század utolsó harmadában elsősorban a nemzetközi politikai helyzet elemzése dominált, melyekhez az államok és dinasztiák párbeszéde, illetve beszélgetésjátéka adta a keretet.³² Ezeknél a politikai diskurzusoknál nagyon fontos szempont volt az élvezetes forma, nem feltétlenül az intellektuális beszélgetés, nem a politikai teóriák direkt összecsapása jellemezte őket, ám mégis jelentős történeti és államelméleti ismeretanyagot biztosítottak. Ezekben a közérthető módon megfogalmazott vitáiratokban, röpiratokban az európai hatalmi szisztéma bontakozott ki, a belpolitikai konfliktusokkal egyetemben. A Habsburg Birodalom külpolitikai erejét az erdélyi és magyarországi erőviszonyok ismertetése során is felmérték. Jellemző a politikai erőviszonyokra, hogy nem elsősorban a hatalomgyakorlás intézményi hátterét vagy a minisztereket mutatták be, hanem sokkal inkább egyes jelentősebb családok tagjait, klánokat, a rendeket vagy az elit különböző csoportjait.³³

A kora újkori propagandaművekben közérthető szimbólumok: kártyaasztal, sakkjátzsma, gőzfürdő, libajáték, betegágnál tartott konzílium, szerencsekerék jelenítették meg a hatalomgyakorlók világát, tették jól érthetővé a hatalmi viszonyokat. A közkedvelt szimbólumok és allegóriák az „Arcana Imperii”-vel szemben a megfejtett titkot hangsúlyozták. Ugyanakkor a fel nem fedett kártyák, a változó szerencse, a kiszámíthatatlanság, a nehezen megfejtendő jóslatok, sokat takaró leplek, elrejtették a nyilvánosság elől a hatalom, hatalmak döntéseinek hátterét. Kedvelt szereplő volt a jós, akinek a jóslataiban szintén hangsúlyos a homályosság, kiszámíthatatlanság. Az állam leple, egyes hatalmak köpönyege³⁴ nem a védelmet jelentette, hanem, mint mondjuk az angol királyság sokfejtű szörnyét takaró palást, szintén a leplezés és a leleplezés gesztusát emelte ki. A hatalomgyakorlóknak tudomásul kellett venniük a nyilvánosság növekvő jelentőségét, mely ellen a leghatásosabb fegyver az információk irányított közzététele. Egy jól szervezett propagandában az egyre nagyobb számban közreadott katonai, politikai és diplomáciai hír is a valós politikai szándékok leleplezését szolgálta. Ez az új típusú, a „beavatott”, értő közönséghez szóló propaganda kedvezett a színvonalas pamfletirodalom virágzásának.

A modern politikai gondolkodás, a kora újkori államelmélet szemlélete, fogalomrendszere csak fokozatosan, a 17. század végére épült be a nyilvános közbeszédbe. Az államelméleti irodalom a 17. század elején jelent meg a német egyetemeken, a század közepén már disszertációkban is nagy számban foglalkoztak államelméleti kérdésekkel.³⁵ Később hadi traktátusokban, rendfenntartó irodalomban, jogi kritikákban és teológiai művekben használták az államelméleti terminológiákat. Végül számtalan röpiratban tűnt fel az ál-

³¹ Bosbach, Franz: Der französische Erbfeind. Zu einem deutschen Feindbild im Zeitalter Ludwigs XIV. In: Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit. Bosbach, Franz (Hrsg.). Köln – Weimar – Wien, 1992. (a továbbiakban: Bosbach) 11–139.

³² Mörke, Olaf: Die politische Bedeutung des Konfessionellen im Deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. Oder: War die Konfessionalisierung ein „Fundamentalvorgang”? Asch – Duchhardt 125–165.

³³ Hinrichs 370–371.

³⁴ Stadtbibliothek Nürnberg Hist. 1485. 8. „Der Veränderliche Staats-Mantel, Worinnen Sonderlich des Römischen Reichs, wie auch anderer Königreiche und Republiken unterschiedenes und veränderliches Staats-Interesse, dero selben gegenwertiger Zustand und Mangel, ingleichen ihr Scopus oder Absehen so wohl zu Kriegs- als Friedens-Zeiten vorgestellt wird. Wie Angehnten vielen Consultationibus Politicus, welche zur Staats-Wissenschaft nöthig und dienlich Anno MDCLXXXIII”

³⁵ Stolleis 1990. 55.

lamóra, államarchitektúra, állampalást, jóshely, egérfogó, zenei instrumentum, állami okuláre szimbóluma és a mindig divatos politikus, aki machiavellista módon ragadja meg a politikai érdekeket.³⁶ A politikai manierizmus alapvető kérdése volt a nyilvánossághoz való viszony.³⁷ A hatalom rákényszerült, hogy a hirtelen széleskörűvé és sokrétűgév váló nyilvánosságot szükség esetén elérje, a kialakuló közvéleményt hatékonyan tájékoztassa és befolyásolja.³⁸ A kora újkori Európában megváltozott a privát élet és a közélet viszonya. Az egyházi és állami hatalom a templomok és iskolák révén egyre inkább a privátélet szféráját is elérte. A hatalom a nyilvánosság segítségével a magánélet sokrétű befolyásolására törekedett. A világi és egyházi hatalmak mellett és azokkal együttműködve a kulturális elit is szerepet vállalt a széles körű nyilvánosság kialakításában és befolyásolásában. Maguk az egyetemek nagyobb gondolkodás és véleménynyilvánítási szabadságot kaptak, azonban a tudós elit is megosztottá vált. Európán belül nincs már olyan közös nyelv, mint amilyen latin volt, és a közös tudás is sokrétűbbé és eltérővé vált, nemcsak felekezet szerinti megoszlásban, hanem egyes egyetemek szemléletét tekintve is. Bár a tudósok politikai publikumként külön nyilvánosságot alkottak, kialakították saját szellemi műhelyeiket, irodalmi társaságokat, akadémiákat, ám mégsem jellemző rájuk az elzárkózás. A közvélemény formálásában, hol a cenzúrán, hol pedig röpiratokon és publicisztikákon keresztül vállaltak szerepet. Az egyetemi végzettségük jól behatárolható, de gyorsan szélesedő köre a Német-római Birodalmon belül a 18. század elejére mintegy 80 000 főre tehető.³⁹ A tudomány is intenzív fejlődésen ment át. Míg 1540-ben csak 17 egyetem volt Németországban, addig 1700-ra számuk 39-re növekedett. Minden hatalom megpróbálta a maga szellemi bázisát megteremteni, hogy ezáltal kiképezze saját kulturális elitjét és hivatalnokrétegét. A politikai döntés komoly tudománnyá vált, szakavatott hivatalnokréteg gyűjtötte az információkat, az új ismeretanyagot többféle szempont szerint mérlegelve, kivonatolva továbbította a híreket, a döntéshozók asztalára a hatalmas hírátadtból leszűrt vélemények kerültek. Az uralkodói udvarokban nőtt a gazdasági szakemberek, képzett diplomáták, politikusok, katonák és szakképzett hivatalnokok iránti igény, de egyes kisebb hatalmi központoknak, városoknak is szükségük volt saját értelmiségi rétegre. A hagyományos értelmiségi pályák, papok és tanárok, iskolamesterek mellett egyre nagyobb lett a kereslet az orvosok, mérnökök, gazdaságban, hadtudományban jártas szakemberek iránt is. Az egyetemalapítások mellett a tudománypártolás az akadémiák létesítésére is kiterjedt, megteremtve a tudományos kritika műhelyeit.⁴⁰ Kevés volt a független vagy kritikai értelmiségi. A társadalom periferiájára kerülő értelmiségiek az egyetemet vagy a papi pályát elhagyók, az elcsapott iskolamesterek, vándor énekesek ugyanakkor a társadalom alsóbb rétegei felé biztosítottak kapcsolódási pontokat. A közéletnek is egyre több fóruma nyílt.⁴¹ Új intézmények kialakulása segítette, hogy a szellemi elit ne zárkózzon el. A nyomdák, kiadók, könyvkereskedések, új közösségi formák révén szélesedett az értő közönség, megjelent a kultúra tömegesedése, a tömegtájékoztató és tömegszórakoztatás.⁴²

³⁶ Stolleis 1990. 56.

³⁷ Stolleis 1990. 37–45.

³⁸ Talán éppen a reformáció és a harmincéves háború hatása, hogy a közvélemény és a nyilvánosság alakulása más ritmusban zajlik le német nyelvterületeken, mint Itáliában. Vö.: Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* Csokonai Könyvtár, 19. Debrecen, 1999.

³⁹ Gestrich, Andreas: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts* Göttingen 1994. 130. (a továbbiakban: Gestrich)

⁴⁰ Stolleis 1987. 26.

⁴¹ Gestrich 55.

⁴² R. Várkonyi Ágnes: *A tájékoztatás hatalma.* In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia, 20. Eger, 1999. 9–31.

A nevelési szándékkal megírt, államelméleti műveltséget és nemzetközi viszonyokra való rálátást elváró, ám mégis szórakoztató pamfletirodalom egyik legjellemzőbb alkotása *Ratio Status, avagy különleges politikai vagabund* címmel jelent meg 1678-ban.⁴³ Ez a metszetekkel illusztrált, több füzetből álló, folytatásokban közreadott röpirat szinte regényszerűen vitte végig *Ratio Status* a korabeli világon. A főszereplő, *Ratio Status* egy háromarcú és hároménű emberalak, akinek arcvonása és viselete is jelezte, hogy egyszerre jeleníti meg a tudósok, papok és katonák világát. A pamflet ajánlása a frank fejedelemnek, rendeknek és birodalmi városoknak szólt, hiszen elsősorban az új hatalmi, politikai és kulturális elitnek készült a hatalomgyakorlás és az államrezonok szórakoztató bemutatása. Egyre szélesebbé vált az a kör, akiktől elvártak egyfajta államelméleti műveltséget. Az ifjúság tudatos nevelésben részesült. Mint ahogy a kis *Ratio Status* is megjárta az iskolapadot, maga a mű is leginkább nevelő szándékot mutatott. A közérthető és élvezetes forma, a metszetes illusztrációk azonban szélesebb közönségréteg számára készültek. Ezt a kettősséget, az elit és a szélesebb nyilvánosság jelenlétét már a címlap is tudatosította: az alvó *Ratio Status* kétfajta szemlélet próbálta befolyásolni: egyrészt a szerződések, mandátumok, törvények racionális jogi világa, másrészt az újságok, avisok kevésbé meghatározható közege. A hatalomnak már mindkét elvárást figyelembe kell vennie, a törvények szelleme mellett az újságot olvasók közönségét is.

2. A diskurzus megváltozása: hetilapok, pamfletek

A nemzetközi nyilvánosság elérésének és kialakításának legfontosabb eszközei a rendszeresen megjelenő hetilapok voltak, melyek már első megjelenésükkor, a 17. század kezdetén egyszerre tudósítottak Európa különböző világi és egyházi hatalmi központjaiból. A mindössze néhány lapos újságokban folyamatosan közzétették a politikai centrumokból, Bécsből, Párizsból, Londonból, Madridból, Velencéből, Rómából, Konstantinápolyból, a kereskedelmi centrumokból, Brüsszelből, Hamburgból, Kölnből, Nürnbergből és a katonailag veszélyesnek számító területekről beérkező híreket.⁴⁴ A működési mechanizmus professzionálissá válásával a hírcsatornán egyre pontosabb, gyorsabb és mind nagyobb mennyiségű információ áramlott át, s az információ hírértéke is folyamatosan nőtt.⁴⁵ A katonai vonatkozású értesítéseket mindinkább a bel- és külpolitikai hírek egészítették ki, s az egyidejű tájékoztatás mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a várható fordulatok előzetes jelzése, és a konfliktusok végkimenetelének felvázolása. A 17. század második felében egy újabb minőségi változás figyelhető meg a hetilapoknál és a hozzájuk egyre szoro-

⁴³ Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (HAB) QuN 127. „Curiosorum, nec non politicorum vagabundi per Europam, vulgo sic disti, Rationis-Status, de praesenti tempore Nugae-Somniorum Classis Prioris Pars Prima. Editio nunc variis figuris aneis, rebus insuper ubiq, illustrata, priori longe correctior Das ist: Der ersten Class Erster Theil, Des in der Europaeischen Welt uberall zu Hause sich einfindenden, so genannten Ratio Status, Wegen izeziger Zeit Laeuften nachdencklicher, und Politisch-trauemender Schwaetz-gesichter. Izo von neuem wohl übersehen, und nicht allein wegen der Materie, als auch mit schönen Kupffern herrlich vermehret und erweitert. Nürnberg, In Verlegung Leonhard Loschge Buchhaendlern, Im Jahr 1678.” Hat részben.

⁴⁴ A 17. századi német nyelvű sajtó legújabb irodalmának összegzése: G. Etényi Nóra: Az 1663–64. évi magyarországi török elleni háború a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. Kandidátusi értekezés. Kézirat Budapest, 1997.; G. Etényi Nóra: Magyarországi ostromhírek az európai sajtóban (1663–1664). *Studia Agriensia*, 20. Eger, 1999. 83–105.

⁴⁵ Bogel, Else – Blümm, Elger: Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben Bd 1. (Text) und Bd. 2. (Abbildungen) Bremen 1971. Bd 3. Nachtrag bearb. Elger Blümm, B. Kolster, H. Levin. München – New York – London – Paris, 1985.

sabban kapcsolódó röpirat és pamfletirodalomban. A nyomtatott sajtóban kimondva és kimondatlanul megjelent az államelméleti művek szemlélete, érvrendszere és sokszor szóhasználat is. Ezen tendencia következményeként a nívósabb hetilapokból az is kitűnt, hogy kik a meghatározó személyiségek az egyes uralkodói udvaroknak, s esetlegesen milyen koncepcionális különbségek figyelhetők meg az egyes döntések kapcsán az udvar miniszterei, fontosabb méltóságai között. A hetilapok rövid híradásait elemző, megvilágító röpiratokból, pamfletekből még inkább egyértelművé váltak az egyes udvarok meghatározó politikusi körei. A 17. század végén elindított hetilapok már a címeikben (*Politischer Anrichter; Historische, Politische und Philosophische Krieg- Und Friedens-Gespräch; Historischer und Politischer Mercurius*) is arra hívták fel a figyelmet, hogy politikai híreket is megjelentetnek. Sőt, a hírek mellett kommentárokat is tartalmaztak, mint a „*Monatlicher Staats-Spiegel, Worinnen der Kern aller Avisen ...*”, Beylagen, Samt enigen Politischen Reflexionen sich reparesentirt und vorstellet”.⁴⁶

A hetilapok híryanagának javulása, sokrétűbbé válása együtt járt felértékelődésükkel is. Egy 17. század végi újságpárti traktátus már azt ajánlja a fejedelmeknek, a birodalmi városoknak, a kisebb hatalmi központoknak, hogy felesleges drága pénzen saját információ-szerző hálózatot fenntartaniuk, amikor a hetilapok gyorsabbak, olcsóbbak és kevésbé elfogult híreket továbbítanak. A hetilapok növekvő politikai jelentőségét a szűkebb gazdasági, politikai és kulturális elitől a polgári középrétegek felé szélesedő újságot olvasó közönségük is indokolta. Kialakult a tudósító újságok állandó publikuma, a diplomaták mellett a művelt polgári és köznemesi réteg is egyre szélesedő és konstans bázist nyújtott. Már nemcsak városokban, hanem vidéken is olvasták az újságokat, sőt kialakultak előfizetői körök, akik egymásnak továbbították a hetilapokat.⁴⁷ Kisvárosok értelmisége vagy szerzetesek közössége adta kézzől kézre a hetilapokat, vagy olvasta és értelmezte közösen a híreket. A hetilapok egy-egy példányát mintegy tíz érdeklődő olvasta rendszeresen. A sajtó már nem csak politikai krízisek idején, alkalmanként nyújtott tájékoztatást, hiszen kialakult egy hírekre érzékeny, a hatalmi változásokat tájékozottan figyelemmel kísérő publikum, mely változó intenzitással ugyan, de állandó információt igényelt.

Az egyes országok hetilapjainál természetesen jelentős különbségek figyelhetők meg, de a fordítások révén mégis erős kölcsönhatás mutatható ki. A híryanagból azonban kibontakoztak az egyes országokra jellemző sajátosságok. A legszemléletesebb példa erre az angol politikai szisztéma részletes bemutatása német pamfletekben. A német nyelvű kiadványokban mindig kiemelték az angol parlament alsó és felsőházának eltérő állásfoglalását. Külön számban név szerinti felsorolásban tették közzé az 1688. október 22-én hétfőn Londonban lezajlott tanácskozás hozzászólásait.⁴⁸ Az angol parlament mechanizmusát külön néhány oldalas magyarázó füzetben ismertették az érdeklődők számára. Az anglikán egyház és a katolikus angolok konfliktusát bel- és külpolitikai összefüggésrendszerben is elemezték. Olyannyira, hogy egy 1688-as angol kiadványt a címe szerint azért fordítottak le németre, mert az államelméleti szempontok egyértelművé teszik, hogy veszélyes politikai helyzet alakult ki, aminek megoldásához csak a természet (illetve a természetjog) ad kul-

⁴⁶ Weber, Johannes: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland* Edition Temmen. Bremen, 1994. 115. 122–123.

⁴⁷ Gestrich 130.

⁴⁸ Universitätsbibliothek Erlangen Hist. (U. E. Hist.) 215. b. 9. „Genauer Beweiss des Königs von England, Wegen der warhafftigen geburt des Prinzen von Wallis, Bestehend in viel abgelegten Zuegnissen einiger Lords, Edelen, und deren bey Hofe, so geschehen an alle gegenwärtige Herzogen, Geist- und Weltliche Stände des Reichs. Aus dem Englischen übersezt, wie es mit Consens sr. Maj. Zu Londen gedruckt. Im Jahr. 1688.”

csot, mert különben Babel tornya alakul ki.⁴⁹ A nyomtatvány címében jelezte, hogy a pamflet angol, német, francia fordításai szinte egyszerre kerültek a piacra.

Mindezek a tendenciák egyértelművé teszik, hogy a 17. század második felére nemcsak a röpiratoknak, hanem a hetilapoknak is egyre erőteljesebb politikai szerepvállalásával kell számolnunk. A metszetekkel illusztrált röplapok esetében is hasonló tendenciák figyelhetőek meg. Megtartották primer információközlő funkciójukat mind a török, mind a francia háború kapcsán, de éppen közérthetőségük miatt a képes híradások váltak a direkt propaganda eszközeivé.⁵⁰

Még egyértelműbb a befolyásolási szándék és koncepciózusság a hetilapok és a röplapok által közzétett ismeretekre építő röpiratoknál és pamfleteknél. A közvéleményt befolyásoló, politikai eseményeket értelmező műfajok közül a „párbeszédés játékok” a legszélesebb nyilvánosság számára készültek. A „párbeszédés játékok” már a 16. század elején feltűntek a röpiratok között, sokszor egyszerű emberek beszélgetését megidézve, mint mondjuk a németalföldi szabadságharc idején a háború és béke alternatíváját elemző katoná, polgár, matróz, illetve paraszt alakja. Erasmus és Harsdörffer párbeszédés játéka az általános műveltség szintjére törekedtek közérthető és élvezetes formában.⁵¹ A 17. század végére azonban a nagyhatalmak, potentátok nyilvános vitái, fiktív kártyapartijai vagy egy válságba került, betegeskedő hatalom ágyánál tartott közös konzílium fiktív szituációi jelentek meg a pamfletirodalom e sajátos termékeiben. Ezekben a megjelenített „államelmékedésekben” sokféle műfaj keveredett, színvonaluk is széles skálán mozgott. A párbeszédés játékok a drámákkal mutattak rokonságot, sokszor „rendezői” utasítás is található bennük, és arra is volt példa, hogy Molière szellemét idézték meg. A sokszereplős játékok a fejedelmi udvarok rendelkezésre készült alkalmi előadásainak hangulatát is felelevenítették. Leginkább azonban az iskoladrámákra emlékeztettek, nem is elsősorban az irodalmi értéküket tekintve, hanem sokkal inkább a bennük megfogalmazódó műveltségigény és oktatászándék alapján.

A nemzetközi viszonyokat elemző pamfletek aktuális események kapcsán döntési szituációkat, fordulópontokat emeltek ki, egyszerre több alternatívát is bemutatva⁵² az együttgondolkodás és a bennfentesség élményét nyújtva az olvasóknak. A 17. század végére egyre inkább többszereplős színpadi játékhoz kezdtek hasonlítani a párbeszédés politikai pamfletek. Míg azonban a 16. század elején a nagyhatalmakat egy-egy uralkodó, a legmagasabb méltóság jelenítette meg, a 17. században már az egyes udvarokat is több résztvevő testesítette meg többféle érdekléssel és elképzeléssel. De nemcsak a hatalmi elit je-

⁴⁹ U. E. Hist. 215. b. 6. „Engelland, Wie stehts um deine Freyheit? Oder Eigentliche Nachricht Von dem izigen Staat in Engelland, Wie nemlich derselbe Bey regierung dieses Königres von vorigen mit unterschieden, Allen Politicis und curieusen Bemüthern zu sonderbaren Nuzen in Engellandischer Sprache beschrieben. Durch den Herrn G. B. Londen, 1688.”

⁵⁰ Harms, Wolfgang: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit. Bosbach 145–147.

⁵¹ Németh S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról. (Johann Georg Schielen írásai, 1683.) Irodalomtörténeti Közlemények, 1994. 1. 1–18.

⁵² Egyik legjellemzőbb cím: „Curiose Staats-Gedancken, Uber Den verwirrten Zustand des Königreichs Ungarn, Und dahero bey der Christenheit entsehenden Gefahr, Bekümmernus und Zeitgewöhnlichen Fragen, sonderlich aber was doch die Unserige nach erhaltener Victorie in Ungarn weiter vornehme, und was ist Glückliches verrichten möchten? Ob der Türcke auch wieder vor Wien rucken, und was er sonst bey diesem Kriege gewinnen dürffte? Ob auch die Christliche Potentaten einig bleiben, oder sich trennen solten? Worum hoch dieselben mit dem Türcken so balden Friede machen: Wie es mit dem Tökely, und denen Evangelischen in Ungarn, ja dem ganzen Königreiche endlich ablauffen, und ob solches der Türcke mit der Zeit auch vollens in seinen gewalt bringen werde? Und andrer Zeit-laufftige Dinge Mehr. Alles nach denen bewehrten Staatsreguln, merkwürdigen Exempeln und Begebenheiten, auch gegenwartigen Sachen Zustane unpartheyisch untersucht und ist so weit erörtert Gedruckt 1684.”

lent meg a politika és a nemzetközi nyilvánosság teátrumában, hanem az egyes országok társadalmának jellegzetes képviselői is feltűntek kisebb-nagyobb szerepekkel. A szereplők szájába adott szövegek sokszor rövidek és sematikusak, mégis jelzik, hogy a török és a francia háború, valamint az angol belpolitika átalakulása idején a pamfletek is széles társadalmi kihatásában mutatták be a századvégi hatalmi átrendeződést. Egy 1684-es, Bécs ostroma utáni európai konjunktúrát elemző pamfletben alapvetően a Német-római Birodalom szempontjából tekintették át az aktuális helyzetet, mégis minden jelentős európai ország több résztvevővel képviseltette magát a fiktív tanácskozásban. A Német-római Birodalmat a megerősödött Brandenburg, a szász választó, a református Németország, az egyesített birodalmi rendek és a regensburgi küldöttek képviselték a császár, valamint a császári tanácsadók mellett. A sokat beszélő francia király szavait Louvois, a francia hugenották, a francia jezsuiták, a Sorbonn egészítették ki. A pápa mellett megjelent a klérus is, a dán király szavaihoz hozzászóltak a dán rendek, a lengyel királyt a magas rangú lengyel katonatisztek kísérték. Magyarország megszólalt mint ország, de képviselték a rendek és Thököly is. A hozzászólók karakterizáltak, szövegeik rövidek, szerepük elsősorban az, hogy a döntéshozás bemutatásakor többféle érvet és nézőpontot jelenítsenek meg. A politikai, vallási és katonai szempontok mellett a kereskedelmi érdekeket – a jólétet és gazdagságot kívánó – angol kereskedők testesítették meg.⁵³ Egy Pasquinust is megszólaltató, nyíltan gúnyos hangvételű pamfletben⁵⁴ még több birodalmi szereplő kapott szót: nemcsak a mainzi, a trieri és a kölni érsek, a bajor, a szász, a pfalzi és a brandenburgi választófejedelmek, Lotharingia és Würtemberg hercege, hanem a fontosabb birodalmi központok Regensburg, Frankfurt, Hamburg, Köln, Strassburg is. Ai itáliai érdekek is több nézőpontból jelentek meg. S egész Európa is hallatta a szavát V. Károly szellemét idézve.⁵⁵

A már említett háromarcú Ratio Status is végigjárta a diplomáciai tárgyalóasztalok, hadszínterek, városok, falvak, kikötők, főúri kertek és út menti fogadók világát. Sokféle tanácskozást hallott és látott a münsteri béketárgyalások asztalánál, katonák közt megfordulva, kihallgatott egy beszélgetést, mely egy jezsuita, egy jogász doktor és egy katona között zajlott, s megismerte, hogy mást beszél a kézműves, a katona és a tudós.

A híres pamflestszerző, Wilhelm Marteau nevével jelent meg 1688-ban egy angol belpolitikai helyzetet elemző pamflet,⁵⁶ melyben az angol király, az angol protestánsok és a holland kereskedők mellett a pápa és a római utcalányok is hozzászóltak az eseményekhez. Szintén 1688-as Marteau olaszul, franciául és hollandul egy időben megjelenő pamfletje,⁵⁷ melyben már 51 szereplő mutatja be, illetve, ahogy a cím is írta „világítja meg” az

⁵³ Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Budapest, 1948. (a továbbiakban: Röpl.) 833. „Neues Königl. Französ. A L' Homme und Hoc-Mazarin, Benebenst dem Päbstlichen und seines Anhanges spizsündigen L' Ombre-Spiel, Oder Warhaffter Entwurff Derer Jezigen unter Geist- und Weltlichen hohen Potentaten schwebenden Conjunctionen In Europa. Anno 1684.”

⁵⁴ Röpl. 812. „Der Unter Wahrnehmung, der Denen Hohen in der Weltschuldigen Pflicht und Devotion zwar Tadelne doch ungetadelte Pasquinus, Oder unpartheilich- und unanzüglisches Ermessen über Die Meriten der höchsten Häupter und dem Zustand Ihrer Staate und Republiken in Europa. Anno 1684.”

⁵⁵ 61. versszak „Ganz Europa. Was Kayser Carl der V. vor mehr als Hundert Jahren, Werckstellig machen wolt, hat Ludwig nun im Sinn, Ihr Fürsten waffnet Euch, Ihr werdet sonst erfahren, Dass Euer Hoheit Ruhm wird fallen plözlich hin.”

⁵⁶ HAB Ge 923. 2. „Continuatio Der jez vorgehenden neuen Staats- und Kriegs-Sachen, Durch welches Die aller verborgesten Deseins und Chargriens der vornehmsten Potentaten, Fürsten und Staende, In- und ausserhalb Europa Ans Licht gestellet werden. Durch ein Grand de Chambre befindet Mit Glied. Cölln, Bey Wilhelm Marteau, 1688.”

⁵⁷ HAB Ge 923. 3. „Unbetrüglisches Staats-Orackel durch welches Die allerverborgesten Deseins und Chargriens Der Vornehmsten Potentaten, Fürsten und Staende, In-und ausserhalb Europa

európai és az Európán kívüli helyzetet. Az egyes országok szereplői, mint Richelieu vagy Mazarin még akkor is szót kaptak, ha egy korábbi időszakban ugyan, de mégis hosszútávon meghatározták a térség hatalmi viszonyrendszerének kialakítását.⁵⁸ Az angol belpolitika kényes kérdését, a II. Jakab trónörökösének megszületésével kialakult 1688–1689-es politikai válságot⁵⁹ elemezte egy német pamflet.⁶⁰ A publicisztika szerzője azonban a korábbi konszenzusos helyzet felborulását nem elsősorban angol kihatásában nézte, hanem végigelemezte a protestáns, majd a katolikus országok várható reakcióját. A pamflet tipikus példája a műfaji keveredésnek: minden résztvevő élvezetes formában szólalt meg, azonban államelméleti művekből idéztek, Puffendorfort citáltak, és anonim pamfletek szerzőivel is vitába szálltak.⁶¹ Az európai helyzetértékeléshez természetesen az aktuális magyarországi hadi események: Belgrád és Székesfehérvár elfoglalása is hozzátartoztak. A francia udvar is sok szereplővel volt jelen, Madam von Montespan, Madame von Maintenon, a francia admirális, Párizs érseke, Vauban, Franciaország mérnöke, Louvois Maarsques. Az európai béke esélyeinek mérlegeléséhez már nemcsak az európai hatalmi viszonyokat elemezték, a beszélgetéshez a perzsa király és Kanada is hozzászólt.

Wilhelm Marteau egy másik, szintén 1688-ban Kölnben kiadott pamfletje⁶² már címében is hirdette, hogy az európai hatalmi harcok megértéséhez Európán kívülre is ki kell tekinteni. A szereplők között már Kína, Perzsa, Sziám és Algír is felbukkant. A pamfletben azt is elemezték, hogy a nagy és kisebb hatalmak miként tudják a világ dolgait befolyásolni, és hogy mi történt legutóbb a politikában. Így a bécsi udvar megelevenítésekor a magyar főméltóságok is véleményt nyilvánítottak. A politikai eszmecsereben a Habsburg Birodalom aktuális helyzetét is értékelték és az átrendeződő európai hatalmi egyensúlyt befolyásoló erdélyi fejedelmi udvar és Thököly politikusi gárdája is szót kapott. A pamfletek sokféleségét mutatja, hogy a császári propagandában a „kereszténység ellenségeként” lejáratos Thököly az európai hatalmi egyensúlyt szem előtt tartó birodalmi publicisztikában

uns Licht gestellt werden. Nach den Italianischen, Französischen und Hollandischen. Cölln, Bey Wilhelm Marteau. 1688.”

⁵⁸ „An den Leser. Nach dem viele von meinen guten Freunden erfahren, das ich verschiedene memorialen, das Orackel betreffende, aus Iatlien bekommen, so habe mir keinen Freunde gelassen, biss ich selbige in unsrerer Mutter-Sprache ans Licht zu bringen versprochen. Meiner parole nun ein Genüge zu leisten, so übergebe sie ihnen hiermit auff idesen wenigen Blättern, so gut ich sie in der höchsten Eil interpretiren könen. Es ist zwar sie zu weilen, ein und anderer geandert, nachdem es der Verstand in unsrerer Sorache leiden wollen, weil sie die Französische und Hollandische Uebersezer dieser Freyheit eben auch gebrauchet, und mit den Italianischen an vielen Orten nicht concordieren: doch soll verhoffentlich der Zweck des Concipienten wenig seyn berfehlet worden. Denen jenigen, so die Wahrheit nicht vertragen können, wolte ich als ein guter Freund rathen, dass sie es lieber gar nicht lesen. Denn es ist alles auffrichtig, und ohne flatterie beschrieben.”

⁵⁹ Kontler László: Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, 1997. 145–160. A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerkesztette: Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, 1997.

⁶⁰ U. E. Hist. 215. b. 7. „Raths Befragung An das Oraculum Durch die Potentaten auff Erden zu Wissen, Ob der von Gott gegebene Prinz von Wallis, Ein Wechsle-Kind, Oder Rechtmassig-gebohrner Sohn Seye? Auss des Englischen und die Französische, und auss dieser in die Hoch-Teutsche Sprach übersezt. Gedruckt im Jahr 1688.”

⁶¹ U. E. Hist. 215. b. 7. „Dem Author dess Buchs, parlament Pacificum genannt, ruffen sollte, umbzusehen, was er darauff zu antwortet haben möchte.”

⁶² HAB 923. 1. „Jez vorgehende neu Staats- und Kriegs-Sachen, Durch welches Die aller verhorngsten Deseins und Chagrins der vornehmsten Potentaten, Fürsten und Stande, In- und auuserhalb Europa Ans Licht gestellt werden Durch ein Grand de Chambre befindent Mitglied. Cölln, bey Wilhelm Marteau, 1688.”

pozitív kritikát kapott.⁶³ *Staats-prognosticon* címmel jelent meg az a kiadvány,⁶⁴ amely két részben mutatta be az „államrezonokat kedvelő olvasóknak” Európa korabeli állapotát. A folytatásban a török magyarországi terjeszkedését elemezte, azt vizsgálva, hogy miért nem tudta V. Károly birodalma Szulejmán birodalmát megrendíteni. A két nagyhatalom mellett a Magyar Királyság állapotát és az utolsó magyar király uralkodását is bemutatta.⁶⁵ Az előzmények tisztázása után, a török kiűzése kapcsán hosszan értekezett Magyarország megváltozott helyzetéről, a rendi szabadságjogok mibenlétéről, a magyar társadalom rétegzettségéről. Majd tíz pontban gazdasági tanácsok következtek, hogy miben gazdag az ország, és azt miképp lehetne hasznosítani. A visszafoglaló háborúk idején, az addig hatékonyan működő Oszmán Birodalmat is feltérképezték államelméleti és országismereti szempontok alapján.⁶⁶ A török birodalom erényeiről sok értekezés látott napvilágot a 16–17. század folyamán, de most új aspektusokból mutatták be, hatékony államformaként, sajátos társadalmával és gazdaságával. A jó tollú és igen népszerű pamfletszerző, Erasmus Francisci 1685-ben a nagyvezírt török Machiavellinek nevezte. A török–francia párhuzam a 17. század közepén ismét felerősödött, a pamfletszerzők a francia király uralkodását a török szultán despotikus hatalmával vetették össze. A konklúzió szerint a törökök is kijárták Mazarin iskoláját. Az *Európai tanácsterem* című pamfletben⁶⁷ a miniszterek és hadvezérek véleményét ismertetve külön-külön sorolták fel azokat az indokokat, hogy miért kellett a török kézen lévő Budát megostromolni. A *Staats-protocoll* című 1686-ban megjelent pamflet⁶⁸ a Buda visszafoglalása után kialakult új helyzetet elemezte, olyan kérdéseket is feszegetve, hogy miért nem fogadta el Thököly a császári amnesztiát, miközben már keresztény győzelmeket ünnepel Európa? Lesz-e vallásszabadság Magyarországon? Milyen károk és eredmények születtek Buda ostroma kapcsán? Mi lesz a magyarországi háború végkimenetele, milyen előkészületek szükségesek, mi várható az idei hadjáratról? Hogy Buda visszafoglalása után milyen széles körben lesz közbeszéd tárgya a török kiűzése utáni magyarországi helyzet, azt egy 1689-es szórakoztató, párbeszédés játék mutatta be. Az

⁶³ Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. (a továbbiakban: Köpeczi) 146–148. Csapodi Zoltán: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. Aetas, 1995/1–2. 150–154.

⁶⁴ HAB Ge 649 „Das in Unruhe Staats-Prognosticon, Darinnen mit mehrern enthalten, was bey gegenwartig- und zukünfftigen Zeiten alle Kayserthum und Königreiche in Europa zu hoffen. Und Welcher gestalt durch Dartuung genugsamer alter und neuer Staats-Gründe, die Ruhe in der Christenheit conderviret, und die Unruhe aussgestilget werden könne. Verfertiget von J. F. Boccacino die Neutra. Freyburg, Bey Hartwig Lerch, Im Jahr MDCXXCIX ”

⁶⁵ HAB Xb 118 „Des in Unruhe ruhigen Staats-Prognostici Continuation. Oder übrige Vollführung, Welche in vorhergehendem Theil dem geneigten Leser versprochen worden, Darinnen Solymannus vom Türkischen Reich, Carolus Magnus von Deutschland, und Ludovicus, der letzte Ungarische König, vom Königreich Ungarn urtheilet getragen prognosticiret. Zusammen getargen Von J. F. Boccacino di Neutra. Freyburg, bey Hartwig Lerch, im Jahr 1688.”

⁶⁶ HAB QuN 130. 1. H 565. „Der Neu-vermehrte Türkische Gubernator und Vasall, Das ist Gründlicher und glaubhafter Bericht, von den heutigen Gubernamenten, Gubernatoren und Lehn-Fürsten dess Ottomannischen Reichs, wie auch andre merkwürdige Erzehlungen mit angeführt werden. Zu mehrer Erläuterung unterschiedlicher, in dem so genannten Adler Bliz begriffen... durch Erasmum Francisci. Nürnberg, In Verlegung Johann Andrea Endters Sel. Söhne, Anno 1685.”

⁶⁷ HAB QuN 130. 5. H 508. ”Europaeische Rath-Stube, oder Curiöse Beschreibung des gegenwartigen Staats von Europa. Frankfurt und Leipzig zu finden bey Moriz Weidmannen, gedruckt im 1686sten Jahr.”

⁶⁸ HAB QuN 130. 10. H 1696 „Raisonables Staats-Protocoll, Darinnen nach richtiger Ordnung der jezigen souverainen Herren und gewaffneten Haupter in ganz Europa merckwürdige Staats- und Kriegs-Gründe, Heimliches Interesse, ... In Verlegung dess Autoris gedruckt im Jahr 1686”

északi térségre adoptálva jelent meg az *Északi igazmondó*,⁶⁹ amikor egy dán és egy holsteini kereskedő cserélt eszmét egy lappföldi fogadóssal a hideg idő elől egy ebédre betérve. A lapp fogadás az európai udvarok jelenlegi háborús érdekeit, hadi szerencséjét mérlegelte a török háború kapcsán. S bár Svivio, a lappföldi kocsmáros azt állította, hogy Bécsben a lengyel és a velencei követek előtt fogadták a török küldöttséget, ezért békekötés várható, ám a dán kereskedő szerint a békekötés rövid életű lesz Thököly miatt.

Ezekben a pamfletekben minden fontos európai ország megszólalt, a címekben is gyakran szerepelt az európai jelző, a különböző változatokban azonban más-más térség kapta a hangsúlyt. A problémák és megoldások szoros összekapcsolódása, az organikus egység gondolata, és az egyidejűség élménye nagyon fontos szempont volt, ugyanarra a formára és fontosabb témára készült angol, holland, francia vagy német központú változat is. A fordítások révén több ország olvasóközönségét szinte egy időben célozták meg a pamfletek, melyek sokszor folytatásokban jelentek meg. A röpiratok, publicisztikák földrajzi értelemben is egyszerre több egyidejű nyilvánosságnak szóltak, ami azt is jelentette, hogy épp az átjárhatóság miatt, együttesen is létezett egy érvényes közös nemzetközi nyilvánosság.

A nemzetközi nyilvánosság névtelen figurái is felbukkantak színpadi játék szereplőjeként,⁷⁰ melyben a beszélgető emberek között spanyol, holland, olasz kereskedők, heroldok, katonák, parasztok, cselédek is megjelentek. A teljes világot bemutató körképhez az éhség, a pestis és a halál fenyegető réme is hozzátartozott. Az államelméleti művek szellemiségét a megszemélyesített Útófia királyné, egy utópikus gróf és Ratio Status képviselte. No meg a színre lépő felbukkanó két szíren.

A háromarcú Ratio Status kikerülve az iskolapadból politikai szereplésre készülve szintén több „Comédiét”, „Theatrumot” „Schauspielt” végignézett. A világot megismerő Ratio Status egyszerre látta a valós színházi világot és a politika teátrumát, mint például a vesztfáliai békekötésnél, ahol a tárgyalóasztal mellett megismert egy komédiát. Az aktualitás politikai konfliktusok is megjelentek a színpadokon, Ratio Status egy török által fenyegetett magyar nemeset látott egy alkalmi színpadon, és egy északkelet-európai tanácskozásban részt vett jellegzetes viseletében egy magyar nemes. A magyar főméltóságok és a politikázó magyar nemesek valóban kettős szerepben tűntek fel a korabeli német nyelvű pamfletekben, egyrészt a fiktív párbeszédok résztvevőiként a hatalmi viszonyok átalakulásának aktív részeseiként, másrészt elszenvetőiként.

3. A magyar elit és a nemzetközi nyilvánosság

A magyarországi értelmiség és a politikáló elit több szalon kapcsolódott az új európai diskurzushoz, figyelemmel kísérte az új politikai eszmék és fogalmak megjelenését a nemzet fogalmának átalakulását, új szavak, mint a közérdek és közjó születését, melyekre egyre gyakrabban hivatkoztak a politika fórumain.⁷¹ Ezek közvetítésében a legnagyobb szerepet az egyetemjárók kapták, akik a legmodernebb politikai ismeretekkel tértek haza a 17. század közepétől, mikor már az egyetemeken is teret kapott az új államelméleti irodalom. Hazatérve azonban – a főúri elitet kivéve – már nehezebben tudtak lépést tartani a változásokkal. A köznemesi könyvtárakat vizsgálva kitűnik, hogy elsősorban „klasszikus mű-

⁶⁹ HAB Ge. 923. 4. „Teutophili Nordischer Wahrsager, den izigen Zustand Europa betreffend: Worinnen zugleich abgehandelt wird, was die Nordischer Kronen bey izigen Coniuncturen von Messures nehmen, und die Hollsteinische Sache noch vor einen Ausschlag gewinnen dürffte. Im Jahr 1689.”

⁷⁰ HAB Lo 6280. Ratio Status, Oder iziger Alamodesierender rechter Stats-Teufel Ineinem neuen Schauspiele abgebildet. Gedruckt im Jahr Anno 1668.

⁷¹ R. Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján. In: A Magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1984. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1984.) 54–81.

fajt”, a királytükroket olvasták, s hogy még a 17. században is az egyik legkedveltebb mű Guevarra *Fejedelem serkentő órája* volt, mely még a 16. századi udvari élet viszonyait és normáit tükrözte.⁷² Petróczy István például, egy esős őszi napon futárral hozatta vissza kölcsönadott *Horologium principiumát*. Guevarra államelméleti művének eredeti tartalmát kissé módosítva még a 17. század elején is, elsősorban az erkölcsi alapelveket tartalmazó, nő- és gyermeknevelésről szóló részeit fordították magyarra,⁷³ amely azonban egyértelműen a politikai irodalom megjelenését jelezte.⁷⁴ A magyar politikai és kulturális elit azonban a 16. század végétől a 18. század elejéig alapvetően Justus Lipsius etikáját és politikai gondolkodásmódját követte.⁷⁵ A magyar nemesség politikai műveltsége más típusú, más orientációjú, mint a városi polgárságé és értelmiségieké. Zrínyi Miklós politikai gondolkodásmódját elsősorban itáliai és francia szerzők határozták meg, de ismerte és használta a korabeli publicisztikát is, a Richelieu és Mazarin ellen írt röpiratokat is gyűjtötte.⁷⁶ A magyar szerzőkhöz köthető államelméleti művek alapvetően fordítások alapján készültek. A magyar államelmélet eredeti és jórészt egyedülálló műve Révay Péter koronaőr munkája.⁷⁷

Államelméleti gondolatokat az abszolutista államról Mátyás példája alapján Zrínyi Miklós fogalmazott meg, nála figyelhető meg a vallási és politikai szféra szétválasztása, a nemzeti abszolutizmus koncepciója.⁷⁸ Sokféle műfajban fogalmazódtak meg a magyarországi államelméleti ismertek, Oláh Miklós, Kovacsóczy Farkas és az erdélyi abszolutizmus képviselői hatottak leginkább Zrínyire.⁷⁹ A magyar főnemeselek közül Csáky István műve inkább a moralizáló-etikai alkotások közé sorolható, a kortárs jezsuita a 17. század közepe jezsuita politikaelmélet magyar tolmácsolója.⁸⁰

⁷² Zombori István: Külföldi művek magyarországi fogadtatása (A. Guevarra magyar kiadásának kérdőjelei.) In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. (a továbbiakban: Zombori 1988.) 159–167.

⁷³ Zombori 1988. 161.

⁷⁴ Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, 1978. 126–127.

⁷⁵ Vargha Anna: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet. Budapest, 1942. Tarnócz Márton: Magyar Justus Lipsius In: Tarnócz Márton: Kettőstükör. Budapest, 1988. Hargittay Emil 1996. 117.

⁷⁶ Klaniczay Tibor: Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában In: Pallas magyar ivadékai. Budapest, 1985. 153–210. R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975. R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. Történelmi Szemle, 1984. 341–369. A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Zrínyi Könyvtár IV. Főszerkesztő: Klaniczay Tibor. Szerkesztő: Kovács Sándor Iván. Írták és összeállították: Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza. Budapest, 1991.

⁷⁷ R. Várkonyi Ágnes: Jó Budavár magas tornyán In: Für Lajos emlékkönyv. Eger, 2000. Separatum. Bertényi Iván: Révay Péter Magyarország szent koronájáról írt művének történeti forrásértéke. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Budapest, 2001. 19–28.

⁷⁸ Hargittay Emil: A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Irodalomtörténeti Közlemények (XCIX. évf.) 1995. 5–6. sz. (a továbbiakban: Hargittay 1995.) 441–485.

⁷⁹ R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi programja és politikája In: Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Szerkesztő: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 1060–1064. R. Várkonyi Ágnes: Reformpolitika Zrínyi mozgalmában. Irodalomtörténeti Közlemények, 1987.

⁸⁰ Csáky István: Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életének példája (1664–1674). A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Hargittay Emil. Budapest, 1992. 22–23.

Míg a főnemeselek elsősorban itáliai és francia klasszikusok műveit használták, a köznemesi és polgári könyvtárakban csak a 17. század végére jelentek meg a latin és német nyelvű munkák mellett a francia és olasz művek.⁸¹ A határok azonban nem voltak élesek, a politizáló városi polgárság, a kialakuló értelmiség és a magyar főmúltóságok között sokféle kapcsolódási pont jött létre. Ebben az is nagy szerepet játszott, hogy bizonyos életrészekben vagy egy-egy mű erejéig a főnemeselek és a köznemesek is értelmiségi funkciót töltöttek be.⁸² A sajátos társadalmi munkamegosztás következtében az oktatásban, nevelésben, gyógyászatban meglévő differenciátlanság megsokszorozta a hatékonyságot.⁸³ A szabad értelmiség Európában is ritka jelenség volt, még a leghíresebb, legtöbbet publikáló szerzők is ügyvédként, titkárként, professzorként biztosítottak maguknak egzisztenciát, s a tudósítók, röpiratírók is megbízójuktól függtek.⁸⁴

A magyar értelmiség bekapcsolódott a párbeszédbe, mind publicisztikák írójaként, mind a befogadó közönség tagjaként. A magyar köznemesség és polgárság is érzekelte, hogy a 17. század végére a vulgarizált államelméleti művek szövege már kifejezetten széles rétegek számára szól. Egyes tradicionálisan sok külföldi kapcsolattal rendelkező városok, mint Eperjes⁸⁵ vagy Sopron hagyományosan gyorsan reagáltak a külföldi eseményekre és szellemi áramlatokra. A soproni városi értelmiség figyelemmel kísérte a városról megjelenő külföldi kiadványokat, és a híráramoltatásba maguk is megpróbálnak beavatkozni.⁸⁶

A magyarországi német nyelvű városok polgársága elég gazdag volt ahhoz, hogy a saját városából kinevelt értelmiségit külföldi iskoláztatás után vissza tudja fogadni. A lakosság értelmiségi összetételét a nyelvi, felekezeti és etnikai sokszínűség jellemezte, mint a felső-magyarországi városokban vagy a jezsuita kolostorokban. Felsőfokú képzettségüket pedig idegen nyelvi környezetben szerezték.⁸⁷ A visszafoglaló háborúban külföldi haditudósítók, orvosok, hadmérnökök, tüzérek, hivatalnokok, tisztviselők is nagy számban voltak jelen. Mindezek a tényezők közrejátszottak abban, hogy a városok polgárainak olvasmányanyaga meg tudta őrizni tematikai frissességét, és be tudta fogadni az új szellemi áramlatokat. Egyszerre gondolkodtak országos kérdésekben és ugyanakkor saját kormányzásukat is az új államelmélet jegyében alakították ki és újították meg.

A soproni könyvtárlistákat szemlélve megállapítható, hogy a teológiai irodalom mellett legnagyobb számban jogi, politikai és történelmi művek szerepeltek.⁸⁸ A felső-magyarországi városi könyvtárakban a teológiai és jogi-történelmi munkák a jellemzőek: Hugo

⁸¹ Monok István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI-XVII. századi Magyarországon. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerkesztette: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 397. A bányavárosok könyvkultúrájáról: Cicaj, Viliam: Bányavárosi könyvkultúra a XVI-XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechbánya) Szeged, 1993. (a továbbiakban: Cicaj) (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV.)

⁸² R. Várkonyi 1984. 62–63.

⁸³ R. Várkonyi 1984. 60.

⁸⁴ R. Várkonyi 1984. 68.

⁸⁵ Marie Mareckova: Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században. In: Thököly-felkelés és kora. Szerkesztette: Benczédi László. Budapest, 1983. 71. Németh István: Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban. Információáramlás, Eger, 1999. 117–127.

⁸⁶ Grüll Tibor: Városi irodalom a XVII. századi Sopronban. I. Soproni Szemle, 50. 1996. 10. és Kovács József László: Lackner Kristóf és kora (1570–1631). Sopron, 1972. 41. G. Etényi Nóra: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban. Soproni Szemle, 2000. 1. 32–53.

⁸⁷ R. Várkonyi 1984. 62.

⁸⁸ Grüll Tibor: Könyvtárak és olvasmányok a XVI-XVII. századi Sopronban. I–II. Sopron, 1992. Grüll Tibor: Városi irodalom a XVII. századi Sopronban I. és II. rész. (Klasszikus olvasmányműveltség.) Soproni Szemle, 1996. 1–20. és 127–136.

Grotius, Lipsius, a hazaiak közül Lackner Kristóf és Révay Péter művei.⁸⁹ A beszercebányai nagy könyvtárakban is a legnagyobb csoportot a történelmi, földrajzi, politikai művek alkotják, de közel hasonló arányban a filozófia is jelen volt.⁹⁰

A felső-magyarországi városok azonban Erdély közelsége és a Thököly felkelés területeként, gazdaságilag is prosperáló vidékként különösen érzékenyen átéreztek a Magyar Királyság helyzetének változását. A felvidéki evangélikus értelmiség hátterét a bányáik, kohászatuk, kereskedelmük miatt kedvező helyzetben lévő városok biztosították.⁹¹ A szabad királyi város státusz adott nekik némi önállóságot. Az iskoláztatásra már a 15–16. század fordulóján nagy súlyt fektettek, a fiatalok sokszor a város költségén jártak egyetemekre, elsősorban Wittenbergbe. A felső-magyarországi városokban a 17. századra már szám szerint is jelentős volt az értelmiség: lelkész, tanító, orvos, patikus, mérnök, ügyvéd, zenész – sokszor több generáción öröklődtek át ezek a foglalkozások. 1665-ben megalapították a felső-magyarországi evangélikus főiskolát Eperjesen.⁹² Eperjesen már az 1640-es években megvolt az a módos lutheránus polgári réteg, mely szívesen áldozott könyvkiadásra. Laskai János Lipsius fordítását a gazdag eperjesi kereskedőnek, Madarász Györgynek ajánlotta.⁹³

Sőt, az értelmiségi mivoltuk tudatában sokan írtak is, ha nem is kiemelkedőt. Weber János példája mutatja, hogy a lutheránus polgárság is megrajzolta a maga mérsékelt abszolútizmusát. Közéleti szerepet vállalva, városi bírónak választása kapcsán több államelméleti művet is írt (*Janus Bifrons*,⁹⁴ *Lectio Principium*,⁹⁵ *Wappen der Koenigl. Freyen Stadt Epperies in Ober Ungarn*⁹⁶), felhasználva a kurrens államelméleti értekezéseket. Míg Johannes Weber *Janus Bifrons* című művét Johannes Rottal grófnak, illetve Szelepcsényi Györgynek ajánlotta,⁹⁷ addig a *Lectio principum, dass ist Regenten Lection* saját kisebb közösségének szövegét, művét az eperjesi polgároknak ajánlotta, mint Zimmermann Zsigmond és Fleischhacker György.⁹⁸ Sőt Ladivér Illés jóvoltából a politika mint tantárgy is megjelent az eperjesi kollégiumban,⁹⁹ továbbá kéziratban maradt fenn *Politica, sive doctrina civilis ad leges et consuetudines patriae, 1671* című politikai elmélkedése.¹⁰⁰ Eperjes, bár csak rövid időre, a 17. századi politikai gondolkodás központjává vált. Az eperjesi polgárok gazdasági, szellemi és diplomáciai feladatvállalással is támogatták Thököly mozgalmát.¹⁰¹

Megvizsgálva a felső-magyarországi politizáló köznemesek és városi polgárok könyvtárlistáit,¹⁰² szembeötlően sok bennük a politikával, államelmélettel foglalkozó korabeli ki-

⁸⁹ Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen. Olvasmánytörténeti dolgozatok III. Szeged, 1991. 34. 37.

⁹⁰ Cicaj 104.

⁹¹ Zombori István: A felvidéki evangélikus értelmiség In: A magyarországi értelmiség. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1984. (a továbbiakban: Zombori 1994.) 82–91.

⁹² Zombori 1984. 89.

⁹³ Hargittay Emil 1994. 123.

⁹⁴ RMK II. 992. Janus Bifrons seu Sepuculum Phisico Politicum, dass ist Natürlicher Regenten Spiegel. Lőcse, 1662.

⁹⁵ RMK II. 1057. Lectio Principium, dass ist Regenten Lection. Lőcse, 1665.

⁹⁶ Bubryák Orsolya: Weber János Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies című művéről. Irodalomtörténeti Közlemények 1995. XCIX. évf. 3–4. sz. 335–344.

⁹⁷ Hargittay 1995. 473.

⁹⁸ Hargittay 1995. 475.

⁹⁹ Hargittay 1994. 124.

¹⁰⁰ Hargittay 1995. 472.

¹⁰¹ Zombori 1984. 90–91.

¹⁰² Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Sajtó alá rendezte: Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2. Szerkesztette: Keserű Bálint. Szeged, 1992. (a továbbiakban: Magyarországi magánkönyvtárak)

advány, bár a rövidített címek és az évszámok hiánya miatt nem mindig lehet egyértelműen azonosítani őket. A könyvtárlistákon többször is szereplő Ratio Status című kiadványokból az időhatárokat is figyelembe véve több mint száz különféle kiadvány ismert. A rövidített címekben szereplő közkedvelt allegóriák, az elsősorban 17. században használt szókapcsolatok, elterjedt toposzok (*Theatrum politicum*, *Politicae Rationalis Status*, *Axiomata Politica*, *Politica colerata*) azonban egyértelművé teszik, hogy a teoretikus művek mellett a hatalomgyakorlás új technikáit bemutató kiadványok is megtalálhatók.

Az eperjesi Gutt család egyik tagjától 1676-ban lefoglalt 245 tételből álló könyvtárban is feltűnően sok volt a jogi, történeti, politikai, közjogi, gazdaságpolitikai és államelméleti vonatkozású könyv. A sokirányú érdeklődését jellemzi, hogy Arisztotelész kommentárok, Justus Lipsius, Hugo Grotius művei mellett Morus Tamás *Utópiájától* kezdve Mazarin és Richellieu politikáját elemző pamfletekig változatos műfajok szerepelnek. Az újabb politikai traktátusokat a Ratio Statusok jelzik, és a *Theatrum politicum*, *Theatrum Tragicum Angliae*.¹⁰³ Keczer Menyhért Sáros megyei nemes eperjesi könyvei között Johannes Weber *Regenten Spielje* is megtalálható.¹⁰⁴

A legnagyobb arányban szintén egy eperjesi polgár, Zimmermann Zsigmond könyvtárában lelhető fel az új típusú politikai irodalom. Az 1687-ben felvett lista – bár csak tíz évvel későbbi – jól tükrözi a változást, amely a 17. század végére látványosan kibontakozott. Nemcsak jogi, történeti művek tekintetében volt modern a könyvtára, hanem nagy számban használt haditechnikai és építészeti szakirodalmat is. Lipsius politikáját latinul és magyarul is beszerezte. Erasmus és Campanella művei is megtalálhatóak könyvtárában. A pozsonyi és az 1681. évi soproni országgyűlések törvényeit is használta. Rövid pamfletszerű kiadvány közül is több szerepelt: *Mercurius Europaeus*, *Consiliarius Politicus Germanice*, *Politicus modernus Germanice*, *Theatrum machinarium*, *Discursus Politicus de praesenti statu*, *Secretus Aule politicus*. De az 1651-es eperjesi comedia szöveggönyvét is elvette.¹⁰⁵

Szirmay András, aki politikai pályáját tekintve is a legmagasabbra jutott, hiszen II. Rákóczi Ferenc államában volt az ítélő tábla elnöke, a legsokebbidűbb könyvtárral rendelkezett.¹⁰⁶ Szirmay orvosi és teológiai képzettséggel hazatérve birtokain gazdálkodva, terményeivel kereskedve, de közhivatalt is vállalva hasznosította és gyarapította tudását.¹⁰⁷ Könyvtára a sokféle feladathoz illő tudatos felkészülést tükröz. Könyvei között államelméleti és filozófiai művek egyaránt szerepeltek, de a katonai építészet is foglalkoztatta.¹⁰⁸ Puffendorfától a *Dissertatio de Republica* vagy a modernebb népszerűsítő államelméletek, az *Alamodischer Politicus* Philipp von Zesentől vagy az *Arcana Politici*, *Axiomata historico Politica* egyaránt birtokában voltak.

Az államelméleti gondolatok beágyazódását tekintve még fontosabb, hogy az aktívan politizáló elit a következő generációt is felkészítette a növekvő feladatokra, az új típusú szerepvállalásra. A korabeli protestáns iskoladrámák egyértelműen tükrözték, hogy nemcsak ismerték, hanem használták is a népszerűsítő aktuális nemzetközi politikai eseményeket értékelő műfajok újdonságait. Elsősorban az eperjesi evangélikus kollégiumból maradtak fent színpadi darabok, amelyek konkrétan utaltak aktuális politikai eseményekre.

¹⁰³ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 87–93.

¹⁰⁴ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 93–95.

¹⁰⁵ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 118–127.

¹⁰⁶ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 168–174. A jegyzéket részletesen ismertette: R. Várkonyi Ágnes: Ismeretlen kuruc vers és politikai háttere. (Gondold meg Magyar Népet) Irodalomtörténeti Közlemények, 83. 1979. 80–81.

¹⁰⁷ R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és mentalitás. (Szirmay András feljegyzései 1688–1718) Különlenyomat a Gazdaságtörténet - könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. című kötetből. Budapest, 2001. 477–501.

¹⁰⁸ R. Várkonyi 1984. 62–63.

A török kiűzésével kapcsolatban sok konzultációs alkotás¹⁰⁹ maradt fent, Buda ostroma kapcsán felidézve 16. század jelentős ostromait is.¹¹⁰ A jezsuita iskolákban is reflektáltak Buda visszafoglalására.¹¹¹ Az evangélikusok a vallásüldözéstről írtak darabokat, ezek napi aktualitáshoz kapcsolódtak, főként Eperjes központú alkotások, s 1670 körül születtek. Bár ezekben sem szerepeltek valóságos személyek, elvont fogalmak, azonban a viselettel, egyéb effektekkel segítettek a hallgatósággal megértetni az előadást,¹¹² mint Ladiver Illés publicisztika-történeti drámája és Schwart János drámája 1682–1684-ben.¹¹³

A magyar politikusok bécsi szerepvállalását, nemzetközi jelenlétét erősen befolyásolja, hogy a császári udvaron belül a magyar értelmiségnek kevés feladat jutott.¹¹⁴ A hazai köznemesi és városi politizálásban a rendi fórumok és helyi közösségek szerepe hagyományosan kiemelkedett, ám ezek szellemisége nem volt elég modern. Mégis elmondható, hogy a török kiűzését követő berendezkedést sokféle és alapos értelmiségi munka előzte meg. A politikai célok országismereti, gazdaságpolitikai, történelmi és társadalompolitikai elvárások ismeretében fogalmazódtak meg.¹¹⁵ Államelméleti felkészültséggel fogalmazták meg az aktuális politikai célokat szolgáló hazai műveket. Az „országzás tudományát” alapvetően fordítások alapján foglalták össze. A műveket nem magyarul írták, de nemzetközi toposzokkal dolgoztak, antik szerzőket citáltak, mégis friss nemzetközi irodalomból.¹¹⁶ Az országegyesítésről született koncepciók, különösen az Esterházy Pál-féle¹¹⁷ vagy a Bethlen Miklós nevéhez fűzhető változat¹¹⁸ jelentős háttérismeretet tükröz, mely komoly értelmiségi feladatvállalást feltételez. A tervezetek szerint az országegyesítés sokféle, új feladatához, az ország területének, gazdasági lehetőségeinek, népességszámának felméréséhez, az új típusú adóztatás bevezetéséhez, a nemzeti hadsereg kialakításához, a bányászat fejlesztéséhez, úthálózat átalakításához az értelmiség számának gyors növekedése volna szükséges.¹¹⁹ Ugyanakkor az államelméletileg képzett és politikailag is aktív protestáns értelmiség

¹⁰⁹ Tarnai Andor: A consultatio Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények, 1986. 637–657.

¹¹⁰ Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. Irodalomtörténeti füzetek, 147. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Varga – Pintér) 125–127.

¹¹¹ Varga – Pintér 164–167.

¹¹² Varga Imre: Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratos forrásban 1670 tájáról. Magyar Könyvszemle, 1986. Varga Imre: A magyar protestáns iskolai színjátszás. Budapest, 1995. Varga – Pintér 177–180. Thaly Kálmán: Thököly Imre és iskolatársai mint színjátsszók. Századok, 1880. 411–417.

¹¹³ Varga – Pintér 183–187.

¹¹⁴ A török kiűzésével kapcsolatos udvari tervekről: Varga J. János: Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon 1688–1689. és Kalmár János: Az Einrichtungswerk fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál. Mindkettő: In: Tanulmányok a hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történészkonferencia előadásai. Szerkesztette: Szita László. Pécs, 1989. 95–104. és 105–116.

¹¹⁵ R. Várkonyi 1984. 73.

¹¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: Politikai elmélet – politikai gyakorlat. Irodalomtörténet (LXIII. Évf.) 1981. 2. 399–413.

¹¹⁷ Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. Levéltári Közlemények, 42. 1971. 137–162. Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége. Budapest, 1991.

¹¹⁸ R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós gróf, az államférfi. In: R. Várkonyi Ágnes: Századfordulók. Budapest, 1999. 210–225. Jankovics József: A Bethlen Miklósnak tulajdonított röpiratok szerzőségéről. és Önéletírás és történeti hitelesség Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen Miklós-levelezés tükrében In: R. Várkonyi Ágnes: Ex Occidente... Budapest, 1999. 150–155. és 119–131.

¹¹⁹ R. Várkonyi 1984. 74–75.

jelentős része ellenzékbe került.¹²⁰ A politikai harcok is éppen a legképzettebbeket érintették, amint a Wesselényi mozgalom leverése idején, vagy az eperjesi véstörvényszék alkalomával készített könyvleltárak is mutatják.¹²¹

A magyar politikai és kulturális elit nemzetközi nyilvánosságához való viszonya nehezen vizsgálható még egy szűkebb időszakon belül is. Az önálló külpolitikai kapcsolatok korlátozottsága miatt elsősorban a féllégális csatornák épültek ki. A külszói kapcsolattrendszer alapvetően informális és privát formában alakult ki. Ez megnehezítette a nemzetközi nyilvánosság elérését. A magyar politikai és kulturális elit azonban tudatában volt a nemzetközi nyilvánosság egyre növekvő jelentőségének a török elleni háborúban. Jól ismerte és használta az európai információszerező és -közvetítő propaganda mechanizmusát, mely nagy számban jelentetett meg magyar vonatkozású híreket. Ezek az újságok és újdonságok elsősorban a török háborúk hadieseményeit tették közzé. A nemzetközi erőviszonyok tekintetében és a Habsburg Birodalom ereje szempontjából is egyre nagyobb jelentőségűvé vált a magyar belpolitikai viszonyok bemutatása. A hetilapok folyamatos hírközlése nemcsak a krízisek időszakát, hanem a hosszú távú folyamatokat is figyelemmel kísérte, és a magyar országgyűlésekről, és tanácskozásokról is tudósítottak.¹²² A Wesselényi-szervezkedés felszámolása, a prédikátor-perek a politikailag legképzettebb főnemesi, köznemesi és egyházi réteget érintették. A császári udvar tudatos és jól szervezett propagandával igyekezett rontani a magyar politikuskárda nemzetközi hírnevét. Thököly katonai és politikai sikerei azonban ismét azt eredményezték, hogy mint politikai tényező jelen volt a nemzetközi nyilvánosság színpadán.¹²³ A magyar politikai és szellemi elit, a főnemesi, a köznemesi, a polgári és az értelmiségi réteg is tudatosan készült a török kiűzését követő állapotokra.¹²⁴ Figyelemmel kísérték a nemzetközi erőviszonyok változását, felismerve az átalakuló nemzetközi politikai nyilvánosság jelentőségét is. A török elleni harc keresztény tradícióját modern államelméleti művek szellemében újították meg. Az európai diplomácia egyensúlyi politikáját ismerve készültek a három részre szakadt Magyar Királyság egyesítésének alternatívái. Nem a centrum és periféria szembenállása, hanem az egészben látás igénye, a hatalmi egyensúly kialakítása jellemezte a 17. század végi európai diplomáciát. De nemcsak a magyar elit készült az ország egységének kialakítására, hiszen Buda felszabadítása, amint az ostromló sereg sokféle nemzetisége is jelezte, a korabeli Európa közös ügye volt. A török kiűzését nemzetközi összefogás eredményezte, s a nemzetközi nyilvánosság az új hatalmi viszonyok kialakítását is élénk figyelemmel kísérte. Az angol, holland mediátorok az egyensúlyi politika és a felekezeti szolidaritás jegyében igyekeztek közvetíteni a belpolitikai konfliktusok feloldásában. A nagyhatalmi erőviszonyok megváltozása, és az egyre élesebb hatalmi szembenállások azonban már nem tették lehetővé a hosszú távú rendezéses megoldást, sem Erdély státusát, sem pedig a Magyar Királyság helyzetét nem sikerült nemzetközi garanciával megerősített békerendszerbe foglalni.

¹²⁰ R. Várkonyi 1984. 75.

¹²¹ R. Várkonyi 1984. 67.

¹²² G. Etényi Nóra: Német hírek – magyar törekvések. A magyar főmúltóságok török elleni politikája az 1663–1664-es német újsághírekben. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. 346–357.

¹²³ Lásd Kőpeczi idézett művét.

¹²⁴ R. Várkonyi Ágnes: Magyar politika és a nemzetközi hatalmi egyensúly In: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994. 199–218. R. Várkonyi Ágnes: Erdély és az európai hatalmi egyensúly. R. Várkonyi Ágnes: *Duna-táji labirintusok Mindkettő*: In: R. Várkonyi 1995. 145–159. és 176–197.

G. ETÉNYI, NÓRA

Constitutional theory, politics, and pamphlets in the seventeenth century

Although religiously and culturally colourful early modern Europe saw various systems of government, economic and social structures operating side by side, the idea of European unity appeared with an increasing frequency by the 17th century in works on philosophy and on the arts of politics, as well as in popular political pamphlets. The figure of the young crowned female suggested the idea of a coherent, organic whole from Spain to Constantinople, from England to Sicily. At the time of the Treaty of Westphalia, under the impact of the shock of the Thirty Years' War, the need for the solution of conflicts and for the creation of a functioning union further increased in works on constitutional theory and in draft-treaties based on natural and human law. The public discourse around the peace negotiations resulted in the transformation of the discourse of journalism, and caused contemporary pamphlets to teem with new concepts of constitutional theory. The attitude of constitutional theory became understandable and natural for an increasingly broadening, educated stratum of society, if not for the common man. This duality, the presence of the elite and the wider public is aptly characterized by a series of pamphlets published in 1678 under the title 'Ratio Status or Political Vagabond', which announced on its title page that three-faced Ratio Status had to take two expectations into consideration: the spirit of laws and the news reading public. The pamphlet pointed out that a certain kind of international publicity had come into being, which observed the power realignments in Europe in the context of domestic and international politics. Analysing basically current international relationships, the pamphlets emphasized situations of decision, turning points, presenting several alternatives, and giving readers the experience of thinking together and being insiders. At the end of the 17th century, the most popular, dialogical political pamphlets started to look rather like dramas with several actors, where courts were represented not by monarchs only but by a number of participants, with various interests and ideas. Besides the powerful elite, characteristic representatives of individual countries appeared in the theatre of politics and international publicity with parts of varying sizes indicating that the power realignment at the end of the century was being represented with its wider social bearings. The international public, in the process of being modernized, observed and appreciated the relationship and power status of Hungary and Transylvania, just liberated from the Turks, on the basis of a new scale of values and system of relations. These pamphlets not only presented military news and military performance, but emphasized the political possibilities of the Hungarian Kingdom, its relation to the Hapsburg Empire, as well as the international impact of domestic conflicts, and analysed the long-term alternatives. The pamphlet literature of the era indicates that the international significance of Hungary and Transylvania increased at the time of the expulsion of the Turks. Hungarian aristocrats and politically active Hungarian noblemen appeared in contemporary German language pamphlets in double roles: on the one hand, as parties in fictitious dialogues, active participants of the transformation of power relations, and, on the other, as passive sufferers of same. Familiar with the new type literature on constitutional theory and aware of the possibilities presented by the international presence, the Hungarian elite was consciously preparing for the new arrangements following the expulsion of the Turks.

KŐSZEGHY MIKLÓS

Babilontól Jeruzsálemig: a kommunikáció csapdái¹

„Abban az esztendőben, Cidkijja² júdai király uralkodása kezdetén, a negyedik esztendő utolsó hónapjában³ ezt mondta nekem a Gibeónból⁴ való Hananja próféta, Azzúr fia az Úr házánál a papok és az egész nép előtt: Így szól a Seregek Ura, Izrael Istene: Összetöröm Babilónia⁵ királyának igáját! Két esztendő múlva visszahozom erre a helyre az Úr házának minden edényét, amelyeket elvitt Nebukadneccár, Babilónia királya erről a helyről és Babilonba vitt. Visszahozom erre a helyre Jekonját, Jójákim fiát, Júda királyát és Júda foglyait is, akik Babilóniába kerültek – így szól az Úr –, mert összetöröm Babilónia királyának az igáját.” (Jer 28,1–4)

A mai olvasó számára talán kissé bizarr ez a rövid jelenet, amely minden valószínűség szerint Kr. e. 594/593-ban játszódott le Jeruzsálemben. Persze, meglehetősen kockázatos dolog ilyen pontossággal meghatározni egy prófétai orákulum elhangzásának időpontját. Kockázatos egyfelől azért, mert mint minden prófétai orákulum, ez is abszolút konkrét reakció egy adott pillanat kihívásaira. Mindenki, aki csak hallotta, pontosan tudta, mikor hangzik el, miről van benne szó. Talán még azzal is könnyen tisztában lehetett bárki, amit a próféta ki sem mondott. Mi azonban már távolról sem mondhatjuk el magunkról ugyanezt, így a prófétai orákulumok datálása számunkra az esetek nagy többségében komoly gondot jelent. Kockázatos a dátum ilyen pontos kijelölése másfelől azért, mert a kérdéses időszak Júda történetének talán legváltozatosabb periódusa. A végső összeomlás előtti pillanatokban rendkívül gyorsan követhették egymást az események, ezért azután a szálak kibogozása vagy az időrend megállapítása komoly gondot jelent.

A kockázat azonban ebben az esetben több-kevesebb bizonyossággal feloldható. A szöveg ugyanis félreérthetetlenül jelzi, az orákulum Jeruzsálem első babiloni ostroma után hangzott el. Vagyis Kr. e. 597, a kérdéses ostrom éve jelen orákulumunk szempontjából terminus post quemként jöhet szóba. Viszont Jeruzsálem még áll, sőt élnek politikai viták

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj kuratóriumának a lehetőségért, hogy 2000 nyarán a Baseli Egyetem könyvtárában többek között az alábbi írás alapját jelentő kutatásokat is elvégezhettem.

² Júda utolsó királya (Kr. e. 597/598–587/586 Donner, H.: Geschichte des Volkes Israel und seiner Nachbarn in Grundzügen 2. Göttingen, 1986. 468. (a továbbiakban: Donner) kronológiája szerint.)

³ Vagyis: Kr. e. 594/593-ban.

⁴ Gibeón: el-Dzsibb, Jeruzsálemtől 9 kilométernyire északra. Alapvető összefoglalásként: Pritchard, J. B. In: Avi-Yonah, M. (Ed.): Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land. London, 1973. (a továbbiakban: EAEHL) 446–450. A vaskori vízrendszerről lásd: Fritz, V.: Die Stadt im alten Israel. München, 1990. 125–126. Mazar, A.: Archaeology of the Land of the Bible. New York, 1990. 478–480. Weippert, H.: Palästina in vorhellenistischer Zeit. München, 1988. (a továbbiakban: Weippert) 546–548.

⁵ Az új fordítású Károli Biblia itt talán nem a legszerencsésebb megoldást választja. A szöveg egyszerűen Babel királyáról (mlk bbl) beszél. A fordítás valószínűleg azt akarta érzékeltetni, hogy itt a birodalom, nem pedig csak a főváros királyáról van szó, ám a „Babilónia” kifejezés a történeti földrajzi irodalomban a mezopotámiai alluviális síkságnak a mai Bagdad vonalától délre eső részét jelöli. Nem szerencsés tehát így körülírni magát az egész birodalmat.

folynak falai között, terminus ante quemként, ezért mintegy önként adódik Jeruzsálem végső ostromának éve, Kr. e. 587.⁶ A szöveg azonban ennél is pontosabb, hiszen Cidqijja király negyedik évről, azaz Kr. e. 594/593-ról beszél. Ennél pontosabban kevés bibliai esemény dátumát lehet meghatározni, amit talán csak a hatalmas kronológiai nehézségek ismeretében vagyunk képesek igazán értékelni.⁷

Az orákulum a déli zsidó állam történetének legnehezebb, végül katasztrófába futó utolsó évtizedében hangzik el a fővárosban. Az alábbi rövid írás célja az, hogy felderítse Hananja szavainak politikai, vallási hátterét, különös tekintettel a birodalmi centrum és a periféria közti kapcsolat kérdéseire. Ez a kapcsolatrendszer mint mindig, ebben az esetben is rendkívül összetett képlet volt. Ám valamennyi vonatkozása közül a legmodernebb, és egyben talán a legérdekesebb is a kommunikáció kérdése. Vajon mit tudhattak Jeruzsálemben a világpolitika nagy eseményeiről? Mennyire lehettek megalapozottak a reakciók? Mit ismertek a döntések hátteréből a júdai állam határvidékei? Miként áramlott az információ a júdai állam központja és a júdai állam peremvidékei között? Ha ezekre a kérdésekre sikerül valamelyes biztonsággal válaszolnunk, akkor talán egy lépéssel közelebb jutunk Júda államának a bukás előtti időszakához, s egyben olyan esettanulmányt végezhetünk, amely megmutathat valamit a centrum és a periféria kapcsolatrendszerének működéséből.

I. A nemzetközi háttér

Ahhoz, hogy megértsük e rövid prófétai orákulumot a maga teljes mélységében, körülményeivel, okaival és hatásával együtt, először röviden át kell tekintenünk azt a nemzetközi környezetet, amelyben elhangzott.

A Kr. e. 6. század valóságos politikai földcsuszamlást hozott a Termékeny Félhold területén fekvő népekre és államokra. AsszírIA, amelynek hatalmát legfeljebb átkozni lehetett,⁸ de amelynek felbomlásában talán még a legbizakodóbbak sem mertek reménykedni, váratlan gyorsasággal omlott össze. Természetesen a kortársak szemében minden ilyen összeomlás hihetetlenül gyorsnak tűnhetett. Ráadásul mindez egy olyan korban történt, amely még nem ismerte a tömegkommunikációs eszközöket, így a hírek nemcsak sokkal lassabban terjedtek, mint manapság, hanem sokkal kevesebb emberhez jutottak el. Aligha tévedünk nagyot, ha arra gondolunk, hogy a birodalom periferiáján óriási tanácstalanság vett erőt a birodalom gyengülése, majd széthullása láttán. Hiszen akármilyen hátrányos volt is Júda számára az asszír vazallus szerepe, legalább valami vonatkoztatási pontot je-

⁶ A város elestének dátuma körül máig sem zárult még le a vita. Az egyik nézet szerint (Kutsch, E.: *Das Jahr der Katastrophe: 587 v. Chr.*, *Biblica* 55. 1974. 520–545.) a katasztrófa éve Kr. e. 587. A másik vélemény (Freedy, K. S. – Redford, D. B.: *The Dates in Ezechiel in Relation to Babylonian and Egyptian Sources*. *Journal of American Oriental Society* = *JAOS* 90, 1970.) Kr. e. 588 mellett érvel. Sajnos a babiloni krónika-kompozíciók egyike sem ér el eddig az időszakra, vö. Grayson, A. K.: *Assyrian and Babylonian Chronicles, Texts from Cuneiform Sources* 5, *Locust Valley / NY* 1975. 99 skk. (a továbbiakban: Grayson 1975.), így a Bibliától független forrás nem áll rendelkezésünkre. Magam a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a város ostroma már Kr. e. 588-ban elkezdődhetett, ám eredményt csak a következő évben hozott.

⁷ A bibliai kronológiai adatok megbízhatósága mellett érvel: Reade, J.: *Mesopotamian Guidelines for Biblical Chronology*, *Mesopotamian Studies* 4,1, Malibu, 1981.

⁸ Náhúmról mint az Asszíriát átkozó bibliai próféták leghíresebb és egyben talán leginkább tipikus alakjáról lásd: Kószeghy Miklós: *Jaj neked, AsszírIA – Náhúm: egy tipikus próféta a kivételesek között*. *Aetas*, 1999/1–2. 112–123.

lentett. Valamit, amihez igazodni lehetett, s ami távolról sem mindenki számára jelentett hátrányt.⁹

Birodalmakat természetesen mindig is csak erőszakkal lehetett felépíteni. Asszíria ebben a tekintetben nem volt kivétel, talán csak sikerei voltak oly mértékűek és oly messzire hatók, hogy manapság hajlamosak vagyunk egyenlőségjelet tenni ezek és a határtalan politikai brutalitás közé. Kétségtelen, hogy az asszír királyok feliratai szokatlanul vérgőzösek, különösen akkor, ha összehasonlítjuk őket a soron következő Újbabiloni Birodalom királyfelirataival.¹⁰ Ám ennek oka nem a két birodalom eltérő jellegében, hanem csak az észak- és a dél-mezopotámiai királykép, illetve az ehhez kapcsolódó tradíció különbözőségében keresendő. Mindazok az államok, amelyek túléltek Asszíria bukását (márpedig Júda ezek közé tartozott) kénytelenek voltak, vagy kénytelenek lettek volna számot vetni azzal, hogy a térség történetében rövidebb-hosszabb közjáték után megint birodalmi periódus következik. A kérdés csak az, hol lesz az új birodalmi centrum.

A szájszi dinasztia¹¹ fáraói Asszíria utolsó évtizedeiben felismerték, hogy egész Elő-Ázsiában valami gyökeresen új helyzet kezd formálódni. Ebben az új helyzetben Asszíria már nem játszik meghatározó szerepet (sőt: egy idő után már statisztaszerep sem jut neki), ám ez nem jelenti azt, hogy a világpolitika színpadán ne kellene egy mezopotámiai nagyhatalommal számolni. Egyiptom természetesen saját magának szánta a főszerepet Palesztinában és Szíriában¹². A karkemisi csatában a babiloni hadseregtől elszenvedett súlyos vereség Kr. e. 605-ben világossá tette, hogy az újbirodalmi álmok megvalósításának nincs realitása.¹³ Ám Kr. e. 601-ben a babiloni hadsereg szenved igen érzékeny veszteségeket a Gáza közelében fekvő Rapheia mellett. Mindezekről a bonyolult és igen súlyos harcokat eredményező konfliktusokról a maga töredékességében és szűkszavúságában is rendkívül fontos forrásunk a babiloni krónikakompozíciók sorozata, amelyekből azonnal kitűnik, hogy a Kr. e. 7. és 6. század fordulója a szuperhatalmak összecsapásának időszaka lehetett.

A két nagy csata Karkemisnél majd Rapheianál együttesen egyfajta erőegyensúlyhoz vezetett. Kiderült, hogy nemcsak a szájszi fáraók újbirodalmi nosztalgái légből kapottak, hanem Babilon esetleges, Egyiptom elfoglalásáról szőtt tervei is. Egyiptom természetesen nagyhatalom maradt, és még hosszú éveken keresztül nem adta fel a reményt, hogy minél

⁹ A helyi elit még gazdasági hasznot is húzhatott belőle, amint ezt például Sofóniás próféta könyvét átolvasva észrevehetjük.

¹⁰ Ez utóbbiak a király civilizátori teljesítményeit szinte teljes egyoldalúsággal emelik ki, míg a katonai cselekményekről csaknem teljes hallgatásba burkolóznak. Lásd ehhez: Langdon, St.: Die neubabylonischen Königsinschriften, Leipzig, 1912. szövegeit, valamint: Berger, P.-R.: Die neubabylonischen Königsinschriften. Königsinschriften des ausgehenden babylonischen Reiches (626–539 v. Chr.). Neukirchen, 1973. gyűjteményét.

¹¹ A dinasztia, Manethón számozása szerint a XXVI. Kr. e. 664 és 525, azaz a perzsa hódítás közt uralkodott. A dinasztiahoz lásd: Kitchen, K. A.: The Third Intermediate Period in Egypt. Warminster, 1973., valamint Hornung, E.: Einführung in die Ägyptologie. Darmstadt, 1990. 136 skk. további bőveges bibliográfiával. Magyar nyelven: Kákosy László: Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Budapest, 1998. 212–218.

¹² A részletekhez lásd: Yoyotte, J.: Sur le voyage asiatique de Psammétique II. Vetus Testamentum (a továbbiakban: VT) 1. 1951. 140–144., valamint Yoyotte, J.: Sur la politique palestinienne des Rois Saites. VT 2. 1952. 131–136. A történeti helyzet palesztinai szempontú kiértékelését legújabbán Donner 339–342., illetve 360–362. végezte el. A legújabb áttekintő cikk Redford, D. B.: New Light on Egypt's Stance Toward Asia 610–586 BCE. In: McKenzie, S. L. – Römer, Th. – Schmid, H. H. (Eds.): Rethinking the Foundations. Historiography in the Ancient World and in the Bible. Essays in Honour of John van Seeters. BZAW 294, Berlin – New York, 1983.

¹³ A csatáról a babilóni krónikakompozíció számol be In: Grayson 1975. 99.

nagyobb területeket ellenőrizzen Palesztinában. Ha másként nem, hát bujtogatással, lázadásra ösztönzéssel, és a segítség folytonos ígéretésével.

A két állva maradt és Palesztinában érdekelt nagyhatalom közt természetesen zajlott egyfajta kommunikáció. Ez még akkor is igaz, ha a kommunikációs folyamatban többnyire a fegyvereké volt a főszerep. Ebben a szituációban Palesztina kisállamainak sajátos és távolról sem irigylésre méltó szerep jutott. A két nagyhatalom közti konfliktus tulajdonképpen rajtuk, területükön keresztül zajlott. Hogy ez mennyire élethalál harcot jelentett, azt két példán illusztrálhatjuk.

Arad erődje¹⁴ Salamon kora, vagyis a Kr. e. 10. század óta állt a Negev-sivatag és Júda határvidékén. Feladata kettős lehetett: egyfelől ellenőrizte a Júdától délre élő nomádokat, akik a területen belüli nomadizmus¹⁵ képviselőiként állandó kapcsolatban álltak letelepült szomszédaiakkal, jelen esetben a júdai királyok alattvalóival. Ez a feladat egyfelől nem jelentett komoly gondot, hiszen nem komoly hadseregek ostromának kellett ellenállni. Ugyanakkor viszont mégis megoldhatatlan volt, mint a letelepült államalakulatok csaknem mindegyik kísérlete, amellyel a nomádok ellenőrzésére törekedtek.¹⁶ Ennek ellenére az erőd egészen a babiloni fogságig működött, sőt a hellenisztikus korban átépítették és őrtoronyként hasznosították. A másik feladatot a lassan állammá formálódó déli-délkeleti régió felé történő határbiztosítás jelentette. Amíg Júda állama szervezett és működőképes volt, addig ezek az új államok (Ammón, Moáb és Edom) nem jelentettek komoly veszélyt a számára. Amikor azonban Júda meggyengült, vagy a külpolitikai viszonyokban történt komoly változás, akkor azon nyomban az edomi régió felől fenyegető veszély jelentősége, ezzel együtt Arad jelentősége is megnőtt.

Az erődítmény területén talált jelentős osztrakon-lelet¹⁷ nagy része éppen a bennünket érdeklő korszakból, azaz a Kr. e. 7. és 6. század fordulójáról származó szövegeket hozott a felszínre. Tudjuk, hogy az erőd parancsnokát ekkortájt Elyášibnak hívták, állandó kapcsolatot tartott (feltehetően jeruzsálemi) feletteseivel, néhány másik erőd (például Qinah és Ramat-Negev) is hatáskörébe tartozott, így egy katonai körzet parancsnokaként kell el-

¹⁴ A jelen írásunkban nem foglalkozunk Arad hatalmas, korai bronzkori városával, amely közvetlenül a bennünket most érdeklő citadella alatt található. E város körül ugyanis számos probléma jellemzi a kutatást mind a mai napig, ám ezek nem tartoznak témánkhoz. Az erődről első megközelítésben bárki kényelmesen tájékozódhat: Herzog, Z. et al.: *The Israelite Fortresses at Arad*. BASOR (Bulletin of American School of Oriental Research) 254, 1984. 1–34. Mazar, A.: *Archaeology of the Land of the Bible*. New York, 1990. 496–498. Weippert 527–529. Az erődben található júdai szentélyről monografikus formában, a jeruzsálemi szentéllyel való összehasonlítással együtt lásd: Fritz, V.: *Tempel und Zelt, WMANT (Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament)* 47, Neukirchen, 1977.

¹⁵ A fogalomhoz lásd: Rowton, M. B.: *The Physical Environment and the Problem of the Nomads*. In: *XV-e Rencontre Assyriologique Internationale*. Paris, 1967. 109–121. Rowton, M. B.: *Autonomy and Nomadism in Western Asia*. *Or (Orientalia)* 42, 1973. 247–258. Rowton, M. B.: *Enclosed Nomadism*. *JESHO (Journal of Economic and Social History of the Orient)* 17, 1974. 1–30. illetve Rowton, M. B.: *Dimorphic Structure and Parasocial elements*. *JNES (Journal of Near Eastern Studies)* 35, 1976. 181–198. A kérdés átfogó vizsgálata: Khazanov, A.: *Nomads and the Outside World*, Cambridge, 1983.

¹⁶ A kérdés mezopotámiai, főként a Mária királyság gyakorlatára alapozó bemutatását lásd Kirsch, E. – Larsen, P.: *Das Verhältnis zwischen Sesshaften und Nichtsesshaften am Ende des 3. und zu Beginn des 2. Jt. V. Chr.* In: Bartl, K. – Bernbeck, R. – Heinz, M. (Eds.): *Zwischen Euphrat und Indus*. Hildesheim – New York, 1995. 134–147., valamint magyar nyelven: Klengel, H.: *Nomádok az ókori Elő-Ázsiában*. Budapest, 1985. 54–70.

¹⁷ Az aradi osztrakonokhoz lásd: Aharoni, Y.: *Arad Inscriptions*. Jerusalem, 1986. Lemaire, A.: *Inscriptions hébraïques I. Les ostraca*, Paris, 1977. Renz, J. – Röllig, W.: *Handbuch der althebräischen Epigraphik I-III*. Darmstadt, 1995. (a továbbiakban: Renz – Röllig); Smelik, K. A. D.: *Historische Dokumente aus dem alten Israel*. Göttingen, 1987.

képzelnünk. Az ő archívumának darabjaként ismeretes a 88. számú osztrakon, amely továbbbi vizsgálódásunk kiindulópontjaként szolgál. A szöveg magyar nyelven így hangzik:

1. „*Király lettem¹⁸ eg[ész ... Izraelben]*
2. *Erősítsd a karod¹⁹ és [...]*
3. *Egyiptom királya [...]* (fordította: Kőszeghy Miklós)

Szövegünk, bár az eleje és a vége is hiányzik, minden bizonnyal egy levél, afféle proklamáció töredéke. A feladó valószínűleg Jóáház, Jósiás fia, aki Kr. e. 609-ben néhány hónapig uralkodott Jeruzsálemben. Először trónra lépésének tényét tudatja Elyášibbal, majd Egyiptom királyával kapcsolatban mozgósításra utasítja. Másként fogalmazva: láthatjuk, miként működik a júdai állam kommunikációs gépezete. Érdeemes minden részletet pontosan megvizsgálnunk.

A király saját jeruzsálemi trónra lépését adja hírül az aradi katonai körzet parancsnokának. A tömegkommunikációt nem ismerő korban a fontos belpolitikai információk továbbításának e módja ma már kissé meglepő, de ha jobban behelyezkedünk a kor technikai környezetébe, nyomban érthetővé válik. Elyášib egy katonai körzet parancsnokaként eléggé fontos posztot töltött be ahhoz, hogy az uralkodóváltás tényét közöljék vele. Az többek felvetése²⁰ ellenére sem valószínű, hogy a szöveg Asszíria utolsó királya, II. Assur-uballit trónra lépéséről akarna tudósítani. Kevésbé valószínű, hogy az asszír király a vég előtti utolsó pillanatban, amikor már Ninive és Assur is romokban hever, világméretű levelezésbe kezdve tudósít mindenkit arról, hogy elfoglalta ősei egykor jobb napokat megélt trónját. Még kisebb a valószínűsége annak, hogy egy ilyen levél, ha kerülő utakon és másolat formájában is, de eljut Elyášib aradi archívumába. Nemzetközi kommunikációról ebben az esetben tehát nincs szó, de egy államon belüli politikai információáramlásról igen. Ráadásul mindez a nemzetközi politikai folyamatokkal szoros összefüggésben zajlik. Az új király azonnal mozgásba akarja lendíteni az apjától örökölt gépezetet, hiszen a megiddói csatavesztés és Jósiás halála (Kr. e. 609) után nincs idő a tételődésre.

A júdai király, talán Jóáház, látja, honnan fenyegeti a fő veszély, azt is tudja, hogy minden erejét mozgósítania kell. Talán csak egyetlen körülményt nem mérlegel: az ellenséges csapás oly gyorsan jön, hogy jóformán ideje sincs reagálni. Valószínűleg még az egyébként kétes értékű mozgósítást (hiszen ez még távolról sem jelentette, hogy a királynak a fáraó ellen mákszemnyi esélye is lett volna a győzelemre) sem sikerült maradéktalanul végrehajtani. A 2 Kir 23,31–33 adata szerint II. Nékó Riblában, Szíria területén ejtette foglyul a maga elé idézett fiatal júdai királyt. Ekkor már végképp nem volt lehetőség korrekcióra. Jóáház az életével fizetett azért, mert képtelen volt a megfelelő információk összegyűjtésére és kiértékelésére. A trón testvére, Eljakimra szállt, aki a fáraó akaratából tizenegy nehéz esztendőn át ült ősei trónján Jeruzsálemben. Hamarosan láthatjuk majd, az ő bukásában is kulcsszerep jut a kommunikáció problémáinak.

¹⁸ A mlk-ige qal perfectum singularis I alakja az Ószövetségben nem fordul elő. Mivel a mondatban egyéb, az időpontra utaló megjegyzés nem szerepel, a fenti fordítás tűnik a legelfogadhatóbbnak. A szöveg elején álló személyes névmást 'ny (= én) nem fordítottuk, mivel szerepe itt csak a nyomtatékosítás.

¹⁹ A fordulat átvitt értelemben, a mozgósításra való felszólítást jelent. Hasonló fordulat: Náh 2,2.

²⁰ E kérdésben sem Yadin, Y.: *The Significance of Inscription 88 from Arad: A Suggestion*, IEJ (Israel Explorational Journal) 26, 1976. 9–14., sem Green, A. R.: *Ashur Uballit II and the Inscription 88 from Arad: An Observation*. ZAW (Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft) 100, 1988. 277–280. érvelése nem meggyőző. Yadin kiegészítése, hogy ti. a király Karkemisben lett király ellentmond a babiloni krónikakompozíció adatának. Ez ugyanis (vö. Grayson 1975. Chronicle 3,94–95, 49–50. sor) egyértelműen úgy tudja, hogy II. Assur-uballit Harránban lépett trónra.

Másik palesztinai példánk a hatalmi csoportosulások egy másik részéhez, azokhoz a hatalmakhoz kötődik, amelyek Egyiptomban nem ellenséget, hanem éppen ellenkezőleg, megmentőt láttak. Rövid szövegünk egy Szakkarában talált papiruszon található, amelyet a kutatásban a benne szereplő király neve alapján Adon-papirusznak szokás nevezni.²¹ A szöveg a következőképp hangzik:

1. *A királyok urának, a fáraónak, szolgálád, Adon, királya [Eqrónnak. Béke urannak, a királyok urának, a fáraónak]*
2. *az ég és a föld istenei és Baalsamem által minden időkből! És legyenek oly hosszúak napjai*
3. *a fáraónak, mint a magasságos egek. Azért írtam a királyok urának, hogy tájékoztassam, hogy a serege*
4. *Babilon királyának megérkezett és elérte Áfeket ...*
5. *...²²*
6. *Uram, a királyok ura, a fáraó tudja, hogy szolgálád]...*
7. *küldeni kell egy hadsereget a megmentésemre. Ne hagyj cserben, [szolgálád nem sértette meg a királyok urával kötött szerződést²³]...*
8. *és megőrizte a jó kapcsolatot. ...*
9. *az országban levő helytartó. Ami pedig Sindur²⁴ levelét illeti ...*

(fordította: Kőszeghy Miklós)

A feladó, amint azt B. Porten kiegészítése alapján valószínűnek tarthatjuk Eqrón²⁵ királya, Adon volt. A király Kr. e. 604-ben vagy 603-ban kétségbeesett hangon kér segítséget a fáraótól a babiloni hadsereg ellen, amely már a közeli Áfeket is elfoglalta. A levélből természetesen nem derül ki, hogy vajon érkezett-e segítség a Nílus felől. A babiloni krónika-kompozíció adatai alapján azonban valószínűsíthetjük, hogy Adon levele nem érte el a kí-

²¹ A szöveg nagyméretű irodalmából itt csak a legfontosabb tételeket emelem ki: Porten, B.: The Identity of King Adon, BA (Biblical Archaeologist) 44, 1981. (a továbbiakban: Porten) 36–52. Shea, W. H.: Adon's Letter and the Babylonian Chronicle, BASOR 223, 1976. 61–63. Horn, S. H.: Where and When was the Aramaic Saqqara Papyrus Written? AUSS (Andrews University Seminary Studies) 6, 1968. 29–45. A szövegnek magyar fordítása egyelőre nincs, a legelterjedtebb a német fordítás W. C. Delsman tollából származik: In: TUAT (Texte aus der Umwelt des Alten Testaments) I/6, (a továbbiakban: TUAT) 633–634. A fordításnál az alábbi publikációkat vettük figyelembe: Ginsberg, H. L.: An Aramaic Contemporary of the Lachish Letters, BASOR 111, 1948. (a továbbiakban: Ginsberg) 24–27. Gibson, J. C. L.: Textbook of Syrian Semitic Inscriptions, Vol. II. Oxford, 1975. (a továbbiakban: Gibson), valamint Fitzmyer, J. A.: The Letter of Adon to the Pharaoh. In: Fitzmyer, J. A.: A Wandering Aramean: Collected Aramaic Essays Missoula / MO, 1979.

²² Az eredeti tanulmányozására természetesen nem volt módunk. Porten 36. fényképe alapján pedig kockázatos volt bármiféle fordítás mellett letenni a voksunkat. A TUAT verziójának „sie haben eingenommen” (ti. a csapatok) valószínűségét ugyanezen okból nem tudjuk megítélni.

²³ A paleográfiai bizonytalanságok ellenére Porten és a TUAT e helyütt megegyező fordítását követjük, amely egyébként jól beleillik a kontextusba is. A sor esetleges folytatása (vö. a TUAT rekonstrukcióját: „Und was diesen Offizier betrifft”, valamint azt a tény, hogy Ginsberg és Gibson sem így fordítják a passzust) a szöveg töredékessége miatt az eredetibe való betekintés nélkül számunkra lehetetlen volt.

²⁴ Azonosítása egyelőre lehetetlen.

²⁵ Eqrón (Tel Miqne) telephalmán a mai Izrael egyik legnagyobb kiterjedésű ásatása folyik T. Dothan és S. Gittin vezetésével, izraeli-amerikai részvétellel. Az ásatások lezárta után minden bizonytalanság nélkül alkoshatunk Tel Qasile után immár egy második filiszteus városról. Egyelőre lásd: Dothan, T. – Gittin, S.: Tel Miqne. In: The Oxford Encyclopaedia of Archaeology in the Near East. Oxford, 1997., valamint Herzog, Z.: Archaeology of the City. Urban Planning and Its Social Implications. Emry and Claire Yass Archaeology Press, Tel-Aviv, 1997. 251–253.

vánt eredményt. Akár a Nabu-kudurri-uszur 1. évre tekintünk,²⁶ amikor a király elfoglalta és kifosztotta Asqalont, akár a 2. évre²⁷, amikor a király dicső győzelmek után vonult ki a térségből, akár a 3. évet vizsgáljuk,²⁸ ahol Hattu ország zsákmányának Babilóniába szállításáról van szó, nem értesülünk arról, hogy a babiloni hadseregnek komolyabb egyiptomi ellenállással kellett volna megküzdnie. A segélykérés tehát eredménytelen volt, és Egyiptom csapatai nem mozdultak ki az országból. A levél azonban ennek ellenére igen fontos ponton siet a segítségünkre, amikor a kor és a térség politikai viszonyait a kommunikáció felől próbáljuk megérteni. A levél 7. sorában ugyanis azt olvassuk, hogy Adon a fáraóval kötött szerződésre hivatkozik. A szerződés szövege természetesen nem maradt fent, tartalma mégis könnyen rekonstruálhatónak látszik. A fáraó és Eqron királya segítségnyújtási szerződést kötöttek. Adon nyilván ezzel próbálta meg biztosítani állama és saját személye politikai túlélését. A közelebbi, és ezért veszélyesebb nagyhatalom mellett kötelezte el magát. Nem érdemes csodálkoznunk rajta, hogy a nagyhatalom a döntő pillanatban elmulasztotta a segítségnyújtást, ugyan ki kényszeríthette volna az ellenkezőjére? Az analógia azonban önként adódik: létezhetett-e hasonló szerződés Júda és a száiszi Egyiptom között? Nincs olyan forrásunk, amelynek alapján egyértelmű igennel vagy nemmel felelhetnénk e kérdésre. Mégis úgy tűnik, nem feszítjük túl az analógia nyújtotta kereteket, ha feltételezzük, hogy a júdai királyok is számolhattak egy segítségnyújtási szerződés esetleges előnyeivel. (Hogy ezzel mit érthettek el, azt éppen Adon esetében már láttuk, de ez számunkra pillanatnyilag nem a leglényegesebb kérdés.) Ha viszont e feltételezés védhető, akkor talán elmondhatjuk, hogy a Hananja-féle nacionalista párt reményeinek gyökerére találtunk rá. Az egyik nagyhatalom perifériáján fekvő kisállam (legyen az Eqron, vagy Júda) a nemzetközi kommunikáció legmagasabb formája, egy diplomáciai szerződés segítségével próbál védekezni egy másik nagyhatalom esetleges támadása ellen. A Hananja-párt nagy önbizalma tehát nem kizárólag a YHWH mindenhatóságába vetett hiten alapult. Ez talán inkább belpolitikai szempontból, a helyi lakosság széles rétegeinek meggyőzésében játszhatott komoly szerepet. A diplomáciai ütőkártya azonban az Egyiptommal feltételezhetően megkötött szerződés volt.

Adon és Jóház helyzete ezen a ponton – igaz, ez a mi szempontunkból talán a legfontosabb – hasonló: mindketten külső hatalmaktól, náluk sokkal erősebb államoktól függenek. Helyzetükben kulcsfontosságú a kommunikáció, de mindketten képtelenek e fontos fegyver eredményes használatára. És ez az a pont, ahol visszatérhetünk a Kr. e. 594/593. évi jeruzsálemi konferenciára. Az itt összegyűlt kisállamok Babilon-ellenes fellépésükben senki másra nem támaszkodhattak, mint Egyiptomra. Két malomkő közt őrlődtek tehát, ugyanis bármelyik nagyhatalom könnyedén elbánhatott velük. Mivel pedig nem rendelkeztek kellő mennyiségű, minőségű és megbízhatóságú információval, csakis rosszul dönthettek. Jósias Megiddónál ugyanúgy, mint fia néhány hónappal később, Adon, Eqron királya és a konferencia harciasabb résztvevői, sőt talán maga a gibeóni Hananja próféta is.

Mindazonáltal nem ez volt az egyetlen kommunikációs csatorna, amelynek fontos szerep jutott Júda történetében Kr. e. 597 és 587 között. Kr. u. 597-ben a babiloni csapatok megostromolták Jeruzsálemet.²⁹ Nemcsak a királyt fogták el, hanem a társadalmi és vallási

²⁶ Grayson 1975. 100, Chronicle 5, 18–20. sor.

²⁷ Grayson 1975. 100, Chronicle 5, 21–23. sor (sajnos a szöveg ezután félbeszakad).

²⁸ Grayson 1975. 101, Chronicle 5, hátlap 2–4. sor.

²⁹ A babiloni krónikakompozíció adatai (Grayson 1975. Chronicle 5, hátlap 11–13. sor, 102.) egyértelműen jelzik nemcsak Jeruzsálem elfoglalását, hanem a király elfogását is, és a Júdára kivetett adót is. A 2 Kir 24, 1–17 minden tekintetben megerősíti az ékírásos szöveg állításait. Ádár hónap 2-án, azaz március 16-án esik el a város.

elit tagjait is deportálták.³⁰ Ettől kezdve a kommunikáció már nemcsak a nagybirodalom és a függetlenségét megőrizni próbáló kisállam politikai elitjei között zajlott. A deportálás nyomán ugyanis a júdai elit kettészakadt. Babilónia és Júda: két egymástól igen távol fekvő terület, de a kommunikáció ennek ellenére nem lehetetlen közöttük. Jeremiás könyvének egy sor adata bizonyítja, hogy volt forgalom a két terület között, és ez nyilvánvalóan megteremtette a kommunikáció lehetőségét is. A Jer 51,59–64 például arról ír, hogy a Jeremiásnak tulajdonított³¹ Babilon ellen írt orákulumok³² gyűjteményét egy Báruk³³ nevű tisztviselő, aki Cidqiyya királyt kísérte Babilonba, vigye magával, süllyesse el az Eufráteszben,³⁴ és ezzel biztosítsa a város pusztulását³⁵ meghirdető prófétai mondások hatását. Azt is tudjuk – és ehhez elegendő a Jer 29-ben található levélváltás elemzése –, hogy a fogságban³⁶ élők is tudtak üzeneteket eljuttatni Júdába. Előttünk áll tehát egy másik kommunikációs vonal, amely szintén a birodalmi centrum és a periféria közt szállít információkat. Ám a helyzet sajátossága folytán – és éppen ez adja a probléma hallatlan érdekességét –

³⁰ Nem feladatunk, hogy részletesen ismertessük az események körüli valamennyi kérdést. Megbízható összefoglalást találhat mindenki: Donner 370–375., valamint Cogan, M. – Tadmor, H.: II Kings. A New Translation with Introduction and Commentary, AB (Anchor Bible) 11, New York, 1988. 310–314.

³¹ Csaknem bizonyos, hogy ezeket az orákulumokat nem Jeremiás írta. Hiszen a szövegek minden realitást nélkülöző Babilon-ellenessége éppen olyan kevésbé jellemző a történeti Jeremiásra, mint az a naiv bizalom, amely minden veszélynek fittyet hány YHWH automatikus segítségével számolva. A Babilon ellen mondott orákulumok (Jer 50–51) feldolgozásának hatalmas irodalma van. A problémákról és a vonatkozó szakirodalom ismertetéséről lásd: Kőszeghy Miklós: Babel im Spiegel alttestamentlicher Prophetensprüche. Diss. Phil-I, Uni. Basel, 1998. (a továbbiakban: Kőszeghy 1998.)

³² Az orákulumok az ún. idegen népek elleni mondások műfajának darabjai. A műfajról, talán éppen azért, mert igen komoly mennyiségű szöveget kell ide sorolnunk, monográfia nem készült. Kiindulópont gyanánt és a műfaj szövegeinek működési mechanizmusának megértésére még mindig a legjobb út Hayes, J. H.: The usage of Oracles against foreign nations in ancient Israel. JBL (Journal of Biblical Literature) 87, 1968. nagy cikkének tanulmányozása.

³³ Hogy ez a Báruk azonos lenne Jeremiás Báruk nevű titkárával, az több mint kérdéses. A kérdéshez lásd Steiner, R. C.: The two sons of Neriah and the two editions of Jeremiah in the light of two ATBASH code-words for Babylon. VT 46, 1996.

³⁴ A küldetés mágikus karaktere nyilvánvaló. A próféta szimbolikus cselekedettel kíséri (illetve jelen esetben kísérteti) szavait. Az ilyen típusú prófétai cselekedetek mindmáig legújabb monografikus feldolgozása: Fohrer, G.: Die symbolischen Handlungen der Propheten. Zürich, 1953. Az újabb forrásanyagot is feldolgozza Uehlinger, Ch.: „Zeichne dir eine Stadt ... und belagere sie”. In: Küchler, M. – Uehlinger, Ch. (Eds): Jerusalem. Texte, Bilder, Steine, Fribourg – Göttingen, 1987. 101–200.

³⁵ A pusztulás leírásakor használt képanyag olykor naturalista, és sosem nélkülözi a drasztikumot. Májig eldöntetlen kérdés, hogy mi az oka annak a kétségtelen és szembetűnő ténynek, hogy e képek tartalma és az ókori Közel-Kelet bizonyos diplomáciai szerződéseinek, illetve a kudurrufeliratoknak a végén található átok-formulák között fennáll. A kérdéskörhöz, amelynek szintén csaknem áttekinthetetlen méretű irodalma van első megközelítésként lásd: Kőszeghy 1998. 34–42. Kétségtelen, hogy Babilon pusztulását ugyanolyan tartalmú képek tárják elénk, mint annak az embernek a sorsa, aki megszegi a szerződést, netalán önhatalmúlag árrebb teszi a földbirtok határát jelző határkövet (kudurru). Az biztos, hogy irodalmi függésről e két szövegcsoporthoz (azaz az Ótestamentum orákulumai és az imént említett ékírások, illetve részben arámi nyelvű, vagy billingvis) szövegek esetében nem beszélhetünk.

³⁶ Hiba volna a fogságot valamiféle fegyenclepként elképzelnünk. Túl messze vezetne a kérdés alapos tárgyalása, de annyi bizonyos, hogy a fogságban sem az individuális boldogulás, sem pedig a kollektív túlélés nem volt lehetetlen. A problémakör újabb ismertetései közül talán az egyik legjobb: Smith, D. L.: The Religion of Landless. The Social Context of Babylonian Exile, Bloomington, 1989.

egyazon nép tagjai közt zajlik. A centrum és a periféria közti kommunikációs viszonyrendszer szempontjából azonban mégis igen jelentősek azok az információk, amelyeket e kommunikációs vonal elemzése közben szerezhetünk.

Első szövegünk,³⁷ amely ebben az összefüggésben felmerül, a bibliai Lákisból (Tell ed-Duweir), a kapukörzet egyik helyiségéből került elő. Az archívum az erőd alighanem utolsó parancsnokának y'ws-nak (lehetőséges vokalizációja: Yaus) a hivatalos levelezését (illetve annak egy részét) őrizte meg a számunkra. Érdeemes a rövid levelet szó szerint magunk elé idézni:

1. *Uramnak, y'ws-nak. Láttassa YHWH az én u*
2. *rammal most a békességet. Kicsoda*
3. *a te szolgálád, [ha nem] egy kutya, hogy uram elküldte leve*
4. *lét a királynak, [és] a hivatalnokok leveleit:*
5. *„Olvasd csak!” És lásd, a hiva[talnokok] szavai*
6. *nem jók. Elerőtlenítik³⁸ kezeidet és lehanyat*
7. *lanak³⁹ [miattuk] a fér[fiak] kezei. ...*
8. *Uram, hát nem akarsz ír*
9. *ni ne[kik: Miér]t tesztek*
10. *így J[eru]zsálemben? Nézd: a ki*
11. *rálynak [.....]*
12. *ez. Amint igaz, hogy él az Úr, a te iste*
13. *ned, cs[akugyan⁴⁰] olvasta szol*
14. *gád a levele[ft]*
15. *nak [.....]*

(fordította: Kőszeghy Miklós)

A helyzet a levél töredékessége ellenére is nyilvánvaló. A lákisi parancsnok levelet írt egyik beosztottjának (az illető nevét nem ismerjük), s mi most a beosztott válaszában egy részét olvashatjuk. Az eredeti levélben a parancsnok beszámolt többek között a jeruzsálemi politikai helyzetről. Információit a király és néhány hivatalnok, vagyis a politikai elit tagjai, leveléből szerezte. Erődítménye igen fontos stratégiai szerepet tölthetett be, amennyiben közvetlenül a via maris melletti régiót ellenőrizte. Ezért talán nem is kell csodálkoznunk azon, hogy az aradi parancsnokhoz hasonlóan ő is kapcsolatot tart a jeruzsálemi vezető körökkel, alkalmasint (és persze közvetve) akár a királlyal is. A Jeruzsálemből érkező levélben igen hangsúlyosan szerepelhetett a Babilonnal kapcsolatos külpolitika hazai fogadtatásának kérdése.

A levelezés tanúbizonysága szerint a fővárosban vannak olyanok, akik tevékenységükkel nem segítik a védelem ügyét, sőt inkább elbátortalanítják az embereket, s a védekezni esetleg még kész emberek keze is lehanyatlik. Az osztrakon az elbátortalanításra ugyanazt a szót használja, mint a Jer 38,4, ahol a főemberek egy csoportja bevádolja a király előtt Jeremiást. „... *Meg kell halnia ennek az embernek, mert elcsüggeszti a városban megmaradt harcosokat* ...”. A szóbeli egyezés természetesen önmagában semmit sem bizonyít, akár még véletlennek is tarthatjuk. Arra sincs bizonyíték, hogy az osztrakonon tetten érhető levélváltás ugyanabban az időben zajlott, mint Jeremiás bevádolása. Ez utóbbi már mintha közvetlenül Jeruzsálem második, végső kapitulációját közvetlenül megelőzve történe, míg az osztrakon esetében ez nem valószínű. A levélváltás ennél valószínűleg sokkal (talán évek-

³⁷ A szöveg első kiadása: Torczyner, H.: *The Lachish Letters*. Oxford, 1938.

³⁸ A rph (erőtlené tenni) ige piél alakjával van dolgunk a szövegben.

³⁹ A gyök jelentése: nyugodtnak lenni, nyugodtan viselkedni. Itt az ige hifil alakjával van dolgunk. Vö.: HAL 1514 sk.

⁴⁰ A fordításban Renz – Röllig 427. kiegészítését követjük.

kel is) korábban zajlott. Mégis nyilvánvalóan beszélhetünk kommunikációról, hiszen két olyan gondolatkör polemizál itt egymással, amelyek Jeruzsálem két ostroma között mindvégig jelen voltak, sőt vezető szerepet játszottak Júda politikai közéletében. A lákisi parancsnok a végsőkig folytatott harc híve, bizonyára jó katona, akiben fel sem merül a megadás, netalán a kompromisszum gondolata. Elborzasztja a tény, hogy Jeruzsálemben úgy látszik mégis szabadon járnak-kelnek olyan emberek, akik bűnös defetizmusukkal másként gondolkodnak, másként beszélnek, más magatartásra ösztönöznek. Noha az osztrakon egyetlen szóval sem említi, hogy Jeremiásról van szó, nem sejteti, hogy a próféta gondolatai, nézetei erőtlenítik el az emberek kezét a fővárosban, mégis elég valószínű, hogy e lákisi levélben pellengérré állított magatartás nem áll messze Jeremiás tevékenységétől. Az a kommunikációs vonal, amelyre itt utaltunk természetesen egyfajta belső kommunikáció: az egyik júdai nézet csap össze a másikkal. De a két nézet élet-halál harca mögött megint a birodalmi centrum és a függetlensége elvesztésének kapujában álló periferikus kisállam viszonyrendszere áll. Babilon birodalmi jelenléte megkerülhetetlen kérdés, valamilyen választ adni kell erre a kihívásra.

Ugyanez a témája egy másik kommunikációs kapcsolatrendszernek, amely ugyanebből az időszakból való. A Jer 29 tanúbizonysága szerint Jeremiás levelet ír azoknak, akik az első deportációval, Kr. e. 597-ben kerültek Babilóniába. De nem ő az egyetlen, aki a fészült helyzetben tollat ragad. A Jer 29 szövegében – igaz, ma már részletekbe menően nem tisztázható módon – szóhoz jut egy Babilóniában élő próféta, Semaja⁴¹ is. A babilóniai Semaja féleszű, prófétálás ürügyén össze-vissza beszélő emberekre hívja fel a főpap, Cefanja figyelmét (Jer 29,25–26), majd számon kéri, miért nem tartóztatta le, vagy legalábbis fenyegette meg az anatóti Jeremiást (Jer 29,27). Mintha csak a lákisi parancsnok alárendeltjének szörnyülködő szavait hallanánk: miért engedik, hogy a fővárosban elerőtlenítsék a harcra még kész férfiak kezét? Semaja azt is elárulja (Jer 29,28), honnan értesült Jeremiás kárhozatos nézeteiről: olvasta a prófétának azt a levelét, amelyben figyelmezteti a fogságban élőket, hogy készüljenek fel hosszan tartó babilóniai tartózkodásra. Semaja tehát utal Jeremiás azon levelére, amelynek szövegét, vagy talán inkább tartalmi összefoglalását a Jer 29,5–7-ben olvassuk. Ezek szerint a próféta csakugyan házépítésre, faültetésre és családalapításra buzdítja a deportáltakat, valamint azt követeli tőlük, hogy fáradozzanak kényszerűen kapott lakhelyük jólétén (salom). Mindent összevetve, nincs komoly okunk arra, hogy minden realitást elvitassunk ettől a levélváltástól.⁴²

Ugyanennek a levélváltásnak a háttérében kell elhelyeznünk azt a kulcsfontosságú jelet, amelyet a Jer 28,1–14 tár elénk, s amelyet e tanulmány elején részben már érintettünk. Hananja – elég merész módon – Babilon küszöbön álló bukását, s a deportáltak hazatérését jövendőli meg. Teszi mindezt a nép füle hallatára egy olyan időpontban, amikor éppen Babilon-ellenes csúcstalálkozó zajlik a jeruzsálemi királyi palotában. Igen, ő a lákisi parancsnok beosztottjának szíve szerint való ember. Nem taszítja terméketlen tépelődésbe az utca emberét, hanem ragyogó jövőképet fest elé. A gonosz nagyhatalom napjai megvannak számlálva, hamarosan minden visszatér a régi kerékvágásba. Ő erősíti, harcra tüzeli az embereket. Az ellentétes oldalon megint Jeremiást látjuk, aki először egy fából készült járommal a nyakában kezd járkalni a fővárosban (Jer 28,10), amit Hananja levesz róla, és

⁴¹ A kutatásban egyre elterjedtebb az a nézet (a legutóbb: Preuss, H. D.: *Theologie des Alten Testaments*. Stuttgart, 1991–1992. 90. 126. jegyzet), hogy e levelek – Jeremiásé és Semajáé egyaránt – nem reális levelek, hanem mindenestől a deuteronomiumi történetírás kreációi. Semaja levelét illetően e tézissel kapcsolatban több bizonytalanságra is fel kell hívni a figyelmet. Egyfelől a számtalan helyről jól ismert deuteronomiumi frazeológia alig-alig fedezhető fel. Ugyanakkor a levél alapvető tartalma kitűnően illeszkedik a történeti kontextusba is. Ezért alighanem elhamarkodott volna a levél teljes szövegét deuteronomista betoldásnak tartanunk.

⁴² Lásd erről: Carrol, R. P.: *The Book of Jeremiah*. Philadelphia, 1986. 657–669., valamint: Dijkstra, M.: *Prophecy by Letter*. VT (Vetus Testamentum) 33, 1983. 319–321.

darabokra tör. A szimbolikus cselekvések szintjén zajló összecsapásból azonban Jeremiás kerül ki győztesen, hiszen kisvártatva, talán néhány nap múlva ismét fellép Hananja ellen. Azzal vádolja gibeoni kollégáját, hogy a fából készült járom helyett vasjármot akaszt a nép nyakába azzal, hogy behajszolja az egyszerű embereket is egy Babilon-ellenes, értelmetlen felkelésbe. Babilon igáját nem lehet úgy összetörni, mint egy fából készült jármot (Jer 28,13).

A szövegben élénk táruul konfliktus legalább két szinten zajlik. Az első szint a prófétai legitimitáció, másként fogalmazva: az igaz versus hamis próféta kérdésé.⁴³ E teológiai különbségtételnél (amelynek pontos tartalma, kritériumai egyébként máig tisztázatlanok) számunkra most fontosabb az, amit a konfliktus második szintje jelez. Mindkét próféta egy-egy politikai alternatíva érdekében érvel. Hananja szempontjából YHWH automatikus, mintegy magától ható segítsége kap hangsúlyt Babilon közeli bukása mellett, Jeremiás ezzel szemben a realitásokkal számoló túlélési stratégia mellett tör lándzsát.⁴⁴ Naivitás volna azt hinnünk, hogy a fogság előtti Jeruzsálemben a politikai alternatívák csak úgy magukban álltak volna, s nem kötődtek politikai csoportosulásokhoz. Nem, Hananja és Jeremiás egyként egy-egy politikai alternatíva és ebből következően egy-egy politikai érdekcsoport gondolatrendszeré mellett lépnek fel. Összecsapásukat tehát – a teológiai szempontok érvényesítésének csorbítása nélkül – politikai jellegű összecsapásnak kell értékelnünk.

A kommunikációs helyzet itt már bonyolultabb, mint az eddigiekben. A téma ugyanaz: milyen politikát érdemes követni Babilonnal kapcsolatban. A helyzetet az teszi még bonyolultabbá, hogy a két jól elkülöníthető csoport (Hananja és Jeremiás) mellé a vitában felsorakozik egy harmadik tényező: a deportált politikai és vallási elit. A szituáció logikájából következően megjelenésük nem eredményezi egy harmadik álláspont kialakulását, hanem csak a Hananja-féle oldalt erősíti meg. Látható viszont, hogy a deportáció körülményei közt élő elit egy része is véleményt nyilvánít a vitában.

A helyzet azonban még mindig rejt legalább egy fordulatot a számunkra. Nem mondhatjuk ugyanis, hogy a deportáltak mindegyike a Hananja nevével fémjelvezhető álláspontot tette magáévá. Vagyis a kommunikációs rendszerbe egy újabb szál kapcsolódik bele, tovább bonyolítva ugyan a helyzetet, de ugyanakkor egyértelműsítve a frontvonalakat.

⁴³ Hananja mint a „hamis próféta” egyik legfontosabb prototípusa szűnni nem akaró vita tárgya a nemzetközi teológiai irodalomban. A vitát minden részletében követni csaknem lehetetlen, ugyanakkor témánk szempontjából nem is feltétlenül szükséges. Talán elegendő a második világháború utáni irodalom legfontosabb tételeire utalnunk: Bibliográfiai áttekintést nyújt az 1945 előtti irodalomról is Osswald, E.: *Falsche Prophetie im Alten Testament*. Tübingen, 1962.; Rowley, H. H.: *The Nature of Old Testament Prophecy in the Light of Recent Study*. In: Osswald, E.: *The Servant of the Lord and other Essays on the Old Testament*. London, 1952. 95–134. Az üdvprófétát gyakorlatilag minden esetben hamis prófétának tartja. Buber, M.: *Falsche Propheten. Die Wandlung*, 2. 1946–1947. 277–283. szerint a hamis próféta legfőbb jellegzetessége az, hogy képtelen megérteni a történelmi pillanat valódi üzenetét. Hasonló véleményt fejt ki Overholt, Th.: *The Threat of Falsehood: A Study in the Theology of the Book of Jeremiah*. SBT 2/15. Naperville/IL 1970. Mindmáig a téma legjelentősebb monografikus feldolgozásának számít: Hossfeld, F. L. – Meyer, I.: *Prophet gegen Prophet. Eine Analyse der alttestamentlichen Texte zum Thema: Wahre und falsche Prophetie*. BB 9. Fribourg/CH, 1973. Bizonyos értelemben a csak üdvöt prófétáló próféta hamis prófétaként való aposztrofálásának gondolatához tér vissza Crenshaw, J. L.: *Prophetic Conflict: Its Effect Upon Israelite Religion*. BZAW 124. Berlin, 1971. Nagy monográfiát az elmúlt több mint két évtized során nem szenteltek a kérdésnek, de ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy magát a problémát – hogy ti. miként lehet elkülöníteni a „hamis” és az „igazi” prófétákat – megoldották volna.

⁴⁴ Jeremiás könyvének egyéb passzusaiából kitűnik, hogy a próféta érvrendszerének volt egy erősen morális beállítottságú rétege is, amelyben egyfajta hitelesebb vallásosságot kívánt kortársaitól, hogy azok méltók legyenek YHWH támogatására.

Említettük már, hogy Jeruzsálem első, Kr. e. 597-es ostromát követően a júdai társadalom vezető rétegét deportálták. Az érintettek közt volt Ezékiel próféta is, aki a következő kommunikációs csatorna főszereplője. Ezékiel könyve egyike az Ótestamentum igen nehezen értelmezhető irodalmi egységeinek, ám túl messzire vezetne témánktól, ha akár csak áttekintés szintjén is foglalkoznánk a könyv irodalomtörténetének problémáival.⁴⁵ Számunkra most elegendő, ha csak néhány olyan orákulummal foglalkozunk, amelyek kapcsolatban állnak Júda fentebb vázolt nagy külpolitikai dilemmájával Kr. e. 597 és Kr. e. 587 között.

Az első ezek közül megint egy jelképes prófétai cselekvéssort állít elénk az Ez 12,1–15-ben. Egyfajta pantomimjátékról van szó, amellyel a prófétának politikai üzenete volt saját kortársai számára. A prófétának úgy kell viselkednie, mint egy fogságra hurcolt embernek (3–4. vers), falon levő törésen át kell távoznia csodálkozó társai szeme elől, sőt neki magának kell a törést elkészítenie (5. vers), majd szemét eltakarva (6. vers) végleg eltűnni. A szöveg azután kevéssel később meg is fejti a szimbolikus gesztust, s a próféta a megfejtést is társai tudomására hozza. Kiderül, hogy a jövendölés azoknak szól, akik még Jeruzsálemben élnek (10. vers⁴⁶), vagyis éppen azoknak az embereknek – és itt a politikai elit tagjaira éppen úgy gondolnunk kell, mint a köznépre –, akik Jeremiás és Hananja összecsapásának szemlélői és címzettjei voltak egyben. A 12–13. vers eléggé egyértelműen utal Cidqiyya kitörési kísérletére, amellyel menekülni próbált az ostromlott Jeruzsálemből (2 Kir 25,4–7), ám sorsát nem kerülheti el. Érdekes, hogy a néhol részletekbe menő megfejtésben egyetlen egyszer sem fordul elő Cidqiyya neve. Egyesek⁴⁷ szerint a hiány oka az, hogy a próféta számára nem a konkrét személyek bírtak jelentőséggel. Nem, neki akkor a jelenség volt fontos: nincs értelme lázadni a babiloni iga ellen. Mások szerint⁴⁸ a próféta hosszabb időtartammal számolva csak Cidqiyya utódának idejére akarta mintegy prognosztizálni Jeruzsálem végső katasztrófáját.

Magam ennél egyszerűbben szeretném magyarázni a személynév hiányát, amely Ezékiel könyvére egyébként is jellemző.⁴⁹ Egyfelől a város két ostroma közti időben a babilóniai foglyok mindegyike jól tudta, ki is uralkodik az elhagyott fővárosban. Azt sem szabad elfelednünk, hogy az ekkor már Babilóniában élő politikai és vallási elit számára Cidqiyya a jeruzsálemi trónon csak afféle szükségmegoldásnak számíthatott. Nem csoda, ha a neve nem kerül elő a szimbolikus cselekedet értelmezése során.

Második orákulumunk talán még az elsőnél is bonyolultabb, már-már bizarr elemeket sem nélkülöz. A 17,1–10-ben olvashatjuk a szőlőtőkéről és a saskeselyűről szóló példázatot, majd a 11–21-ben a magyarázatát. Nem ez az a hely, ahol az egyébként nehezen érthető szöveg és a nehezen dekódolható képvilág minden egyes elemének magyarázatát meg kell kísérelnünk. E pillanatban csak a politikai mondanivalóra koncentrálnunk, amiből egyben az is következik, hogy a próféta által adott értelmezés fontosságban megelőzi magának a jelképes történetnek az egyes elemeit.

⁴⁵ Ezt egyébként bárki magyar nyelven is megteheti: Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése. Budapest, 1986. 462–463., valamint: Soggin, J. A.: Bevezetés az Ószövetségbe. Budapest, 1999. 326–327.

⁴⁶ Hogy e vers redaktorok betoldása, vagy a prófétai szöveg eredeti rétegéhez tartozik, egyelőre aligha tudjuk eldönteni. A kérdés áttekintését lásd In: Lang, B.: Kein Aufstand in Jerusalem. Die Politik des Propheten Ezechiel. SBB (Stuttgarter Biblische Beiträge) 7, 1978. (a továbbiakban: Lang) 19–21.

⁴⁷ Lang 25–26.

⁴⁸ Baumgartner, W.: Die Auffassungen des 19. Jahrhunderts vom israelitischen Prophetismus. In: Baumgartner, W.: Zum Alten Testament und seiner Umwelt. Leiden, 1959. 27–41., különösen: 36.

⁴⁹ Lásd: Lang 27.

A szöveg szerint egy sűrű tollú, tarka sas érkezik a Libanonra és lecsípi a cédrusfa hegyét.⁵⁰ A cédrus hajtását a sas elülteti, és ebből szőlőtőke hajt ki. Ám a tőke mintegy megfordulva egy másik saskeselyű⁵¹ felé kezdte növeszteni a gyökereit, pedig az előző sas jó helyre, jó földre, víz mellé ültette. Az így kihajtott szőlőtőkét természetesen komoly veszedelem fenyegeti, hiszen a keleti szél rohama bármikor elérheti és kiszáríthatja.

A próféta azon nyomban megfejti e bizarr képet, és ez az, ami bennünket most igazán érdekel. A sas Babilon királya (Ez 17,12), a sas és a király mint az allegória két szereplője oly triviális, hogy további magyarázatra nem szorul. A cédrus elpusztítása a nép pusztulását jelképezi (Ez 17, 12), a sarj pedig minden bizonnyal Cidqiyya, júdai király, akivel Nabu-kudurri-uszur szövetséget is kötött⁵² (Ez 17,3). Ám a király visszaélt a babiloni uralgó gesztusával, és szövetséget kötött Egyiptommal. Megállapodtak, illetve mintha éppen most dolgoznának a megegyezés kimunkálásán, hogy a fáraó lovakat és katonákat adjon Cidqiyyának (Ez 17,15). De vajon jó vége lesz-e ennek – teszi fel aggódva a kérdést Ezékiel (Ez 17,15). Az Úr válasza nemleges (Ez 17,16–18), Cidqiyya ezek szerint belebukik majd az egyiptomi támogatással elkezdett Babilon elleni politikába, mert olyan szerződést⁵³ szegget meg (a szöveg itt a 13. versre utal vissza), amelyet az Úr színe előtt, azaz YHWH garanciájával kötöttek (Ez 17,19). A legnehezebben megválaszolható kérdés az, hogy vajon a júdai elit miért volt képtelen felismerni, hogy az igazi veszélyt nem Egyiptom, hanem Babilon jelenti, így vele szemben politizálni önpusztító lépés. A választ egyelőre senki sem tudja megadni, legfeljebb találgathatunk.⁵⁴ Egyfelől az információ mellett, amelynek megszerzésére azért ekkortájt is adódtak bizonyos lehetőségek, szerepet játszhatott a dezinformáció is. Azt sem feledhetjük el, hogy az esetleg megszerzett információ áramlásának sebessége meg sem közelítette a későbbi korokban tapasztalható szintet. Könnyen elképzelhető, hogy gyakran még a megszerzett helytálló információ is késve érkezett rendeltetési helyére. A legvalószínűbbnek azonban egy harmadik lehetőség látszik. A Kr. e. 609-ben megívott megiddói csatavesztés sok tekintetben sokkot okozott a júdai politikai elit tagjai között. A 2 Kir 23,29 szerint a megiddói csatavesztés eléggé gyors és megalázó körülmények között mehetett végbé. A fáraó megöli Jósiás királyt, mintha a júdai hadsereg ott sem volna. Talán e sokszerű vereség hatása miatt számított alaptételnek a júdai külpolitikában, hogy a két nagyhatalom közül Egyiptom az erősebb és a veszélyesebb? Talán igen, de nem feledhetjük, források egyelőre nem támasztják alá (igaz: nem is cáfolják) ezt a feltételezést.

Ahhoz, hogy a maga teljességében el tudjuk végezni e két Ezékiel-szöveg politikatörténeti értelmezését, kiindulásul tisztáznunk kell néhány dolgot. A próféta gondolkodás fókuszát nyilvánvalóan a vallási kérdések jelentik, ám ebből nem következik, hogy a politika problémái iránt érzéketlenek volnának. Éppen ellenkezőleg: a politika és a vallás elválasztása e korban és ebben a közegben teljességgel elképzelhetetlen volt. Másfelől, és két észre-

⁵⁰ Jobb megoldás nem lévén, egyelőre elfogadhatjuk Lang 30. megoldását, aki szerint a sas csak a növény zsengejét, azaz legértékesebb részét vitte el magával.

⁵¹ Nem világos, hogy egyazon szőlőtőke viselkedésének megváltozásáról, vagy inkább két szőlőtőkéről van szó. Lang 32. – az utóbbi lehetőség mellett érvel, ám ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ez a kép egyetlen lehetséges értelmezése.

⁵² A szöveg mögött egy olyan diplomáciai gyakorlat áll, amelynek az asszír gyakorlatban nemcsak a meglétét ismerjük, hanem még a szövetségi szerződések egy részének a szövege is reánk maradt. Kiadásuk: Parpola, S. – Watanabe, K.: Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths. Helsinki, 1988.

⁵³ A szerződések és Ezékiel összefüggéséhez lásd mindmáig: Tsevat, M.: The Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Vassal Oaths and the Prophet Ezechiel. JBL 78, 1959. 199–204.

⁵⁴ A probléma felvetése és a lehetséges megoldások keresése közben főként Karasszon Istvánnal, a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma Ószövetségi Szekciójának 2001. augusztus 23-án tartott ülésén folytatott beszélgetés eredményeit veszem figyelembe.

vételünk közül talán ez a fontosabb, Ezékiel nem afféle „írásztal-próféta” volt. E megállapítást még akkor is fent kell tartanunk, ha kiindulópontja a bibliatudomány egyik óriása, H. Ewald⁵⁵ volt, akinek nézeteit a 20. század talán legnagyobb Ezékiel-szakértője, W. Zimmerli⁵⁶ is magáévá tette. Mindkét eddig elemzett Ezékiel-fejezet éppen ennek ellenkezőjét mutatja, hisz a próféta olyan témákkal foglalkozik bennük, amelyeknek politikai jellege vitán felül áll. Ezékiel tehát nem képzeletbeli írásztalának, hanem kortársainak dolgozott, őket igyekezett meggyőzni, velük akarta megismertetni az általa helyesnek tartott politikai (és természetesen vallási) magatartás alapjait.⁵⁷

Mindezek figyelembevételével az események Ezékiel által összefoglalt menete a következő lehetett. Az első deportációt (Kr. e. 597) követően Nabu-kudurri-uszur olyan, feltehetően oktrojált békeszerződést kötött, amellyel rendezni akarta viszonyát az általa trónra emelt új júdai királlyal, Cidqiyával. Cidqiyaa egy idő után nem akart többé e szerződés keretei között politizálni, ezért hasonló dokumentum kidolgozására tett lépéseket Egyiptomban. A próféta szerint ez hibás lépés volt, amelynek következménye csak katasztrofá lehet, lehetett. Az események ilyen menetét forrásszerűen igazolni egyelőre nem lehet, hisz sem a Júda-Babilon, sem az esetleg megkötött Júda-Egyiptom szerződés szövege nem maradt fent. Ám ha emlékezetünkbe idézzük az Adon-papirusz 7. sorának megjegyzését, akkor – analógiát feltételezve – már cseppet sem tűnik megalapozatlannak az, ahogyan Ezékiel látja és értelmezi a helyzetet.

A kommunikációs csatornákról alkotott képünk ezen a ponton válik teljessé. A centrum és a periféria viszonyrendszerében élő Júda állami létének utolsó éveiben kiterjedt kommunikációs hálózatot működtetett. E hálózat egyes elemei két fő csoportra oszthatók. Az elsőt nevezhetnénk diplomáciai kommunikációs rendszernek. Júda valószínűleg Babilonnal és Egyiptommal is egymás után megkötött szerződésekkel megszabott viszonyrendszerben próbált létezni. Ezek szerint a nemzetközi szerződések mint a terjeszkedő politika eszközei Asszíria bukása után is megőrizték jelentőségüket, és feltehetően csak a források előkerülésének szeszélye akadályozza meg, hogy e feltételezést konkrét szövegekkel is bizonyíthassuk. A másik csoportba azok a szövegek tartoznak, amelyek a belső, júdai kommunikáció eredményeként jöttek létre. A Jer 50–51 mint a fogságban élők számára küldött irat említhető meg első helyen, amelynek célja az volt, hogy a fogságban is híveket szerezzen Cidqiyaa nacionalista, Egyiptomra támaszkodó, Babilon-ellenes külpolitikájának. Semaja levele (Jer 29) mutatja, hogy e törekvés nem maradt sikertelen, s a gondolatnak voltak hívei a Babilóniában élő politikai és vallási elit tagjai között. Ugyancsak a Jer 29 tartalmazza Jeremiás levelének vázát, amelyben az ellenkező politikai meggyőződés kap hangot: Cidqiyaa, Hananja és mindenki álmokat kerget, aki Babilon közeli bukásával számol. Még akkor is, sőt talán főleg akkor, ha a prognózist YHWH tekintélyével próbálják alátámasztani. Hiszen Adon levele is mutatja: amikor komolyra fordulnak a dolgok, akkor a kisállamok számára nincs menekvés. A júdai király eközben fenntart egy erődrendszert állama déli és délnyugati határán, s az erődök parancsnokai közvetlen kommunikációs viszonyban állnak az udvarral. Értesítik őket a trónváltásról, de nekik maguknak is lehetőségük nyílik az önkifejezésre: kritizálják azt a politikai magatartást, amelyet Jeremiás neve fémjelez. A deportáltak közt élő Ezékiel nem ért egyet a nacionalista várakozásokkal. Hosszú ideig elhúzódó fogságra akarja felkészíteni a körülötte élőket, az otthoniakat pedig arra inti: nehogy meggondolatlan módon felkelésbe sodródjanak Babilon ellen.

Nem rajta múlt, hogy nem hittek neki.

⁵⁵ Ewald, H.: Die Propheten des Alten Bundes. Göttingen, 1868. idézi: Lang 152.

⁵⁶ Zimmerli, W.: Ezechiel. Gestalt und Botschaft. Neukirchen, 1962. 107.

⁵⁷ Az újabb irodalomban e nézetet főként Lang 158–166. hangsúlyozza. E meggyőződésében Lang jelentős elődökre tekinthet vissza.

KŐSZEGHY, MIKLÓS

From Babylon to Jerusalem: the pitfalls of communication

The last decades of the existence of Juda as a state lead the researcher of this tragic but extremely exciting period among rapidly changing conditions, often difficult to survey. The channels of communications were at least as important for the period as they are today. Babylon and Egypt, the small states of Palestine, the various political trends within Jerusalem, the members of the political and religious elite of Juda already deported or still at home were all looking for ways to transmit and receive information – with more or less success. The merits or defects of their decisions were the results of how they were able to analyse the situation. Mapping this complicated communication network will contribute to a clearer picture of the last two decades of the history of Juda as well as of the functioning of the system of relationships between centre and periphery.

KULCSÁR KRISZTINA

A helytartói státus

Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon

„[1765. október] 26-án Rohoncon, magyarországi birtokán életének 70. évében kólikában elhunyt gróf Batthyány Lajos nádor, valódi titkos tanácsos, az Aranygyapjas és a Szt. István-rend lovagja...” – jegyezte fel naplójába Mária Terézia későbbi főudvarmestere, Johann Josef Khevenhüller-Metsch.¹ A nádor az 1751. évi országgyűlés óta töltötte be ezt a tisztséget – elhunyt számos kérdést vetett fel. Mikorra hív össze a királynő nádorválasztó országgyűlést? Kiket fog jelölni, és közülük a rendek kit választanak nádorrá? A helyzetet Mária Terézia azonban másként oldotta meg, mint az várható volt: helytartót nevezett ki a Magyar Királyság élére.

Tanulmányunkban azt kívánjuk megvizsgálni és bemutatni, vajon milyen szerepe és értéke volt a 18. század derekán a magyarországi helytartóságnak. Miért nem folyamodott Mária Terézia a nádorjelöléshez, milyen indokok alapján nevezett ki helytartót, s miért éppen azt a személyt? Milyen feladatköre és súlya volt a helytartónak, és ezek mennyiben különböztek, illetőleg hasonlítottak a korábbi századok helytartóinak feladataihoz és jogaihoz?

A Magyar Udvari Kancellária Mária Terézia részére szánt tájékoztatása szerint a 18. században a nádor az alábbi jogokkal rendelkezett: ő volt az 1722–1723. évi országgyűlésen törvénybe iktatott Helytartótanács törvényes és közvetlen elnöke. Ez a királyi hatóság utasításait (a kancellárián keresztül) a királytól kapta, élén a nádor vagy a helytartó állt. A Helytartótanács elnöke részt vett a tanácskozásokon, és ő szignálta az ország törvényhatóságaihoz küldött utasításokat. Mint az ország főbírája évente háromszor elnökölt a Hétszemélyes Tábla ülésein. A törvény értelmében a nádor volt Pest-Pilis-Solt vármegye örökös főispánja, valamint a jászok-kunok ispánja és bírása. Joga volt 32 jobbágytelekig terjedő adományt tenni, illetőleg alnádort és nádori ítélőmestert (*protonotarius*) nevezhetett ki. A vármegyék közötti határviták esetében vizsgálatot rendelt el, és őt illette a döntés joga.²

A felsorolt jogkörök közül Mária Terézia a nádor helyett kinevezett helytartóra ruházta a Helytartótanács és a Hétszemélyes Tábla elnökségét, Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni székébe, valamint a jász-kun kiváltságos kerület élére helyezte.

A kiválasztott Albert Kázmér szász herceg volt, aki 1738. július 11-én született a szászországi Moritzburg kastélyában.³ Édesapja II. Frigyes Ágost szász választófejedelem (és

¹ Khevenhüller-Metsch, Rudolf–Schlitter, Hanns: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 6. k. 1764–1767. Wien–Leipzig–Berlin, 1917. 149. (a továbbiakban: Khevenhüller-Metsch–Schlitter 1917.)

² MOL A I Magyar Kancelláriai Levéltár, Originales referadae (a továbbiakban: A I /Orig. ref./) 1765/448.; másolata: MOL N 13 Regnicolaris Levéltár, Archivum palatinale, Archivum locum-tenentiale Alberti Ducis Saxoniae (a továbbiakban: N 13 /Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae/) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 1. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1765. november 11. Szeretném megköszönni témavezetőm, H. Balázs Éva és a Magyar Országos Levéltár munkatársainak segítségét.

³ Életének forrásszemelvényekkel történő bemutatása: Koschatzky, Walter–Krasa, Selma: Herzog Albert von Sachsen-Teschen, 1738–1822. Reichsfeldmarschall und Kunstmäzen. Wien, 1982. (Veröffentlichungen der Albertina 18.)

III. Ágost néven lengyel király), édesanyja Mária Jozefa, I. József császár leánya. Tizenegy gyermekük közül Albert a hatodik volt. A testvérek gyermek- és ifjúkorát nagyban befolyásolta a Habsburgok nőági örökösödése kapcsán és Szilézia birtoklása miatt kitört háború. Szászország felvonulási útvonalára, hadjáratok helyszínévé vált. Míg 1742–1745-ben a poroszok szövetségésként tartózkodtak Drezdában, Szászország a hétéves háborúban már Ausztria mellett, Poroszország ellen lépett hadba. 1756-ban II. Frigyes váratlanul elfoglalta Drezdát, és a szász királyi családot több hónapon át őrizetben tartották. Az osztrák csapatok előrenyomulásakor és a város elfoglalása után a család Prágába menekült. Albert és fivére, Kelemen 1759 ősztől önkéntesként harcolt az osztrák hadseregben.⁴ A hubertusburgi békekötés után a Bécsben tartózkodó herceg és Mária Krisztina, a császári pár leánya egymásba szerettek. Úgy tűnt, a házasság reménytelen a nincstelen herceg és a főhercegnő között, akinek kezét édesapja másnak szánta. Mikor azonban 1765-ben váratlanul elhunyt Ferenc, Mária Terézia pártfogásába vette a szerelmeseket és házasságkötésüket.⁵

Albert Kázmér herceg 1766. április 8-án lépett örök frigyre Mária Krisztinával. A szerény anyagi helyzetű szász hercegre („*le pauvre cadet*”) az esküvőt megelőzően különféle címeket és tisztségeket ruháztak, hogy méltó lehessen a főhercegnő kezére. Hogy az ifjú házaskor a korábban, Bécsben megszokott színvonalon élhessenek, nagyobb bevételt biztosító birtokra volt szükségük: a házassági szerződésben a fiataloknak adományozták (7331 aranyforint kifizetése után) a Szilézia részét képező Teschen hercegségét. Mária Krisztina, Albert és valamennyi örökösük jogot formálhattak a hercegi címre és címerre – Albertet ettől fogva nevezik szász-tescheni hercegnek. A főhercegnő további, korábban édesapja által megvásárolt birtokokat is kapott hozományként: a magyaróvári uradalmat és a Sopron vármegyei (Répce)Kéthelyt (*Mannersdorf*).⁶ A házassági szerződésbe belefoglalták azt a passzust is, hogy abban az esetben, ha elhunyna Lotharingiai Károly, aki a németalföldi osztrák tartományok kormányzója volt 1741 óta, a kormányzóság és helytartóság tiszte életük végéig Mária Krisztinára és Albertre száll, annak valamennyi bevételével és jövedelmével.⁷ A Magyarországon idegen herceget más módon is elhalmozták kinevezésekkel és kitüntetésekkel. 1766. január 3-án Albert sógora, II. József kezéből elnyerte a két évvel korábban alapított legmagasabb magyar királyi kitüntetést, a Szt. István-rend nagykeresztjét.⁸ Legkiemelkedőbb tisztsége a helytartói poszt volt.

A kinevezési okirat indoklásában a királynő a nádori méltóság megüresedése miatt Albert herceget ideiglenesen (*provisorio modo*) Magyarország helytartói tisztébe helyezte, mindaddig, amíg az országgyűlés egy másik nádort nem választ.⁹ A fogalmazványból kiderül: kezdetben azokat a jogokat és előjogokat kívánták számára biztosítani, amelyeket Magyarország helytartói élveztek. A végső változatban azonban azokat a jogokat ruházták

⁴ MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai. Nr. 2. Mémoires de ma vie. (a továbbiakban: Mémoires) A. II. 12/1. fol. 66r.

⁵ Jegyességük alatt levelezésüket lásd: MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai. Nr. 8/a.

⁶ MOL P 1490 A Habsburg család magyaróvári levéltára, A család egyeteme. Nr. 4. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő házassági szerződésének (1766. április 6.) hitelesített másolata, 1825. november 24., 1. pont. fol. 4r.; 5r.

⁷ Ugyanott 3. pont. fol. 5v.

⁸ Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 163.

⁹ MOL A 57 Magyar Kancellária Levéltár, Libri regii (a továbbiakban: A 57 /Libri regii/) 47. k. 363–364.; MOL C 13 Helytartótanácsi Levéltár, Benigna mandata (a továbbiakban: C 13 /Ben. mand./) 1765. december 24. A herceg okirata: MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 3. Vö. Koschatzky, Walter: Herzog Albert von Sachsen-Teschen – Locumtenens von Ungarn. In: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Ausstellung im Schloß Halbturn, 15. Mai – 26. Oktober 1980. 30–37. A tanulmány – címe ellenére – inkább a herceg életútját ismerteti, nem pedig a helytartói évekről tudósít.

rá, amelyekkel 1732-től Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia jövendőbelije rendelkezett – mint Magyarország helytartója.¹⁰ Valamennyi további dokumentumban megtalálható az utalás, hogy ez a korábbi kinevezés szolgált mintául Albert kinevezéséhez. Az idegen herceg kiszemelése és kinevezése tehát nem volt új, szokatlan megoldás. Pálffy Miklós nádor 1732. március 20-án bekövetkezett halála után ugyanis III. Károly nem siettetette a – egyébként törvényben is lefektetett – nádorválasztást: helytartót akart kinevezni Magyarországra, és a néhány éve működő új hatóság, a Helytartótanács élére. Alig telt el néhány nap, megszületett a döntés: már március 24-én készen állt a fogalmazvány, amelyet a Magyar Udvari Kancelláriából soron kívüli aláírásra küldtek a királyhoz.¹¹ Április 5-én, a hivatalos kinevezésben III. Károly atyai szeretetből Lotharingiai Ferencet nevezte ki Magyarország helytartójává – átmenetileg, amíg nem tartanak országgyűlést. Ugyan a bécsi békében és az 1608. évi országgyűlésen (1608:3. tc.) meghozott, valamint az 1741-ben (1741:9. tc.) megerősített törvény szerint az uralkodónak a nádori hivatal megüresedése esetén egy éven belül nádorválasztó országgyűlést kellett összehívnia, ez a kiszabott idő többszörösére nőtt: 1741-ig nem hívtak egybe országgyűlést. Mária Terézia hitvese így kilenc évig viselte ezt a méltóságot.¹² A kinevezés szövegéből kiderül, III. Károly sem olyan intézményt vezetett be, leendő vejének sem olyan posztot szánt, amely ismeretlen lett volna Magyarországon: a rendelkezés visszanyúlt a helytartóság korábbi intézményéhez. Az 1732-ben kinevezett lotharingiai herceg jogai és előjogai sok tekintetben meggyeztek az előző királyi helytartó, Szelepcsényi György esztergomi érsek jogaival. A megszövegezésnél, a megfogalmazásnál és a feladatkörök meghatározásánál az ő helytartói kinevezését, sőt esküjét, tehát Magyarország korábbi időszakának gyakorlatát vették alapul.¹³

A helytartók kinevezése 1526, az Oszmán Birodalom Mohács melletti döntő jelentőségű nyertes ütközte után honosodott meg igazán a Magyar Királyságban. A Habsburg-házból származó királyok nem tartózkodtak állandó jelleggel Magyarországon, a több országot, tartományt összefogó birodalmat irányító uralkodók Bécsben (vagy Prágában) székeltek. Helyettesít a Magyar Királyságban a középkori törvények alapján a nádor volt (1485:10. tc.).¹⁴ A 16. századtól az uralkodók a gyakorta meg nem választott nádorok helyettesítése miatt egyre gyakrabban folyamodtak helytartó kinevezéséhez, aki mellett a 16. században tanács működött. Mivel a helytartónak a nádorral ellentétben nem volt tör-

¹⁰ MOL A 35 Magyar Kancelláriai Levéltár, Conceptus expeditionum (a továbbiakban: A 35 /Conc. exp./) 1765. XII. Nr. 101.; ugyanott 1765. XII. Nr. 105. Ferenc kinevezésének körülményeire és helytartói éveire lásd: Bakács, Bernadette: Franz Stephan von Lothringen als Ungarns Statthalter, 1732–1741. (a továbbiakban: Bakács 1984.) In: Mráz, Gerda (Hrsg.): Maria Theresia als Königin von Ungarn. Eisenstadt, 1984. (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte 10) 27–36. Helytartói iratanyagát a Magyar Országos Levéltár őrzi, Regnicolaris Levéltár, Archivum palatinale, Archivum locumtenentiale Francisci ducis Lotharingiae (N 10).

¹¹ MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. V. Nr. 86. 1732. március 24.

¹² MOL A 57 (Libri regii) 36. k. 709–710. és MOL C 42 Helytartótanácsi Levéltár, Acta miscellanea (a továbbiakban: C 42/Acta misc./) Fasc. 19. Nr. 170. 1732. április 5.

¹³ MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33.; benne az 1670. évi kinevezés és az érsek esküje. Ugyanezt lásd MOL A 57 (Libri regii) 15. k. 200–202. Ferenc esküje: MOL A 57 (Libri regii) 36. k. 710–711.

¹⁴ A helytartóság 16. századi történetéhez lásd: R. Kiss István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveleskönyve. Budapest, 1908.; Ember Győző: A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. (a továbbiakban: Ember 1938.) 142–156.; továbbá Erdélyi Gabriella: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához.) Századok, 134. 2000. 341–371., és németül: Erdélyi, Gabriella: Diskurs über die ungarische Statthaltereien. Gesichtspunkte zur Untersuchung des Verhältnisses zwischen Ferdinand I. und der ungarischen politischen Elite. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 48. 2000. 93–126.

vényben rögzített hatásköre, így ez lehetőséget nyújtott arra, hogy a király a rendek kizárásával önállóbb politikát folytathasson.¹⁵ A középkorban közigazgatási, bírói, pénzügyi és hadi feladatokat ellátó nádor helyett a helytartó jóval szűkebb hatáskörrel rendelkezett, amelyet az uralkodó határozott meg. A 16. század második felétől a helytartónak még számos „király-helyettesítő” jogköre volt: eljárhatott kegyelmezési ügyekben (kivéve azoknál, akik a király személye ellen vétettek) és korlátozott birtoknagyságig adományt tehetett. Rendeleteket bocsáthatott ki, sőt részgyűléseket is összehívhatott, továbbá széles bírói jogkörrel rendelkezett.¹⁶ A 16. század során korlátozták a helytartó nádortól örökölt hatáskörét, korábbi hadi és pénzügyi illetékessége teljességgel megszűnt. 1556-tól a hadügyet átvette a bécsi székhelyű Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*), a közigazgatást részben, a pénzügyeket pedig egészen a megalakított kamarák, így mindössze országos bírói és a 32 teleknél kisebb jószágokra érvényes adományozási joga maradt meg. „A helytartóság tisztán igazságszolgáltató hatósággá válik. A helytartói bíróság lesz az ország legfelső törvényszéke, amely elé minden pörös ügyet fellebbeznek.”¹⁷

Az 1606-ban megkötött bécsi béke óta a magyar rendek folytonosan küzdöttek azért, hogy nádort választhassanak, aki védi az alkotmányt és kiváltságait. Az 1608:3. törvénycikk megerősítette a kötelező nádorválasztást – ettől kezdődően az uralkodó általában a nádort nevezte ki királyi helytartóvá,¹⁸ aki a leginkább királyhű magyar főurak közül került ki.¹⁹

Szelepcsényi György esztergomi érsek is királyhűségének, több évtizedes odaadó szolgálatának (több mint 22 évig dolgozott a magyar kancellárián) köszönhetette, hogy I. Lipót 1670-ben helytartóvá emelte. Szelepcsényi kinevezésében is megtalálható az utalás, hogy őt is megilletik a megelőző helytartók előjogai. Helytartóként joga volt az országglakosok számára a közigazgatással és a védelemmel kapcsolatos rendeletek kibocsátásához, valamint részgyűléseket hívhatott össze. Esztergomi érsekként megerősítették abban a jogában, hogy az uralkodó távollétében felügyelheti az egyházakat és az egyházi személyeket. Nem élvezte viszont a teljes *Jus Patronatus*-t, csak a prépostságok és apátságok felett. A kinevezésben arra hívták fel a figyelmét, hogy az ország karait és rendjeit köteles megtartani szabadságukban. Szelepcsényinek joga volt a kincstárra szállott 32 jobbágyteleknél kisebb birtokok adományozásához, azzal a megkötéssel, hogy ha az uralkodó Bécsben tartózkodott, beszámolási kötelessége volt a birtokokról és a kérelmezőkről. A kinevezési okirat külön kiemelte ítélkezési, igazságszolgáltatási jogát.²⁰

Mária Terézia siettetten volna leendő veje kinevezését: döntése értelmében már 1765. december 12-én meg kellett volna történnie a kihirdetésnek (*Declaratio, Publicatio*), és az új évben január 2-án vagy 7-én a pozsonyi beiktatásnak (*Installatio*).²¹ A szokásos gyakorlatra,

¹⁵ Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. (a továbbiakban: Ember 1946.) 103.

¹⁶ Ember 1946. 101.; Ember 1938. 154.

¹⁷ Ember 1946. 101.

¹⁸ „A törvény rendelkezésének megfelelően a nádor viselte a helytartói tisztséget is”. Ember 1946. 103.

¹⁹ Ember 1946. 112.

²⁰ Ember 1946. 107., MOL A1 (Orig. Ref.) 1732/33.

²¹ MOL A 1 (Orig. ref.) 1765/448. és MOL A 35 (Conc. exp.) 1765. XII. Nr. 116. 1765. december 12. MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 1. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1765. november 11. Albert kinevezése és fogadása a külsőségekben sokban megegyezett Ferencével. A ceremóniális előírások nála külön intézkedésekben találhatók, nem pedig a kinevezési okiratában. Lotharingiai Ferenc diplomája főként ezeket a ceremóniális elemeket sorolja fel: az őt megillető őrseget, a megérkezéskor bemutatandó ünnepélyes fogadást, a pozsonyi várban szükséges javításokat. Albert pozsonyi fogadásánál ismét azt a gyakor-

az eskü letételére a királynő december 26-át jelölte ki (*den anderten Feyertag um 10 Uhr*).²² Albert esküje szinte szóról-szóra megegyezett Ferenc mintaként szolgáló esküjével. 1732-ben III. Károly egy személyben volt magyar király és a Német-római Birodalom császára. Harminchárom évvel később a helytartó eskütételénél Mária Terézia magyar királynő és fia, II. József – a német-római császár, egyben társuralkodó, trónörökös – vett részt. Albert 1765. december 26-án először a magasabb rangúnak, II. Józsefnek tett esküt, majd Mária Teréziának. Esküjében kötelezte magát, hogy minden ügyben a leghasznosabbnak tűnő tanácsot adja, valamint, hogy részrehajlás nélkül a lehető legjobban fog dönteni. Az eskütételnél tanúként magas rangú hivatalnokok vettek részt: Anton Corfiz Uhlfeld gróf, a cseh-osztrák udvari kancellár; Johann Joseph Khevenhüller második főudvarmester, Anton Salm főkamarás és a magyarok részéről Eszterházy Ferenc, a magyar udvari kancellár.²³

Albert helytartó legfőbb feladatköre a helytartótanács elnöki tiszte volt. A Helytartótanács 1723. évi instrukciójában foglaltak szerint kellett eljárnia.²⁴ Az utasítás kiegészítésében ismét Ferenc helytartóságának szokását vették figyelembe, amikor megszabták a Helytartótanács üléseinek rendjét. A megszokott órákban tartandó tanácskozások egy-másfél, esetleg két óráig tarthattak. A helytartó elnököt a tanácsosok és a titkárok az előszobában fogadták, majd a már korábban megszabott rendben követték őt. A tanácskozáskor az asztalfőn foglalt helyet az elnök, jobbján a primás, bal oldalán, kissé távolabb, az országbíró.²⁵

Mindkét uralkodó választottjára ruházta a Magyar Királyság első bírójának jogkörét: a helytartó elnökölt az évente háromszor hat héten át ülésező Hétszemélyes Tábla tanácskozásain.²⁶ Az 1659:76. törvénycikk megszabta, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye főispáná-

latot vették alapul, ahogy Lotharingiai Ferencnél is eljárak: a tűzerek 16 ágyúnál álltak készenlétben. Vö. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) 1765. Dezember 719–2. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Pálffy Lipót magyar főhadparancsnoknak, 1765. december 26.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1765. XII. Nr. 130.; ugyanott 1732. V. Nr. 85. 1732. május 23. Az 1766. január 14-i megérkezéshez lásd: KA HKR Protokoll 980. fol. 57v. 1766. január 15. (1766. Januar Nr. 351.) Az udvari ceremónia szokása szerint három alkalommal dördültek el az ágyúk. A reprezentációt fokozó díszes tűzijátékról azonban csak Ferencnél esik szó. (MOL A 35/Conc. exp/) 1732. V. Nr. 129. 1732. május 23.) A tartózkodás idejére az őrséget az Udvari Haditanács biztosította. 1732-ben a díszkíséretet Lotharingiai Ferenc mellett 60 lovas testőr, míg Albert bevonulásakor ezt az 1761-ben felállított magyar testőrség adta. A szász hercegnél őrséget álltak még a rokkantakból verbuvált koronaőrök (KA HKR 1765. Dezember 719–2. Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. december 16.).

²² Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 160.

²³ MOL A 1 (Orig. ref.) 1765/458.; MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 2. az eskü másolata; és MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 365–367. Az eskü letételéről lásd a szemtanút: Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 159–160. Ferencnél Sinzendorf főudvarmester, Philipp Ludwig Sinzendorf osztrák udvari kancellár, Batthyány Lajos alkancellár és Koller József magyar udvari tanácsos vettek részt. MOL A 57 (Libri regii) 36. k. 710. az esküszöveg előtt.

²⁴ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 366–367.

²⁵ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 377.; Albert példánya: MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 6.; MOL C 42 (Acta misc.) Idealia. Nr. 65. 1766. január 2.; ugyanott Nr. 7. 1766. Uralkodói parancslevél, 1765. december 30.; Ferencé ugyanott 1732. Uralkodói parancslevél, 1732. május 18.; és MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. V. Nr. 104. 1732. június 4. Az ülésrenddel kapcsolatos problémákra lásd: Wellmann Imre: Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század-eleji kormányhatóságokban. Levéltári Közlemények, 18–19. (1940/41) 250–303.

²⁶ MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33. 8. pont.; Albertnél: MOL C 13 (Ben. mand.) 1765. december 30.; MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 402.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. I. Nr. 58. 1766. január 13. Vö. Mémoires. A. II. 12/1. fol. 2v.

gát a mindenkori nádorispán birtokolja. Mivel e poszt a nádor elhunytával üresedésben volt, a kinevezett helytartó töltötte be a vármegye főispáni tisztségét. Már Ferenc is részese-
dett ebben a jogban.²⁷ 1732 júniusában felesküdt a vármegye rendjeinek, hogy meg-
hagyja őket mindazon szabadságokban és jogokban, amikben addig voltak.²⁸ A szokásjog
miatt Albert hercegre is várt ez a kinevezés. Mária Terézia ez alkalommal Batthyány Imre
asztalnokmestert utasította arra, hogy iktassa be Albertet Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni
tisztségébe a nádor elhunytja miatt.²⁹ A helytartók székhelyük távolsága miatt azonban ritkán
vettek részt tevékenyen a vármegye működésében, ezt inkább az alispánra,³⁰ vagy egy ki-
nevezett adminisztrátorra bízta.³¹

A két herceg hatásköre között számos, lényeges különbség figyelhető meg. A jászok és
kunok főispánjának és bírójának méltóságát, amelyet a Magyar Udvari Kancellária 1765-
ben a nádor jogai között sorolt fel, csak Albert töltötte be. Lotharingiai Ferenc feladatai
között ez nem szerepelt, mivel a három kiváltságos szék csak 1745-ben tudta magát meg-
váltani. A nádor és egyes helytartók jogkörének eltérését kellően érzékelteti a donációs jog
hiánya. Ahogy említettük, a nádornak a 32 jobbágyteleknél kisebb jószágokra adományozási
joga volt. Ezzel a joggal azonban nem élhetett valamennyi helytartó, csak akit az ural-
kodó külön felhatalmazott rá. Mária Terézia 1765-ben ezt az egy privilégiumot megtar-
totta magának, az adományozás és hivatali kinevezések joga csakis őt illette meg. III. Ká-
roly ugyan Ferencre ruházta az adományozás jogát, de a lotharingiai herceg a könyvek be-
jegyzéseinek tanúsága szerint nem élt vele.³²

Ha a nádor választását és hatásköreit összehasonlítjuk a helytartóéval, nyilvánvalóvá
válk, hogy a Habsburg uralkodók számára előnyösebb volt, ha helytartó révén a rendek
befolyását korlátozva kormányoznak Magyarországon. A nádort ugyanis a rendek válasz-
tották a király négy (kettő katolikus és kettő protestáns) jelöltje közül. A helytartót viszont
az uralkodó közvetlenül nevezte ki, a rendek beleszólása nélkül. A nádor, mint a rendek
képviselője a rendek előtt is esküt tett, és irányukba is kötelezettséget vállalt, a helytartó
csak a királynak esküdt fel. A nádor általában elhunytáig töltötte be tisztségét, a hely-
tartó viszont bármikor visszahívható volt. A nádor a nemzet kívánságait képviselte és tárta
az uralkodó elé, a helytartó elsődleges kötelessége viszont az volt, hogy a királyi parancso-
kat foganatosítsa. Erre a feladatra szemelték ki 1732-ben a lotharingiai, majd három év-
tized múlva a szász herceget.

A kinevezések indítéka, egyik mozgatórugója mindenképpen eltér a 16–17. századiak-
tól. Az 1723 óta Bécsben nevelkedett Lotharingiai Ferenc – akit apja, Lipót herceg és Ká-
roly német-római császár Mária Terézia, a trón örökösének férjéül szánt – 1729-től
Lotharingia és Bar hercege volt. Albert nagyapja, II. Ágost lengyel király és I. Frigyes Ágost
néven szász választófejedelem 1733-ban bekövetkezett halála után Franciaország és támo-
gatottja, Leszczyński Szaniszló (XV. Lajos hitvesének édesapja) háború indított a lengyel
trón megszerzéséért. A három szövetséges: Oroszország, Ausztria és Poroszország az el-

²⁷ MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33. 9. pont.

²⁸ MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. VI. Nr. 42.; uo. 1732. VI. Nr. 43. 1732. jún. 28. Beiktatására
Csáky Zsigmond tárnokmestert kérte fel az uralkodó. MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. VII. Nr.
34. 1732. június 28.

²⁹ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 403–404.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. I. Nr. 72. 1766. január
18.

³⁰ Bakács 1984. 33–34.

³¹ Albert nemességodi Szvetic Jakobot nevezte ki a vármegye adminisztrátorává. MOL N 13
(Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 5. Eszterházy előterjesztése, Bécs,
1765. december 30.; Szveticnek, Pozsony, 1766. január 8.

³² MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33. 5. pont. és ugyanott 1766/448. Vö. Bakács 1984. 32.; MOL A
119 Magyar Kancelláriai Levéltár, Donationales palatinales. 1732 és 1741 között nem jegyez-
tek be helytartói adományokat.

hunyt király fiát, Albert édesapját támogatta. A lengyel örökösödési háborút lezáró békeszerződés a lengyel trónt a szász választónak juttatta, de kárpótolni akarták Leszczyńskit. 1736. december 13-án írták alá azt az okiratot, amely az ő tulajdonába juttatta Lotharingiát, amelyet 1733 őszen francia csapatok foglaltak el, attól tartva, hogy a terület a házasságkötés után a Habsburgok kezébe kerül. A lotharingiai herceg cserébe azt az ígéretet kapta, hogy a Medici dinasztia kihalása után ő lesz Toszkána nagyhercege. Ferenc az ősi családi birtokról 1737. május 2-án mondott le.³³ Birtok nélkül (magánemberként) mindössze Magyarország helytartójának címét mondhatta magáénak Giovanni Gastone Medici haláláig (1737) – miközben 1736 februárjától már a Habsburg Birodalom örökösnejének, Mária Teréziának a hitvese volt. Megállapíthatjuk, hogy a magyarországi helytartóság erősítette a kijelölt völegény (majd férj) társadalmi helyzetét. Kinevezése által a birtok nélküli herceg számára megfelelő rangot, és bár csekély, de némi bevételt biztosítottak.

Harminchárom évvel később a szász Albert esetében némileg hasonló helyzettel találkozunk. A Drezdából menekült herceg szegény volt, a hadseregben szerzetten kívül sem valódi súlyú ranggal, sem birtokkal nem rendelkezett. Ahogy a kortárs szemtanú feljegyezte: „nem éppen államelvek szerinti rendes házasság volt, és hogy kereken kimondjam, kolduslakodalomnak tűnhetett, amelynek mentiségül csupán a személyes vonzalom és a közeli rokon kapcsolat szolgálhat.”³⁴ Ferenchez képest Albertnek volt ugyanis egy nagy előnye: a Habsburg család tagjai közé tartozott édesanyján, Mária Jozefán keresztül, aki I. József leánya volt – ezáltal ő jegyesével másodfokú unokatestvéri kapcsolatban állt.³⁵ Albert személyét a magyar rendek is nehezebben vitathatták, hiszen rokoni kapcsolata révén egy olyan személy került a helytartói székbe, aki anyai ágon az uralkodócsaládból származik. Azt azonban kijelenthetjük, a választás ezen hivatalos indoklása mellett Albertnél is családpolitikai érvek játszottak közre a döntésnél. Ahhoz azonban, hogy illően állhasson a főhercegnő mellett, címre és méltóságra volt szüksége. Hivatalos titulaturája alapján megállapíthatjuk: tizennyolc felsorolt rangja mindössze névleges volt – ténylegesen csak a Magyarország helytartója és az 1765-ben elnyert rangokat mondhatta magáénak. Ezek a következők: Lengyelország és Litvánia királyi hercege, Szászország, Jülich, Kleve, Berg, Engern és Vesztfália hercege, Turingia tartományi grófja, Meissen, Felső- és Alsó-Lausicz örgrófja, Magdeburg grófja, Henneberg hercege és grófja, Marke grófja, Ravensberg, Barby és Hanau grófja, Ravenstein ura – Magyarország helytartója, és főkapitánya, tábornagy, egy dragonyos ezred ezredese, a jászok-kunok főispánja és bírása, Pest vármegye örökös főispánja, a Magyar Királyi Helytartótanács és a Hétszemélyes Tábla elnöke.

Ha Albert kinevezésének körülményeit vizsgáljuk, nem elhanyagolható az 1765. évi magyarországi belpolitikai helyzet. A politikai küzdelmekkel tarkított, eredménytelen 1764–1765. évi országgyűlés után a feldühödött királynő feltehetően nem akart újabbat összehívni. 1732-ben ilyen magyarázatot nem találunk. Ferenc helytartóságának befejeztével a rendek azonban az első adandó alkalommal (az 1741. évi országgyűlésen) törvénybe iktatták, hogy az uralkodónak a nádor elhunytja után egy éven belül nádorválasztó országgyűlést kell összehívnia. Mária Terézia ezt a nádori kinevezésről szóló törvénycikkelyt hagyta figyelmen kívül, és nevezett ki önkényesen királyi helytartót.

A helytartó székhelye Pozsonyban volt, amely kevesebb, mint egy napi távolságra feködt Béctől. 1732-ben ez jobb megoldásnak tűnt, mintha a lotharingiai herceg a távoli,

³³ Vö. Schwind, Roswitha: Franz Stephan als Herzog von Lothringen. Prüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, 1971., különösen: 83–88.

³⁴ Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 158. 1765. december 19.

³⁵ A Mária Krisztinával megkötött házasságához pápai dispensációt kaptak, lásd MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai. Nr. 9.

bár jelentős bevételt hozó Németalföld helytartói-kormányzói székébe került volna. A szerelmeseiket így nem választották el egymástól, Ferenc menyasszonya közelében tartózkodhatott. Ugyanez a szempont – bár az anyai szeretettel kapcsolatban – játszott közre Albert és Mária Krisztina esetében is. A fiatalok így ugyanis járóföldnyi távolságra voltak csak a szeretett édesanyától, akit gyakori látogatásaikkal örvendeztettek meg.³⁶

Ferenc és Albert helytartói feladatai között egy különösen lényeges eltérést fedezhetünk fel. A középkori eredetű nádor a ország hadseregének főparancsnoka is volt, és így joga lehetett volna a Magyarországon tartózkodó idegen seregek vezénylésére is. Nádasdy Tamás nádorsága után veszélyforrásnak látták, ha ekkora hatalmat engednek a magyar rendek képviselőjének.³⁷ A király által kinevezett helytartó hűséges, királpárti alattvaló volt, de nem rendelkezett a hadsereggel. Lotharingiai Ferencnél sem találkozzunk katonai méltósággal. Albert herceg esetében Mária Terézia valami teljesen újat, Magyarországon addig nem létezőt hozott létre. A németalföldi és az itáliai (toszkán, illetve milánói) gyakorlaton és tapasztalatokon nyugvó, új katonai méltóságot létesített: Albertet kinevezte a Magyarországon állomásozó császári-királyi gyalogos és lovascsapatok, helyőrségek, erődített helyek és valamennyi katonasághoz tartozó csapategység főparancsnokává (*Capitaine général*). Bár az okiraton az 1765. november 17-i dátum szerepel, a kinevezést csak egy hónap múltán juttatták el aláírásra Mária Teréziához.³⁸ A királynő e döntésénél is feltehetően több indok játszott közre. Az egyik, hogy a herceg, mint az uralkodóház és a királynő iránt elkötelezett személy, biztosan nem fordult volna uralkodója ellen, nem élt volna vissza pozíciójával. Másrészt a herceg 1759 ősze óta (elsőként a maxeni ütközetben) részt vett a hétéves háborúban. Talán nem tévedünk, ha Mária Terézia nagyvonalú gesztusaként és leendő veje iránti szereteteként és bizalmaként értelmezzük ezt a lépést. Kinevezését megerősíthette az is, hogy a herceg a háború befejezését követően Magyarországon, a lovaságnál (kezdetben Budán, majd Pozsonyban) szolgált.³⁹

Az új katonai méltóság a feladatok alapos megosztását kívánta. 1740-ben ugyanis – a többi örökös tartomány mintájára – Magyarországon Pozsony székhellyel felállították a magyar főhadparancsnokságot. Élén a főhadparancsnok állt, aki az 1556 óta működő, bécsi székhelyű Udvari Haditanácstól kapta az utasításokat. Albert főparancsnoki kinevezése ezért illetékességi és „hatalmi” kérdéseket is feszegetett. Milyen jogköre lehet a hercegnek és változik-e a főhadparancsnokságé? Lehet-e Albertnek tényleges feladata-hatásköre, avagy csak névleges címe, és milyen viszonyban áll majd a bécsi Udvari Haditanáccsal?

A Haditanács december 18-i előterjesztéséből egyértelműen kiderül, hogy hatásköri összeütközéstől tartottak. Komoly ügyviteli és erkölcsi gondokat vethetett fel, ha a főparancsnoki és a Helytartótanács elnöki tiszte egy ember kezében összpontosul. Önmagával kellett volna leveleznie, önmaga javaslatait indítványozni a másik hatóság tanácskozá-

³⁶ Khevenhüller-Metsch, Rudolf – Schlitter, Hanns: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 7. k. 1770–1773. Wien – Leipzig, 1925.; és Breunlich-Pawlik, Maria – Wagner, Hans: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch und Nachträge von anderer Hand. 8. k. 1774–1780. Wien, 1972. passim.

³⁷ Fazekas István: A Habsburgok és Magyarország a 16. században. In: Fazekas István – Ujváry Gábor (Szerk.): Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében. 2001. március 8. – május 1. Katalógus. H. n., 2001. 33–36., 34.

³⁸ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 379.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. I. Nr. 16. 1765. december 30.; KA HKR 1765. December 719–2. 1765. november 17.; KA HKR 1765. December Nr. 594. Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. december 21.; ugyanott Protokoll 973. fol. 1616r. 1765. december 24.

³⁹ Vö. például Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 34. 1764. május 12-én Albert magyarországi szolgálati helyéről érkezett Bécsbe.

sán, ezekről kellett határozatot hoznia, és gyakran ellentmondásokba kerülhetett. Negatív példaként Pálffy János nádor és tábornagy példáját említették. Elhunytá után ugyanis a Helytartótanács nem volt hajlandó leveleket váltani és tárgyalni a magyar főhadparancsnoksággal. Hogy ez ne történhessen meg ismét, a hatóság javaslata az volt, hogy olyan személyt nevezzenek ki, akinek becsületességében és együttműködési készségében feltétlenül megbízhatnak. Ez is magyarázat lehet Albert személyének választása mellett.⁴⁰ Az előterjesztésben nem jelenik meg, de egyértelműen érezhető: a bécsi hivatalnokok attól tartottak, hogy csorbulhat az Udvari Haditanács hatásköre, a kinevezett főkapitány esetleg felülvizsgálhatná az onnan érkező utasításokat. A királynő a 23 pontos, Albert számára összeállított utasításban igyekezett lefektetni az alapelveket. A főhadparancsnokság megtartotta szerepét, e hatóság folytatta továbbra is a Helytartótanáccsal és az Udvari Haditanáccsal a levelezést – de Albertnek mindenről értesítést kellett kapnia. A hercegnek a vezénylő tábornokkal (esetünkben az 1757-ben kinevezett Pálffy Lipóttal) egyetértésben kellett minden lépést megtennie. Véleménykülönbség esetén a főhadparancsnok ugyan kifejtette eltérő nézeteit, de köteles volt Albert rendelkezési szerint eljárni. Ha megvizsgáljuk az utasítás pontjait, feltűnik, hogy a havonta kötelező jelszó megadásán kívül szinte semmi konkrét katonai-hadi feladat nem található köztük – sőt (az igen sürgőseket kivéve) valamennyi helyzetben meg kellett várnia a királynő döntését. Az instrukció általánosságban felhívta a főkapitány figyelmét, hogy ügyeljen a katonai állomány ellátására, a katonai szabályzatban megszabott zsold és a természetbeni juttatások kiutalására. Azt is előírták a herceg számára, hogy minden lehetséges módon (bizalmas levelezés révén, egyéb módon) igyekezzen híreket szerezni a szomszédos országok terveiről, különösen azokról, amelyek Magyarország hátrányára és veszélyére lehetnek – itt főként a keletről és a déli határvidéknél fenyegető törökökre gondoltak, akik örökös veszélyforrást jelentettek. Hadbírószági ügyeknél (rablás, fosztogatás, gyújtogatás, gyilkosság stb. esetében) a főkapitány „Kriegs-Rat”-ot rendelhetett el, de nem volt joga felülbírálni a „haditanácskozáson” hozott döntéseket, azokat tiszteletben kellett tartania. Csak abban az esetben léphetett közbe, ha az ezred nem hajtotta végre a kiszabott büntetést. A katonákat csak az uralkodó nevezhette ki és bocsáthatta el, a rangemeléseket is megtartotta magának – Albertnek ebbe semmilyen beleszólása nem volt. Számos általános alapelv található az utasítás pontjai között, a katonai ezredek erkölcséről, a dezertálásról, az istentiszteletek megtartásáról. A felsoroltak alapján úgy véljük: Albert katonai posztja inkább a reprezentációt, a rangemelést, státusa megszilárdítását szolgálta, de tényleges hatalom és feladat nélkül. Ez megerősíti véleményünket: az új méltóság gesztusnak számított.

A vármegyéket december 27-én értesítették a szász herceg kinevezéséről. Kancelláriájába több hónapon keresztül érkeztek a (kötelező) gratuláló, üdvözlő levelek. Legkorábban a Pozsonyhoz közel fekvő Árva vármegyéből íródott a levél, január 7-én. Legkésőbb, 1766. május 29-én Heves és Külső-Szolnok vármegye reagált a herceg kinevezésére. Ez eléggé meglepőnek tűnik, mivel a jóval távolabb eső Szerém vármegye is hamarabb, április 10-én megírta válaszáat.⁴¹ A törvényhatóságok igyekeztek kihasználni a lehetőséget, hogy jókívánásaikkal együtt saját érdekeiket is kifejezésére juttassák. Késmárk például gratulációjában az apostoli osztrák fenséges ház előrevitelét, a királyság felemelkedését kívánta a kinevezett helytartó által elérni látni, nem különben a királyi bevételek és a szegény adózó polgár megőrzését és fenntartását.⁴²

⁴⁰ KA HKR 1765. December 712–9. Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. december 18.

⁴¹ MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 62. Fasc. 1. Nr. 11; Nr. 23 és Nr. 16.

⁴² MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 62. Fasc. 1. Nr. 47. 1766. január 11.; az üdvözlő levelekre válasz: ugyanott Nr. 42.

A boldog férjnek ismeretlen országgal és ismeretlen helyzettel kellett szembenéznie. A Habsburg birodalomhoz tartozó területeket, így Magyarországot is, utazások során ismerte meg. Albert nem csak hivatali kötelességből szegődött a császár útítársául. Közrejátszott az a tény is, hogy II. József kedvelte a herceget és élvezte társaságát.⁴³ Már 1764-ben elkísérte csaknem kéthetes, alsó-magyarországi látogatására.⁴⁴ Házasságkötése után először Csehországba indultak együtt, és a hétéves háború helyszínei mellett a herceg szülőhazáját, Szászországot is meglátogatták (1766. június 8–július 27.) Az utazáson nem vehetett azonban végig részt, mivel Mária Terézia úgy vélte, helyesebb, ha részt vesz Pesten a Hét-személyes Tábla ülésein, és hitvesével együtt megismerkedik a magyarokkal. Ez a gesztus, hogy nem vonja ki magát a feladatok alól, hanem személyesen intézi az ügyeket, jó fényt vethet rájuk, és megszerethetjük magukat. Az 1764–1765. évi országgyűlés eseményei miatt pedig különösen fontos volt a bizalom megszerzése. Albertnek, aki feltehetően inkább a hadgyakorlatokat tekintette volna meg, vagy szeretett feleségével töltötte volna el kettesben az időt, engedelmeskednie kellett. Mivel a herceg 1765-ig főként a hadművészetben jeleskedett, első ténykedése, a már említett bírói feladatok ellátása, rendkívül nehéznek és kínosnak tűnt számára. Az államvezetésről kevés és csupán felszínes ismeretei voltak. Meg kellett ismerkednie Magyarország közjogi helyzetével, a hivatalok (legfőképpen a Helytartótanács) működésével. A herceg korábban nem folytatott jogi tanulmányokat, és teljességgel ismeretlen volt előtte a Magyar Királyság jogi helyzete, a bíraskodás menete, valamint a hivatalos nyelvként használt újkori, hivatali latin is, amely távol állt az ókori latin nyelvtől. Szászországban, gyermekkorában mindössze a mondattanig jutott el, és az ókori szerzők műveit olvastatták vele.⁴⁵ Mária Terézia segítségül kancelláriájának irodagazgatójával mellé rendelte Kempelen János Nepomuk ezredest,⁴⁶ és az 1765. augusztus 19-től grófi rangot viselő Niczky Kristófot. Kancelláriájának tagjait is tapasztalt hivatalnokok közül választották ki. Eszterházy magyar udvari kancellár javaslata alapján a Magyar Udvari Kamara volt tisztviselőit, illetőleg az elhunyt nádor mellett működött hivatalnokokat helyezték mellé.⁴⁷ A herceg a nádori előjogokhoz tartozó kinevezési jogot a királynő beegyezésével gyakorolta. Alnádorrá Majthényi Károlyt nevezték ki, aki 1758-tól 1763-ig országbírói, majd nádori ítélőmester volt. Helyére nádori ítélőmesterré Vörös Antalt javasolta az országbíró.⁴⁸

⁴³ Malcher, Franz Xaver: Herzog Albrecht zu Sachsen-Teschen bis zu seinem Antritt der Statthaltschaft in Ungarn 1738–1766. Eine biographische Skizze. Wien – Leipzig, 1894. 155–157. Vö. Arneth, Alfred von: Geschichte Maria Theresias. 1–10. Wien, 1863–1879. 7. k. 255–256.; Wolf, Adam: Marie Christine, Erzherzogin von Oesterreich. 1–2. Wien, 1863. 1. k. 57–58.

⁴⁴ Erre lásd: Kulcsár Krisztina: II. József „udvari” utazása, 1764. Levéltári Közlemények, 70. 1999. 39–77.

⁴⁵ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 3r.; Malcher 1894. 13–14.

⁴⁶ Vö. Ember Győző: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Budapest, 1940. (a továbbiakban: Ember 1940.) 18., ahol Kempelen Farkassal összetéveszti a fivérét. Kempelen János Nepomuk 1725. november 28-án született Pozsonyban. 1744-től szolgált a Szirmay-gyalogezredben. 1753–1762 között Esterházy Miklós követ mellett szolgált Oroszországban, majd Ferdinánd főherceg ezredébe osztották be. 1765-től segédkezett Albert hercegnek. 1767-ben elnyerte a Szt. István-rend kiskeresztjét. 1774-ben (1765-re visszadátumozott) vezérőrnagy kinevezést kapott. 1781-ben ő is csatlakozott a Némétalföldre induló főhercegi párhoz. 1801. március 31-én hunyt el, feltehetően Budán. Köszönöm Alice Reininger (Wien) segítségét.

⁴⁷ MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 4. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1765. december 29.

⁴⁸ Ugyanott Nr. 10. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1766. március 24.

A rendelkezések szerint Budán Szt. István napjára, augusztus 20-ra kellett készen állnia az ünnepélyes fogadásnak.⁴⁹ A személyes jelenlét, a herceg megnyerő modora, igyekezete Budán megtette hatását: „az udvariasság elégedettségé, majd ez bizalommalá változott.”⁵⁰ 1766 őszén Albert már nagy lelkesedéssel vetette be magát a helytartói feladatokba.⁵¹ A kezdetekről így vallott: „Mivel gondolkodásmódommal nem tudtam összeegyeztetni, hogy e tisztségben egyszerűen csak szimbolikus szerepet játsszak, és minthogy az uralkodónő is azt kívánta, hogy buzgalommal lássam el feladatköreimet, emiatt a munka és a gyakorlat által még nagyobb gonddal szereztem meg a szükséges ismereteket. Soha nem hanyagoltam el, hogy elnököljek a Helytartótanács tanácskozásain, hogy valamennyi levelet és jelentést tanulmányozzam, átolvassam és aláírom a kiadványokat – egy szóval, bár kezdetben egy kissé kelletlenül, de legalább lelkiismeretesen végeztem mindazt, amit új tisztségem részemről megkövetelt.”⁵²

Az országban elhelyezett és beszállásolt csapatok főkapitányának egyik feladatának számított, hogy felügyelje a beszállásolt katonai ezredeket, ellátásukat, és részt vegyen az 1765 után meghonosított nyáron, kora ősszel megrendezett katonai hadgyakorlatokon. A háborút megjárt, tapasztalt herceg valószínűleg lelkesen szegődött császári sógora mellé, sőt maga is készített tervezeteket. 1771-ben született javaslata a soroksári gyakorló téren folytatható manőverekről íródott.⁵³ Albert egyike volt II. József kíséroiének, amikor a császár a különböző tartományokba ismerkedő, ún. szemleutakra indult. 1768. április 17-től június 9-ig Magyarországon, illetőleg a Temesi Bánságban, majd két év múlva, 1770. április 23. és június 19. között a Magyar Királyságban tettek látogatást.⁵⁴

Albert az utazások alatt vezetett feljegyzéseit beépítette később összeállított emlékirataiba. Az 1768. és 1770. évi látogatásokról szóló sorok arról vallanak, hogy a helytartó már alapos ismereteket gyűjtött a Magyar Királyságról. Az útinaplókban például rendkívül sok településnevet közölt. Valószínűleg az utazás befejeztével összeállított listák alapján dúsította fel megjegyzéseit azon községek, városok nevével, amelyeken átutaztak. Földrajzi ismereteiről más is tanúskodik: Albert nemcsak településeket, hanem szinte kivétel nélkül azokat a folyókat is megnevezte, amelyeken átkeltek. Sőt nemcsak az átkelés tényét rögzítette, hanem azt is, honnan erednek, hol lépnek be új vármegyébe.⁵⁵ A hivatalosan is utazó helytartó feljegyezte mind a bánsági, mind a magyarországi közigazgatási egységeket. Külön megemlítette azt a települést is, amelyről az adott törvényhatóság elnevezését nyerte.

Albert hosszas magyarázatokat fűzött a napi látnivalókhoz. A mellé rendelt magyar hivatalnokoknak köszönhetően rövid időn belül átfogó képet nyert az országról. Az utazásoknak valószínűleg már felkészülten vágott neki. Ezt a hajdúvárosok és a Jászság, vala-

⁴⁹ KA HKR Protokoll 981. fol. 819v. 1766. augusztus 2. (1766. August Nr. 29.); MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 534–535.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. VII. Nr. 115. 1766. július 28. Útjukra és fogadtatásukra lásd: Mémoires. A. II. 12/1. fol. 6r. és Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv, Ältere Zeremonialakten Kt. 72. „Akten, die Vermählung der Erzherzogin Marie Christine mit dem Prinzen Albrecht von Sachsen betreffend, 1766, 5/II–26/X”. fol. 185–200.

⁵⁰ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 6v.; Előterjesztés a Hétszemélyes Tábla üléseinek részletes ceremóniájára és ügymenetére (Mária Terézia döntéseivel): MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 11.

⁵¹ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 8r.

⁵² Mémoires. A. II. 12/1. fol. 3r–v.

⁵³ MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai A. I. 64. Nr. 10/a, 10/b, 11., 12., 13., 14. 1766 és 1781 közötti katonai hadgyakorlatokról és táborozásokról készített naplók.

⁵⁴ Erről lásd: Kulcsár Krisztina: II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773. (Kézirat PhD-disszertáció, Budapest, 2001.)

⁵⁵ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 96v. Szerencs, 1770. május 28.

mint a kun kerületek jogállásáról szóló passzus is bizonyítja: számos információt megszerzett Magyarországról, és kellő betekintést nyert a nádor (helytartó) igazgatása alá tartozó kiváltságos kerületekről.⁵⁶ Az idegenből származó herceg magyar szavakkal, kifejezésekkel is megismerkedett: „Grand-Hont” vármegyénél feljegyezte, hogy az magyarul „Nagy Hont”, míg „Petit Hont” a „Kiss Hont” elnevezésnek felel meg – de találunk más magyar alakot is, például Szombathelynél.⁵⁷

A műgyűjtő, Albertina-alapító herceg művészeti érdeklődése már ekkor jól megfigyelhető; gyűjteményének első darabjait éppen magyarországi helytartósága idején vásárolta meg.⁵⁸ Az ókor és a műemlékek iránti vonzódás a reneszánsz óta divatjelenségnek számított. Ide tartozott az ókori emlékhelyek meglátogatása, a feliratok összegyűjtése. Albert Magyarországon, Itáliában (1776) és Franciaországban (1786) tett utazásai alatt részletesen sorra vette az egyes római emlékhelyeket, szót ejtett az antik maradványokról, építményekről vagy régészeti leletekről.⁵⁹ Az ókor emlékhelyei mellett helyet kaptak naplójában a magyarok történelmével kapcsolatos események, vagy jelentős építmények, épületek is. Feljegyezte és jellemezte a megtekintett épületeket, templomokat, nevezetességeket. Mindazt megörökítette beszámolójában, ami egy-egy városban elnyerte tetszését. Albert a pécsi székesegyházban tett látogatása kapcsán feljegyezte, hogy a templomot állítólag Szent István emeltette, és ott őrzik Szent Imre földi maradványait, Debrecenben pedig a kollégium alapítójának nevét rögzítette.⁶⁰

A herceg helytartóságának éveiről még nem folyt részletes vizsgálat. A helytartóként elé került ügyekről általában kijelenthetjük, hogy – hasonlóan a 17. századi elődei feladatköréhez – jelentős részük kimondottan igazságszolgáltatási jellegű volt. Számos határvitában kellett döntést hoznia, a jászok-kunok bírájaként a kiváltságos kerületek lakosainak pereiben ítélkezett.⁶¹ Hivatalviselésének ideje alatt több, jelentős újításra is sor került a Helytartótanácson belül. A történészek előtt azonban még nem eléggé ismert, mennyire játszott közre a herceg ezekben a változásokban. 1769-ben új iktatási rendet vezettek be: a beérkező iratok évenként újrakezdődő, folyamatos számokat kaptak, ún. központi iktatószámot. Ez megkönnyítette (és megkönnyíti) a dokumentumok irattári elhelyezésének meghatározását.⁶² 1769 novemberétől kötelezővé tették a Helytartótanács számára, hogy részletes jelentésben számoljon be azévi munkájáról, tárgykörönkénti bontásban. Ezek a jelentések 1770 és 1782 között készültek, amelyeket az uralkodóhoz küldtek el.⁶³

Albert szász-tescheni herceg több mint tizenöt esztendőn keresztül viselte Magyarország helytartójának tisztségét. Ferenc magyarországi helytartósága társuralkodói kinevezésével és Pálffy Miklós nádorrá választásával szűnt meg.⁶⁴ Albert esetében más történt.

⁵⁶ Például: Mémoires. A. II. 12/1. fol. 90v. Nagyvárad, 1770. május 17.; ugyanott fol. 92r. Mezőkeresztes, 1770. május 19.; ugyanott fol. 93v. Pest, 1770. május 21.

⁵⁷ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 95r. Ipolyság, 1770. május 24.; ugyanott fol. 82r–v. Szombathely, 1770. április 27.

⁵⁸ Koschatzky, Walter – Strobl, Alice: Die Albertina in Wien. Wien, 1971. 10.

⁵⁹ Például Trajanus császár híres kikötőjéről Orsovánál: Mémoires. A. II. 12/1. fol. 31v. Zsupanek, 1768. április 30.

⁶⁰ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 85v. Pécs, 1770. május 4.; ugyanott fol. 91r. Debrecen, 1770. május 18.

⁶¹ Minderre lásd: Bottló Béla–Veres Miklós: Regnicolaris levéltár. Budapest, 1968. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. levéltári leltárak 42.) 42–51.

⁶² Ember 1940. 18–19.

⁶³ Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. levéltári leltárak 3.) 134. A jelentéseket lásd: MOL C 42 (Acta misc.) Fasc. 49. Nr. 250.

⁶⁴ MOL C 13 (Ben. mand.) 1741. december 1.

Amikor 1780. július 4-én elhunyt Lotharingiai Károly, a házassági szerződésben foglaltak szerint a hercegi pár következett a németalföldi kormányzói és helytartói tisztségben. Mivel Albert nem viselhetett két tisztséget, ezért II. Józsefhez benyújtotta lemondását, aki azt elfogadta.⁶⁵ A herceg lemondását közlő, 1781. február 12-én kelt körrendelet minden sorából érezhető a herceg Mária Terézia iránt érzett mélységes tisztelete és odaadása. Albert bevallása szerint egész működése alatt a királynő példájából merítette erejét, lelki hátterét. Ahogy a királynő negyven éven keresztül igyekezett jót tenni Magyarországgal, az általa kinevezett Albert tizenöt éven át szolgálta az ország javát.⁶⁶ Másfél évtizedes működésének eredményességéről a magyar törvényhatóságok levelei tanúskodnak. Többen gratuláltak és az elkövetkező belgiumi helytartósághoz jókívánságokkal halmozták el.⁶⁷ Koller Ferenc, Bars vármegye főispánja így búcsúzott a hercegtől: „Királyi Fenségték neve éljen ép-ségben köztünk míg csak Magyarország fennáll, s emléke minden boldogság és hálaadó ima közt fog fennmaradni Magyarország azon férfiai közt, kik az országban valaha oly tiszták voltak, és kiknek nevét az emlékezet halhatatlan betűivel írták.”⁶⁸

Mária Krisztina és Albert több esztendőn keresztül élvezték a németalföldi kormányzói címet – tényleges politikai hatalom nélkül. A belga forradalom kitörésekor a kormányzói posztot otthagya a Német-római Birodalomba menekültek. Ugyan II. Lipót uralkodása idején rövid időre még visszatértek, de a francia csapatok 1792. novemberi győzelme után örökre otthagyták Németalföldet, és Drezdában találtak menedéket. Albert herceg a koalíciós háborúban a francia csapatok ellen birodalmi tábornagyi rangban harcolt, de a koalíciós partnerek hátráltatásán megkeseredve, lemondott a vezetésről.⁶⁹ Lemondása után Bécsben telepedtek le, ahol Mária Krisztina súlyosbodó betegsége, majd 1798-ban bekövetkező halála után a herceg egyre inkább visszavonult a közélettől. Idejét művészeti gyűjteménye, a világhíressé vált Albertina bővítésével, és fogadott fiuk, Károly herceg, valamint az ő családja körében töltötte 1822-ben bekövetkezett haláláig.

*

Amikor 1790-ben elhunyt II. József – aki sem nádort nem jelölt, sem helytartót nem nevezett ki Magyarország élére –, ismét felmerült a nádori és a helytartói méltóság kérdése. Ezt leginkább az idézte elő, hogy a királykoronázáshoz szükség volt a nádorra. A problémára az elődöktől eltérő keretekben találtak megoldást: II. Lipót az 1790. évi országgyűlésen fiát, Sándor Lipótot választotta nádorrá. Ez meglepőnek tűnhet – mégsem új keletű gondolat, hiszen már a 17. században találunk hasonló példát. Magyarországnak Rudolf császár prágai éveit alatt egy időben két helytartója is volt: a hivatalos, törvényes helytartó, valamint egymást követően a főhercegek: Károly, Ernő, majd Mátyás. Az udvar és Rudolf tanácsadói elleneztek, hogy a magyar főurak közül jelöljenek nádort, és azt javasolták, hogy válasszák meg nádorrá Mátyás főherceget. Ekkor azonban kétséges volt, hogy a rendek elfogadnák-e személyét.⁷⁰

1790-ben már mindkét fél, az uralkodó és a rendek is a bizalom erősödésének jelét, és a saját érdekek érvényesítésének lehetőségét látta abban, ha Sándor Lipót kerül a nádori

⁶⁵ MOL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia 1781/801. II. József döntése a Magyar Kancellária előterjesztésére, 1781. február 3.

⁶⁶ MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 62. Fasc. 9. Nr. 1.

⁶⁷ Pl. MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 7. Nádasdy Ferenc, Főjér vármegye főispánjának levele, 1781. március 1.

⁶⁸ Ugyanott Nr. 10. 1781. február 22.

⁶⁹ Vivenot, Alfred von: Herzog Albrecht von Sachsen-Teschen als Reichs-Feld-Marschall. 1–3. Wien, 1864–1866.

⁷⁰ Ember 1946. 103.

posztra.⁷¹ Megválasztása is rendhagyó módon történt: még mielőtt az országgyűlésen felbonthatták volna a borítékot, amely a nádorjelöltek nevét tartalmazta, a küldöttek egyhangúan nádorrá választották a király fiát (1790/91:5. tc.).⁷² II. Lipót után I. Ferenc is személyes szálakkal kötötte a birodalomhoz a Magyar Királyságot (József főherceg 1796-tól 1847-ig, több mint fél évszázadig volt Magyarország nádora⁷³), csakúgy, mint az előző Habsburg uralkodók, III. Károly és Mária Terézia.

Ez a 18. század végén alkalmazott megoldás azonban nem volt átmenet nélküli. A főherceg-nádor gondolatnak egy köztes változatát már Albert idejében tervbe vették: a főherceg-helytartó tisztjéről van szó. Erre az 1756-ban született Miksát, Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc legifjabb gyermekét szemelték ki. Az uralkodó pár mintegy szétosztotta gyermekei között a Habsburgok alá tartozó országokat-tartományokat. József, a legidősebb volt a Német-római Birodalom székének várományosa, fivére, Lipót a Toszkán Nagyhercegségben alapíthatott szekundogenitúrát. Ferdinánd került a Milánó székhelyű Lombardiába. A németalföldi birtokokat Lotharingiai Ferenc testvére, Károly igazgatta, és ahogy bemutattuk, Mária Krisztina és hitvese, Albert herceg volt a kiszemelt utód. A legfiatalabb fiúnak szánták a hatalmat és rangot jelentő Magyar Királyság helytartói székét, miután Albert és Mária Krisztina Németalföldre költöztek át. Hasonló felosztást figyelhetünk meg II. Lipótnál is: Ferenc fia volt a trónörökös. Ferdinándra Toszkána hercegsége, az örökbefogadott Károlyra Németalföld helytartósága várt. A negyedikszülött Sándor Lipót került így Magyarország helytartói székébe. A Habsburg Birodalom különböző, egymástól térben távol elterülő és fejlettségben eltérő jelentős tartományai között találjuk tehát a Magyar Királyságot is.

Miksa főherceget 1775-től tervszerűen készítették fel a helytartói szerepre. Az oktatás súlypontja elsősorban a hadügyön és a magyar jogon alapult. A császár emellett saját utazási gyakorlatával megegyező tervezetet javasolt a Monarchián belül, hogy Miksa megismerkedjen a birodalom erődítményeivel, határvidékével, a csapatokkal és a tartományokkal.⁷⁴ A leendő helytartó 1776 tavaszán időzött először Magyarországon: Szombathelyen gyakorlati katonai képzésben részesült, majd egy évvel később többhónapos látogatást tett a királyságban, hogy az országot saját szemével tekintse meg, élményeket, benyomásokat, tapasztalatot gyűjtsön.⁷⁵ A bajor örökösödési háborúban szerzett sebesülése miatt nem tudott többé lóra ülni, így nem tudott volna a főkapitányi teendőknek megfelelni. Sorsa egyházi vonalra terelődött, és mint az utolsó kölni választófejedelem hunyt el 1801-ben.

⁷¹ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790–1795. Budapest, 1926. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi recentioris. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok.) (a továbbiakban: Mályusz) 38–43.

⁷² Mályusz 45.

⁷³ József főherceg nádorrá választásáról szóló levelek: Domanovszky Sándor: József nádor iratai. 1–3. Budapest, 1925–1935. (Magyarország újkori történetének forrásai.) I. k. 122–127.

⁷⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hofreisen Kt. 2. „Reiseprojekt von Erzherzog Maximilian. 22. Jul. 1775”. fol. 625–627., különösen: fol. 625v–626r. Az irat elnevezése megtévesztő, mivel II. József nem csupán Miksa utazásairól fogalmazta meg véleményét, hanem testvére eljövendő szerepéről, és azzal kapcsolatban szükséges tanulmányairól is.

⁷⁵ Az utazás megszervezésére lásd MOL C 42 (Acta misc.) Fasc. 85. Nr. 592. fol. 3–30. Braubach, Max: Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster. Wien – München, 1961. 40–41.; Braubach, Max: Eine Denkschrift des Erzherzogs Maximilian über Ungarn, 1777. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 99. 1991. 385–393. A főherceg utazásának bánsági vonatkozásaira: Feneşan, Costin: Maximilian Franz von Habsburg: Jurnal de călătorie prin Banat (1777). Studii și materiale de istorie medie. XV. 1997. 215–233. Az utazás anyagát lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hofreisen Kt. 2. fol. 575–618.

Lotharingiai Ferenc és az általunk vizsgált Albert herceg helytartósága átmenet volt a 16–17. század helytartói és a 18–19. század fordulóján választott főherceg-nádorok között. Személyük újabb lépcsőfokot jelentett abban a folyamatban, amely még szorosabbra vonta az osztrák örökös tartományok és a Magyar Királyság kapcsolatát, és ily módon is visszaszorította a rendek befolyását. Az uralkodó Ferencet és Albertet már nem pusztán politikai okból nevezte ki – elsődleges a személyük volt. A magyarországi helytartóság családpolitikai megfontolásból is fontossá vált, az elnyert méltóság, a státus éppúgy számított, mint a helytartónak a Habsburgokhoz és a Habsburg családhoz fűződő kapcsolata és kötődése.

KULCSÁR, KRISZTINA

The Lieutenant-Governorship. Prince Albert of Saxony (1738–1822)
– his appointment and activity in Hungary

Instead of naming a new person to replace the deceased palatine (viceroy), Lajos Batthyány, Maria Theresa appointed a lieutenant-governor (*locumtenens*) of Hungary in 1765. The lieutenant-governorship was not an unknown institution in the kingdom. In the Middle Ages, the viceroy (*palatine*), elected by the Estates, stood in for the king in a number of fields. After 1526, Habsburg rulers did not reside in Hungary. If no viceroy was elected, they appointed a lieutenant-governor, a trustworthy, loyal person, to run the affairs of the country. The rights and privileges of the *locumtenentes* were never clearly defined, and it was always up to the monarch to decide their responsibilities.

There was a tendency after Charles III (IV) to select such persons from among those associates of the Habsburg family. In 1732, Francis Stephen of Lorraine was chosen. He was the prospective husband of Maria Theresa and future Holy Roman Emperor, who held the office until 1741, when the new diet elected a new viceroy. His sphere of authority and role served as model in 1765 at the appointment of Prince Albert as *locumtenens*. The lieutenant-governors were granted various powers and titles: the chief responsibility of both princes was to preside at the sessions of the Lieutenant-Governor's Council, the highest (administrative) government office in Hungary, founded in 1723. Both presided at the sessions of the Supreme Court of Justice (Septemvirate Court of Appeal) as Chief Justice of Hungary. Albert was in addition, High Sheriff and Chief Justice of the Jazygians and Cumans. Francis did not have this title (since the three privileged regions redeemed themselves only in 1745), but he had the right to grant up to 32 tenements held in villeinage. This mediaeval privilege of the viceroys was, however, kept by Maria Theresa for herself in 1765. According to Article 1659:76, the palatine was also High Sheriff of Pest-Pilis-Solt County. The monarch had the right to appoint a lieutenant-governor to that office. Both Francis of Lorraine and Prince Albert were granted the office, although they subsequently ran the county through administrators.

In both cases their close ties to the Habsburg house were decisive factors at the appointments. The Saxon prince, born in 1738, would go on to marry Princess Maria Christina, favourite daughter of Maria Theresa on April 8, 1766. Through her mother, Maria Josepha (daughter of Joseph I), who had fled to Vienna before the Prussian troops and seen the struggles of the Seven Years' War, he himself was connected to the Habsburgs as well. The Hungarian lieutenant-governorship strengthened the social position of both pro-

spective bridegrooms (and husbands), the office providing adequate social standing and dignity for them.

In 1765, the Queen established a new military position for Albert, hitherto non-existent in that form in Hungary. The rights of the viceroys included holding the position of the captain-general of the army of the realm. (In the 16–17th centuries, a representative of the Hungarian Estates holding command over foreign, billeted troops was viewed as potentially dangerous. This was probably one reason why monarchs failed to appoint viceroys, and after 1556, military affairs were decided in the War Council at Vienna.) Maria Theresa appointed Albert Captain-general (*Capitain général*) of Hungary in 1765. His instructions reveal that he was not to act independently, without royal decision, and he had to closely cooperate with the Hungarian High Command (*Generalcommando*), but this same office continued running affairs and correspondence.

The lieutenant-governorships of Francis of Lorraine and Prince Albert constituted a transition from the *locumtenentes* of the 16–17th centuries to the archduke-palatines elected around the turn of the 18–19th centuries (Alexander Leopold 1790–1795, Joseph 1796–1847, Stephen 1847–1848). According to another version, the appointment of archduke-*locumtenentes* was also considered. In the 17th century, Archduke Mathias was considered for the job; and in the 18th century, Maria Theresa meant to appoint her youngest son, Maximilian after Prince Albert. The latter and his spouse went on to occupy the office of governor and *locumtenens* in the Austrian Netherlands, granted them in the marital contract. This meant another step in the process that tightened the relations between the Austrian Hereditary Provinces and the Kingdom of Hungary, and thus restricted the influence of the Estates. The Hungarian Lieutenant-Governorships of Francis and Albert thus gained significance not only for political reasons, but for family and family-political considerations as well.

PAPP SÁNDOR

Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál

(Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnāmíi körül)*

1.

Az Oszmán Birodalom a hódításai idején nagy alkalmazkodóképességet mutatott a frissen alávetett népek és kultúrák integrációja során. Ismert, hogy a birodalom területeit legalább négy eltérő formában kormányozták. Ezek közül csak egy volt a klasszikus oszmánnak tartott, s Anatólia legtöbb részén, de még inkább Ruméliában bevezetett vilájet-szandzsák rendszer.

A birodalom keleti és nyugati határvidékén a Portának alávetett, de belső függetlenségüket bizonyos mértékig megtartó államok jöttek létre. Az Égei-tengeren Naxos, a Kaukázusban Grúzia egyik része, Kartil, az Adria mellett Ragusa és korábban Bulgária északi része (Sismán állama), de egy ideig Szerbia is hasonló viszonyban állt a Portával. Sőt azt kell mondanunk, hogy a Magyar Királyság 1526. évi veresége és királya, II. Lajos halála után 1541-ig szintén az Oszmán Birodalom hűbéres államának számított. Ezeken kívül egy régi iszlám dinasztia, a Giráj-család által uralt Krími Kánság is a szultánok alárendeltjévé vált.

A török vazallitás kérdése történeti szempontból elsősorban a közép- és délkelet-európai régió három állama, Moldva, Havasalföld és Erdély esetében bírt különös jelentőséggel. Mindhárom keresztény és feudális ország úgy vált az Oszmán Birodalom részévé, hogy megtartotta hagyományos irányítási formáját, belső önállóságát.

Mivel Moldva és Havasalföld elsősorban román népességgel rendelkezett, hasonló kulturális közeget alkotottak. Az ortodox-keleti kereszténységhez való kötődésük miatt a régi Bizánc államiségát is megőrző örökösöknek tekinthetők, és annak hagyományait megtartva történelmileg is Konstantinápolyhoz kötődtek. (A hosszú oszmán befolyás további folyamatokat indított meg, melyek később az egyesülés felé mutatnak.)

A harmadik keresztény vazallus, Erdély a török terjeszkedésig nyugati, latin kultúrához és katolikus kereszténységhez kötődő Magyar Királyság része volt, s csak az első világháború után vált Románia részévé. Erdély elméletileg az oszmán fennhatóság végéig megtartotta a Magyar Királysághoz való elkötelezettségét, az erdélyi vajdák és később fejedelmek szinte minden esetben – titokban – felesküdték a magyar király hűségére, s ennek a jogi aktusnak is köze volt ahhoz, hogy 1687-től lassan a magyar koronát kezükben tartó Habsburgok irányítása alá kerüljenek.

Mivel Moldva és Havasalföld, s később Erdély a létrejött Románia alkotóelemei lettek, a román kutatók nagyon sokat foglalkoztak az oszmán államban kialakult vazallus viszony

* Levéltári és könyvtári kutatómunkámat az alábbi ösztöndíjak segítették: OTKA F 030437; 1999-ben ösztöndíj a bécsi Magyar Kultúrintézetben (Collegium Hungaricum); Magyar Állami Bolyai Ösztöndíj (1998–2000); Gróf Klebelsberg Kúnó Ösztöndíj (három hónapos kutatás Isztambulban 2000-ben).

elméletével: ezt a problémát elemezve hazájuk újkori történeti geneziséét próbálták megfejtetni.

Tudnunk kell azt, hogy a román történetírás számára a kérdés túlnő a tudományos ke-
reteken. A román nemzeti önbecsülés fontos elemeként bizonyítandó, hogy a Portával
szemben szerződéses viszony állt fenn, aminek alátámasztására olyan kapitulációk ('ahd-
nâme-i hümâyünök) létét feltételezik, amelyekben keresztül az oszmán szultánok a nyugati
hatalmakkal fennállott politikai, kereskedelmi kapcsolataikat rendezték. A vazallusi vi-
szony önmagában természetesen alávetettséggel párosult. Ezért fontos bebizonyítani, hogy
az alávetettséget szerződésekkel „kordában” lehetett tartani, s akkor a román vajdaságok
megítélése közelít a kor európai országaihoz.¹ A problémát legrealisabban Mihail Guboglu
értékelte a következőképpen: „A régi történészek, N. Iorga (1902) és Constantin Giurescu
(1908) korábban nem érzékelték, hogy a szerződéslevelek avagy kapitulációk egyoldalúak.
Mivel nem volt az iszlám jogról semmilyen információjuk, ők úgy gondolták, hogy a szer-
ződéslevelek, avagy kapitulációk kétoldalúak voltak, mindkét részről aláírták őket. Ha
Moldvával és Havasalfölddel eredetileg ilyen szerződéstípusok „tratate”, „capitulații” való-
ban léteztek is, amint azt az új történészek-turkológusok, N. Beldiceanu (Sorbonne) és
Mihai Maxim (Vorniceni) feltételezik, sajnos a kezükbe egyetlen ilyen típusú szerződés-
levél vagy kapituláció sem került. Eléggé hipotetikus az elképzelésük.”² A fent idézett véle-
ményt kutatásaink alapján részben el kell fogadnunk. A román turkológia, bár az utolsó
években nagy mennyiségű iratot adott ki, a 16–18. századból egyetlen 'ahdnâme-i hümâ-
yün szövegének sem bukkant nyomára.³

Mielőtt megvizsgálánánk a valós történelmi adatokat, röviden néhány apokrif szultáni
kapitulációról kell említést tennünk, melyek a történeti irodalmat sem hagyták érintetlen-
nül. 1772-ben a focșani-i béketárgyalásokon, majd ezt követően a párizsi békekonferen-
cián megjelentek a román bojárok is, azzal a reménnyel, hogy államaik a török birodalom
érdekszférájából az oroszba kerülnek át. Azonban annak érdekében, hogy szilárd alapokra
helyezzék az új urukkal kialakítandó viszonyt, bemutattak négy okmányt, amelyet a régi
szultánok kegyéből kiállított megállapodásként (Traité des Roumains avec la Sublime-
Porte) állítottak be. Ezek a iratok rövid, pontokba szedett privilégiumokat tartalmaztak,
melyek francia nyelvű változatait a kor történetírása (a diplomatákkal együtt) eredetieknek
fogadott el.

¹ Maxim, Mihai: Le statut des pays roumains envers la Porte Ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles. Revue Roumaine d'Histoire, 24. 1–2. (1985) 29–50.; Gemil, Tahsin: „Capitulațiile” Transilvaniei de la jumătatea secolului XVII. Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol,” Iași (AIIA „A. D. Xenopol”) 23. 2. (1986) 717–721.; Maxim, Mihai: Din istoria relațiilor Româno-Otomane „Capitulațiile.” Anale de istorie. 1982. 6. (1982) (a továbbiakban: Maxim 1982.) 31–68.

² „Eski tarihçiler N. Iorga (1902) ve Constantin Giurescu (1908) başta olarak Ahidnâme ya da kapitulasyonların tek taraflı olduklarını sezememeişlerdir. Çünkü İslâm hukukundan haberleri yoktur. Onlar ahidnâmeleri ya da kapitulasyonları iki taraflı, iki imzalı sanmışlardır. Yeni tarihçi-türkologlara göre N. Beldiceanu (Sorbonne) ve Mihai Maxim (Vorniceni) başta olarak Eflak-Boğdan'la da bu çeşit anlaşmalar „tratate”, „capitulații” varmışsa da maalesef ellerinde bu çeşit ahidnâme ya da kapitulasyon yoktur. Görüşleri çok farazalıdır. „Guboglu, Mihail: Osmanlı padişahları tarafından Transilvanya'ya verilen ahidnameler, kapitulasyonlar (1541–1690). X. Türk Tarih Kongresi Ankara, 22–26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt. Ankara, 1993. 1734.

³ Maxim, Mihai: Culegere de texte Otomane. București, 1974. (a továbbiakban: Maxim 1974.); Mehmed, Mustafa Ali: Documente turcești privind Istoria României (1455–1774). I. București, 1976.; Gemil, Tahsin: Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în Documente Turcești (1601–1712). București, 1984. (a továbbiakban: Gemil 1984.); Veliman, Valeriu: Relațiile Româno-Otomane (1711–1821). Documente turcești. București, 1984. (a továbbiakban: Veliman 1984.)

Az általunk felhasznált két kiadás Párizsban jelent meg a múlt század közepén s végén,⁴ de Tayyib Gökbilgin egyik írásából kiderül, hogy Baron de Testa okmánytárában is szerepeltek az alább ismertetett dokumentumok.⁵ Meg kell jegyezni, hogy az eltérő kiadások szövegei tökéletesen megegyeznek egymással. Havasalföldre vonatkozóan az első irat kiállításának az ideje 1391/93, a másodiké 1460; Moldvára vonatkozóan az első okmány 1511-ben „keletkezett” (ez Baron de Testa kiadásában 1513), a második okmány pedig 1529-ben. Az első okmány négy pontot tartalmaz, melyek szerint a szultán beleegyezik abba, hogy Havasalföld a saját fejedelme alatt, törvényei szerint éljen, aki alattvalói felett, valamint a háború és a béke kérdésében teljes joggal rendelkezzen. Ha valaki visszatér ősei keresztény hitére, s Havasalföldre költözik, az nem háborgatható. Az a havasalföldi, aki a szultáni területéről a vajdaságba távozik, mentes legyen minden adótól. A fejedelmet a metropoliták és a bojárok választják. Az évi adó 3000 vörös (arany?) és 500 ezüst piasztér.

Az 1460-as Edirnében „kiállított” okmány szerint a szultán védelembe veszi Havasalföldet, amiért az tízezer piasztért fizet. A Porta nem avatkozhat bele a vajdaság ügyeibe, törökök sem léphetnek ok nélkül Havasalföld területére. Az adóért egy portai tisztviselő érkezik, aki Giurgiunál átveszi a pénzt, majd leszámolás után elismervényt állít ki a vajda számára. A vajdát a metropoliták és a bojárok választják, a Porta csak elismeri őt, aki háború, béke és az alattvalók ügyeiben szabadkezet kap.

Moldvára vonatkozóan az 1511-re dátumozott okmány szerint a szultán, I. Szelim elismerte Moldvát szabad országnak, melynek lakosai vallásukban is szabadok. Az országot megvédi minden ellenségétől, törvényeit is akceptálja. A fejedelmeket a nép választja és a Porta erősíti meg. A moldvaiak vehetnek egy házat Konstantinápolyban a külképviselők számára, s egy templomot is fenntarthatnak. A törökök nem vásárolhatnak Moldvában földet, nem építhetnek mecsetet, nem telepedhetnek le. A vajda minden évben két bojárral 4000 török aranyat, 11 ezer piasztért, 40 sólymot, 40 paripát küld függősége elismerése fejében a Portára, háború esetén pedig ellátja a szultáni sereget.

A leghosszabb az 1529-es évre keltezett okmány, mely 13 pontba foglalva taglalja a „kapituláció” tartalmát. Ezek szerint a szultán elismeri, hogy Moldva nem alávetett ország, előjogaikat figyelembe veszi. A fejedelmek szabadon gyakorolhatják hatalmukat, a Porta semmilyen perbe vagy vitába nem avatkozik bele. Az ország határai érinthetetlenek, muzulmánok nem lehet ott tulajdona. Moldva minden kereskedő előtt nyitott, de a törökök előnyt élveznek Galați, Ismail és Kilia (Chilia) kikötőiben. Törökök a fejedelem engedelmével nem léphetnek az országba. Moldva a portai ügyekben független ország titulussal bír. Galați kormányzóján keresztül jönnek, mennek a szultáni levelek, nem a Porta emberei szállítják őket. A fejedelmet az ország választja, a Porta csak elismeri a hatalmát. A törökök megvédik Moldvát minden ellenséggel szemben, amiért az ország négyezer aranyat tartozik fizetni.

Aki egy kicsit is tájékozott a szultáni udvar és az európai államok diplomatikájával kapcsolatban, azon csodálkozik, hogy a 18. század diplomatái és történészei ezeket az apokrif iratokat eredetinek fogadhatták el. Meglepő, hogy Tayyib Gökbilgin sem gyakorolt kellő kritikát tanulmánya megírásakor, hiszen a fent elemzett okmányok közül az 1513-ra és 1529-re dátumozott két moldvai „kapituláció” pontjait eredeti formában le is közölte.

⁴ Maxim, Mihai: *Țările Române și Înalta Poartă*. București, 1993. 20.; Ubicini, M. A.: *La Question des Principautés devant l'Europe*. Paris, 1858. 386–397.; *Principautés danubiennes. Capitulation, traités, etc. relatifs à la suzeraineté exercée sur les principautés*. Archives Diplomatiques, 6. (1886) II. 1–18.

⁵ Testa, Baron de: *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*. V. 286–287.; lásd: Gökbilgin, Tayyib: *La structure de relation Turco-Roumaines et des raisons de certains hüksüm, ferman, berat et des ordres des sultans adressés aux Princes de la Moldavie et de la Valachie aux XVIe et XVIIe siècles*. Belleten XLII (1978) 762–764.

A tanulmány második felében ugyanakkor egy sor példát hozott arra, hogy valójában sokkal kedvezőtlenebb volt a moldvai állam viszonya a Portához.

A román történészek közül először kritikai szellemben Constantin Giurescu folytatott kutatásokat, s a szöveganalízis módszerével 1908-ban kimutatta, hogy a fenti okmányok mind a focșani-i tárgyalásokra keletkezett hamisítványok.⁶ A fenti iratok tartalma világossá teszi létrehozójuk szándékát. Az orosz terjeszkedés elérte a két román vajdaságot, s a bojárok minél több előjogot kívántak elnyerni új hűbéruruktól, az orosz cártól, olyanokat is, melyeket a régi uraik, a szultánok soha sem adtak meg.

2.

Giurescu tanulmánya után a román történetírás megkísérelte megtalálni azokat a nyomokat, amelyek az eredeti szultáni megállapodások felé vezetnek. A török és bizánci krónikák segítségével több államközi megállapodás, szerződés létrejöttére találtak adatokat. Ezeket többek között Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru sorolja fel remek tanulmánya bevezetőjében.⁷ Mihai Maxim szerint az lett volna logikus, hogy Havasalföld már 1391-től megköti az első oszmán megállapodást. Mircea cel Bătrînra igen komoly magyar nyomás nehezedett, ezért déli határai biztosítása érdekében megállapodhatott volna a törökökkel. A kutatások azonban arra utalnak, hogy I. Vlad volt az első török vazallus román uralkodó, aki elfogadta a szultán fennhatóságát. Mihai Maxim szerint 1394. vagy 1395. április elsején született meg az első béke a havasalföldi vajda és az oszmánok között. Ezt valószínűleg egy *şulh-nâméval* (békeszerződés) hitelesítették, amely okmány a dolgok logikája szerint a szultáni szerződéslevéllel (*'ahdnâme*) egyenértékű. Mivel Mircea I. Vlad ellenlábasa volt, az előbbi visszatérése a trónra érvénytelenítette a korábbi török megállapodást, így azt I. Mehmed havasalföldi expedíciója során (1416/17 körül) ismét meg kellett erősíteni.⁸

Hogy egy eredeti török-moldvai/havasalföldi szerződéslevél hogyan nézhetett ki, annak bemutatására 1945-ig kellett várni. Ugyan Franz Kraelitz 1921-ben közzétett egy kereskedelmi engedélyt, amelyben II. Mehmed megengedte Péter moldvai vajdának, hogy az akkermani kereskedők Edirnében, Burszában és Isztambulban is tevékenykedjenek.⁹

Ugyancsak ismert volt egy szláv nyelven kiállított török dokumentum is, amelyben II. Mehmed szultán pénzt követelt (1455-ben) Petru Aron moldvai vajdától; a 2000 aranyat, Mihul logofat követsége útján fizették le (ucsinyity nam mir).¹⁰

Az első fennmaradt szultán által adományozott békeszerződést Aurel Decei közölte, mely egy isztambuli 15. századi oszmán okmánygyűjteményből került elő.¹¹ Az oklevél tartalma a következő: Az eddigi moldvai vajdák, így Nagy István (Ştefan cel Mare) is, hű-

⁶ Giurescu, Constantin: *Capitulațiile cu Poarta Otomană*. București, 1908. 1–65.

⁷ Bulgaru, Maria M. Alexandrescu-Dersca: *L' originale des Khatt-i şerifs de privilège des Principautés Roumaines. Nouvelles Études d'Histoire*, (Bukarest) I (1980) (a továbbiakban: Bulgaru, Maria M. Alexandrescu-Dersca) 251.

⁸ Maxim 1982. 46–49.

⁹ Kraelitz, Franz: *Osmanische Urkunde in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie*. Wien, 1921. 44.; Melléklet 1. irat, további feldolgozásait lásd ott.

¹⁰ Decei, Aurel: *Tratatul de pace - şulhnâme - încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ştefan cel Mare la 1479*. *Revista Istorică Română* XV (1945) fasc. IV. 465–494.; Decei, Aurel: *Relații Romano-Orientale*. București, 1978. 118–139. (a továbbiakban: Decei 1978.) (En ezt a kiadást használtam.)

¹¹ *Süleymaniye Kütüphanesi*, Esad Efendi Nr. 3369. İstanbul.; Decei 1978. 121.; Melléklet 2. irat.

ségesek voltak a Portához. Most azonban a vajda fellázadt, ezért megfelelő büntetésben részesült. A moldvai uralkodó végül is „könnyeivel” elnyerte a szultáni kegyelmet, s a korábbi adó megduplázása, 3000 arany helyett 6000 arany fejében, megbocsátottak neki.

A két állam közötti viszonyt érintő egyéb feltétel nem szerepel az okmányban. Mint az irat utolsó sorából kiderül, a típusa 'ahdnâme volt: „*bu 'ahdnâme-ile ser-efrâz qıldum ki elinde ğihet-i 'itiqâd ve sebeb-i 'itimâdi ola* [Ezen szerződéslevelemmel ('ahdnâme) megtiszteltelek, amelyet kezdedben biztosítéknak és hitelt érdemlőnek tartsz.] Az oklevelet tartalmazó kötetet hidzsra szerint 896-ra dátumozták, amelyből Decei arra következtetett, hogy a szultáni szerződéslevelé 1479-ben keletkezett.¹² Az oklevél második kiadója, Guboglu 1480-ra tette a kiadás idejét, különösebb magyarázat nélkül.¹³ Az események kronológiáját tekintve (Nagy István 1480-ban magyar segítséggel fellázadt II. Mehmed ellen, vereséget szenvedett, hatalmát azonban nem veszítette el), arra lehet következtetni, hogy valóban az utóbbi dátum a helyes. A fenti év júliusában maga Mátyás magyar király is béketárgyalásokat folytatott II. Mehmeddel, amelyek sikertelenül végződtek, így a magyar seregek betörték Boszniába és Szerbiába. Úgy vélem, hogy a tárgyalat moldvai–török békemegállapodás valamikor 1480 júliusa és szeptembere között jöhetett létre.¹⁴

A román történetírás rendelkezett tehát egy eredeti okmánnyal, amelynek szövegéből is kiderül, hogy 'ahdnâme, vagyis szerződéslevelé. Ezzel a korábbi véleményt, miszerint a vajdaságok viszonya valóban szerződéses jellegű volt, igazolni lehetett. A kérdés ezután csak az, hogy ez az egyetlen dokumentumra épülő következtetés kiáll-e egy olyan próbát, amelyben összehasonlítjuk a kortárs nagyhatalmak és a Porta közötti megállapodások szövegeit a román 'ahdnâmeval.

Erre a kísérletre megfelelnek a Magyar Királyság és a Porta között 1526 előtt létrejött békeszerződések. A legkorábbi fennmaradt oklevél a havasalföldi vajda helyzetét a magyar és a török hatalom között ütközőállamként ábrázolja. A gyászos emlékezetű 1444. évi várnai csatát megelőző török–magyar békekötés egyik dokumentuma alapján II. Murád szultán a következő szavakkal emlékezik meg Vlad Dracul havasalföldi vajdáról:

„*Ezután arról beszélt [a magyar követ] nekünk, hogy számomra tetsző legyen következő módon két kötni Blado (Vlad Dracul) úrral, Velachus (Valah, Eflak = havasalföldi) vajdával: hogy Blado vajda fizessen nekem adót a kezdeti szokás szerint, és minden szolgálatunkra kötelezett legyen, miként kezdetben, és ezután is így legyen, csak az nem, hogy személyesen jelenjék meg az udvarunkban. Ebbe Nagyméltóságod (I. Ulászló lengyel és magyar király) iránti szeretetből belenyugszunk, tudniillik, hogy Blado vajda adjon adót és mindent, amikre a mi szolgálatunkban eddig is kötelezett volt, és ezután is így tegyen, és megnyugszunk abban, hogy személyesen maga ne jöjjön az udvarunkba, csak kezeseket küldjön hozzánk...*”¹⁵

Bár a forrás egy kiváló román kutató, Francisc Pall felfedezése, mégis elkerülte az oszmán kapcsolatokkal foglalkozó kollégái figyelmét. A fenti részletből világosan kiderül, hogy a szultán a magyar király iránti „szeretetből” megkíméli a vajdát attól, hogy a régi szokás szerint személyesen jelenjen meg a Portán, amikor az ország lerója az adókötelezettségét.

¹² Decei 1978. 130–133.

¹³ Guboglu, Mihail: *Paleografia și diplomatica turco-osmană. Studiu și album*. București, 1958. 132. és 165. (Facsimilul 4 a-d.)

¹⁴ Magyarország történeti kronológiája. Szerkesztette: Benda Kálmán. Budapest, 1983. 305.

¹⁵ Papp Sándor: II. Murád szultán és I. Ulászló lengyel és magyar király 1444. évi békekötése. *Acta Historica Tomus CIX*. (1999) 60.; Első latin kiadásai: Pall, Francisc: *Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi*. Bukarest, 1937. *Bulletin Historique de l'Académie Roumanie*, XX., ugyanakkor kiadásra került még: Vălenii-de-Munte 1937. 62., (Ezeket nem volt módom használni); Halecki, O[skar]: *The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems*. New York, 1943. 88–90.; Kolodziejczyk, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century)*. An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden – Boston – Köln, 2000. (a továbbiakban: Kolodziejczyk 2000.) 197–199.

A román vajdaságok bekerülvén az oszmán hódítás frontvonalaiba, korán a birodalom adózó államaivá váltak. Tahsin Gemil véleménye szerint Alexandru Aldea (1432-ben), s a fent említett Vlad Dracul (1437-ben) voltak az elsők, akiknek személyesen kellett hódolni II. Murád szultán előtt.¹⁶ II. Mehmed idejében pedig az egyik török krónika az 1477-es moldvai hadjárat egyik okaként említi, hogy Nagy István (Ștefan cel Mare) nem volt hajlandó az adót személyesen a Portára vinni.¹⁷

Politikai és katonai kényszerhelyzet alakult ki Moldva, Havasalföld, illetve az oszmánok között, melynek következtében az előbbieket a magyar és lengyel állam, illetve a folyamatosan észak felé törő oszmán hatalom közé ékelődtek. Így mind katonai, mind pedig belpolitikai viszonylatban a náluk erősebb szomszédok befolyása érvényesült.

Erre utal például az, hogy a valóban megalázó török követelést – az adófizetés alkalmával a szultán székhelyén való személyes megjelenést – a magyar állam árnyékában időnként el lehetett hátrítani. A II. Bajezid szultán és II. Ulászló magyar és cseh király között 1503-ban megkötött béke szövege csak az adó befizetését említi, Moldva, illetve Havasalföld irányában egyéb követeléseket nem tartalmaz. Az Ulászló által kiadott latin nyelvű ratifikáció szerint: „*Moldva földjeire, azonfelül továbbá Havasalföldre, azok vajdáival, Karabogdánnal és Radullal, az összes fiaikkal és örököseikkel [együtt], mivel ismert az, hogy ezek a vajdák és földjeik hozzánk, Ulászló királyhoz tartoznak, a békébe bele foglaltatnak, az adót, ajándékot és szolgáltatást pedig, amelyet eddig Őfelségének (szultánnak) teljesítettek, ezután is ugyanígy szolgáltatassák be, többet rajtuk ne követeljenek, és semmilyen fondorlatos módon ne vessenek ki rájuk. Hasonlóképpen, amit eddig nekünk teljesítettek, azt ezután is fizessék, s többet tőlük nem követelünk.*”¹⁸

Itt érkezünk el a fentebb ígért összehasonlításához. Úgy tűnik, a kortársnak tartható moldvai és magyar 'ahdnáme között alapvetően a szuverenitás kérdésében van jelentős eltérés. A moldvai vajdának adott szerződésével, amely egyedül az alávetettséget fejezi ki, s az adót említi meg, csak iratfajtájában hasonlítható össze az eredeti török példányban 29,5 × 410 cm nagyságú, 87 soros török–magyar békeszerződéssel. Ez utóbbi minden olyan ügyet tárgyal, amelyek a két állam közötti viszonyt érintik. Külön érdemes kiemelni, hogy a szerződésével fontos eleme a két fél, a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom végvárainak pontos felsorolása. A magyar király nemcsak a maga, hanem a nyugati kereszténység nevében kötötte meg a békét. Ebben megemlézték a pápát, Angliát, Franciaországot, Spanyolországot, Portugáliát, Velencét, Itália államait, mint a Nápolyi Királyságot, Sziciliát, Rodoszt stb. A keresztény uralkodóknak egy éven belül külön okmányban, ratifi-

¹⁶ Gemil, Tahsin: *România și otomanii în secolele 14–16*. București, 1991. 27.

¹⁷ 'Aşıqpaşazâde, Tevârih-i Âl-i 'Osmân. İstanbul, 1333. 185. „Pâdisâh ğemi' kâfir beglerinün vilâyetini ğendüye muî' etdi Qara Bogdânuñ tekfürini qapuya oqudılar ğarâğını sen kendün ğetir kim sen dağı vilâyet-i Eflâq gibi bizüm olasın [A padisah az összes hitetlen bég országát a saját hűségére térítette, Moldva uralkodóját is a Portához hívták: Az adódat saját személyedben hozd be, te is Havasalföldhöz hasonlóan az enyém légy!] Román fordítása: Guboglu, Mihail – Mehmed, Mustafa: *Cronici turcești privind Țările Române*. Vol. I. București, 1966. 95.

¹⁸ Hasonló tartalmú török változata: „andan şofıra Qara Bogdân oğulları ile ve ğemi'i Möldva memleketi ile ve Eflâq ili voyvodası Râdül hem-ğünân oğullarıyla ve kendünün ili ğüniyle qrâl yanınğa bu şulğda bile dâğıl olub ğarâğların ve pîškeşlerin şimdilik verigeldükleri üzre velerler ziyâde taleb u te'addî olunmaya ve qrâla verigeldükleri 'âdetlerin dağı velerler ziyâde taleb u te'addî olunmaya” TSMA E 7675 (15. ğemâzi'ü l-evvel 909/1503. IX. 5.); Arh. Nağ. Buc. Microfilm. Turcia. rolal. c.1–8.; Irodalom: A török példány feldolgozása eddig nem készült el. Regesztát készített róla Anafarta, Nigâr: *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili tarih belgeler*. İstanbul, é. n. 11–12.; A török szöveg fényképmásolatát közölte: Gökbilgin, Tayyib: *Korvin Mathias (Mátyás)ın Bayezid II.e mektupları ve 1503 (909) osmanlı – macar muahedesinin türkçe metni*. Belleten 87 (1958) Lev. III–XXII.; Kütükoğlu, Mübahat: *Osmanlı Belgelerinin dili (Diplomatik)*. İstanbul, 1998. (a továbbiakban: Kütükoğlu 1998.) 459–460. Csak részletet közöl az iratról fényképen.

kációban kellett csatlakoznia a békéhez. Ha valaki megszegte ezt az egyezményt, az csak számára járt következményekkel, a többi szerződő féllel a béke fennmarad. A bűneseteket, békeszegéseket kivizsgálták és a bűnösöket megbüntették. A rajtaütéseket, támadásokat kölcsönösen le kellett állítani. A futárok és kereskedők mindkét fél részéről szabadon járhattak. A szerződés oszmán példányát II. Bajezid szultán, míg magyar példányát II. Ulászló király esküje zárta. A magyar fél ratifikációját 1503. augusztus 20-i dátummal kiállították ki a budai kancellárián a korban szokásos latin nyelven.¹⁹

Úgy tűnik, hogy a török–magyar viszonylatban a 16. század elejére egy nagyjából egységes szerkezetű szerződéslevél-forma alakult ki. Ezeknek első példái a 15. század második feléből bukkannak fel. Például 1498-ban II. Bajezid és II. Ulászló közötti béke Cobor Imre és Hadzsi Zaganosz követségének eredményeként jött létre.²⁰ I. Szelim és II. Lajos király között 1519-ben megkötött békeszerződés török példányát nem ismerjük, a megmaradt latin fordítás azonban arra utal, hogy az okmány nagyon hasonló volt a fentebb elemzethez, s egy rajta lévő megjegyzés szerint megvolt a török nyelvű párja is. A békét ekkor magyar részről Bélay Barnabás szörényi bán, török részről pedig Kemal, a szultán követe (Kamal oratorem sue Cesaree maiestatis) közvetítésével hozták létre.²¹

Érdemes a tárgyalat korszakban megkötött velencei–oszmán szerződésekre is egy pillantást vetni. Ezek az okmányok – úgy tűnik – egyoldalú, békét és kereskedelmi szerződést tartalmazó török privilégiumlevelek voltak, nem készült melléjük velencei ratifikáció. Tartalmuk és szerkezetük jelentős mértékben eltér az elemzett román 'ahd-námétól. A velencei megállapodások politikai és katonai pontjai mellett részletekbe menően tárgyalják a kereskedelem, hajózás, hagyaték, foglyok stb. ügyét.²² Ezek lesznek a későbbi francia, angol, holland kapitulációk előfutárai.

A 14–16. század között, amíg Moldva és Havasalföld a Magyar királyság – Moldva esetében pedig időnként a Lengyel Királyság –, illetve az Oszmán Birodalom között ütköző-államok voltak, mind fentebb is láttuk, az erőviszonyoknak köszönhetően hol ide, hol oda, hol pedig mindkét félnek fizettek adót. Ennek ellenére, amikor a vajdák a szultánokkal fegyverszünetet kötöttek, ennek az aktusnak az okmányait a Porta nagy valószínűség szerint 'ahdnáme formában állította ki. Ezeket az okmányokat azonban nem lehet a nyugati hatalmaknak adott „kapitulációival” egyenértékűnek tekinteni. Az alapvető különbség: a román vajdáknak adott szerződéslevéllel a hűbérúr (szultán) megbékélt az alattvalójával, s adó fejében kegyelmében részesítette. Az okmány nem elrejtett célja a vazallusi viszony hangsúlyozása volt.

Hogy valóban léteztek ilyen egyszerű szerkezetű, a vazallitást kifejező, az adót rögzítő 'ahdnámék, arra jó példa egy datálatlan török oklevél, melynek keletkezését 1486-ra, de

¹⁹ Hammer-Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. II. Pest, 1828. 617. (a továbbiakban: GOR); Korabeli teljes példány: Öst HHStA Allgemeine Urkundenreihe (AUR) 1503. VIII. 20. fol. 1r-v.; a Magyar Országos Levéltárban (MOL) őriznek egy töredéket, DL 30498. jelzet alatt, amely megjelent: Dr. Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*. Budapest, 1915. (a továbbiakban: Thallóczy – Horváth 1915.) 167–170. Nr. 56. 1503. február 22. MHHD XL.

²⁰ Čorović, V.: *Der Friedensvertrag zwischen dem Sultan Bayazid und dem König Ladislaus II*. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (ZDMG) XC (1937) 52–59. Az oszmán szultán kancelláriájában szerb nyelven állították ki a dokumentumot.

²¹ MOL DL 24393; Thallóczy-Horváth 1915. 279–286.

²² Theunissen, Hans Peter Alexander: *Ottoman-Venetian Diplomats: The 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of Corpus of Relevant Documents*. Kiadatlan Phd. disszertáció az Utrechti Egyetemen, 1991. (a továbbiakban: Theunissen 1991.) 209–255.

1517 és 1527 közé is tették.²³ Ebből az okmányból megtudjuk, hogy a Portáról Mustafa aidosi (?) kádi jelölték ki a moldvai és a havasalföldi határ kijelölésére. Amikor a kádi a moldvai vajdához, Istvánhoz (Istefân = Ștefanuța 1517–1527) ment, az megmutatta neki a szerződésleveleit (*ahdnâmelerin gösterüb*). Ekkor Musztafa a vajda embereivel Akkerman határvidékére ment, ahol az öreg moldvai keresztyéket kikérdezte: Hol is húzódott a határ? Azok a moldvai vajda állítását erősítették meg, miszerint az Iurgheci-Kermannál húzódik, amely Akkerman mellett található. Ugyanígy járt el Musztafa a kiliai határ kijelölésénél is, amely vár korábban a magyarok kezén volt (De asemenea, hotarul Chiliei, cînd o ținea Ungara, ...).²⁴

3.

A román szakirodalomban ismert tény, hogy a 16. századtól a moldvai és a havasalföldi vajdák a szultáni beiktatás során beiktató leveleket, *berätokat* kaptak. Mint tudjuk, a *berät* az Oszmán Birodalomban mindenfajta hivatal, tisztség, katonai poszt betöltésekor a ki-nevezés utolsó lépésekor kiadott megerősítő levél volt.²⁵

Emellett megtalálható az a nézet is, hogy a korai kapitulációk (*'ahdnâmék*) mintájára a 16–17. században is 'ahdnâméval erősítették meg a szultánok a moldvai és a havasalföldi vazallusaikat. Ennek a tételnek a bizonyítására kétféle módszer alakult ki. Az első szerint, mivel az erdélyi fejedelmek valóban kaptak a szultánoktól 'ahdnâmékat, s ezek nagy része a mai napig is – legalább másolatban vagy magyar fordításban – fennmaradt, egyszerűen azt állítják, hogy mivel Erdély ugyanolyan ország volt, mint a „másik két román állam, Moldva és Havasalföld,” az erdélyi uralkodónak adott 'ahdnâme léte közvetve a moldvai és a havasalföldiek létét is bizonyítja.²⁶ A másik magyarázat az eddig fellelt okmányokból indul ki, azt állítván, hogy az ismert *berätok* szövegei tulajdonképpen a régi román vajdák-nak adott 'ahdnâmék alapján épülnek fel, azok formai elemeit örökítették át.

Az erdélyi fejedelmek *'ahdnâmé*ira később visszatérek, úgyszintén arra is, hogy a fentiekben bemutatott értelmezés lehetséges-e. Mindezek előtt azokra a 16–17. századi forrás-részletekre kívánok reagálni, amelyeken keresztül a „román 'ahdnâmék” létét bizonyítani szokták.

A román turkológia a 16–17. századra elsősorban két *telhîs*-ből, a nagyvezírek és szultánok személyes kapcsolattartásának dokumentumaiból emelte ki azokat a közvetett adatokat, amellyel a moldvai és havasalföldi 'ahdnâmék létét bizonyítják. Az egyik irat szerint,

²³ TSMA E 4639.; Arhivele Naționale ale României, Direcția Generală (ANR DG)-București, Colecția Microfilme Turcia rola 4, c. 373.; Mustafa Ali Mehmed: Dokumente turcești privind istoria României (1455–1774) I. București, 1976. 10–11.; Beldiceanu, Nicole – Bacqué-Grammont, Jean-Luis – Cazacu, Matei: Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponté-dannubienne entre 1484 et 1520. Bulletin of School of Oriental and African Studies, vol. XLV, part 1, 1982. 51–53.; Gemil, Tahsin: Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarului dintre Moldova și Imperiul Otoman (1486). Revista Arhivelor XLV (1983/2) 117–128.s: Theunissen 1991. 357–380.

²⁴ Goboğlu, Mihail: Fâtih'in Ştefan çel Mare üzerine iki Boğdan seferi (1474–1476). Belleten XLVII (1983) 146.; A török-magyar békeszerződésekben ettől kezdve Kilia mint a török végvárrendszer része kerül említésre: „Kili ile Aq Kerman nâm qal'elerüme sînürlarından ve ħaddlarından ve ħayri yerünizden yerünize varınğa bu şulħda bile dâħıl olub” TSMA E 7675, 31. sor. (1503. évi 'ahd-nâme); „Kelya, etiam cum castro Turcali lingua Akgermen, Hungara autem lingua Neztherfeyerwar ...” MOL DL 24393; Thallóczy – Horváth 1915. 282.

²⁵ Kütükoğlu, 1998. 124.

²⁶ Veliman, Valeriu: O „Carta Legămint (Ahd-Nâme) din 1581 privitoare la Transilvania. All a”A.D. Xenopol” 25/1. (1988) 27–43.

mivel a havasalföldi vajda ugyanúgy befizette az adót és hű a Portához mint a moldvai, és mivel az utóbbinak már eljuttatták az *'ahdnāmēt*, a havasalföldi vajda követje kéri, hogy urának is állítsák ki azt.²⁷ A másik *telhīs*-ben a következőképpen tesznek említést a moldvai szerződésleveletről: „*Boldogságos Padisahom, mivel a moldvai vajda, Jeremia (Movilā) elhunyt, a [vajdaságot] az 'ahdnāme alapján a fiának adtuk. Boldogságos padisahom, légy egészséges, most jött az ország néptől egy kollektív kérelem (mahzar), hogy a fiú még kicsi, ezért ha lázongás és felkelés kezdődne, nem lenne képes az ország megvédésére.*”²⁸

Mielőtt a fentiek értelmezésébe bocsátkozom, le kívánom szögezni, hogy az *'ahdnāme* kifejezést az oszmán nyelvben nemcsak a szultáni szerződésleveleket, az ún. kapitulációkat jelentette.²⁹

Az eddig is többször említett 1444. évi török–magyar békeszerződésről részletes török nyelvű leírás maradt fenn a *Gazavât-i Sultân Mehmed bin Sultân Murâd Hân* című krónikában. Balta-oālu Szülejmân szultáni követ a magyar királlyal, a szerb despotával és Hunyadi Jánossal folytatott tárgyalása után arra szólította fel a három méltóságot, hogy adják írásba a békeszándékukat. Ezeket az okleveleket szintén *'ahdnāménak* aposztrofálja az ismeretlen török szerző, amely annyiban érdekes, hogy a mai felfogásunk szerint csak a magyar király – mint uralkodó – állíthatott volna ki szerződéslevelet.³⁰

Az is tény, hogy *'ahdnāme* nem csak a szultáni kancelláriából kikerült iratok típusát jelölhette, s ez újabb zavart okoz. Fekete Lajos közzétett egy levelet, amely magát *'ahdnāme*-ként jelzi, tartalmából pedig kiderül, hogy a budai beglerbég adta ki a Habsburg követség szabad mozgását biztosítandó: „... *ve bu ġānibe ġōnderilen dēcīnüz ičün 'ahdnāme taleb olunmuş yazıldı ve mühürülenüb ādemiñuze vērildi ...* [A hozzánk küldendő követetek számára *'ahdnāmēt* kívántatok, amelyet megírtunk, lepecsételtünk, s embereteknek átadtuk.]”³¹ Egy 1605-ben magyar nyelven szerkesztett vagy fordított útlevél, amely alapján a magyar követség kiutazhatott a portára, szintén *'ahdnāme* címezést viselte.³² (Az útlevél szokásos európai elnevezése a *salvus conductus*, *hitlevél*, *literae fidei publicae*, *Freibrief* volt).³³ Emellett a török vazallus uralkodók az egymás közötti török nyelvű megállapodásaikat (például a tatár kán és Báthori Zsigmond között³⁴) szintén ugyanezzel a névvel illették. A vidéki hatóságok is kiadhattak hasonló típusú iratot, s ezekben valamilyen privilegiummal ruházták fel egy terület lakosait.³⁵ Ezeket az iratokat természetesen nem tarthatjuk államközi szerződés érte-

²⁷ Gemil, 1984. 67–68. Nr. 1.

²⁸ „Devletlü pâdişâhum, Buġdan voyvodası Eremyia fevt olmaġla ahidnāme mucebince oġluna ināyet olunmuş idi. Devletlü pâdişâhum saġ olsun hâlâ vilāyet halkından mahzar geldi oġlu saġır olmaġla böyle fitne ve ihtilâl zemânında vilāyet hıfzına kâdir deġildür.” Maxim 1974. 96–99. Nr. 24.; Orhonlu, Cengiz: Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhîsler (1597–1607). İstanbul, 1970. 118–119. Nr. 152.

²⁹ Papp Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződés-kötés 1605-ben. Historia Manet, Demény Lajos Emlékkönyv. Bucureşti, 2001. 113. 3. lábjegyzet.

³⁰ İnalçık, Halil – Oġuz, Mevlud: Gazavât-i Sultân Murâd b. Mehmed Hân. Ankara, 1989. 35.

³¹ Fekete Lajos: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Budapest, 1926. 16–17.

³² Szilágyi Sándor – Szilády Áron: Török–Magyar Államokmánytár I. 1868. (a továbbiakban: TMAOT) 47.

³³ Például: ÖStA HHStA Turcica 27. Konv. 3. fol. 44.; A kérdést tovább bonyolítja, mint ahogy Ménage tanulmányából tudjuk: a „salvus conductus” is lehetett *berât* formában megszerkesztve. Lásd: Ménage, V. L.: Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehmed II. [Stern, S.M. Documents from Islamic Chanceries. Oxford, 1965.] 81–118.

³⁴ Ivanics Mária: Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból. Keletkutatás, 1989. Ősz, 39.

³⁵ Blaskovics József (Blaškovič, Yusuf): Köprülü Mehmed paşa'nın Macarca bir ahidnāmesi. Türkiyat Mecmuası 15 (1968) 40–42.; Bocskai idejében a budai beglerbég, Ali is küldött egy *'ahd-nāmēt* a hajdúknak, ami alapján ők a török területnek számító földjeiket birtokolhatták.

lemben 'ahdnāmēknak, viszont arra jó példák, hogy milyen elterjedt volt a szó használata a török nyelvterületen, s annak a határain kívül is. Mindezek figyelembevételével úgy vélem, hogy amíg a 16–17. századra vonatkozóan legalább egy szultáni szerződéslevél szövege nem kerül elő – a közvetett adatok ellenére –, nem tartom jogosnak, hogy Moldva és Havasalföld esetében 'ahdnāmēk létéről beszéljünk.

Ġelälzāde Muštafā krónikája alapján Uzunçarşılı török történész említi, hogy amikor 1538-ban Ștefan Lăcustăt beiktatták a moldvai trónra, egy vajdai kinevező iratot (*berāt*) adományoztak neki, amibe bejegyezték, hogy köteles két évente az adót személyesen Konstantinápolyba vinni.³⁶ Ġelälzāde általam ismert példányában és más, a témára vonatkozó krónikákban nem találtam olyan leírást, amely Uzunçarşılı véleményét erősítené meg.³⁷ Ha mégis igaza lenne, akkor a fenti kinevezés során először érnék utol azt, hogy egy román vajdát *berāttal* neveztek ki. A oszmán archívumokban folyó román kutatások eredményeként a 16–17. századi moldvai és havasalföldi vajdák száznál is több kinevezése közül csak két kinevező iratot, *berātot* sikerült megtalálni. Mindkettő a havasalföldi Mihnea Turcitul hatalomra kerülésekor jött létre. Az első okmányt 1577. augusztus 6. és 15. között (985 evāhīr-i Ġemāziyūl-evvel) állították ki a szultáni dívánban, s Tahsin Gemil ismertette vázlatos román fordításban.³⁸ A másik *berātot* Mihnea vajda ismételt megerősítésére 994. Ramažān 22-én (1586. szeptember 6-án) jegyezték le.³⁹ Ez utóbbit Mihai Maxim román fordításban ismertette a *Culigere de texte Otomane* című kiadványában, amit később francia nyelven is megjelentetett.⁴⁰ A témával foglalkozó tanulmányok azonban figyelmen kívül hagyták a legteljesebb moldvai *berātot*. Ezt az okmányt Alexandru Iliăș vajda kapta 1620 végén vagy 1621 elején.⁴¹ A *berāttal* való megerősítés szokása a román vajdaságok tekintetében még a 18. század elején is változatlanul megmaradt. Miután a kinevezett

Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó évei történetéhez. (Első közlemény) Történeti Tár. 1887. 22–25.; Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. 36: 26.

³⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakki: Osmanlı tarihi. II. Ankara, 1988. 343.

³⁷ Celälzāde, Mustafa: Geschichte Sultan Süleymān Kānūnīs von 1520 bis 1557 oder Tabakat ül-Memālik ve derecāt ül Mesālik. (Kiadta: Kappert, Petra) Wiesbaden, 1981. 318a–318b. Ha Celälzāde krónikájának Uzunçarşılı által használt példányában a fent említett esemény leírásakor a „kendülene voyvoda nasb olunmak bâbında turāb-i iksir-nisāb i dergāh-i se’adet-iktisābđan istid’ā-yi ‘ināyet idüb [a boldogságos portám elixir tartalmú kegyes porához folyamodott azért, hogy számára a vajdaságot megadják] mondatban turāb-i iksir-nisāb helyén berāt-i iksir-nisāb lenne olvasható (amely jelen esetben csak néhány pont felcserélését jelenti az arab írásban), akkor Uzunçarşılı leírása igaz is lehet, bár ez esetben a mondat világos értelme némiképp felborulna. [a boldogságos portáról az elixir tartalmú berāt megadását kérelmezte azért, hogy számára a vajdaságot megadják]. Vö. még: Lütfi, Paşa: Tevārih-i Āli Osman. İstanbul, 1990. 367–368.; Solākzāde Tarihi, İstanbul, 1297 H. 496–497.; Forrer, Ludwig: Die Osmanische Chronik des Rustem Pascha. Leipzig, 1923. 97–99.

³⁸ Gemil, Tahsin: Documente turcești inedite (sfîrșitul sec. XVI și XVII). Revista Arhivelor, 1981. 3. 351–361.

³⁹ Maxim 1974. 62–68. Nr. 14.; Az eredeti szöveg az alábbi jelzet alatt található: BOA Maliyeden Müdevver defteri 17. 11–12. Nr. 932. Arra hivatkozva, hogy az okmányt tartalmazó defter nagyon rossz állapotban van, nem mutatták meg az isztanbuli levéltárban. Fordításomhoz Mihai Maxim két szövegeközlésekor mellékelte faksimilét használtam. Mivel sok eltérést fedeztem fel Maxim átírása és az eredeti példány fényképe között, ezeket a lábjegyzetben jelzem. Melléklet: 6. irat.

⁴⁰ Maxim, Mihai: Sur la question des ‘ahidnāme octroyés par les sultans Ottomans aux princes de la Moldavie et de la Valachie. Transylvanian Review III/1 (Spring) 1994. (a továbbiakban: Maxim 1994.) 10–11.

⁴¹ Feridün, Ahmed Beg: Meğmū’a-i münşe’ātü s-selāfiñ. I–II. İstanbul. 1275² (1858–59) (a továbbiakban: Feridün) 488–489.; Melléklet: 7. irat.

Ştefan Cantacuzino 1741 júniusában beküldte a Portára az első adót, megkapta beiktató levelét (*berât-i sâadet-âyât-i behcet-gayâtı*).⁴²

Ha a fenti *berâtok* felépítésére pillantunk, megállapítható, hogy némi eltérések ellenére a magas méltóságú oszmán előkelők, bégek, beglerbégek, szerdárok, vezírek kinevező iktatóihoz hasonlítanak. Viszont az is igaz, hogy tartalmi szempontból egy nagyon fontos elemben eltérnek tőlük. A vajdák a szultánok keresztény „szolgái” voltak, országaik nem tartoztak az „iszlám házához.” Mint látni fogjuk, a muzulmán vallási törvény, a seriát a keresztény vazallus országokban nem volt érvényben. Ilyen formán a vajdák beiktató iratában ki kellett hangsúlyozni, hogy ők a szultán „*barátainak barátja és ellenségeinek ellensége*” lesznek!

A *berâtok*ban és esetenként az *'ahdnâmék*ban felbukkanó „*barátom barátja, ellenségem ellensége légy (dostuma dost dushmanüme dushman ola)*” kifejezésről a román történetírásban az az általánosan elfogadott nézet, hogy a régi „román *'ahdnâmék*ből” származott át a *berâtok*ba, tehát ilyen formán az *'ahdnâmék* kontinuitását biztosítja.⁴³ Meg kell azonban jegyezni, hogy a román vélekedéssel szemben, a tárgyalat szerkezeti elem nem szerepel minden *'ahdnâmék*ban.

Lehetőségeim szerint vizsgálatot folytattam az általam ismert szultáni szerződéslevelek szövegében, melyeket keresztény hatalmaknak adományoztak. A Habsburg Birodalom és a török birodalom közötti legkorábbi *'ahdnâmék*ban, az 1547-es békeszerződésben, de a további Habsburg–török békék oszmán ratifikációiban sem⁴⁴ találjuk meg a fenti formulát. Úgy tűnik azonban, hogy a francia királyoknak küldött béke és kereskedelmi szerződésekből is hiányzik a keresett elem, s azt az Érzsébet angol királynőnek küldött és Feridun bég okmánygyűjteményében olvasható levélben is hiába kerestem. Pedig ezek a megállapodások kétségtelenül igazi *'ahdnâmék* voltak.⁴⁵ Meglepő, hogy Simon grúz fejedelem békeszerződéséből – amely szintén az említett Feridun-féle oklevélben található –, s akinek az oszmánokhoz fűződő viszonya minden szempontból hasonlított a közép-kelet-európai vazallus államok vezetőinek helyzetéhez, szintén kimaradt ez a kitétel.⁴⁶ Ugyancsak nem található meg a II. Ulászló magyar királynak adott 1503-as békeszerződésben. De hiába keressük a legrégebbiről megmaradt, 1446-ban görögül kiállított velencei–török megállapodásban, sem pedig az ezt követő *'ahdnâmék*ban, amelyeket Theunissen (1482-től 1641-ig) tanulságos munkájában kiadott.⁴⁷

⁴² Veliman 1984. 90. Nr. 13.

⁴³ Bulgaru, Maria M. Alexandrescu-Dersca 257. (*dosta dost dushmana dushman olub... – clause empruntée aux 'ahidnâmes – ...*); Maxim 1994. 6–7.

⁴⁴ Feridün II. 96–100.; Petritsch, Ernst Dieter: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (MIÖG) 38. (1985) 49–80.; Schaendlinger, Anton C. (unter Mitarbeit von Römer, Claudia): Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien I. (Transkriptionen und Übersetzungen) II. (Faksimile) Wien, 1983. (1559) Urkunde 23: 59–65.; (1562) Urkunde 25: 67–74.; (1565) Urkunde 32: 87–94. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, (Denkschriften 163) Osmanisch-Türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien Teil I.

⁴⁵ Feridün II. 490–494.; Angliával kötött megállapodások: Feridün II. 433–434., 438–442.

⁴⁶ Feridün II. 313–314. I. Simon életére vonatkozóan lásd: Tardy Lajos: Kaukázusi magyar tükör. Budapest, 1988. 147–184.

⁴⁷ Dölger, Franz – Babinger, Franz: Mehmed's II. frühester Staatsvertrag 1446. *Orientalia Christiana Periodica* 15 (1949) 225–158.; ugyanezen kiadvány: Dölger, Franz: *Byzantinische Diplomatie*. München, 1965. 286–291.; Theunissen 1991. 357–608.

A tárgyalat elem természetesen megtalálható a fentebb elemzett moldvai–oszmán békeszerződésben, s ugyancsak olvasható minden lengyel–török szerződéslevelében is.⁴⁸ A kifejezésre utal Mengli Giráj krími kán is, bár nem marad fenn a tatár–oszmán szerződés eredeti szövege. Miután Kaffát (törökül Kefe) az oszmánok 1475-ben elfoglalták a genovaiaktól, az alábbiakat írta a kán II. Mehmed szultánnak a megkötött szerződésről: „*Ahmed pasával megállapodást kötöttünk, a padisah barátjának barátja és ellenségének ellensége maradunk, a megállapodást (ahd u şart) megtartjuk.*”⁴⁹ Az erdélyi fejedelmeknek küldött beiktató levelekből, melyeknek példányait szinte hiánytalanul sikerült felkutatnom, eleinte csak elvéve került elő a tárgyalat elem. Akkor szerepel először, amikor 1576-ban Báthory Kristófot megerősítette a III. Murád szultán, miután öccse, István elfoglalta a lengyel trónt: „*ellensegének ellenség legy, Baratimnak barattya legy.*”⁵⁰ Ezt követve csak 1604-ben találkoztunk másodszer ezzel a formulával, amikor Bocskai Istvánt Lala Mehmed pasa, a Budán állomásozó nagyvezír, a szultán nevében egy *beráttal* Magyarország királyának és Erdély fejedelmének nevezte ki.⁵¹ Ugyancsak megtalálható az egy évvel később Isztambulban megkötött török–magyar szerződés szultáni *'ahdnáméjában* is.⁵² A 17. században minden erdélyi uralkodónak adott *'ahdnáméban* megtalálható a keresett kifejezés!⁵³ A fenti tények alapján egy logikus, bár még nem teljesen megalapozott következtetést lehet levonni: a „*barátomnak barátja, ellenségének ellensége*” formula valóban előfordulhat olyan okmányokban is, amelyet *'ahdnámé*nak tartunk, de nem kötelező eleme annak. Sőt úgy tűnik, hogy a kifejezetten vazallus, vagy – legalábbis Lengyelország esetében – részben az oszmán befolyási övezetnek számító országok uralkodóinak adott szultáni szerződéslevelekből bukkan elő. Véleményem szerint a tárgyalat kifejezés megléte nem a függetlenség, inkább bizonyos mértékű függés kifejezője volt.

Hans Teunissen a velencei–oszmán *'ahdnámé*k kutatása során arra a megállapításra jutott, hogy török kancellária a 16. századtól a keresztény hatalmaknak kiállított kereskedelmi- és békeszerződések esetében az ún. *nişân*-formát vezette be. A *nişân*-forma alap-

⁴⁸ Feridün II. 505., 508., 514.; Például: Kołodziejczyk 2000. 236. 1553. évi lengyel–török szerződéslevelében: „*ve-l-hasil dostuma dost düşmanıma düşman olub*”; 1577-es *'ahdnáméban* szó szerint ugyanígy olvasható. Vö. Papp Sándor: Az erdélyi fejedelmek szultáni *ahdnáméi* (1526–1581). Diplomadolgozat az ELTE Török Tanszékén, Témavezető: Dávid Géza. Budapest, 1993. 80. és Kołodziejczyk 2000. 271.; Melléklet: 5. irat.

⁴⁹ „*Ahmed paşa birle ahd u şart kıldık padişahının dostuna dost düşmanına düşman bulganmız tiyip ol ahd ü şart üstünde tururmız*” Mengli Giráj bitikjéből való idézet. A. N. Kurat tanulmányából idézte a 6. iratot İnalçık (Yeni vesikalarına göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine girmesi ve ahidname meselesi.). Belleten VIII/30. (1944) 227.; Özyetgin, A. Melek: Altın ordu Kırım ve Kazak Şahasına ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslub İncelenmesi. Ankara, 1996. 118.

⁵⁰ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzKK) Fol. Hung. 37.; Szalay László: A magyar történelemhez. Erdély és a Porta 1567–1578. Pest, 1860. 274–275.; Papp Sándor: Kritische Untersuchungen über die von Osmanensultanen für die Herrscher Ungarns und Siebenbürgens ausgestellten Verleichungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden. Wien, 1998. (Kiadatlan PhD. disszertáció) 246.

⁵¹ Magyar Országos Levéltár (MOL). Török iratok. R. 315. Nr. 33.; Mikrofilmtár, 34593 doboz; Korabeli magyar fordítása: TMÁOT I. 45–47.

⁵² Re'isü l-küttâb Muştafâ Efendi: İnşâ', Süleymaniye Kütüphanesi (Es'ad Efendi Kütüphanesi), Nr. 895. fol. 70v.–72v.; Arhivele Naşionale Române Filiala Cluj (Román Nemzeti Levéltárak Kolozsvári Fiókja), Colectia „Colegiul reformat Cluj” Nr. 72. 121–131; Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkesztette: Gróf Mikó Imre. II. Kolozsvár, 1856. 321–327.

⁵³ Az erdélyi fejedelmek 17. századi beiktatásainak megírása során összegyűjtöttem az összes meglévő erdélyi *ahdnámé*t, melyek feldolgozásán jelenleg is munkálkodom. Mivel a különböző levéltári jelzetek felsorolása nagyon hosszúra nyúlna, egyedül a Feridün-gyűjteményben fellelhető két 17. századi erdélyi *ahdnámé*: Bethlen Gábor és felesége, majd utóda Brandenburgi Katalin irataira hivatkozom. Feridün II. 1275². 443–446.; 450–453.

vetően a *berāt*-típus formai elemeit követi, tehát a szerkezetében a birodalom tisztviselőinek, illetve privilégiumokkal ellátottjainak a megerősítő leveleihez hasonlít (természetesen tartalmi eltérésekkel!). Az érintett diplomatikai eljárásnak az oka nagyon nyilvánvaló, hiszen az oszmán felfogás szerint a béke- és kereskedelmi megállapodások (de akár egy hivatal vagy katonai poszt betöltése is) csak a szultáni kegyelemtől remélhető és szerzhető meg.

Az oszmán kancellárián az egyenrangú felekkel folytatott külpolitikai levelezésre az ún. *nāme*(levél)-típus volt használatos. A nyugati hatalmakkal, sőt a 17. században az erdélyi fejedelmekkel folyt levélváltás is *nāme*val történt. A Habsburg Birodalommal, a franciákkal kötött béke, illetve szövetségi megállapodások során a *nāme*-típusra épülő *'ahdnāmét* használták. Külső megjelenésben az a különbség, hogy amíg a *nişān*-típusú szerződéslevelek a szultáni *tugra* alatt a „*nişān-i şerif-i 'ālī-şān-i ...* [A nemes, hírneves kézjel ...]”-hoz hasonló formulával kezdődnek, addig a *nāme*-típusú *'ahdnāmék* egy hosszabb *invocatio* és a *tugra* után a „*ben ki sulţān-i selāţīn-i zemān ...* [Én, aki a korok szultánjainak szultánja ...] *intitulatio* valamilyen variációjával kezdődnek, majd pedig a szultánok birtokait sorolják fel. Mint Theunissen mondja, a két okmánytípus között az az alapvető különbség, hogy az elsöben a kereskedelmi privilégium megadása kerül előtérbe, s csak ezt követi az egyéb, a békére, államközi megállapodásokra vonatkozó rész, amíg a másik esetben a béke megkötése a fontos, csak az „egyéb” ügyek mellett említik az esetleges kereskedelmi megállapodásokat. (A *nāme*-típusú békeszerződésre kiváló példa Báthori István lengyel király 1577-ben kiállított szultáni szerződéslevele.)⁵⁴ Néhány esetben van olyan átmeneti megoldás is, hogy a különben *nāme*-típusú okmány elé odaírták a *nişān*okra jellemző bevezető sort. Ilyen például Báthori István erdélyi vajda 1575-ben kiállított szultáni szerződéslevele: „*A nagyúri kézjel parancsa a következő: Én, aki stb. szultán Murád kán vagyok, amint a fenséges, nagyúri kézjel hordozója megérkezik, [szolgáljon tudomásotokra], hogy mostanában Erdélyország vajdája, Báthori István, aki a [hatalmas keresztény előkelők] példaképe, más bégekkel együtt a boldogságos magas székhelyünkre és világot uraló hatalmas trónusunkhoz emberein keresztül egy levelet küldött ...*”⁵⁵

A két típusú *'ahdnāme* létrejötté magyarázattal szolgálhat arra, hogy a román vajdák beiktató leveleit, a *berāt*okat, melyek pontosan megfeleltek a török tisztségviselők beiktató leveleinek, miért nevezhették a török hatóságok – mint fentebb láttuk – időnként *'ahdnāménak*. Úgy vélem, a válasz a *nişān*-típusú *'ahdnāme*, mint privilégiumlevél létrejöttében keresendő. Terjedelmi korlátok miatt itt nincs mód arra, hogy részletesen összevegyem például a Velencének vagy Angliának adott kereskedelmi megállapodások *nişān*-típusú *'ahdnāméit* a román vajdák *nişān*-típusú *berāt*jaival. Így csak egyetlen – első pillanatban – hasonlóknak tűnő elemet vizsgálok meg. A 16–17. századból fennmarad három román *berāt*ban és a velencei kapitulációkban is szó van elhunyt kereskedők vagyona sorsáról. A velenceieknek adott 1540-es *'ahdnāme* szerint, ha egy *velencei* kereskedő az Oszmán Birodalom területén elhunyna, akkor a török kincstár nem foglalhatja le annak a vagyonát, hanem ki kell szolgáltatni a velencei konzulnak (*bailo*, *balyos*).⁵⁶ Ezzel szemben román *berāt*ok általánosságban szólnak arról, hogy a román alattvalókat senki sem háborgatja a bezulmánok részéről, s részletesen csak a román vajdaságokban elhunyt *török* kereskedők vagyonának kiszolgáltatását teszi a vajdák kötelességének. A felfogásbeli különbség tehát nyilvánvaló: amíg a velencei és más nyugati államok kereskedői vagyonukat védő privilégi-

⁵⁴ Melléklet: 5. irat.

⁵⁵ „*nişān-i hümāyün hükmi oldur ki ben ki 'h(İLā āhīri) sultān Murād hānam hāliyā vilāyet-i Erdel vovodası olan rāfi'-i tevqī'-i refi'-i hāqānī qīdvet Bātōri İstvan ve sāyir begleri südde-i seniye-i se'ādet-medār ve 'atebe-i 'ālīye-i gerdün-ıqīdārımuza ādemler ile mektüb gönderüb*” *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA), Mühimme defteri (MD) 27. 154–155. No. 359. (20. Ramażān 983/ 23. 12. 1575.)* Báthori István Erdély vajdája *ahdnāméja*.

⁵⁶ „*anlaruñ (tüccar) metrukātına beytü l-malci karışmayub balyoslaina teslim eyleyeler.*” Theunissen 1991. 446.

umlevelet kaptak a szultán birodalmában, addig a román „berátokban a szultán a muzulmán kereskedő életét és vagyoni biztonságát biztosítja” a keresztény vazallus állama területén. Ugyanarról a kérdésről van tehát szó, csak a viszonyrendszer fordított. S ne felejtjük el, bár az *ahdnāme* a külföldi hatalmak számára privilégiumokat biztosított, a szultán mégsem tekintette őket alattvalóinak. A „román” berátok viszont a moldvai és a havasalföldi vajdák beiktatási procedúrájának végén megszületett okmányok voltak, amelyeken keresztül az említett állam vajdái a szultán kegyéből egy időre birtokolhatták vajdaságukat. Az okmány a méltóságban való megerősítés és a befizetendő adó megjelölése mellett természetesen tartalmazta a vazallus uralkodó kötelességeit is. Az adó 1620-ban Moldva esetében 5,6 millió akce,⁵⁷ míg Havasalföld esetében 1585. március 30-án, amikor másodszer erősítették meg II. Mihnea (Turcitul) vajdát, 7 millió akce volt.⁵⁸ A beiktató iratok típusa világosan szerepel a berátok szövegében.⁵⁹ A vajdáknak elődjeikhez hasonlóan hűségesnek kellett lenni a Portához, adóikat időben és fogyatkozás nélkül kellett beadniuk a kincstárba. Nagy figyelmet kellett fordítaniuk a portai előkelőknek küldött szokásos ajándékok beadására is. A berátok szerint a nagyvezíreknek, ruméliai beglérbégnek, az egyéb portai tisztviselőknek hiánytalanul kellett kifizetniük a járadékokat. Az adófizető alattvalókat meg kellett védeniük. A szultánok nem egyeztek bele újabb, helytelen, törvénytelen újítások (bid'at-i iḥdās) bevezetésébe. A tárgyalt oklevelek alapján az egész moldvai/havasalföldi társadalomnak urukként kellett elfogadni a nevezett vajdákat, akik szultáni kincstár számára fizetett adó és az egyéb szolgáltatások mellett a fent ismertetett állandó formulával élve a padisahok barátainak barátai, s az ellenségeiknek ellenségei (*döstuma döst ve düşmenime düşmen*) voltak.

Ezen általános elemeken kívül a berátok is tartalmaztak két-három olyan rendelkezést, amely kifejezte a vajdaságok vazallus és keresztény voltát. Erre azért volt szükség, mert vazallus és hűbérura eltérő vallási közösséghez tartozott és eltérő jogszokásokat ismert. Elsőként a már érintett török kereskedők ügyét kell megemlíteni, akik ugyan szabadon járhattak a román országok területén, ha azonban történt velük valami a keresztény területen, akkor nem a muzulmán vallási (seriját)-törvény alá estek. Először kikötötték tehát, hogy senki sem háborgathatja őket.⁶⁰ Ha azonban mégis „idegenben” hunytak el, akkor az örökösök részére át kellett adni hagyatékukat. Ha valakinek nem került elő az örököse, akkor a vajdákat arra kötelezték, hogy személyesen vegyék lajstromba az elhunyt muszlim kereskedő holmiját, melyet egy megbízható emberen keresztül juttattak el a Portára.⁶¹ A birodal-

⁵⁷ mezîyet-i 'âîfet-i mulûkânem zuhûra götûrüb vilâyet-i Bogdân voyvodalıgı işbu sene (üres) „göninden vilâyet-i mezbûrenüñ mu'ayyen olan elli altı kere yüz biñ aqçe ḥarâğı sâl be-sâl südde-i refî'ü l-bünyânuma ırsâl êtmek üzre ḥaḥ-i hümâyün-i se'âdet-maqrûnumla tevğih u 'inâyet edüb” Feridün II. 488–489.

⁵⁸ „saña yine Eflâq voyvodalıgın yetmiş kere yüz biñ akçe ile tevğih u tâ'yîn edüb bu berât-i hümâyüni vërdüm ve buyurdum ki” Maxim 1994. 10. (BOA, Istanbul Maliyeden Müdevver defteri 17932. 11–12.); Maxim 1974. 62–68.; Maxim 1994. 10–11. (Maxim átírását alaposan átdolgoztam, olvasati hibáit kijavítottam. Bár hivatkozom kiadványai oldalszámára, de ott többször egészen más szövegeket lehet találni.) Lásd: Melléklet: 6. irat és a hozzá tartozó lábjegyzetek!

⁵⁹ „berât-i meserret-meşhûni vërdüm ve buyurdum-ki” Feridün II. 488–489.; „bu berât-i hümâyüni vërdüm ve buyurdum ki” Maxim 1994. 10.

⁶⁰ „ve memâlik-i maḥrûsem ḥalqından vilâyet-i Bogdâna varub reñgberlik edenlerüñ mâllarına ve ğânlarına kimesne daḥl u ta'arruz êtmeyüb kemâl-i emn u amân üzre olalar” Feridün II. 488–489.; „vilâyet-i Eflâq gelüb reñgberlik edenlerün mâllarına ve ğânlarına veĝhen min el-vüĝüh kimesne daḥl u ta'arruz êtmeyüb emniyet ü raḥmete vërub uşandırmaya kemâl-i emn u amân üzre olalar” Maxim 1994. 11.

⁶¹ „tiĝârimuz täyfesinden vilâyet-i Bogdânda vefât edenlerüñ vârişleri ḥâzır bulunursa metrukâtını vârişine teslîm edeler vârişi olmayanlaruñ muḥâlefetini mûmâ ileyh voyvoda bi-ż-zât kendüsi defter edüb herne ise bi-quşûr yarar âdemi ile âsitâne-i se'âdetüme göndere” Feridün II, 489.; „tüĝğârdan vilâyet-i Eflâqa varub vefât edenlerüñ vârişleri anda ḥâzır bulunur ise metrukâti anda

lom jogrendje szerint a kivégzett vagy örökös nélkül elhunyt alattvalók hagyatéka a szultáni kincstárát illette meg. (Jelenleg egy külön levéltári állag őrzi a valamikor örökös nélkül elhunyt alattvalók hagyatéki leltárát. Így került ide 1738-ban az utolsó Porta által kinevezett erdélyi fejedelem és magyar király, Rákóczi József hagyatéka is.)⁶² A fenti feltételek betartása esetén a szultánok is védelmet biztosítottak a vajdák és a román vajdaságok minden lakosának, akár a saját muzulmán alattvalóikkal szemben is.

A moldvai és havasalföldi vajdák beiktatási folyamatának rekonstrukciója során, hasonló kép alakult ki, mint az erdélyi uralkodók kinevezése kapcsán. Az erdélyi fejedelmek a 16. században az alábbi négy lépcsőben szerezték meg a szultáni megerősítést.

1. Első lépésként egy követség tudatta a Portával az előző vajda (király) halálát, és az újonnan megválasztott uralkodó nevét. A nagyúri díván döntést hozott az ügyben, és a kinevezés tényét egy csausszal tudatták, aki a kinevező levelet hozta, amit *hükm-i hümayün* (nagyúri parancslevél) formában állították ki.

2. Ezután egy magas méltóságú udvari emberen keresztül megérkeztek a beiktató jelvények, amelyek közül a legfontosabb a *sanğaq-i hümayün* (nagyúri zászló) volt. Ennek kísérő leveleként szintén egy *hükm-i hümayün* érkezett Erdélybe.

3. A beiktatás után „ki kellett venni,” azaz a Portáról elhozni (illeték lefizetése után) a *berätot*, amin keresztül a vajdát véglegesen megerősítették. Ez az erdélyi követség feladata volt.

4. Nem a beiktatással szorosan összefüggésben, de a két ország ügyeinek alapidokumentumaként, portai tárgyalások után állították ki a szerződéslevelet, ami biztosította a szabad fejedelmválasztást és rendezte Halil bég defterére hivatkozva a határokat. Ennek az irattípusa a nyugati államokhoz hasonlóan az *'ahdnâme-i hümayün* (nagyúri szerződéslevél) volt.

Ez a rendszer a 15 éves háborúig változatlan formában állt fenn. 1595-től megszakadt a rendszeres erdélyi–török diplomáciai kapcsolat, illetve a nagyúri díván másolati könyvei (mühimme defterek) nem számolnak be a török-párti vajdák beiktatási kísérleteiről. Azonban a 17. században ismét megerősítették az erdélyi fejedelmeket a Portán, ekkorra azonban egy sajátos irattípus alakult ki. Az *'ahdnâme* vette át *berät* funkcióját is, amelyeknek szövegéből kiderül, hogy egyben *berät*nak és *haçt-i hümayün*nek is tartották: „*bu berät-i hümayünü ve 'ahdnâme-i şıdq-meşhünü vürdüm* [Ezen nagyúri berätomat és őszinteséggel teljes szerződéslevelemet kiadtam ...]”⁶³

Sajnos a 16. században a román vajdák kinevezésére vonatkozó iratanyagot csak nagyon hiányosan vezették be a *mühimme defterek*be. Így sokkal nehezebb rekonstruálni a beiktatás folyamatát, mint az erdélyi fejedelmek esetében. A moldvai és a havasalföldi vajdák kinevezésükkor, amely vagy a szultáni udvar döntése, vagy az előkelők választásának következménye volt,⁶⁴ először egy, az erdélyi fejedelmek kinevezésekor is használt parancslevelet (*emr-i şerif*) kaptak, csak valamivel rövidebb formában, mit Erdély esetében. Ennek kézbesítése után elindították a Portáról a hatalmi jelképpnek számító zászlót.⁶⁵ A kinevezés

teslîm êde vârisleri hâzir bulunmazsa muhâlefetini müşârün ileyh voyvoda bi-z-zât kendüsi defter edüb her ne ise yarar âdemi dergâh-i mu'allâya göndere” Maxim 1994. 11.

⁶² BOA Bâb-i defteri Başmuhasebe Kalemi, Muhallafât Halifeliği Evraki Kronolojik ve Alfabetik indeksi (h. 933–1245/m. 1526–1829)(D. BŞM. MHF) 3/30 (11. ş. 1152), 32 (27. ş. 1152), 161 (27. C. 1152) Râkocu Kralzâde. Erre az állagra Mihai Maxim hívta fel a figyelmemet, aki több román vajda hagyatéki leltárát is megtalálta itt. Kedves segítségét ezúton is szeretném megköszönni.

⁶³ Babinger, Franz: Zwei türkische Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649. Mit zwei Lichtdrucktafeln. Le Monde Oriental, 14. (1920) 133.

⁶⁴ Zach, Kornelius: Staat und Staatsträger in Walachei und Moldau im 17. Jahrhundert. München, 1992. 184–187.

⁶⁵ Arhivele Naționale ale României, Direcția Generală București (ANR DG-București) Doc. Ist. DLXXIX/1/a; 7. Muharrem 967(9. 10. 1559); BOA MD 3. p. 150. Nr. 401. 4. Muharrem 967.

eszközeként még a 19. század végén és a 18. század elején is a parancslevél értelmű *fermān-i 'ālīšān*-t (dicsőséges parancs) említik.⁶⁶

A kinevező iratot a román vajdaságok esetében a 16–17. században hívhatták *hükm-i šerīf*nek vagy *hükm-i hümāyūn*nak, mint ahogy ezt Erdély esetében is láttuk. Az eddig megtalált adatok alapján is egyértelmű, hogy a vajdai beiktatás legfontosabb eleme – ugyanúgy mint Erdélyben – a szultáni zászló (*sanğaq-i hümāyūn*) volt. A *sanğaq* átadásáról például megemlékeznek azok a dokumentumok, amelyek Petre cel Tinăr (1559)⁶⁷ és Alexandru Lăpușeanu fiának, Bogdannak (1568) a kinevezését tartalmazzák.⁶⁸ (A kinevező és zászlót kísérő levelekre példákat mutatok be a Mellékletben: 3–4. iratok.)

A téma kapcsán érdemes röviden két elbeszélő forrást is megvizsgálunk. Az első szerzője Dimitrie Cantemir, aki maga is 1710. novemberre és 1711. júliusa között betöltötte a moldvai vajdai méltóságot. Azt is mondhatjuk, hogy művében a *Descriptio Moldaviae*-ban személyes példáján keresztül mutatja be a 17. század végi és a 18. század eleji beiktatás rendszerét.⁶⁹ Leírása alapján a beiktatáskor egy „hiukm ferman”-t állítottak ki, ami a moldvai előkelőknek szólt. Az említett irattípus eredetileg *hükm-i hümāyūn* lehetett. Emellett készült egy úgynevezett fejedelmi diploma is, amelyet Cantemir szerint ugyancsak parancs formában szerkesztettek meg. A vajdai kinevezés csak három évre szólt és utána meg kellett azt újítani. Az első alkalommal kibocsátott beiktató levél a következő záradékot tartalmazta: „Voideligi Tevdzih olumak iehsani humasum olmiszdur [*Voyvodalığı tevğih olunmaq ihsān-i hümāyūn olmıšdur* = Nagyúri jóakaromból a vajdaságot megadtam.]”. Mikor háromévente megújították a vajdai méltóságot, ez a mondat így hangzott: „Voideligine tedzid ve mucarer olunmak iehsani humajun olmiszdur [*Voyvodalığına teğdīd u muqarrer olunmaq ihsān-i hümāyūn olmıšdur* = Nagyúri jóakaromból a vajdaságot megújítottam és megerősítettem.]”⁷⁰ A kinevezéskor átadott beiktató jelvények a zászló (*sanğaq*) és a két lófarok (*tüğ*) voltak. Cantemir leírása az okleveles források által említett megerősítő levélről, a *berātról*, illetve az *'ahdnāméről* nem tesz említést.

A másik elbeszélő forrás a téma kapcsán 'İzzī Süleymān Efendi történeti műve, amelyben az „*'Azl u naşb-i voyvoda-i Bogdān* [A moldvai vajda leváltása és kinevezése]” című fejezetben leírás olvasható Constantin Mavrocordat leváltásáról és helyére Constantin Racovița 1749-es kinevezéséről. Beiktatási jelvényeiként a következőket sorolja fel a forrás: „*qūqa hil'at-i iksā ve tüğ ve 'alem-i ihsān* [tolldíszel díszített süveg, kaftán és lófarok és szerencsét hozó zászló]”⁷¹ Sajnos az ekkor átnyújtott kinevező iratokról nem szól a tudósítás.

(6. 10. 1559); „babañ yérine seni vilāyet-i Eflāqa voyvoda naşb edüb i'lām-içün sūdde-i se'ādetümde küçüç emīr-i āhürüm olan iftiharü l-emāğid ve-l ekārim 'Alī zīde meğduhu ta'yin olunub ve 'ādet üzre sanğaguñ [ve] vėrgüñ dañi irsāl olunmıšdur” ANR DG-Bucureşti Doc. Ist. DLXXIX /2/a. 26. Muğarrem 966 / 28. 10. 1559.; BOA MD 3. 150. Nr. 402. 4. Muğarrem 967. (6. 10. 1559.)

⁶⁶ Gemil 1984. 382–383. Nr. 180. (BOA MD 98. Nr. 76.) 15–24. Nov. 1688.; Veliman 1984. 80–81. Nr. 7. (BOA MD 119. 91.) 23. Okt. - 1. Nov. 1711.

⁶⁷ ANR DG-Bucureşti Doc. Ist. DLXXIX /1/a.; MD 3. 150. Nr. 401.; ANR DG-Bucureşti Doc. Ist. DLXXIX /2/a.; MD 3. 150. p. Nr. 402. Matuz, Josef: Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleymān des Prächtigen. Ein chronologisches verzeichnis. Freiburgs im Breisgrau, 1971. 93. Nr. 427, 430. (Az említett okmány dátuma itt téves.)

⁶⁸ BOA MD 7. 401. Nr. 1150. (28. Ramazān 975. (27. III. 1568.); MD 7. 392. Nr. 1123. (26. Ramazān 975. (25. III. 1568.); MD 396. Nr. 1135. 25. Ramazān 975. (24. III. 1568.)

⁶⁹ Cantemir, Dimitrie: Moldva leírása. Bukarest, 1973. (a továbbiakban: Cantemir) 80–108.

⁷⁰ Cantemir 1973. 107.

⁷¹ Wickerhauser, Moriz: Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache. Eine deutsch-türkische Chrestomahie. Wien, 1853. 153–154. (német részben); 148–149. (török részben); román fordítása: Mehmet, Mustafa A.: Cronici Turceşti privind Ţările Române. Bd. III. Bucureşti, 1980. 282–283.

Összefoglalás

A tanulmány végén válaszolni kívánok a kiindulópontnak szánt kérdésre: Vajon jogos-e szultáni szerződéslevelekről, *'ahdnāmē*kről beszélni a román vajdaságok történetének tárgyalásakor? Úgy vélem, igen, még annak ellenére is, hogy jelenleg csak egyetlen egy 15. századi békeszerződést (*sulh-nāme*) ismerünk. Ki kell viszont jelenteni, hogy a moldvai és a havasalföldi vajdaságok történetének csak erre a korai szakaszára tartjuk megalapozottnak az ún. *'ahdnāmē*k létét. A 16. század elején az oszmán állam olyan túlsúlyba került az Al-Duna mentén, s attól északra is, hogy az a viszony, amely korábban fennállt, már nem volt tartható. A magyar állam gyengülésével már csak Lengyelország jelentett ellensúlyt, amely néha befolyása alá vonhatta Moldvát. Azonban kétsége ekkor sem lehetett senkinek, a terület igazi ura felől. A viszony a két román vajdaság és a Porta között talán 1538-tól, esetleg más időponttól kezdve megváltozott: a szultánok nem *'ahdnāmē*ba foglalták a moldvai, havasalföldi vajdák vazallusi kötelezettségeit, hanem a birodalomban megszokott módon, *berāttal* nevezték ki őket a vajdaságok élére. Ez az aktus a korábbi időkhöz képest különbséget jelentett. Már nemcsak egy háború utáni békekötés és adófizetés ténye került be a dokumentumokba, hanem az új vajda a szultán *jóindulatából kapta meg* az uralkodói címét. Bár össze lehet hasonlítani a kereskedő Velence *nişān*-típusú *'ahdnāmē*ját a román vajdaságok 16–17. századi kevés számban fennmaradt, s szintén *nişān*-típusban megszerkesztett *berāt*jaival, nem reménykedhetünk azonban, hogy az összevetés néhány formai hasonlóság miatt a *berāt*okból kvázi *'ahdnāmē*t eredményez. Mint láttuk, a *berāt*ok, amelyekkel a szultánok a román vajdákat kinevezték, szerkezetükben nagyon hasonlítottak a tatár kánok, tatár kalgák, beglerbégek, vezérek, szerdárok kinevező irataihoz. A beiktatás módja, parancslevélen keresztüli kinevezés, a zászló (*sanğaq*) átadása és a végső megerősítő levél, a *berāt* megszerzése szintén megegyezik az Oszmán Birodalom méltóságainak megerősítésével. Természetesen a vajdaságok keresztény volta magában hordozta a fentiekől való különbségeket is. A legfontosabb, hogy a szultánok keresztény országaiban nem a birodalom többi részén elismert jogi rendszer volt életben. Ennek megfelelően néhány kérdést külön kellett rendezni, s ez valóban kölcsönzött a beiktató iratoknak olyan jelleget, amely hasonlóná tette azokat a keresztény hatalmakkal kötött megállapodásokhoz. Talán azért is nevezték időnként a török köznyelvben a *berāt*okat *'ahdnāmē*nek, mert a nyugati kapitulációk egy része is a *berāt*ok *nişān*-típusában volt megfogalmazva, s a kötelező évi adó befizetésének követelése mellett valóban tartalmaztak a két eltérő kultúra közötti együttélést segítő elemeket.

MELLÉKLET

I.

II. Mehmed szultán privilégium levele (bitik)⁷² Petru Aron moldvai vajda számára, amelyben megengedi a moldvaiak kereskedelmi tevékenységét néhány török városban

1456. 06. 09. / 860. Receb. 5. jeni derbendi tábor vagy (Rudnik)

Fényképmásolat a Román Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárából, Pac. XXII, nr. 1. és XXIV, nr. 1. Eredetije az Orosz Állami Levéltárban, Moszkvában található. (Kraelitz nem adja meg a pontos helyét.)

Kiadás: Kraelitz, Franz: *Osmanische Urkunde in türkischer Sprache aus der zweiten hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie*. Wien, 1921. 44–46.; Guboglu, Mihail: *Paleografia și diplomatica turco-osmană. Studiu și album*. București, 1958. (A továbbiakban: Guboglu 1958.) 131–132. (Az okmányra vonatkozó további irodalomra is lásd a Guboglu-féle feldolgozást.)

[Tugra]: Mehmed, Murád kán fia, a mindig győzedelmes.

A nagyúri kézjel parancsa a következő. Mostanában a kiváló előkelők dicsőségével, Moldova bégjével (*Bogdān ȧi begi*), Petru vajdával (*Petri voyvoda*) békét kötöttem, s a közöttünk lévő ellenségességet eltávolítottam. Megparancsolom, hogy az országához tartozó Akkerman kereskedői hajókon jöjjenek, s Edirnében, Burszában és Isztambulban az [ot-tani] néppel megállapodva kereskedjenek. Jövetelükkor és visszatértükkor szubasijaim, szpáhijaim és népem senkinek se okozzanak kárt és veszteséget. Ha azonban ennek ellenére meghallom, hogy [az alattvalóim] a parancsossal szembehelyezkednének, tudják meg, egy szolgámat fogom odaküldeni, s nagy büntetésben lesz részük. Ezt az okmányt (bitik) igaznak tudják és adjanak neki hitelt. Íródott redzseb ötödikén a nyolcszáz hatvanadik évben Yeni Derbend táborunkban.

2.

II. Mehmed szultán békeszerződése (*şulh-nāme*) Nagy István (*Ştefan cel Mare*) moldvai vajdával

1480. körül

Süleymāniye Kütüphanesi, Esad Efendi Nr. 3369. İstanbul

A kéziratot Guboglu szerint hidzsra szerint 896 (1490) -ban készítették el.

Kiadás: Guboglu 1958. 132. és 165. (Egyéb feldolgozásaira lásd az itt közölt adatokat. A faksimile kiadásakor az iratot tartalmazó négy lapot nem a megfelelő sorrendben rendezték el a 165. lapon. A helyes sorrend: b, d, a, c.)

Mehmed szultán, legyen neki könnyű a sír, békeszerződése Moldvával (*Qara Bogdān*)

Amikor az alázatot követelő fenséges nagyúri kézjel és a világot díszítő fényes szultáni tugra, melyet a hatalmas Isten mindörökké tartson meg, megérkezik, hét világra szóló meg-

⁷² A bitik török szó: iratot, diplomát jelent.

tiszeltetésben részesüljön. Moldova (Qara Bogdān) a régi időkben a Oszmán-ház kalifátusának menedékhelyéül számító udvara, s különösen pedig az én fenséges, az ég forgástengelyében lévő küszöböm iránt udvarias és alázatos volt. A szolgálatban, a parancs végrehajtásában egy percet sem vesztegetett. Parancsaimat követte, s az általam követelt adót (*ḥarāğ*) időben, késedelem nélkül megadta. Egy idő óta azonban a sátán befolyására csökkönyös fejté arcátlanságra és lázadásra adta, amely miatt a jól neveltek és alázatosak köréből kivettem (*qadem başdum*).⁷³ Bebizonyosodott azonban, hogy bolondságod miatt, az ellenszegülést választottad és az alázatosság újtjáról letértél, amelynek következtében az isteni fenséges vallás és a padisahi erős érzelmek cselekvésre készítettek, s fenségem dühének jeges viharából seregem támadása az orkánhoz, s virágzó országod pedig Szemúd és Ád⁷⁴ országaihoz vált hasonlónvá. Feldühödött hőseim keze által teljes félelembé taszajtottalak. Mindezek következtében a tudatlanság álmából felébredtél, visszafordultál és visszatértél hozzám, az engedelem székhelyéhez százezerszer alázatosan könyörögtél, és sokféle módon megalázva magadat hízelegve a szolgálatom földjéhez dörzsölted arcodat, majd a világ menedékhelyének számító székhelyemre menekültél, s nyakadat alázatosan a korábbi állandó szolgaság kötelékére adtad. Ettől kezdve pedig a számomra előírt adót, amely minden évben három ezer európai arany volt, duplázd meg, minden évben hat ezer legyen. A régi napokhoz hasonlóan a hűség újtjáról egyetlen lépésre se térj le. Az ég forgástengelyében lévő küszöbhöz és a magasságos mennyek[en lévő] dicső ősom szolgálattevőihez tartozónak mondván magad, könyörögtél azért, hogy a hűség mezejéről a romlottságodat ismét eltávolítsam, szemedből bőségesen aláhulló könnyed áradást indított (*āb-i dāde-i nihāyet-i dādesim seyl-āb qilub*), s bocsánatomért folyamodtál, melynek következtében könyörületességem tengere és jóindulatom óceánja kiöntött, s elmosta bűneidet. A szerződést (*'ahd*) megújítottam. S ahogy a fenséges és jóságos Isten saját maga mondta: „A szerződéseket tartásatok meg, mert a szerződésekről számot kell adni.”⁷⁵ Ameddig pedig ezen mondott feltételek betartásával a szultánság székhelyének számító küszöböm iránt vonzalmat mutatsz és hozzá kötődsz, addig személyed, tulajdonod és országod nem szenved el kárt sem tőlem, sem szandzsák bégeimtől, sem pedig más szolgálóimtól. Ahogy meglátom őszinteséged példáit, nagyúri jóindulatomból adódóan padisahi kegyelmes pillantásommal megvédelek tőlük. Ezen szerződéslevellemmel (*'ahdnāme*) megtiszteltelek, amelyet kezvedben biztosítéknak és hitelt érdemlőnek tartsz.

3.

I. Szülejmán szultán nagyúri parancsa (*hük-m-i hümāyūn*) Petru cel Tînăr havasalföldi vajdának a kinevezése tárgyában

Arhivele Naționale ale României, Direcția Generală, Documente Ist. (A továbbiakban: ANR DG-București Doc. Ist.) DLXXIX /1/a;⁷⁶ Bakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri (A továbbiakban: BOA MD) 3. 150. Nr. 401.

7. 1559. 10. 09. / 967. Muḥarrem 7. [A defterbe való bejegyzés dátuma: 1559. 10. 06. / 967. Muḥarrem 4.]⁷⁷

⁷³ Guboglunál tévesen *qadem başub*.

⁷⁴ 'Ād a hagyományok szerint Jemen közelében élő arab népcsoportot jelölt, akikhez Allah elküldte prófétáját, Noét, de azok nem fogadták el tanításait. Az Isten büntetésül pusztító vihart küldött rájuk. Ugyanígy járt Šemūd (vagy Tamūd) népe is. Vö. Korán, 41: 16–17, 54: 18, 23.

⁷⁵ „wa awfū bi-l-'ahdi inne l-'ahda kāna mas'ulan” Az éjszakai utazás (Al-isrā). Korán 17, 34.

⁷⁶ Az okmányt először a bukaresti levéltárban láttam egy 19. századi másolatban. Úgy tűnik, először a románokat engedték be a török levéltárakba, hogy országuk történetére nézve forrásokat gyűjtsenek.

Kiadás: *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968 / 1558–1560)*, Ankara, 1993. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Nr.: 401. (Özet ve Transkripsion) p. 181.; (Tıpkibasım) 150.; Papp, Sándor: *Kritische Untersuchungen über die von Osmanensultanen für die Herrscher Ungarns und Siebenbürgens ausgestellten Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragssurkunden*. Wien, 1998. (a továbbiakban: Papp 1998.) (Kiadatlan PhD disszertáció) Urkunde 9.

Parancs Petru⁷⁸ vajdának, az elhunyt havasalföldi vajda, Mircea⁷⁹ fiának: A boldogságos székhelyemre mostanában egy embered érkezett. Tudattad, hogy apád elhunyt. Most a magas és tökéletes királyi jóindulatomat megmutattam irányodban is, melynek következtében a havasalföldi vajdaságot neked ajándékoztam. Egyéb ajándékaimat, melyet szerencsét hozó zászlómmal (*sanğaq-i se'adet-fürüg*) együtt szokás szerint adományozni és megadni szoktunk, a kisebbik istállómasteremen, a fenségesek és méltók példaképén, Alin, keresztül – növekedjen a méltósága – elküldtem. Megparancsolom, hogy amint a Magas Portánk csaszai közé tartozó Mehmed megérkezik, légy az említett ország vajdája. Nagyúri birodalmamat tökéletesen megbízhatóan és teljesen őszintén szolgálj, s ebben lehetőség teljessége szerint fáradozz. Az ország megvédésében és megőrzésében és az alattvalók megtartásában és biztosításában szorgalmas és bátor légy. Óvakodj attól, hogy az országot, a terület, illetve a rájákat és az alattvalókat az ellenségtől és a gonosztevőktől kár és szerencsétlenség érje. Légy előrelátó! S ne hagyj fel annak ismertetésével, amit magas Portámra jelenteni kötelességed. 966. Muharrem 7-én. [A defterbe való bevezetés dátuma: 1559. 10. 06. / 967. Muharrem 4.]

4.

Havasalföld vajdája, Petru cel Tânăr kinevezésekor

I. Szülejmán szultán elküldte a hatalmi jelképnek számító zászlót

ANR DG-București Doc. Ist. DLXXIX /2/a.; BOA MD 3. 150. Nr. 402.

1559. 10. 28./ 966. Muharrem 26. [A defterbe való bejegyzés időpontja: 967. Muharrem 4. / 1599. 10. 06.⁸⁰

Kiadás: *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968 / 1558–1560)*, 181–182.; (Tıpkibasım) 150.; Papp 1998. Urkunde 10.

Parancs Petru vajdának, a korábban elhunyt havasalföldi vajda, Mircea vajda fiának (*Mirçö voyvodaoglu Petrî voyvodaya*): Mostanában egy emberedet küldted a boldogságos küszöbhez. Tudattad, hogy az apád elhunyt, s kegyelemért könyörögtél. Mivel atyád szerencsés udvarom iránt hűséget és őszinteséget mutatott, minden esetben kegyelmesen viselkedtem iránta. Most pedig az én uralkodói, magas jóindulatomat neked is kimutattam, s atyád helyére, a havasalföldi vajdaságra kineveztelek. Hogy ezt tudassam veled a megvilágosodottak példaképét, a boldogságos küszöböm kisebbik istállómasterét, Alit, rendel-

⁷⁷ BOA MD 3. 149.

⁷⁸ Petru cel Tânăr (Peter the Young), 1559. September – 1568. June. Giurescu, C. Constantin: *Chronological History of Romania*. Bucharest, 1974. Editura Enciclopedică Română p. 451.

⁷⁹ Mircea III. Ciobanul, másodszer, 1558 januártól 1559 szeptemberéig töltötte be a vajdaságot. Iorga, Nicolae: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen II*. Gotha, 1905. p. 530.

⁸⁰ Az okmány másolója az ezt követő oklevélen található dátumot vette át, sajnos itt az év nem volt jól olvasható. Így keletkezett az általam közölt két levél helytelen dátuma. Vö. BOA MD. 3. 149. 150.

tem. Szokás szerint zászlódat (*sanğaq*) és más ajándékodat is elküldtem. Megparancsolom, hogy amint ő megérkezik, a nagyúri zászlómat és az ajándékaimat, amelyeket a [kinevezésed] bejelentése alkalmából küldtem, vedd magadhoz. Légy az atyád helyén az említett ország vajdája. Az ország védelme, megőrzése és az alattvalók megmaradása és biztonsága dolgaiban és a boldogságos birodalmam iránti szolgálatban mutass tökéletes méltányosságot és igaz őszinteséget. A ráják és az alattvalók között a legteljesebb jogszerűség és törvényesség szerint járj el. Nem szabad egyetlen percet sem elvesztegetned, ha az ország biztonságáról és nyugalomáról van szó. Óvakodj attól, hogy gondatlanságod következtében az ellenség és a gonosztevők az országnak, a területnek, illetve a rájáknak és az alattvalóknak szerencsétlenséget okozzanak. Továbbra is jelentsd magas udvaromnak mindazt, amelynek ismertetése szükséges. 966. Muharrem 26-án. [A defterbe való bejegyzés valós dátuma: 967. Muharrem 4. / 1559. 10. 06. volt.]

5.

III. Murád szultán nagyúri szerződéslevele ('*ahdnāme-i hümayūn*) Báthory István lengyel király számára

Archivum Glównego Akt Dawnich (AGAD) (Lengyelország, Varsó), AKW, Dz. tur., k. 71. tezka 260. nr. 486.

1577. 07. 17. / 985. Ğemāzi'ü l-evvel I. Kostantinápoly

Kiadás: Kołodziejczyk, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Leiden-Boston-Köln, 2000. 269–278. (angol fordítással); török nyelvű, nem szó szerint megegyező kiadás: Ferīdūn II. 507–510.; faksimile Reychman, Jan – Zajaczkowski, Ananiasz: *Handbook of Ottoman – Turkish Diplomats*. Hague-Paris, 1968. Illustration 28a–28d.

Latin fordítás: AGAD, AKW, Dz. tur., k. 71. tezka 260. nr. 486. Kołodziejczyk, 2000. 279–283. (További másolataira és kiadásaira lásd: Kołodziejczyk 2000. 269., 279.)

Magyar feldolgozás: Papp Sándor: *Az erdélyi fejedelmek szultáni ahdnáméi (1526–1881)*. (Szakdolgozat a ELTE Török tanszékén. Témavezető: Dr. Dávid Géza.) Budapest, 1993. 78–93.

Ő az Egyisten, az Egyedüli, az Örökkévaló, a Gazdag és Segítő, az Adományozó és Gazdagító!

A magasságos és fenséges, hatalmas Isten Őszentségének ereje és teremtő szavainak végtelen kegyelmével; és a próféta égboltjának napja, az erény csillagzatának csillaga, a próféták közösségének példaképe, a szentek gyülekezetének vezetője, a két világ dicsősége, a kiválasztott Mohamed őszentsége – áldja és dicsértesse őt a hatalmas Isten – nagyszámú csodái által; és a négy kiválasztott barát⁸¹ – legyen rajtuk a hatalmas Isten tetszése – és az összes fenséges szenteknek és hatalmas istenfélőknek szent lelkei közreműködésével

[Tugra]: Murád sah, Szelim kán fia, a mindig győzedelmes.

En, aki a kor szultánjainak szultánja, a idő hákánjainak próbaköve, a világ uralkodójának (Hoszróinak) koronaosztója, a jóindulat királyának, Istennek árnyéka, a nagy városok legnemesebbjeinek, az igen tisztelt Mekkának és a ragyogó Medinának, a legszentebb országoknak és területeknek, a boldog Jeruzsálemnek és a békesség házának, Damaszkusznak, Jemennek, Szánaának, Dijárbekirnek, Kurdisztánnak és Erzurumnak, Grúziának, Bagdadnak és Vannak, Aleppónak, az egész Arábiának, Anatóliának, Karamániának, Zulkadirnak, Rodosz-szigetének, Rum vilájetjének, Tripoizsnak, Bászrának és Serh-

⁸¹ A négy első kalifa, Ebu Bekir, Ömer, Oszmán és Ali.

zolak,⁸² a királyok vágyának, a jól védett Isztambulnak, Ciprus szigetének, az Afrikának nevezett jól ismert Tunisz országának, a nyugati Algériának, Halkü l-vádnak,⁸³ Etiópiának, Lahszának,⁸⁴ az országok és földek oszlopának számító Ruméliának, Budának és temesvári vilájetnek, a Kípcsak puszták⁸⁵ övezeteinek, a Földközi-tengernek, Havasalföld, Moldva és Erdély vilájetjeinek és ezekhez hasonló jó néhány megművelt országok szultánja, padisahja, Murád szultán kán őfelsége vagyok, aki Szelim szultán kán fia, aki Szülejmán szultán kán fia, aki Szelim szultán kán fia, aki Bajezid szultán kán fia, aki pedig Mehmed szultán kán fia.

Mostanában a Lengyel vilájet királya, Litvánia, Poroszország, Oroszország,⁸⁶ Mazovia, Livónia és más helyek nagyhercege, a Jézus-hitű kiváló előkelők büszkesége, a messiási népek dicső előkelőinek kiválasztottja, a keresztény közösségek ügyeinek elrendezője, a fenség és méltóság uszályának hordozója, a nagyság és hatalom jelvényeinek birtokosa, Báthori István király – élete jól végződjön – ismételten nemes szerződéslevelemet (*'ahd-nāme-i šerifūm*) kérte, s annak érdekében, hogy magas fenséggel barátságban és békeségben legyen, vezírét és halicsi kapitányát, a messiási nemzetek nagyjainak példaképét, Jan Sienieński nevű kiváló emberét nagykövetként nagyra becsült székhelyemre küldte. Mivel odaadó és hűséges, ezért kiadtam neki nagyúri szerződéslevelemet, s megparancsoltam, hogy magas fenségem részéről, a nevezett király birodalmát, vilájetjét, várait és városait és minden, a trónja birtokában lévő országot a nagyvezíreim, dicső beglerbégeim (*mir-i mirān-i fhām*), a nagy emírek és a győzelmes katonaság semmilyen módon ne pusztítsa és ne károítsa. Jól védett birodalmamat és a határvidéken levő váraimat, városaimat és egyéb, az oltalmunk alatt lévő kisebb városokat, falvakat és földeket pedig a nevezett király, bégjei és a hozzá tartozók semmilyen módon ne pusztítsák és kárt ne tegyenek bennük. Ennek következtében a barátaink barátja, az ellenségeink ellensége lévén, amikor a két fél embere és követe közöttünk eljár, őket, vagyonukat, úti készleteiket pusztítás és kár ne érje.

Jól védett birodalmamban az a lengyel fogoly, aki még nem tért át az iszlámra, maradjon hitetlen. Amikor a király emberei eljönnek, hogy megkeressék és megtalálják őket, a tulajdonosaikat kielégítve váltsák ki a [foglyokat], akiket magukhoz véve távozzanak. Senki ne akadályozza ezt meg! Ha ezen nagyúri szerződéslevelem keltezése után a két szerződő fél területén bárkit is elfognak, azokat ellenérték és kiváltás nélkül engedjék el és bocsássák szabadon.

A két fél kereskedői akár tengeren, akár szárazföldön jönnek is, [szabadon] kereskedjenek. Az általuk felkeresett helyeken érvényes szokás és törvény szerinti vámot, bármi is legyen az, adják meg, vagyonukat és életüket senki ne háborgassa, ne zavarja. Ha a lengyel vilájetből jövő kereskedők közül valaki jól védett birodalmamban elhalálozna, az elhunyt hagyatékát senki se foglalja le, hanem megoltalmazván azt, amikor a másik félről a király levelével az örökös megérkezik, az örökséget nemes parancsomon keresztül az örökösnek adják át. Ha a mi kereskedőink közül valaki a Lengyel Birodalomban elhunyna, a király is

⁸² Irán határán lévő vilájet székhelye, Kirkük várostól keletre. Használták rá a Šerh-i zōr formát is.

⁸³ La Goulette, valamikori erőd Tunisz bejáratánál.

⁸⁴ Az Arab-öböl partján lévő vilájet székhelye, mely Kuvaitot és az attól délre eső területet foglalta magában.

⁸⁵ A Krími-félszigettől északra elterülő pusztaságok, ma Ukrajna.

⁸⁶ Eredetiben Ürünya, amelyet Kołodziejczyk Rutheniának fordított. Én megtartottam az Oroszország elnevezést a fordításban, bár meggyőzőnek tartom Omeljan Pritsak véleményét, hogy a 16–17. században az oszmánok az oroszokon a mai Ukrajnát, a kozákokat értették. (Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648). Oriens 6 (1953) 266–298.) A szerző a tanulmány végén a második mellékletben felsorolja, hogy az oszmánok milyen neveken ismerték az ukránokat. Munkájának török fordítását használtam: İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648). İlimi arařtırmalar 7 (1999) 255–284. (Fordította: Beydilli, Kemal)

az említett módon járjon el. Most pedig, ha nemes szerződéslevelem megírásától számítva a király országát a magas fenségem emberei közül kár és veszteség érné, parancsot adok ki, hogy azokat felkutatva, az ilyen kártevőket büntessék meg, a kárt pedig a parancsom szerint hozzák helyre. Kifogást és ürügyet ne keressenek! A király részén is így legyen!

Ha jól védett birodalmamból valakinek az adósa a király országába menne, akárhol is tartózkodik, [a károsult] azon [királyi] terület bírójához nyújtson be keresetet, aki folytassa le a vizsgálatot. Ha bármi is kiderül, akkor azon helység bírója foglalja le az [adós javait],⁸⁷ s a tulajdonosnak adja át. Ha valakinek nincs adósága, sem bűne, más adósága és bűne miatt ne fogják el, s ne is zaklassák. A két fél vilájetjei közötti [ügyekben] az ilyen ártatlanokat hagyják békén.

Azáltal, hogy minden köztünk lévő, az előkelő elődeink és magasságos őseink ideje óta létrejött szerződést megerősíték és megszilárdítok, ezután kártétel egyáltalán ne történjen. Mivel a két fél sérelmére bekövetkezett károk miatt a biztosoknak nem sikerült találkozni, ezen nagyúri szerződéslevelem dátumáig bezárólag a két félen történt károkat hagyják el, ezeket ne hallgassák meg.

A király részéről ezután is adják meg időben őnagysága, a hatalom birtokosa, a tatár kán, [Mehmed] Giráj kán – növekedjék a méltósága – számára azt, amit a régi napok óta szokás szerint fizetni szoktak. A békével ellentétes dolog a király részéről ne történjen. A király országát és embereit nevezett kán fiai, mirzái és katonái ne támadják meg, ne pusztítsák őket, ne okozzanak károkat. Ha a tatárok mégis kárt tennének, akkor a nemes fermánomon keresztül büntessék meg őket.

Moldva vajdája és népe a nevezett király országának és embereinek károkat ne okozzanak. Ha mégis károkat okoznának, a kivizsgálásuk után nemes parancsomon keresztül hozzák azokat rendbe. A királytól a tatárok népére és a moldvaiakra, a lakosságra és az országra pusztulást hoznának, hozzák azt is rendbe, a gonosztevők ügyeiben járjanak el, velük szemben ne legyenek megbocsátók és elnézők.

Moldva vilájetjéből néhányan elmenekültek és Lengyelországban keresetek menedéket, majd pedig valamilyen módon visszatértek és felfordulást hagytak maguk után, sok bajt kevertek, ha ezekhez hasonlóknak kérnék a kiadatását, adják ki őket.

A király emberei jól védett birodalmamban bárhol is találják meg a mostanáig elfogott rabokat, vegyék őket magukhoz. Tulajdonosaik az értéküknél többet ne követeljen. Annyiért adják oda, amennyiért megvették őket, s erre tegyenek esküt. Ezen foglyok közül azok, akik az iszlámra tértek, legyenek szabadok. A hitelenségben levőket pedig váltsák ki, senki se akadályozza a távozásukat. A király országában [fogságban lévő muszlimokat]⁸⁸ ők is bocsássák szabadon, és senki se akadályozza őket abban, hogy lakóhelyükre távozzanak.

A barátság idején jövő követeket, illetve a híreket szállító személyeket ne akadályozzák, biztonságban és szabadon jöhessenek. Amint a határokhöz érkeznek, több alkalmas embert adjanak melléjük, s a másik oldalon is így legyen.

A kereskedőket pedig azután, hogy a szokásos és törvény szerinti vámot lefizették, senki se akadályozza és zaklassa.

Ha jól védett birodalmam népéből valakinek a lengyel király valamely emberével szemben jogos követelése lenne, ennek megtételekor az ország bírói teljesítsék [a kívánságát]. Az igazságszolgáltatás előjárói azonnal keressék meg a tolvajokat és haramiákat, amint azok a pusztításait és kártételeiket elkövetik. Miután megtalálják őket, ne menekülhes-

⁸⁷ Az eredeti szöveg hiányos, elfogadtam Kołodziejczyk (Kołodziejczyk 2000. 276.) kiegészítését: „... a local judge should seize all revealed [goods of the debtor] ...”

⁸⁸ Az eredeti szövegben hiba keletkezett, a „fogságban lévő muszlimok (esir olan müslimanlar)” kifejezést a másoló egy sorral lentebb írta, így az a követő mondat elején szerepelne. Tartalmilag egy nehezen értelmezhető mondat jött létre. Fordításomban elfogadtam a lengyel szerző korrekcióját. Kołodziejczyk 2000. 272: n.

senek el, hanem nyerjék el büntetésüket. Az elrabolt holmikat azután, hogy a tényállást megállapították, hiánytalanul adják vissza.

Kössenek üzleteket a kereskedőkkel vagy másokkal, ameddig azonban [az ügyről] a kádi jegyzőkönyvében nincs nyoma (szidzsil), vagy nem született meg a kádi döntése (hüddzet), akkor ne hallgassák meg [a vádakat]. Amikor jótállás vagy kölcsön ügyében vádindítás vagy kereset történne, [előbb] a kádi jegyzőkönyvére vagy döntésére tekintsenek: ha e kettőből egy sem lenne, akkor nehogy hamis tanú kiállításával próbálják az igazságot megmásítani vagy hamis ítéletet hozni. A király országának bírói se hallgassák meg az [ügyet] addig, amíg arról nincs [biztos] ismeretük.

A sziliztrai és akkermani szandzsákbégek, a kikötők emineji és vámszedői jól védett birodalmam szolgálai és a két fél kereskedőin kívül senkit se engedjenek a Don-folyó felől (*Turla suyundan*) Lengyelországba. S ha bármelyik rész felől jövőknél foglyokat találnának, azokat vegyék el tőlük, s küldjék őket vissza.

Amikor a pásztorok Lengyelországba átkelnek, az ország bírójának magukat és juhaikat jelentsék be, ne érkezzenek titokban. Fizessék ki a legeltetési illetéket. A pásztorok, ha bejelentkeztek, s a birkából mégis elveszne, az ország bírójától követeljék azokat.

A jövő-menő [kereskedők]⁸⁹ (igás)lovaikat (*bargir*) postaszolgálatra ne vegyék igénybe, s hadjárat esetén a janicsárok ne vegyék el a (hátas) lovaikat (*at*).

A moldvai vajdák⁹⁰ a korábbi királyokkal amilyen módon jó⁹¹ viszonyt alakítottak ki, úgy legyen az a nevezett királlyal is. Semmi olyan ne történjen, ami megsértené a két fél közötti barátság feltételeit. A két fél kereskedőinek adója és vámja ne növekedjék. Amikor a király keze alatt élő örmény és más nem muzulmán kereskedők Moldva vilájetjébe vagy jól védett birodalmam más részébe kereskedelmi szándékkal jönnek, ne elhagyott, üres [földeken] és titkos utakon érkezzenek, hanem a kereskedők által már régtől fogva használt egyenes és nyilvános utakon. Ha valakinek a vagyoniát [mégis] kár érne vagy életét veszélyeztetnék, a károkozótak kerítsék kézre, és járjanak el velük szemben. Amíg az érkező kereskedők becsületesen kereskednek, senki se háborgassa őket. A régi törvény szerint vegyék a vámot tőlük, s más személy adósága miatt a kereskedőket ne fogják le. A csauszok, szpáhik és janicsárok a lengyel alattvalók igáslovaikat útközben ne vegyék el.

Ha a király kereskedői jól védett birodalmamban a saját alattvalói közül fogságra jutottakat pénzzel ki akarják váltani és meg akarják szabadítani, a kádik ne akadályozzák őket ebben. Néhányukat, akiknek már kifizették a váltságdíját s szabadák lettek, ne ragadják ki ismét a kereskedők kezéből és ne fogják el őket. Azonban azokat, akik már muzulmánokká lettek, ne kérjék a király részéről. Néhányuknak, akik nem lettek muzulmánna, az uruk [bizonyos] évnvi [határidőt] adott, aminek lejártakor szabadák lettek. Bár menedéklevelük is volt, de azt mondván, hogy „muzulmán lett” mégis akadályozták [a távozásukat]. Aki-nek nem bizonyos a muzulmánna válása, azt ne akadályozzák [a távozásban].

A jól védett Burszában a lengyelektől több adót és vámot ne kérjenek, a régi törvény szerint szedjék azokat.

A nevezett király tényleges birtokában lévő vilájetjei, és ezután Moszkvától és más keresztény országtól elfoglalandó helyek ellen a magas fenségem részéről támadás ne induljon, mindezek az ő trónja birtokában és uralma alatt maradjanak.

Esküszöm a magasságos Allah fenségére, az isteni küldöttek menedékének számító özsentségének (Mohamednek) és az összes prófétáknak szent lelkére, hogy szerencsés éle-

⁸⁹ Kołodziejczyk kiegészítése. Kołodziejczyk 2000. 273.

⁹⁰ Kołodziejczyk a gospodar szót használta a fordításban a vaivode helyett. Kołodziejczyk 2000. 273.

⁹¹ Kołodziejczyknél téves olvasat: ilk (első) helyette helyesen: iyilik (jó, jóság), (Kołodziejczyk 2000. 273): fordítása: „... should be kept in the same way as they have been with the former kings.”

tem teljes időtartalmában ezen boldogsággal összekötött nagyúri szerződéslevelemben leírt feltételeket figyelembe veszem. Mindaddig, amíg a nevezett király részéről a szerződéssel és biztonsággal szemben semmi sem nyilvánul meg, addig a boldogságos fenségemtől sem történik semmi, ami a békével, biztonsággal és megállapodással ellentétes lenne.

Íródott 985. év Ğemāzī'ü l-evvel hónap elsején, (1577. 07. 17.) a magas szultánság székhelyén, a szerencsétlenségtől jól védett Konstantinápolyban.

6.

III. Murád szultán nagyúri megerősítő irata (*berāt-i hümayün*)

II. Mihnea (Turcitul) havasalföldi vajda számára

993. Ramažān 22. / 1585. 09. 17. vagy 994. Ramažān 22-én / 1586. 09. 06.

BOA, İstanbul Maliyeden Müdevver defteri 17932. 11–12.

Román fordítása: Maxim, Mihai: *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice*. București, 1974. doc. 14. 62–68.

Kiadás: Maxim, Mihai: *Sur la question des 'ahidnāme octroyés par les sultans Ottomans aux princes de la Moldavie et la Valachie*. Transylvanian Review/Vol. III, no. 1 Spring, 1994. 10–12. (Francia fordítással)

Nagyúri okmánnyal (*bā haṭṭ-i hümayün*)

A nagyúri kézjel (*nišān*) [parancsa] a következő: Téged, a Havasalföld vajdájaként elhunyt Alexandrunak a fiát, Mihnea vajdát (*Mihne voyvoda*), aki már korább is Havasalföld vajdája voltál, megnövekedett kegyelmemben részesítettelek, melynek következtében 993. Rebi'ü l-evvel 28. napján a havasalföldi vajdaságot ismét neked adtam, s kineveztelek hetvenszer 100 ezer akce [adó fizetésének kötelezettségével]. Kiadtam ezt a nagyúri kinevező iratot (*berāt-i hümayün*) és megparancsoltam, hogy ezután⁹² a parancsom értelmében említett vilájet vajdája légy. Ha magas székhelyemnél hódolatra és szolgálattételre⁹³ lenne szükség, a birodalom lényegének megfelelően, az ország védelmében és megóvásában, a rájak békéje és biztonsága érdekében sokféleképpen fáradozz és figyelmesen szolgálj, s az említett vilájet adóját évről évre hiánytalanul, teljes mértékben és megfelelő minőségben,⁹⁴ időben küldjed be. Igyekezz, hagyd fel a hanyagsággal. Ezenkívül azokat a dolgokat, amelyeket régtől fogva a szokás szerint adni szoktatok, hiánytalanul és időben fizess be, és azt is add meg a nagyvezíreimnek, a ruméliai beglerbégeknek, s az állam egyéb nagyjainak, ami a régi szokás szerint mindezeknek [jár]. Mivel az említett vilájet a győzelmes jelű szabvány⁹⁵ által elfoglalt ország, fontos, hogy megvédelmezzük. A rájai pedig az adófizetőim. Nem lehetséges, hogy valakit kár vagy veszteség érjen. Amilyenek az említett vilájet régi szokásai, oly módon járj el.⁹⁶ Ennek megfelelően eljárva a rájakat semmilyen kár és veszteség ne érje. Az említett vilájet urai (*begleri*), logofetjei, bojárjai (*bolārları*), kenézleri nevezett (szakadás a szövegben) nemes parancsom értelmében vajdájuknak ismerjék el, nemes fermánom alapján a megfelelő ügyekben lojálisak legyenek, s az említett vajda pedig (...) ⁹⁷ a magas székhelyemtől kibocsátott fenséges parancsaim iránt figyelmet fordítson. Az aktuális évre

⁹² Maxim olvasatában hibásan beydü l-yevm áll a ba'dü l-yevm helyett.

⁹³ Maxim olvasatában ida-i hizmet áll a edā-i hizmet helyett.

⁹⁴ Maximnál hibásan kälim helyett kāmīl áll.

⁹⁵ Maximnál hibásan ŧemŧirimüz tehiz te'sirimüzile helyesen ŧemŧir-i zafer-te'sirimüzle.

⁹⁶ Maximnál hibásan ve ise anugele amel olunub helyett ne ise anuñla 'amel eyleyüb.

⁹⁷ Maximnál hükümlerin (parancsait) szerepel, de az általa közölt fakszimile szerint ez nehezen látható be.

vonatkozó dolgokat, amelyeket a magas kincstáram, nagyvezíreim, a ruméliai beglerbég és más előkelők számára adni szoktak, késlekedés nélkül, hiánytalanul add meg. Barátom barátja, az ellenségem ellensége légy. A magas székhelyemtől küldött nemes parancsaimat kövesd,⁹⁸ tökéletes őszinteséget mutass. A havasalföldi vilájetbe érkező, s gazdálkodást (*renğberlik*) folytatók holmiját és életét semmilyen esetben se⁹⁹ érje kár és veszteség. Biztonságban¹⁰⁰ és részvétben részesüljenek, ne bántsák őket, hanem tökéletes békében és biztonságban maradjanak. Sem az erős nagyvezíreim, beglerbégeim, bégeim és a boldogságos portám szolgálói, sem senki más soha ne támadjon a havasalföldi vilájet, annak urai (bégei), logofetei, bojárjai, kenézei és rájái, fiai és lányai,¹⁰¹ [s azok] állatai,¹⁰² tulajdonai és egyéb holmijai ellen, senki ne tegyen kárt és okozzon veszteséget nekik. Jól védett birodalmamból jövő ráják és kereskedők, miután Havasalföldre megérkeznek, [ha ott] elhunynának, a hagyatékot az örökösiknek adják oda, ha megtalálják őket. Arról a hagyatékról,¹⁰³ amelynek nem találják az örököszeit, a nevezett vajda személyesen¹⁰⁴ készítsen deftrert, s bármi is legyen az, megbízható emberén keresztül küldje be a magas székhelyemre. Így tudják!

7.

II. Oszmán szultán nagyúri megerősítő irata (*berāt-i hümayün*) Alexandru Iliaş moldvai vajdának

1620/21

Kiadás: Feridün, Ahmed Beg, *Meğmū'a-i münşe'atü s-selāfin*. II. İstanbul. 1275² (1858–59) 488–489.

Moldva bégjének ajándékozott nemes megerősítő irat (*berāt-i šerif*) másolata.

Mivel a nagylelkű és a mindennapi kenyeret adó Mindenható őszentsége jóvoltából – aki minden dolgok kiindulópontja, a legdicsőbb és leghatalmasabb, az állandóság és jótétemények összessége, a mindenekfelett kegyes és megbocsátó, aki nem ölt testi formát – és akinek legnagyobb kegyelme által dicsőséges magas trónusom és boldogságos portám az emberiség mindennapi kenyerének osztóhelye, s az eget ostromló boldogságos küszöböm a fenséges uralkodók közösségének menedékhelye lett, ezért kétségtelen, hogy a fenséges sahi köszönetnyilvánítás számomra, mint a dicséretre méltó padisahi méltóság számára elengedhetetlen és kötelező; s azért, hogy a megszakítás nélküli isteni [áldásokért] és a végtelen isteni jótétemények méltó módon köszönetet nyilvánítsak, a szükséges módon dicsőítenem kell [Őt].

Ennek megfelelően, akik a magas oszlopokon nyugvó küszöböm iránt tiszta szívvel alázatosak, őszinték, s dicső szolgálatomban a ragyogó jellemű emberek példaképei, azok előtt kegyelmem és jóindulatom kapui mindig nyitva és szabadon állnak, s állandóan kész vagyok, hogy a tőlem elvárt jóindulatban részesítsem őket. Legyenek megelégedettek azzal, hogy óhajaik és kívánságaik teljesülnek!

⁹⁸ Maximnál tévesen iznal az iqbāl helyett.

⁹⁹ Maximnál tévesen veğh-i afet alucak a veğhen min el-vüğüh helyett.

¹⁰⁰ Maximnál tévesen inğide az emniyet helyett.

¹⁰¹ Maxim tévesen itt is kinazları-t olvasott a qızları helyett.

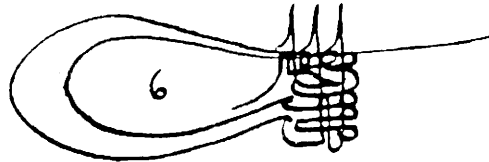
¹⁰² Maxim nem olvasta, eredetiben tavarlarına.

¹⁰³ Maxim kihagyta: muğālefetini.

¹⁰⁴ Maxim kihagyta: bi-ž-zāt kendüsi.

Ennek megfelelően, mivel a moldvai vajda, Gaspar Grațiani vajda (*Gašpār voyvoda*) néhány esetben nem megfelelően viselkedett és tevékenykedett, a leváltása szükségessé vált. A havasalföldi vajda azonban, aki magas portám iránt hűségesen szolgál, s aki a császári, szerencsés előjelű fenséges tugra (*tevqir*) hordozója és az uralkodói örömet okozó barátságos szavú okmány (*yarlıg*) vivője, a messiási nép előkelőinek példaképe, a jézusi közösség nagyjainak előkelője, Alexandru Iliaş vajda (*Aleksānдр voyvoda*), érjen jó véget, aki azon kívül, hogy alkalmas, bátor és jó származású nemes ember, amikor korábban havasalföldi vajda volt, az országot és a vilájetet megvédte és megőrizte. Mivel a lakosságot és az adófizető népet szükséges módon megvédte, ezért a vilájet lakossága köszönettel és megelégedéssel volt iránta. Ugyanakkor nagyúri szolgálatom teljesítésékor minden esetben őszintén bízhattam és reménykedhettem az erejében, s magas héroszi figyelmemre méltónak és érdemesnek mutatkozott. Mindezekért megnövekedett sahi kegyelmemben és iránta mutatott császári vonzalmam kedvezményeiben részesítettem, s a Moldva vajdaságára ezennel (...) év (...) ¹⁰⁵ napjától – azzal a feltétellel, hogy a nevezett vilájet számára meghatározott ötvenhatszor százezer akcse (5,6 millió akcse) adóját évről évre magas építész portámra beküldi, a boldogsággal összekötött nagyúri kéjgyemyen (*haft-i hümayün*) keresztül kegyelmesen kineveztem. S mivel a nemes parancsom kiadását alázatosan kérte, s könyörgött, ezért az örömeire szolgáló kinevező iratot (*berāt-i meserret-meşhün*) kiadtam és megparancsoltam, hogy ezután a boldogságjelű fermánom értelmében a nevezett az említett vilájet vajdája legyen. Az alapján, hogy a korábbi vajdák a boldogságos portám iránt tökéletes hódolattal és szép ragaszkodásukkal szolgáltak, fáradozzon ő is, hogy engedelmen és alázatosságán keresztül az ország védelmét és megővését, s az alattvalók ügyeinek jóindulatú kezelését biztosítsa. [Az adót] évről évre időben és hiánytalanul a régi szokás szerint fizesse be. Ezenkívül a régtől adott dolgokat (ajándékokat) és a nagyvezíreimnek a ruméliai beglerbégeknek, s az állam egyéb nagyjainak adni szokott [összegeket] halasztás nélkül, időben juttassa el, s azt mindegyiknek hiánytalanul fizesse ki. Nemes engedelmemet nem adom az olyan újabban bevezetett (helytelen) újításhoz, amely a nevezett vilájetben az adófizető rájak közül bárkinek kárt és veszteséget okozhat. Tehát azokban a boldog napokban, amikor méltányosságomat kimutatom irántuk, tevékenykedjenek és dolgozzanak ők is békében és biztonságban, nyugalomban és háborítatlanul. Az említett vilájet bojárjai és más előkelők, az összes kicsik és nagyok a nevezett vajdájuknak ismerjék el, a felmerülő ügyekben hozzá forduljanak. A nemes parancsom ellenére és a nevezettel szemben ellenállást ne mutassanak. A nevezett vajda pedig a boldogságos küszöböntől kibocsátott azon nemes parancsomnak, miszerint a nagyúri kincstáram részére elküldeni szokott adót és a birodalmam vezíreinek küldeni szokott dolgokat időben és hiánytalanul befizeti, tökéletes hűsége alapján [tegyen eleget]. Barátomnak barátja, az ellenségemnek ellensége legyen. Jól védett birodalmam népéből a moldvai vilájetbe érkezők, s gazdálkodást (renğberlik) folytatók holmiját és életét kártétel és háborgatás ne érje, tökéletes békében és biztonságban legyenek. A Moldvában elhunyt kereskedők hagyatékát, ha örökösük ismert, annak adják át. Bármely olyan hagyatékot azonban, amelyeknek nincs örököse, a nevezett vajda személyesen foglalja defterbe, s megbízható emberén keresztül küldje be boldogságos küszöbömre. Nagyvezéreim, magas állású beglerbégeim, s boldogságos portám szolgálattevői és mások közül senki se támadjon a moldvai vilájet, annak bojárjai, logofetei, kenézei és rájái, fiai és lányai, állatai és egyéb birtokai és tulajdonai ellen, s ne okozzon nekik veszteséget. Azokat, akik parancsom ellen tesznek, a nevezett vajda jelentse, hogy az arra érdemesek, akik rászolgálnak, megkapják büntetésüket. Így tudják, a nemes kézjelnek adjanak hitelt.

¹⁰⁵ Eredetiben is üres.

نشانه ما چون کسی لودرند همه لاله خورده است

بند از لب کی بند و بعلایه باز سبلیق لب و لب

لذعن و شملغی و نفعوم و بویعوم از کول و از اینانده

اولان بازرگانان کله در لونه و کول و لینه بانو لوه

خلفه معامه و بیایه لوه و بازرگانان این کلام

و کلام بنوم بکار من و سبب بار و من فقور من

بیم بریس بو اول جانده و با سنده و مانده ضر و زبان کتور

والله حکوم و کلفن این و بیجه عفتور این کلام لاله لاله

قول کوندر بر عظیم بنده اعلا من عظم لاله من کلام لاله لاله

Handwritten signature or notes in the right margin.

AZ I. MELLÉKLET FAKSZIMILÉJE

PAPP, SÁNDOR

Christian vassals at the north-western borders of the Ottoman Empire

The different regions of the Ottoman Empire employed different administrative mechanisms. Besides the *sancak-vilayet* system, regarded as classic, there were vassal states along the frontiers of the empire. Although different from one another, they all had one common strait in that they had their own domestic self-governments. The paper discusses primarily the political relations of Moldva and Wallachia, the two Rumanian voivodates. Rumania today has three great historical regions: Moldva (Bogdan) and Wallachia (Eflak) are mostly populated by Rumanians of Orthodox religion. Transylvania (Erdel), on the other hand, was part of the Hungarian Kingdom throughout the Middle Ages, its political elite consisting of the three political nations of the Seklers, Hungarians and Saxons, its established religions being Catholicism, Lutheranism, Calvinism, and Unitarianism. Rumanians were present, naturally, in that country, too, but they could play a political role only after being integrated into the above groups. From this it follows that the present paper analyses mostly the relations at the Porte of the two Rumanian voivodates, and Transylvania is mentioned occasionally only, as an example.

I am trying to find out what the relationships were like between the Ottoman Empire and the two Rumanian voivodates. The question has abundant Rumanian literature. Recent studies rely mostly on the diplomatic sources of Turkish archives. It is a question of great importance for Rumanian historiography to find out on what level of subjection the Rumanian states stood. It is possible to 'measure' this by establishing whether the voivodes of Moldva and Wallachia had so called '*ahdnâme*', letters of contract signed by the Sultan. In so far as it can be shown that the Sultans provided the voivodes with '*ahdnâmes*' during the confirmations, the relationships were not only of subjection, but contained a measure of co-ordination. We must remember that the Ottoman Empire, when putting its commercial and peace treaties with the Western world into writing, used the '*ahdnâme*', which is known in western languages as *capitulation*. In short, if the Rumanian voivodes had '*ahdnâme (capitulation)*' at the time of the confirmation, it would mean that their legal relations with the Porte were similar to the Turkish connections of the western states. The eminent Rumanian historian, Ciurescu showed in 1901 that the Sultan's *capitulations* published several times in French and regarded from the 18th century for nearly two hundred years as the contract letters of the Rumanian voivodates, were forgeries. We know a peace treaty from the late 15th century, which contains the word '*ahdnâme*' as the self-referential term for the document. A comparison of this important document to the texts of contemporary European treaties revealed that whereas the Ottoman *capitulations* given to western states were contracts between equal parties, this document contains a peace treaty that is about taxpaying and subjection only. While the self-referential name of the document may be identical with the peace and commercial treaties concluded with European monarchs, its content rules out any possibility of its being regarded as their equivalent. However, it can be established – and Rumanian historians have been diligently researching the Ottoman and Bizantine chronicles in that respect – that the confirmations and peace treaties of the voivodes in the 15th century, even if produced to express vassal relationship to the Porte, were formally '*ahdnâmes*' indeed.

Unfortunately, no '*ahdnâme*' texts have been found since the 16th century. Although the name of this type of document occurs occasionally in connection with the appointments of voivodes in Moldva and Wallachia, it would seem that those documents were not '*ahdnâmes*'. The voivodates had a significant degree of internal autonomy from the 16th century to the end of the Ottoman rule, but the voivodes were appointed in a form used in

the case of the Turkish officials of the empire. The symbol of investiture was the flag (*sancak*), the charter of investiture the *berât*. This, however, was to some extent similar to the *capitulation* of European countries because the Rumanian voivodes were Christian vassals of the Sultans, and the religious (*şeriat*) law of the Islamic empire did not apply to them.

Having compared the investiture mechanisms of the voivodes of Moldva and Wallachia to the confirmations of the ruling princes of Transylvania, I have found many similarities. Rumanian historiography does not describe in detail the process of the investiture of the voivodes of Moldva and Wallachia, which differs in the 16th century from that of the Transylvanian only in that in the latter after the confirmation by the Sultan's letter of order (*hüküm-i hümayun*) and the presentation of the flag (*sancak*), the *berât*, the final letter of investiture was written, and after it was handed over, the Sultan's *'ahdnâme* was also written, in accordance with the conditions submitted by the Transylvanian envoys. After the flag and the Sultan's letter of confirmation (*nâme-i hümayun*) had been handed over, either both the *berât* and the *'ahdnâme* were written, or, in some cases, a charter was made at the Ottoman chancery, which contained the characteristics of both document types.

At the end of the paper I print six charters translated from Turkish into Hungarian. Intending to be as thorough as possible, I print, with one exception, all the documents regarded as basic for the issue by Rumanian specialists. These include a commercial and a peace treaty from the 16th century, and two letters of confirmation (*berât*), as well as two Sultan's orders from the 16th century, sent, like in the case of Transylvania, to appoint voivodes. As a parallel, I also print a Polish-Turkish peace treaty (*'ahdnâme*) from 1577, to exemplify the texts of the Ottoman treaties with European countries.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A „szináni ajánlat”¹

(Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban)

A 16. században hatalma zenitjén álló Oszmán Birodalom hódítási mechanizmusának általános törvényszerűségei, ezen belül magyarországi expanziójának módjai, módszerei régóta foglalkoztatják a kutatókat. Két fő hipotézis született a magyar történeti kutatásban.² Az egyik modell szerint a Porta nem akarta eleve meghódítani Magyarországot, hanem vazallus- vagy ütközőállamot akart létesíteni és csak kényszerből, a Habsburg előrenyomulás megakadályozása miatt annektálta Magyarország középső részeit (budai és temesvári vilájetek), de az ország keleti felében fenntartotta az erdélyi hűbéres államot és időről időre feltűnt más területekkel kapcsolatban is a vazallitás lehetősége. E koncepció a korábbi időszakra vonatkozóan a „szulejmáni ajánlat” elnevezést kapta.³ A későbbi korszakokra vonatkozóan felbukkant a kutatásban a jelen írásban is szereplő „szináni ajánlat”,⁴ valamint a „Köprülü-terv”⁵ fogalma. A másik modell szerint a Porta nem elégedett meg a Magyar Királyság behódoltatásával, hanem végső célja a teljes bekebelezés volt. E felfogás a Porta részéről tudatos, szakaszos hódítási politikát tételezett fel. A Balkánon érvényesülő két lépcsős (hűbéres állam, bekebelezés) hódítás hipotézisére építve a magyar történeti kutatás négy fázisra tagolódó oszmán expanziót tételezett fel Magyarországon.⁶ Eszerint az oszmánok előbb hosszú ideig tartó betörésekkel örölték fel a magyar védelmi erőt, majd döntő csatában leverték (Mohács), vazallussá tették (1526–1540), végül pedig annektálták az országot (Buda 1541-es megszállása).⁷

Bár e két modell egyaránt tartalmaz valós elemeket, a fő problémát abban látom, hogy mindkét hipotézis kizárólagosságra törekedve a Porta végső célját egy vazallus vagy egy annektált Magyarországból jelöli meg. Úgy vélem, hogy az oszmán vezetés hódításai során

¹ A fenti tanulmány az 1999. november 4-én, a Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett, a Szegedi Akadémiai Bizottság Magyar Történeti Munkabizottsága felolvasó ülésén tartott „A szináni ajánlat” problémái 1593–1595-ben című előadásomra épül, annak bővített, átdolgozott változata.

² A két modellre összefoglalóan vö. Tóth Sándor László: Megjegyzések a „szulejmáni ajánlathoz”. (A török Porta magyarországi politikája, 1526–1529.) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (a továbbiakban: AUSz), Tom. LXXXVI. Szeged, 1988. (a továbbiakban: Tóth 1988.) 31–32.; Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Fodor 1991.) 16–22.

³ A szulejmáni ajánlatra vö. Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Perjés 1979.) 80–81, 122–124.; Perjés Géza: Seregszemle, hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 49–73.

⁴ A szináni ajánlatra vö. Tóth Sándor László: Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben. Hadtörténelmi Közlemények, (a továbbiakban: HK) 1982. (a továbbiakban: Tóth 1982.) 159–174.

⁵ A Köprülü-tervre vö. R. Várkonyi Ágnes: A királyi Magyarország. Budapest, 1999. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1999.) 108–109.

⁶ A két lépcsős hódítási modellre vö. Inalcik, H.: Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica 1954. 104–129.

⁷ A négy fázisra vö. Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. HK XX (1973) 410.; Szakály Ferenc: Vesztőhely az út porában. Budapest, é. n. (1986) 114–115.

a mindenkori katonai, politikai lehetőségekhez alkalmazkodva tette vazallussá vagy hódította meg teljesen az adott területet, országot, és nem követett egy merev elméletet vagy gyakorlatot.⁸ Így Magyarországon előbb a vazallitással próbálkozott Szulejmán szultán, II. Lajost szemelte ki hűbéres uralkodónak, majd I. (Szapolyai) Jánost ismerte el vazallus királynak szerződésével (1528. február), trónra ültetési szertartással be is iktatta (1529. szeptember, Buda), s több hadjáratral (1529, 1532) is támogatta a Habsburg-ellenkirállyal, I. Ferdinánddal szemben. Szapolyai János halála után bizonytalanná vált a helyzet, Ferdinánd fegyverrel próbált érvényt szerezni az 1538-ban kötött váradi szerződésnek, Magyarországot birtokba óhajtotta venni és támadást indított Buda ellen (1540, 1541). Szulejmán érzékelte az ország megosztottságát és János utóda, a csecsemő János Zsigmond bizonytalan helyzetét, ezért újabb hadjáratot vezetett Magyarországra. Ferdinánd Budát támadó serege vereséget szenvedett már a szultáni főereg megérkezése előtt a János-párt csapataitól és a török előhadtól (1541. augusztus 21–22.). Az óbudai dívánon (augusztus 29. – szeptember 4.) Szulejmán új rendezést valósított meg.⁹ Tekintettel János Zsigmond kiskorúságára, a magyar belviszályra, Ferdinánd állandósuló támadásaira és Magyarországot nagy távolságára, megszállta Budát és vilájtette tette. Az annexió mellett fenntartotta a vazallus megoldást is, hiszen János Zsigmondot anyjával és gyámjaival együtt Erdélybe küldte, amelyet adófizetés fejében, szandzsákként neki adott. Erdélyen kívül Petrovics Péter a temesi vidéket, Fráter György pedig a Tiszántúlt (saját birtokait) kapta meg szandzsákként. A három „virtuális-jogi szandzsák” lényegében egyesülve alkotta a hűbéres „keleti magyar királyságot”, az I. Miksával kötött 1570-es speyeri szerződés után az Erdélyi Fejedelemséget. Az 1541-es szulejmáni rendezés jelentőségét abban látom, hogy a realitásokhoz igazodva a szultán mindkét hódítási formát, az annexiót és a vazallitást egyaránt alkalmazta.¹⁰

A jelen tanulmányban a tizenöt éves háborúban (1593–1606) érvényesülő oszmán expanziós módszereket, azok közül is elsősorban a vazallitással kapcsolatos portai elképzeléseket elemzem részletesen. A délvidéki, horvátországi-szlavóniai háborús gócpontban történt összecitkőzések, főleg a sziszeki vereség (1593. június 22.) ürügyén kibombantott háború kezdetén az oszmán vezetés által megfogalmazott háborús célok, tervek egyaránt számoltak a fegyveres hódítás (annexió) és az „önkéntes” behódolás (vazallitás) lehetőségeivel. Az utóbbi esetében a „szulejmáni ajánlat” elnevezés analógiájára alkalmaztam a „szináni ajánlat” terminusát.¹¹ Szembetűnő lehet, hogy nem az uralkodó III. Murád neve szerepel a behódolással kapcsolatban egyes magyar előkelőknek tett ajánlatban, hanem az 1593. január végén nagyvezírré tett, a július 4-i isztambuli dívánon a Rudolf császár elleni háború mellett érvelő, a szultán által fővezérré (szerdár) kinevezett Kodzsa Szinán pasáé. Az ambiciózus Szinán nagyvezír nevének használata azért helytálló, mert sokkal inkább az ő elképzelései érvényesültek a humanista Baranyai Decsi által „szináni”-nak nevezett háború kezdetén, mint a gyenge, befolyásolható III. Murád szultáné.¹² Szinán pasa több szempontból az ekkor már szinte szentként tisztelt, példaként emlegetett Szulejmán szul-

⁸ Erre vö. Tóth 1988. 38–39.

⁹ Az 1526 utáni török politikára lásd Matuz, J.: Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die annexion Ungarns. Ungarn-Jahrbuch 1974–1975. (a továbbiakban: Matúz 1974–1975); Tóth 1988. 31–39.

¹⁰ A szulejmáni rendezés fogalmára vö. Tóth, AUSz 1988. 38.; részletes elemzésére vö. Fodor 1991. 68–119.

¹¹ Korábban Szinán terveként említettem, vö. Tóth Sándor László: Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593–1606. AUSz Tom. LXIX. Szeged, 1981. (a továbbiakban: Tóth 1981.) 29.; a „szináni ajánlat” kifejezésre vö. Tóth 1982. 170.; vö. még e terminusra Lele József: Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta. Aetas, 1991/3–4. (a továbbiakban: Lele 1991.) 108–109.

¹² A szináni háborút (bellum Sinanici) Szinán-féle háborúnak fordította Kulcsár Péter, vö. Baranyai Decsi magyar törtéijája (1592–1598). Budapest, 1982. (a továbbiakban: Baranyai Decsi) 30.

tán nyomdokaiba lépett, az ő politikáját követte nemcsak hadjárataival, hanem a vazallitást is felkínáló politikájával.¹³ Szinánt az ún. háborús párt vagy frakció fő exponensének szólták minősíteni, amely nem egészen pontos meghatározás.¹⁴ Az alapvetően expanzív Oszmán Birodalom esetében a „háborús párt” vagy „békepárt” elnevezések azért megtevéstzőek, mert legfeljebb csak egy adott helyzet – jelen esetben a Habsburg Birodalom ellen indított háború, s annak időpontja – megítélésére vonatkoztathatóak, s az ellentétek inkább belpolitikai–hatalmi jellegűek a frakciók között.¹⁵ A harcias Szinán gyakori fenyegetőzései, hadvezéri ambíciói ellenére a politikai megoldásoktól sem zárkózott el, hiszen korábbi nagyvezírsége (1589–1591) idején nemcsak a perzsákkal kötötték meg a hosszú háborút lezáró isztambuli békét (1590. március), hanem meghosszabbították a fegyverszünetet a lengyelekkel, és újabb nyolc évre a Habsburg Birodalommal is (1590. november).¹⁶ 1593-ban fenyegetőzései, február 7-i „ultimátuma” ellenére sem nyúlt rögtön a háború eszközéhez, bizonyos feltételek esetén (két évi adó beküldése, fogoly bégek elengedése) hajlandónak mutatkozott a béke fenntartására.¹⁷ Haszán boszniai pasa katasztrofális sziszteki vereségét békeszegésnek, „casus belli”-nek minősítve a július 4-i isztambuli haditanácson egyértelműen a háború mellett foglalt állást,¹⁸ de a fegyveres hódítás mellett fenntartotta a „békés behódolás” lehetőségét is.

Az alábbiakban Szinán 1593. évi célkitűzéseit elemzem mind a hódítással, mind pedig a hódoltatással kapcsolatban. E tervek kapcsán utalnunk kell arra, hogy a Porta háborús céljaira vonatkozó oszmán és keresztény tudósítások hitelét, forrásértékét illetően megfogalmazódott bizonyos általános kétely a történeti kutatásban. Eszerint a Porta igyekezett megtéveszteni ellenfelét, ráijeszteni, azaz a kiszivárogtatott haditerv propagandának is tekinthető. A megtévesztés, a színlelés (*müudara*) valóban szerves része volt az oszmán külpolitikának, diplomáciának.¹⁹ Ennek ellenére úgy vélem, hogy nem indokolt a szkepszis, ha több, egymástól független forrásban lényegében ugyanaz a török hadicél szerepel. Más dolog persze, hogy mennyire reális és megvalósítható a kitűzött cél, az adott terület elfoglalása vagy éppen behódoltatása.

Először a kétségkívül tervbe vett fegyveres foglalásról, hódításról kell szólni. Szinán nagyvezír először a Királyi (Habsburg) Magyarországot akarta megszerezni. Már az 1593. évi hadjárat megindulása előtt, július 24-én kijelentette Barton angol követnek, hogy csak akkor hajlandó békét kötni a „bécsi” királlyal, ha az lemond magyarországi birtokairól,

¹³ Vö. Tóth Sándor László: A szulejmáni „ideálkép” formálódása a 15 éves háború időszakában. AUSz Tom. XCII. Szeged, 1991. 54–55., 57.

¹⁴ Szinánra, mint a háborús párt vezérére lásd Kortepeter, C. M.: Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus. New York, 1972. (a továbbiakban: Kortepeter) 217.; Nagy László: Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Nagy) 154.; Tóth 1982. 164.; Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 60.; Szinán árnyaltabb jellemzésére vö. Braudel, F.: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. (Transl. by Reynolds, S.) II. New York, 1976. 1198–1199.

¹⁵ A háború- és a békepárt fogalmak megkérdőjelezésére vö. Tóth Sándor László: A Porta és a tizenöt éves háború kitörése. AUSz Tom. CIII. Szeged, 1996. (a továbbiakban: Tóth 1996.) 104., 110.

¹⁶ Vö. Tóth 1996. 105.

¹⁷ Az 1593. február 7-i ultimátum szövegét közölte Gömörö Gusztáv: Szinán pasa levele Rudolf császárhoz. HK 1894. 393–395.

¹⁸ A július 4-i divánra és Szinán álláspontjára vö. Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Tóth 2000.) 81–83.

¹⁹ Az oszmán haditervekkel kapcsolatos kételyre vö. Tóth 1981. 27.; a müudara elvére vö. például Matúz József: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990. 70.

különbösen hiába ajánl fel az akár harminc adót.²⁰ Hadjárata kezdetén, Drinápolyból Nádasdy Ferenchez írt augusztus 9-i levelében Szinán figyelmeztette a főurat: „azt pedig ne gondoljad, hogy én addig Bécshez nyúljak, míg Magyar és Horvátországban egy palánk marad.”²¹ Ugyanezt a gondolatot visszahangozta Haszán temesvári pasa ecsedi Báthori Istvánhoz intézett szeptember 4-i levelében is: „Nagyságod pedig ne gondolja, hogy míg Magyarországon egy palánk tart, addig az Német birodalomhoz kezdjen az Nagyságos Vezér (ti. Szinán – T. S. L.), hanem mindeneget fegyver alá akar hajtani, és mindeneget tűzzel, vassal meg akar emészteni, és annak utána kezdi meg az Német birodalomban való erősségeket is hajtani az hatalmas császár népe és fegyvere alá.”²² A temesvári pasa szinte ugyanezzel fenyegette Dobó Ferencet is szintén szeptember 4-én kelt levelében is: „semmiképpen az nagyságos vezérbasa a német birodalomhoz addig nem kezd, míg Magyarországon egy palánk marad.”²³ E levelekből is kitűnik, hogy Szinán nagyvezír az egész Királyi Magyarország megszerzésére törekedett a hódítás és a hódoltatás egyaránt alkalmazott eszközeivel. Egy szeptemberi jelentés szerint az eszéki haditanácson úgy döntöttek, hogy az egész tartományt eltörlik és a Magyar Királyságot császáruk, azaz a szultán hatalmába kerítik.²⁴ A Királyi Magyarország meghódítását a nagyvezír többféle módon képzelte el. Az egyikre már a Bartonnal folytatott audiencia alkalmával is utalt; Rudolf császárnak le kell mondania Magyarországról. Ezt tükrözi közvetve Pálffy Miklós 1594. februári levele Szinán nagyvezír fiához, Mehmed pasához. Eszerint „hogy ha a mi kegyelmes urunknak (ti. Rudolf császárnak – T. S. L.) igazán kedve legyen a békességre, először illik, hogy a magyaroktól kezét elvonja.”²⁵ Még egy évvel később, 1595 februárjában Szinán-paszáde Mehmed apja nevében olyan békeajánlatot tett, amely a 3 éves elmaradt adó beküldése mellett minden bizonnyal a legfontosabb feltételként azt szabta meg, hogy a császárnak „el kell vonnia kezét a magyaroktól”.²⁶ A császári lemondás mellett a Királyi Magyarország főurait is megkörnyékezték a törökök, őket behódolásra biztatták. Ez a későbbiekben elemzendő „szináni ajánlat” volt a másik lehetőség a Királyi Magyarország vagy inkább annak egy részének békés úton való megszerzésére. A lemondás vagy behódolás elmaradása esetén a nagyvezír fegyveres hódítással, pusztítással fenyegetőzött. A harmadik

²⁰ Vö. Mattheo Zane velencei követ 1593. VII. 24-i jelentése, lásd Brown, H. F. (Ed.): *Calendar of State Papers and manuscripts relating to English affairs, existing in the archives and collections of Venice, and in other libraries of Northern Italy.* vol. IX. 1592–1603. London, 1897. (a továbbiakban: CSP IX.) 84.

²¹ Szinán 1593. VIII. 9-i levele Nádasdyhoz, vö. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZKK) *Litterae Turcicae*, Fol. Hung. 934. 21'–22' (copia) – e forrást Kruppa Tamás bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt is köszönetet mondok.

²² Haszán beglerbég 1593. IX. 4-i levelét ecsedi Báthori Istvánhoz közölte téves keltezéssel (1594. IX. 4.). Veress, A.: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Românești.* vol. IV. (1593–1595) Bucuresti, 1932. (a továbbiakban: Veress 1932) 104–106.; e magyar nyelvű levél latin és német fordítására vö. Haus-Hof und Staatsarchiv, Hungarica, Allgemeine Akten, (a továbbiakban: HHStA Hungarica) Fasc. 124. fol. 52'–54'

²³ Haszán beglerbég Dobó Ferenchez írt 1593. IX. 4-i levelére vö. Veress Endre: *A tizenöt éves török hadjárat oklevéltára I–II.* Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, MS 436. (a továbbiakban: Veress, *Oklevéltár*) 13–14. (6. sz.); latin és német fordítására, változatára vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 56'–58'

²⁴ Az 1593. IX. 13-i jelentésre vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 90'^v – „universam hanc provinciam ...deleant, Regum Ungariae in potestatem Imperatoris eorum convertant”.

²⁵ Pálffy levelére vö. Jedlicska Pál: *Adatok Erdődy báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához 1552–1600.* Eger, 1897. (a továbbiakban: Jedlicska) 498–501. (No. 852a)

²⁶ Az 1595 februári török békeajánlatra vö. Ivanics, M.: *Friedensangebot oder kriegerische erpressung? (Briefwechsel des Kaisers Rudolfs II. mit dem Pascha von Ofen im Jahre 1595).* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 82 (1992) 183–199.

lehetőség tehát a Királyi Magyarország várainak elfoglalása. A hódoltató levelekben is utaltak a „Duna mellett való erősségek” bevételére. 1593 szeptemberében mindössze Veszprém, Palota és Tata elfoglalását tűzte ki a nagyvezír későn induló hadjárata céljául.²⁷ A fentiek alapján okkal állítható, hogy *Szinán nagyvezír minimális programja már 1593-ban is a Királyi Magyarország teljes meghódítása volt császári lemondás, magyar meghódolás és/vagy várak elfoglalása révén.*²⁸ E tervéhez a későbbiekben is ragaszkodott.

Szinán hódító tervei túlmutattak Magyarországon 1593-as hadjárata megindulásakor is. A háború kérdését eldöntő nevezetes július 4-i dívánon Szinán Rudolf császár elfogásáról is beszélt, amely nagyhangú ígéret magában rejtette Prága elfoglalását, ahol a Habsburg uralkodó 1578 óta lakott.²⁹ A nagyvezír július 24-én jelezte Barton angol követnek, hogy ez a háború nem fog megállni Magyarországon, hanem tovább terjed Bécsig, sőt ő addig nem nyugszik, míg le nem rombolta Róma falait.³⁰ Szinán augusztus 9-i, Nádasdyhoz írott levelében hangsúlyozta, hogy „útban vagyok, megyek az német királyra és országára.”³¹ A nagyvezír szeptemberben Eszéken már arról beszélt az erdélyi követnek, hogy a következő tavasszal megtámadja Bécsset és Prágát.³² Rákóczi Zsigmond október 2-i levelében azt is megírta Pálffy Miklósnak, hogy „a török már a felségnek residentijára aspirál.”³³ Gergely diák a Portáról írt levelében figyelmeztette Huszár Péter pápai főkapitányt, hogy vigyázzanak, mert Szinán pasa ezzel a hadjáratával Rómáig akar eljutni.³⁴ Bár a későn induló 1593. évi hadjárat során Szinán és fia, Mehmed ruméliai pasa csak Sziszeket, Veszprémet és Palotát tudták elfoglalni, a nagyvezír a következő két év során valóban tervezte nemcsak a fontos Győr és más „Duna-menti” erősségek elfoglalását, hanem a fenti forrásokban említett székhelyek meghódítását is. Bécs és Prága a Habsburg birodalom két fő központja volt, ezért szerepelhettek Szinán maximális programjában.³⁵ Az előbbi ekkor a Királyi Magyarország kormányzásáért és katonai védelméért felelős Habsburg főherceg (Ernő, illetve Mátyás), az utóbbi pedig 1578 óta Rudolf császárnak a székhelye volt. Róma lerombolásának vagy elfoglalásának gondolata azért merülhetett fel a nagyvezírben, mert egyrészt a kereszténység, a Keresztény Közösség (*res publica Christiana*) jelképes központjaként az iszlám egyik fő célpontjának számított már a Mohamednek tulajdonított hagyományban (*hadisz*) is, másrészt pedig VIII. Kelemen pápa (1592–1605) egy új kereszties hadjárat megszervezésén fáradozott éppen az Oszmán Birodalom ellen.³⁶ Buda elfoglalása után éppen ezek a fontos városok: *Bécs, Prága és Róma jelentették nemcsak a szináni maximális program, ha-*

²⁷ A három dunántúli vár elfoglalásának tervére vö. 1593 szeptemberi jelentés Rudolf császárhoz, HStA Hungarica Fasc. 125. fol. 2^r–3^v – „Ir intent vor andern ietzt auf Wesprim, Pallotha und Tothis gericht sei”; vö. még 1593. IX. 29-i jelentés, l. HStA Hungarica Fasc. 125. fol. 8^r–9^r – „Tottis, Pallata, und Wesprim belagern und einnahmen wolten”.

²⁸ Szinán minimális programjára vö. Tóth 1982. 168.; Tóth 2000. 130–131.

²⁹ Vö. Pecsevi tudósítását, Török történetírók III. (1566–1659). Fordította: Karácson Imre. Budapest, 1916. 203–204.

³⁰ Vö. Mattheo Zane 1593. IX. 24-i jelentése, CSP IX. 84.

³¹ Vö. OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21^r–22^r

³² Baranyai Decsi 101.

³³ Rákóczi Zsigmond 1593. X. 2-i levelének rövid magyar kivonatára Pálffyhoz vö. Jedlicska 485.; a teljes levél németül vö. HStA Hungarica Fasc. 125. fol. 23–26., 27–30.

³⁴ Gergely diák levelére lásd Hadtörténelmi Intézet Levéltára, Török kori Iratok Gyűjteménye 1593/13.

³⁵ Szinán maximális programjára lásd Tóth 1982. 168.; Tóth 2000. 130–131.

³⁶ A Róma elleni támadás értelmezésére általában vö. Tóth, HK 1982. 167.; a Mohamed prófétának tulajdonított hadiszra Róma lerombolásáról vö. Encyclopaedia of Islam. vol. II. Ed. Gibb, H. A. R. – Kramers, J. H. London, 1965. 127. (dar al-Islam címszó: írta Abel, A.); VIII. Kelemen törökellenes szervezőmunkájára lásd Kortepeter 133.; Vaughan, D. M.: Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350–1700. Liverpool, 1954. 182.

*nem az oszmán terjeszkedés következő nagy célpontjait, ún. kizil elmáit.*³⁷ Meg kell jegyezni, hogy az Isztambultól való nagy távolság miatt a központból induló oszmán hadjáratok hatósugara még elérhetett a magyar határokig, esetleg akár Bécsig is, de Prága és főleg Róma elfoglalása irreális tervnek tűnik.

Szinán nemcsak hódításra, új területek bekebelezésére gondolt, hanem számított arra is, hogy fenyegetései nyomán éppen a pusztítás és az annexió elkerülése érdekében vagy Rudolf császár mond le a Királyi Magyarországról, vagy pedig a magyar főurak hódolnak be a töröknek. A Királyi Magyarországról való teljes lemondás vagy behódolás esetében elvileg lehetséges lett volna az egész Habsburg országrész vazallus státusa. Lényegében ez tükröződik Pálffy Miklós már említett, 1594. februári levelében. A magyar főúr két lehetőséget említett: „azoknak (ti. a magyaroknak – T. S. L.) országát a kezükből kiveszik”, illetve „közöttök egy királyt választanak, hogy mint Erdélyország azok is a császár (ti. a szultán – T. S. L.) rabjai lesznek.”³⁸ E híradás alapján úgy tűnik, hogy a teljes lemondás vagy behódolás egyébként valószínűtlen esetében a Porta mérlegelte volna a teljes annexiót vagy az Erdélyhez hasonló magyar vazallus tartomány létesítését. Ugyancsak 1594. évi híradás szerint Báthori Zsigmondnak Szinán nagyvezír felajánlotta, hogy Magyarország királyává teszi.³⁹ Szamosközy István erdélyi történetíró arról tudósít, hogy 1595-ben a szultán azt ígérte Báthori Zsigmondnak, hogy „egész Magyarországot kezedben bocsátom és Budán székedben ültetlek.”⁴⁰ Utóbbi tudósítások esetében azzal is számolnunk kell, hogy a Porta megpróbálta visszatéríteni a töröktől elpártoló erdélyi fejedelmet, ezért ajánlotta fel neki Magyarországot hűbéres tartományként. Ez visszatérést jelenthetett volna I. János vazallus magyar királyságához, amennyiben megvalósulhatott volna. A „szináni ajánlat” tágabb értelmezésben magába foglalhatja az egész Királyi Magyarország vagy esetleg Buda székhellyel az egész egykori Magyar Királyság vazallusságának lehetőségét is, amelyről 1594–1595-ből rendelkezünk adatokkal.

Szűkebb értelmezésben a nagyvezír ajánlata egy vagy több kisebb vazallus tartományra vonatkozik és a háború első évéből származik. Az 1593 nyarán és őszén Szinán által vagy az ő tudtával írt török hódoltató levelek tartalmazzák a Porta ajánlatát hűbéres tartomány(ok) létesítésére. Az ajánlattevők sorában említhetjük magát a nagyvezírt, aki még Drinápolyból írt levelet augusztus 9-én a híres „fekete bégnek”, Nádasdy Ferencnek. Ugyanebben a levélben utalt arra Szinán pasa, hogy bizonyos ugyanekkor írt „Báthory Istvánnak Ecsedben levőhöz”.⁴¹ Szinán tehát legalább két magyar főurat környékezett meg ajánlatával. A sort folytatta bizonyos a nagyvezír tudtával és biztatására Haszán temesvári beglerbég, aki kora ősszel, szeptember 4-én két hódoltató levelet is írt; az egyiket ecsedi Báthori Istvánhoz, a másikat Dobó Ferenchez.⁴² Az utóbbinak küldött levélben utal a temesvári pasa az ifjú Báthori Istvánhoz írt levelére, aki bizonyos Báthori Zsigmond unokabátyja, somlyai Báthori István lehet. A nagyvezíren és Haszán pasán kívül a lehetséges ajánlattevők közé sorolhatjuk Báthori Zsigmond erdélyi fejedelmet is. Baranyai Decsi János erdélyi történetíró megemlékezik arról, hogy Szinán nagyvezír Nándorfehérvárról levelet küldött a fejedelemhez, amelyben a temesvári pasával való katonai együttműködésre

³⁷ A kizil elma (vörös alma vagy inkább aranyalma) fogalmára és változó tartalmára vö. Fodor 121–159.

³⁸ Jedlicska 498–501. (852/a. sz.); értelmezésére vö. Lele 1991. 108.

³⁹ A velencei híradásra vö. Hurmuzaki, E.: Documente privitoare la Istoria Romanilor. Vol. III/2. (1576–1600) Bucuresti, 1888. 55.; lásd még Kruppa Tamás: Legitimáció és propaganda Báthori Zsigmond udvarában. (PhD értekezés) Szeged, 1999. 58–59.

⁴⁰ Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608. vol. IV. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. Budapest, 1880. 51.

⁴¹ OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21'–22'

⁴² Vö. 22. és 23. jegyzetek.

utasította és felkérte arra, hogy írjon levelet rokonának, ecsedi Báthori Istvánnak, valamint Magyarország többi főúrának is, s biztassa őket arra, hogy álljanak a szultán mellé.⁴³ Báthori Zsigmondnak tehát pártoltató leveleket kellett írnia a magyar főuraknak: nem tudjuk, hogy valóban megtette-e ezt. Tekintve Zsigmond 1593-ban folytatott „szabotáló” politikáját, lehetséges, hogy nemcsak a temesvári pasával közös katonai akcióból húzta ki magát, hanem a nagyvezíri felkérést sem teljesítette. Jelen ismereteink szerint Szinán legalább két, Haszán legalább három ilyen hódoltató, az ajánlatot tartalmazó levelet intézett különböző magyar főurakhoz. Lehetséges, hogy akár e török méltóságok, akár mások is további hódoltató leveleket küldtek.

A szináni ajánlat címzettjei, a felkínált területek leendő vazallus uralkodói közül a fent említettek alapján bizonyosan tudunk ecsedi Báthori Istvánról, Dobó Ferencről, Nádasdy Ferencről és somlyai Báthori Istvánról, azaz négy magyar főúrról. Rákóczi Zsigmond Pálffy Miklóshoz írott levelében némely magyar főurakat említ mindkét felajánlott terület, tartomány kapcsán, de sem neveket, sem pontos számot nem közöl.⁴⁴ A fenti szűk listából többek között éppen a bányavidéki főkapitányt, Pálffy Miklóst hiányolhatjuk. Lehetséges, sőt valószínű, hogy az 1593 nyarán és kora őszén megkeresett magyar főurak köre szélesebb volt ennél, jöllehet a történeti kutatás jobbára csak két-három főurat említett a hódoltatói kísérlet kapcsán.⁴⁵ Érdeemes közelebbről szemügyre venni az említett főurakat, hiszen aligha véletlen, hogy éppen ők kaptak ilyen pártoltató levelet. A legfontosabb személy közülük ecsedi Báthori István volt, akinek augusztusban maga Szinán írt, szeptemberben pedig Haszán pasa is. E két hódoltató levél mellett tudunk arról is, hogy a nagyvezír éppen neki akart íratni levelet Báthori Zsigmonddal. Az ecsedi oligarcha haláláig az országbíró tisztségét töltötte be, hatalmas tekintéllyel rendelkezett, szinte kiskirályként uralkodott hatalmas tiszántúli birtokain, melyeknek központja Ecsed volt. Dobó Ferenc, az egri hős, Dobó István fia szintén hatalmas birtokokkal rendelkező főúr volt a Felvidéken, emellett Báthori István sógoraként is ismerték a törökök. Őt Haszán temesvári pasa kereste fel levelével. Nádasdy Tamás nádor fia, Nádasdy Ferenc, a „fekete bég” a Dunántúl egyik legjelentősebb főura volt, ezért személyesen Szinán nagyvezír írt neki levelet.⁴⁶ Az ifjúként is emlegetett somlyai Báthori István is bizonyára kapott levelet Haszán temesvári beglerbegtől. A krasznai ispáni tisztet betöltő István az erdélyi fejedelem rokonaként lehetett fontos a törökök számára.

A „szináni ajánlat” tartalmát három, rendelkezésünkre álló irat alapján elemezhetjük. Ezek időrendben haladva a következők: Szinán nagyvezír 1593. augusztus 9-i levele Nádasdy Ferenchez, Haszán temesvári pasa szeptember 4-i levelei Báthori Istvánhoz és Dobó Ferenchez.⁴⁷ E levelek lényegüket tekintve azonosak, ígérekkel és fenyegetésekkel arra akarják rávenni a megkeresett magyar főurat, hogy álljanak a török oldalára, és vállalják el a felkínált vazallus tartomány vezetését. A tartalmi azonosság és helyenként kifeje-

⁴³ Baranyai Decsi 79–80.

⁴⁴ „etlichen von den fürnembsten” vö. Rákóczi Zsigmond X. 2-i levele Pálffyhoz, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 23^r

⁴⁵ Báthory Istvánt és Dobó Ferencet említette például Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, é. n. 388.; Tóth 1982. 169–170.; Nádasdyt, Báthorit és Dobót említette Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. Budapest, 1984. 212.; hasonlóképpen legújabban Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. Budapest, 2000. 47–48.; Tóth 2000. 132–134.

⁴⁶ Nádasdy Ferenc életére vö. Nagy – ő nem említi az ajánlatot, csak utal Sennyey Pongrác Nádasdyhoz írt figyelmeztetésére, hogy ne higgyen a török szavának (Nagy 177.)

⁴⁷ Szinán augusztus 9-i levelére Nádasdyhoz vö. OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21^r–22^r; Haszán Báthori Istvánhoz írt IX. 4-i levelét közölte Veress 1932. IV. 104–106.; német és latin fordítására vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 52^r–54^r; Haszán Dobó Ferenchez írt IX. 4-i levelére vö. Veress, Okmánytár 13–14. (6. sz.), német és latin verziójára vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 56^r–58^r

zésbeli hasonlóságok mellett kisebb eltérések is felfedezhetők e levelekben, tehát nem mechanikusan lemásolt és csak a nevek vonatkozásában különböző iratokról van szó.

Az ajánlat egyik lényeges feltétele, hogy Rudolf császár-királytól pártoljon el a főúr, álljon a szultán oldalára, és erről késedelem nélkül értesítse az ajánlattevőt. Szinán nagyvezír megfogalmazása szerint „nagyságod inteném, hogy az Hatalmas Császárnak hív levél, és az Némettől orczádat el fordítsad és én előmben” késlekedés nélkül „emberidet küldjed Nándor Fejérvárra mert személy szerint kis asszony havának az fottára ott leszek.”⁴⁸ Haszán temesvári pasa Báthori Istvánnak ezt írta erről: „ha az én szómnak engedelmes leszesz, és az hatalmas császárnak fejet hajtasz, és hív leszesz, és az Némettül orczádat elfordítod, és kezedet el vonszod, és ha az hatalmas császárnak fényes zászlóját fel veszed”, akkor „mingyárást én hozzáam Szarvasra minden félelem és késedelem nélkül meghitt fő emberedet pecsétes leveleddel küldjed, kiből tudjam és értsem minden akarodat.”⁴⁹ A temesvári pasa Dobó Ferenchez írott levelében is hasonlókat olvashatunk: „ha az hatalmas császárnak hív leszel és az erdélyi vajdával egyetértesz és az némettől orczádat elfordítod”, akkor „semmi késedelem és halogatást Nagyságod ellen ne tegyen, én nekem értésemre adja Nagyságod.”⁵⁰

A behódolás mellett szóló érvek sorában fenyegetésekkel és történeti indoklással egyaránt találkozunk a pártoltató levelekben. Mindhárom rendelkezésre álló iratban arányosan szerepelnek fenyegetések és ígérek. A fenyegetés arra az esetre szólt, ha a kedvezőnek feltüntetett ajánlatot nem fogadná el a kiszemelt főúr, nem hódolna be és ellenállna. Szinán nagyvezír Nádasdyhoz írott levelében megemlítette, hogy „ki az Hatalmas Császárnak engedetlen lenne Tűzzel fegyverrel” megemészte területét hűségére.⁵¹ A temesvári pasa így fenyegetőzött Báthori Istvánhoz küldött levelében: „sem országatok, sem szép lakóházatok és tartományotok fejetekkel, feleségtekkel, gyermeketekkel meg nem marad.”⁵² Hasonlóképpen próbálja Haszán rémítgetni Dobó Ferencet is: a nagyvezír „mindeneket fegyverrel és tűzzel megemészte, sem fejetek, jószágatok, feleségtek, gyermeketek meg nem marad, mindenek az hatalmas császárnak fegyvere miatt megemésztenek.”⁵³ A pusztítással való ijesztgetéshez kapcsolhatjuk a hatalmas török hadra és közeledésére való utalásokat ezekben az iratokban. Szinán nagy általánosságban írt arról, hogy megy a német császár ellen „az hatalmas császár hadával”.⁵⁴ A temesvári pasa az elrettentés céljából részletezve is bemutatta Szinán hadát: „az fő vezér az hatalmas császár erejével Budára közelget, az tengeren való haddal, Rumelinak mondjuk, az Anadoly és az Karmány begler békek az ő alattok való fő fő bégekkel, és az hatalmas császárnak tengeren túl való rettenetes erejével Nándor Fejérvár alatt vagyon, és az tatár hám száz ezer tatárral az Duna mellett vagyon.”⁵⁵ Haszán ennél rövidebben utalt Dobónak írt levelében a török sereg nagyságára, összetételére: „nyilván való Nagyságodnál az hatalmas császárnak rettenetes ereje mind az tengeren túl való hada, mind az tengeren innét való hada.”⁵⁶ A temesvári beglerbég pártoltató leveleiben erősen túloz is, hiszen az 1593. évi hadjáratban a kései kezdés miatt Szinán a portai zsoldosokon kívül csak a ruméliai és budai vilájeteket tudta mozgósítani, az anatóliai és karamán csapatok, továbbá a krími tatárok csak a következő, 1594-es hadjáratba tudtak bekapcsolódni. Így Szinán „rettenetes ereje” aligha haladta meg az 50 ezer főt, ami

⁴⁸ Vö. OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21'

⁴⁹ Veress 1932. 104., 106.

⁵⁰ Veress, Oklevéltár 13–14. (6. sz.)

⁵¹ OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 22'

⁵² Veress 1932. 106.

⁵³ Veress, Okmánytár 13–14. (6. sz.)

⁵⁴ OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21'

⁵⁵ Veress 1932. 105.

⁵⁶ Veress, Oklevéltár 13–14. (6. sz.)

így is jelentős hatást jelentett, de sokkal kisebbet, mint amekkorát Haszán pasa sejtetni engedett.⁵⁷

Igen érdekesek a történeti érvek is a pártoltató levelekben. Itt némi különbségek is mutatkoznak Szinán nagyvezír és Haszán pasa érvelését illetően. A nagyvezír a temesvári beglerbéggel ellentétben nemcsak magyar példákkal igyekszik alátámasztani a töröknek való behódolást, hanem megemlíti a francia király példáját, sőt a perzsa (Kazul basa) uralkodóval való békességet is. Szinán és Haszán egyaránt említette a töröknek való behódolás őspéldáját, I. János királyt, azaz egyaránt visszautaltak a „szulejmáni ajánlatra”. Haszán Báthori Istvánhoz küldött levele szerint „nyilván való Nagyságodnál, szultán Szulimán János királynak Budát megígérte, kit meg is teljesített, kiből holtig meg is tartotta fiurul fiura.”⁵⁸ Dobó Ferencnek küldött levelében is szerepel Buda János királynak való átadása.⁵⁹ Szinán fogalmazása érdekes e vonatkozásban: „Az koron az Erdélyi János vajda Peter varadjára (Ti. Péterváradra – T. S. L.) jött Zultan Zulimanhoz kezit csokolni, és császár megígérte neki, hogy ha Lajos királ az viadalban elesik, az Budai királyságot neki adja, és úgy teszen, kinek az fiát is mind holtig Erdélyben meg tartja.”⁶⁰ A nagyvezír több történeti tévedést is elkövetett; Szapolyai János bizonytalannal járt a mohácsi csata előtt Szulejmán-nál Péterváradon, így az akkor nem is ígérhette neki Budát. A személyes találkozó és kézcsók Mohácson történt három évvel a csata után 1529 augusztusában.⁶¹ Fontos viszont az, hogy János vazallus országa budai királysággként szerepel a nagyvezír levelében, míg utóda esetében Erdélyt említi. János király mellett az erdélyi fejedelmeket sorolják fel a török vezetők. János Zsigmond utalásszerűen, mint a „király fia” szerepel Szinánnál, Haszán két levelében ugyanakkor nem találkozunk nevével. Mindhárom iratban előfordul két erdélyi fejedelem is; a lengyel királyként is említett Báthori István és az éppen uralkodó Báthori Zsigmond. Egyértelmű, hogy a külföldi és főként a magyar példák felsorolásával a török szövetséget igyekeztek vonzó színben feltüntetni és azt sugallni a kiszemelt főuraknak, hogy János király, János Zsigmond, Báthori István és Báthori Zsigmond nyomdokaiba léphetnek. A pártoltató levelek sajátos, Porta-nézőpontú történeti felfogása János király egész országára kiterjedő budai királyságtól a Báthoriak hűbéres erdélyi vajdaságáig húzódó töretlen folyamatként látta és láttatta a török–magyar viszonyt.

A fenyegetések és a pozitív hangú történeti indoklás alapozzák meg a voltaképpeni ajánlatot. A „szináni ajánlat” lényege, hogy a szultánnak behódoló és a német császártól elpártoló főúr egy adott tartomány vazallus uralkodója lesz. A nagyvezír augusztusi levelében azt ígérte Nádasdy Ferencnek, hogy „Istennek engedelmeiből királyi felségre hozlak, mert az cseh országi királyságot az Hatalmas császárnak parancsolatjából kegyelmednek akarom adni.” Szinán pasa ugyanezen levelében a vazallus cseh királyságon kívül még egy hűbéres tartomány létesítésének tervéről írt. Eszerint „Báthory Istvánnak Ecsedben levőhöz írtunk Cassához tartozó tartományokat és az Liptóságot Nagy Szombatig Vajdaságul neki adjuk, ha az hatalmas Császárnak hív leszen.”⁶² Szinán nagyvezír tehát két vazallus tartományt említett levelében, a cseh királyságot és a „kassai” vajdaságot, amelyeket a szultán akaratából és hozzájárulásával adott volna Nádasdynak és Báthorinak. Haszán temes-

⁵⁷ Hardegg győri főkapitány 1593. XI. 6-i jelentése szerint Szinán 40 ezres, a budai pasa 7 ezres, a ruméliei beglerbég 1 ezer fővel rendelkezett, azaz összesen 48 ezer fős volt az oszmán sereg, vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 100'; 50 ezer főre tette Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 212.; Tóth 2000. 138.

⁵⁸ Veress 1932. 106.

⁵⁹ Veress, Oklevéltár 13–14. (6. sz.)

⁶⁰ OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 22'

⁶¹ Az 1529. augusztus 18-i mohácsi találkozóra János és Szulejmán között vö. Matúz 1974–1975. 42.; Perjés 1979. 193–194.; Tóth 1988. 36.

⁶² OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21'; vö. még Pálffy 2000. 47.; Tóth 2000. 134.

vári pasa leveleiben is e két tartomány felajánlásáról van szó. A beglerbég a Báthori Istvánnak küldött levélben úgy határozta meg a neki felajánlott területet, hogy „az hatalmas császártól és az Nagyságos vezér Sinan basától, meg szerezem Kassához, Szakmárhoz, Liptósághoz tartozó tartományoknak és vármegyéknek Nagy Szombatig ez országnak vajdaságát.” Haszán tehát ugyanazt a területet kínálta fel szeptemberben az országbírónak, mint amelyet Szinán szánt neki augusztusi levelében. A temesvári pasa arra is kérte az ecsedi oligarchát, hogy győzze meg sógorát, Dobó Ferencet is, s „annak is Isten segítségével helt rendelünk”.⁶³ Haszán e levelében nem határozta meg, hogy behódolása esetén Dobó milyen tartományt kapna. Ugyanakkor a Dobó Ferenchez elküldött, ugyanazon a napon kelt levele végén pontos, de másik leveléhez képest eltérő ajánlatot tett. Eszerint „Báthori Istvánnak, Ó Nagyságának adjuk a cseh királyságot” és „Nagyságodnak adjuk a kassai vajdaságot”.⁶⁴ Nem tudjuk, hogy az ugyanebben a levélben említett ifjú Báthori Istvánnak milyen tartományt ajánlott fel a temesvári pasa. A fentiek alapján okkal állíthatjuk, hogy Szinán nagyvezír és őt követve Haszán temesvári beglerbég egyaránt két hűbéres tartomány létesítését vették tervbe; a kassai vajdaságot és a cseh királyságot. E feltevést erősíti, hogy Rákóczi Zsigmond Pálffy Miklóshoz írt október 2-i levelében megemlítette, hogy a temesvári pasa egyes előkelőknek a cseh királyságot, más előkelőknek pedig Kassa és más tartományok kormányzóságát ígérgette.⁶⁵ Az utóbbi megfogalmazás arra vonatkozhat, hogy a kormányzóság (vajdaság) nemcsak Kassa vidékét, hanem más felvidéki területeket is magában foglalt, hiszen a török ajánlatokban keleten Szatmárt, nyugatabbra pedig a Liptóságot is említették, illetve Nagyszombatot. A kassai vajdaság megnevezés csak a Dobó Ferencnek elküldött levélben szerepel, az ecsedi Báthori Istvánnak szóló felkérésben mind Szinán, mind pedig Haszán használta ugyan a vajdaság kifejezést, de Kassán kívül más városok is szerepeltek.

A két felajánlott terület kiválasztásában Szinán nagyvezírt több szempont vezethette. Az egyik, hogy önálló, politikai-katonai szempontból is elkülönülő tartományt ajánljon fel a potenciális vezetőknek. A cseh királyság egyértelműen eleget tett e feltételnek, hiszen a Habsburg Birodalmon belül is külön országot képezett, jöllehet maga is több tartományból állt (Morvaország, Csehország, a két Lausitz, sziléziai tartományok). Aligha véletlen, hogy éppen a Cseh Királyságot kínálták fel, hiszen maga Rudolf császár is itt, Prágában tartotta székhelyét. A cseh területek vazallussá tétele nyilvánvalóan része volt a Habsburg Birodalom felosztására, bekebelezésére irányuló szináni terveknek. A két létesítendő vazallus tartomány közül ez volt a nagyobb és jelentősebb, valamint magasabb presztízsű, királyi méltósággal együtt járó tartomány. Az ún. kassai vajdaság vélhetően onnan kapta ideiglenes elnevezését, hogy a török is ismerte a Habsburg végvári rendszer keleti tartományát, amelyet felső-magyarországi vagy kassai kerületi és végvidéki főkapitánysággként (oberungarische Grenze und Kreishauptmannschaft) emlegettek.⁶⁶ A minta tehát kétségkívül ez a katonai-közigazgatási egység volt, Kassa székhellyel. A török e politikai-katonai egységeket általában vilájetként értelmezte és fegyveres hódítás esetén a meghódított főkapitánysági székhelyeket vilájetközponttá tette, ahogy azt éppen a tizenöt éves háborúban Győr

⁶³ Veress 1932. 105., 106.

⁶⁴ Veress, Oklevéltár 13–14. (6. sz.)

⁶⁵ „bassa etlichen von dem fürnembsten das Königreichs Behaimb, etlichen es das Gubernament zue Cassau und ander Regiment”, vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 23^v; Jedlicska kivonatában pontatlanul csak az utóbbi szerepel: „němely főúrnak a kassai kormányzóságot helyezi kilátásba”, vö. Jedlicska 485.

⁶⁶ A török elleni védelmi rendszeren belül a kassai főkapitányságra vö. Pálffy Géza: A török elleni védelem szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Történelmi Szemle, 1996/2–3. 198.; Tóth 2000. 102.

(1594–1598) és Kanizsa (1600-tól) esete bizonyítja.⁶⁷ Kassa esetében a vajdaság fogalmát használta mind Szinán, mind pedig Haszán, ami világosan jelzi, hogy itt az erdélyi, havasalföldi és moldvai vazallus tartományok elnevezését vették át. A felajánlott terület egyértelműen nagyobb volt a kassai főkapitányság területénél, hiszen északon Liptót is magában foglalta, nyugaton pedig egészen Nagyszombatig, azaz a nyugati határszélig húzódtott volna. Így egy nyugat felé jelentősen megnagyobbított kassai főkapitánysággal számolt a török, amely tartalmazta volna a Dunától északra levő másik katonai körzetet, a Dunán inneni kerületi és bányavidéki (érsekújvári) végvidéki főkapitányságot is, amelynek élén Pálffy Miklós állt. Így a kassai vajdaság lényegében kiterjedt volna az egész Felvidékre, nem csak annak keleti felére.

A vazallus tartományok kiválasztásának másik lehetséges szempontja, hogy az oszmán hadjáratok szokásos útvonalából kieső, voltaképpen periférikus területeket behódolás esetén török vazallus tartományra szervezzék.⁶⁸ Az oszmán főcsapás a fő szállítási útvonalat jelentő Duna vonalát követve az Észak-Dunántúlon keresztül Bécs felé mutatott, így a Dunától északra eső „kassai vajdaság”, azaz a Felvidék, s még inkább az északnyugatra levő cseh területek valóban távolabb estek a török támadásoktól. A nagyvezír e kieső területeket is szeretete volna az Oszmán Birodalomhoz csatolni, de feltehetően nem akarta megosztani erőit, s ezért e távolabbi, periférikus tartományok esetében a hódítás helyett a hódolatással próbálkozott. A Királyi Magyarország teljes meghódítását és a Bécs felé való előretörést jelentősen megkönnyítette volna, ha a „Duna melletti erősségek”, azaz az észak-dunántúli várak elfoglalása közben a Felvidék behódolt volna a töröknek.

A „kassai vajdaság” és a cseh királyság kiszemelt vezetőinek kötelességeit is vázolták a pártoltató levelekben. A kiválasztott főúrnak meg kellett győznie a kijelölt tartomány urait, megyéit és városait a töröknek való behódolásról. Haszán beglerbég erről a következőket írta Báthori Istvánnak: „érts egyet ezekben együtt lévő Nagyságos urakkal, vármegyékkel és városokkal.”⁶⁹ Ennek kapcsán megemlíthetjük, hogy a Porta általában hangsúlyt fektetett a kiválasztott vazallus uralkodó belső legitimitására, tehát hogy lehetséges szerint elismerjék, elfogadják őt tartományában.⁷⁰ Úgy tűnik azonban, hogy ezúttal el tudtak volna tekinteni ettől, s szükség esetén megelégedtek volna pusztán a kiszemelt vazallus fejedelem együtműködésével. A temesvári beglerbég jelentős katonai segítséget is ígért Báthorinak, ha „az ország és benne való Nagyságos urak Nagyságoddal egyet nem értenek, és engedetlenek lennének, és Nagyságodat fejedelemül nem vennék.”⁷¹ A török vezetők a jelek szerint elszánta magát arra, hogy erőszakkal is beiktatja kiszemelt jelöltjeit, amennyiben azok elfogadják a nekik szánt hűbéres szerepet. Az eljövendő beiktatási szertartást így vázolta Haszán az ecsedi oligarchának: „Nagyságod be ütetem székedben Kassán”.⁷² Ez felvillanthatja bennünk I. János török hűbéres uralkodóként való beiktatási ceremóniáját, amikor 1529 szeptemberében Budán a szegbánsági trónra ültette a magyar királyt.⁷³ A vazallus uralkodó hatalmi jelvényei közül a zászlóra történik utalás az iratokban. Szinán nagyvezír és Haszán pasa egyaránt említette a következő kitétel a behódolás kapcsán: „ha

⁶⁷ Erre vö. Tóth Sándor László: Vilájetek a hódoltságban. AUSz Tom. CIX. Szeged, 1999. 67–68., 72–73., 78.

⁶⁸ Erre vö. Tóth 1982. 169–170., 173.; Pálffy 2000. 47.; Tóth 2000. 132.

⁶⁹ Veress 1932. 105.

⁷⁰ A fejedelem belső legitimitásának fontosságát hangsúlyozta a Porta Erdéllyel kapcsolatos politikájával kapcsolatban Lele 1991. 128.

⁷¹ Veress 1932. 105.

⁷² Vö. előző jegyzet.

⁷³ Az intronizációra vö. például Tóth 1988. 37.; Rácz Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Rácz) 69.

az Hatalmas császárnak zászlaját fel veszed.”⁷⁴ A zászló (*szandzsák*) az adott közigazgatási-területi egység jelképe is volt, az erdélyi fejedelmek is kaptak zászlót a szultántól.⁷⁵ A hódoltató levelekben megígérték a magyar főuraknak, hogy „fiurul fiura”, tehát örökletes joggal birtokolják a tartományt. További ígéretként szerepelt mindegyik iratban, hogy a vazallus fejedelem által elfoglalt területet is megtarthatja örökletes joggal. Szinán megfogalmazása szerint „annak felette fegyvereddel és szép szóddal az Német király birodalmából valamit meg hajthatsz magadnak, azt is fiurul fiura meg adom.”⁷⁶ Haszán majdnem ugyanazeket a szavakat használva írta Báthori Istvánnak: „fegyvereddel és szép szóddal, valamit az Német birodalomtól meg hajthatsz és el vehetsz, azt is Nagyságodnak firul fira meg szerzem.”⁷⁷ Ebben az ígéretben közvetve benne rejtett a török vazallus fejedelem kötelessége is, a Habsburg Birodalom ellen kellett harcolnia a Porta oldalán. A hűbéres uralkodónak adót is kellett fizetnie. Erről Haszán temesvári beglerbég tett említést, amikor azt írta Báthori Istvánnak, hogy „Nagyságod rendeljen az hatalmas császárnak esztendőről esztendőre ez meg nevezett országnak jövedelméből husz ezer tallért.”⁷⁸ Bár az adófizetés nem szerepel sem Szinán Nádasdyhoz intézett augusztusi, sem pedig Haszán Dobóhoz küldött szeptemberi levelében, bizonyosnak vehetjük, hogy a „szináni ajánlat” elfogadása és főként megvalósulása esetén adót kellett volna fizetni mind a kassai vajdaság, mind pedig a cseh királyság uralkodójának. Az adófizetés kapcsán azt kell hangsúlyozni, hogy ez nem annyira kincstári-pénzügyi szempontból volt fontos a Portának, sokkal inkább azért, mert a vazallitás elismerését jelentette.⁷⁹

A fentiek alapján a „szináni ajánlat” lényege, hogy Erdélyhez hasonló státusú, adófizető és politikáját a Portához igazító vazallus államokat létesítsen az oszmán hadjáratok útvonalából kieső Felvidéken, illetve a Habsburg Birodalom északi részében, Csehországban. A kassai vajdaság és a cseh királyság élére önként behódoló magyar főurakat keresett a nagyvezír, illetve megbízásából a temesvári pasa. A török vezetők János király és az erdélyi fejedelmek példájával, továbbá a fegyveres hódítás és pusztítás fenyegetésével, valamint ígéretekkel próbálták megnyerni a tekintélyes dunántúli és felvidéki nagyurak egy részét. Szinán pasának lényegében mindegy volt, hogy melyik magyar főúr tartomány élére kerül, ezért egy-egy területet több személynek is felajánlottak. Érdekes és aligha véletlen, hogy a hódoltató levelekben mind Szinán nagyvezír, mind pedig Haszán pasa nemcsak levele címzettjének ajánlott fel egy tartományt, hanem arra kérte a kiszemelt jelöltet, hogy egy másik, megnevezett főurat is győzzön meg a török szövetség előnyeiről, s az ő tartományát is megemlítették. Míg az valószínűsíthető, hogy csak e két vazallus állam létesítésére gondolt a nagyvezír, feltehetően nagyobb lehetett az ajánlattal megkeresett magyar előkelők köre. Ennek teljes felderítése a további kutatás feladata lehet.

Végezetül a „szináni ajánlat” realitását kell elemeznünk a célkitűzések és a megvalósulás szempontjából. A nagyvezír azért tette meg ajánlatát, hogy kisebb ellenállásba ütközve hódítsa meg a Királyi Magyarországot, illetve esetleg Bécset is. A „Duna-melletti erősségeket”, azaz észak-dunántúli várakat bizonyosan el akarta foglalni, míg az északabbra eső te-

⁷⁴ Vö. OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21^v; Veress 1932. 105.

⁷⁵ Vö. a zászlóra Rác 77–78.

⁷⁶ OSZKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21^v

⁷⁷ Veress 1932. 105.

⁷⁸ Vö. előző jegyzet; a szöveg latin fordításában „viginti mille florenorum”, azaz 20 ezer Ft szerepel, vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 52^r; a német szövegben is így fordul elő „20000 Fl.”, azaz itt is 20 ezer Ft-tól van szó, vö. uo. fol. 53^r. – Kérdés, hogy itt ezüsttallérról vagy aranyforintról van-e szó, mert az előbbi esetben a kassai vajdaság adója kisebb lett volna az Erdélyi Fejedelemségénél, utóbbi esetben pedig nagyobb.

⁷⁹ Lásd erre például Sugar, P. F.: *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804*. Seattle – London, 1977. 70.; Tóth 1982. 163.; Tóth 2000. 66–68.

rületeket szerette volna behódolás útján megszerezni. Szinán ajánlata ugyanakkor nem pusztán ellenfelei megzavarására, megosztására irányuló ígéretet, „propagandát” jelentett, hanem a Porta valóban tervbe vehette új, vazallus államok létesítését az Oszmán Birodalom északi határvidékein, amelyek az Erdélyi Fejedelemség mintájára és északnyugati szomszédaiként jöttek volna létre. Jóllehet 1593-ban egyetlen magyar arisztokrata sem fogadta el a nagyvezír ajánlatát, a kudarc ellenére sem nevezhetjük irreálisnak a portai tervet. A „szináni ajánlat” súlyát jelzi az, hogy széles körben számoltak vele, tudtak róla. Rákóczi Zsigmond egyaránt tudósította Pálffy Miklóst a temesvári pasa hódoltató leveleiről és a török szándékairól a császári székhely megszerzését illetően.⁸⁰ Hódoltatás és hódítás tehát valóban egymás mellett szerepelt a török haditervekben.

A magyar főurak arra használták fel a nagyvezír ajánlatát, hogy zsarolják vele Rudolf császárt. Baranyai Decsi János beszámolt arról, hogy 1593 telén Pálffy Miklós, Nadasdy Ferenc és a győri püspök azzal kereste fel az uralkodót, hogy ha az nem segít a megtámadott Magyarországon – azaz elvonja kezét tőlük, ahogy azt a Porta követelte a béke fejében – behódolnak a töröknek.⁸¹ A „zsarolási akció” mögött Szinán ténylegesen megtett ajánlata állt, amelyről nyilván az udvar is tudott, hiszen a Báthori Istvánnak és Dobó Ferencnek írt magyar nyelvű hódoltató levelet lefordították latinra és németre is. Rudolf császár segítséget ígért a magyaroknak. Magyar királyként nem volt hajlandó elfogadni Szinán nagyvezír feltételét a Magyarországról való lemondásra, így az 1593-ban kitört háború folytatódott egészen 1606-ig. Rövid távon tehát mind a Habsburg-udvar, mind pedig a megkeresett magyar főurak elutasították a szináni ajánlatot. Sőt 1594–1595-ben az oszmán vazallus államok (Erdély, Havasalföld és Moldva) is felkeltek az Oszmán Birodalom ellen, és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem irányításával szövetkeztek Rudolf császár- királlyal. Hosszabb távon, a tizenöt éves háború vége felé realizálódott a „szináni ajánlat”, amikor 1604 őszén kitört a Bocskai-felkelés. Ekkor, rövid időre (1604–1606) a török szövetségés-vazallus Bocskai István felvidéki, Kassa központú fejedelemsége révén voltaképpen megvalósult a még 1596 áprilisában elhunyt nagyvezír egyik megálmodott terve, a „kassai vajdaság”.⁸² A bécsi és zsitvatoroki béke nyomán 1606 végére visszaállt az eredeti állapot. Másfél évtizeddel később, Bethlen Gábor kérészetű magyar királysága (1620–1621) ugyancsak a Felvidékhez kapcsolódott, s szintén a „kassai vajdaság” egyfajta utódának is tekinthető. Utalnunk kell arra is, hogy ugyanekkor a Porta nemcsak támogatta Bethlen magyar királyságát, hanem Pfalzi Frigyes cseh királynak is vazallusi státust kínált fel.⁸³ Az 1663–64-es háború kezdetén Köprülü Ahmed nagyvezír Apafi Mihály erdélyi fejedelemre akarta bízni a Felvidéket, ha az behódol. A „Köprülü-terv” a szináni ajánlathoz hasonlóan kudarcot vallott.⁸⁴ Végül Thököly Imre felvidéki, Kassa központú vazallus fejedelemségét (1682–1685) kell megemlíteni, amelyet a török „Orta Madzsar” néven ismert.⁸⁵ Ez a Felvidék keleti részét, 13 vármegyét foglalta magában, s a „szináni ajánlat” kései, rövid ideig fennálló megvalósulásának tekinthetjük.

A fenti példák is mutatják, hogy legalábbis egy felvidéki török vazallus állam létesítése nem volt teljesen irreális elképzelés, még ha a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti kiegyenlítetté váló erőviszonyok miatt tartós fennmaradására kevés esély volt. Ugyanakkor egy vazallus cseh királyság létesítése már meghaladta a Porta katonai és politikai lehetősé-

⁸⁰ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 23^v; Jedlicska 485.

⁸¹ Baranyai Decsi 111–112.

⁸² Bocskai magyar fejedelemségére, mint a szináni ajánlat realizálására lásd Tóth 2000. 430.

⁸³ Vö. R. Várkonyi 78.

⁸⁴ A Köprülü-tervre lásd R. Várkonyi 108–110.; lásd még R. Várkonyi. In: Erdély története három kötetben, II. (1606–1830) Szerkesztette: Makkai László – Szász Zoltán. Budapest, 1988. 796–799.

⁸⁵ Lásd erre például R. Várkonyi 132–134.

geit, így azt irreálisabb tervnek minősíthetjük. Egészében véve a „szináni ajánlat” a szulejmáni politika és „ajánlat” egyfajta folytatásaként értékelhető. Szinán nagyvezír a további expanziót, Magyarország teljes meghódítását célzó terveiben nemcsak a fegyveres hódításnak, hanem a hódolásnak is fontos szerepet juttatott. Annexió és vazallitás továbbra is egyformán fontos, egymást inkább feltételező, mint kizáró módszerekként szerepeltek a Porta eszköztárában.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

The „Offer of Sinan”

(The idea of establishing vassal states in 1593)

The study discusses the plans of the Porte at the beginning of the so-called Fifteen Years' War (1593–1606), focusing on the ideas of Grand Vizir Sinan, the decisive figure of the Ottoman court. The aim of Sinan Pasha was to get the whole Royal (Habsburg) Hungary and to invade Vienna, Prague (the centres of the Habsburg Empire) and possibly Rome (the seat of the pope). These cities were considered „kizil elma” (red or gold apples) by the Ottomans, i. e. the main targets of their expansion. In the case of Hungary Sinan wanted to occupy the key forts near the Danube and to annex these Transdanubian parts to the Ottoman Empire. For the territories he did not want to attack he reserved the vassal status. These territories were north of the main routes of the Ottoman line of attack towards Vienna. These regions included the Hungarian Highlands (nowadays: Slovakia) and the Czech (Bohemian) Kingdom. Sinan renewed the policy of Sultan Süleyman and in the summer and autumn of 1593 these territories were offered to certain Hungarian lords (Ferenc Nádasdy, István Báthori, Ferenc Dobó), if they accepted the overlordship of the sultan and payed tribute. One of the planned vassal state was called the principality (voivodate) of Kassa and the other was the Czech Kingdom. It did not matter for the Ottomans, which of the Hungarian lords would rule one or the other vassal state. Grand Vizir Sinan and Hasan Pasha (beylerbey of Temesvar) sent letters to these lords and with threats, promises wanted to persuade them to accept the offer, but they failed. However, the „offer of Sinan” proves that for the Ottomans both the establishment of vassal states and direct annexation were equally important.

ZAKAR PÉTER

Az erdélyi tábori főlelkészség története

(1750–1868)¹

Az erdélyi tábori főlelkészség (Feldsuperiorat² in Siebenbürgen) a Habsburg Birodalom legkisebb, ugyanakkor az alapítás sorrendjét figyelembe véve másodikként megszervezett katonai egyházi kerülete volt. Az alábbiakban e kerület történetét szeretnénk röviden összefoglalni, elsősorban a tábori püspökségnek a bécsi Kriegsarchivban őrzött forrásanyaga alapján. 1742-ben javasolta Ignaz Kampmüller jezsuita atya, a császár gyóntatója, aki – a hagyományoknak megfelelően, mint „capellanus maior castrensis” – egyúttal a császári hadsereg fölötti püspöki joghatósággal is rendelkezett, hogy ne csak a harcoló hadseregekhez, hanem békeidőben a birodalom különböző tartományaiába is nevezzenek ki tábori főpapokat. E főlelkészek feladata az adott tartományban állomásozó tábori lelkészek igazgatása és felügyelete lett volna. A javaslat hatására először Osztrák-Németalföldön (1742), majd 1750-ben Erdélyben neveztek ki tábori főpapokat. Utóbbi méltóság – hasonlóan a tábori lelképásztorkodás valamennyi irányítójához – a jezsuita rend tagja volt. Josef Gallob S. J. 1763-ig volt az erdélyi katonai egyházkerület vezetője, s őt még két jezsuita (Anton Pettauer S. J. és Josef Lechmann S. J.) követték ezen a poszton. Néhány éven belül sor került a magyarországi (1757), a cseh (1763), az itáliai (1763), és a galíciai (1770) tábori főlelkészek kinevezésére is.³

Az erdélyi katonai egyházkerület e korai időszakáról viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre. A katonaság kivonása az egyházmegyes papság joghatósága alól éppen úgy kiváltotta az erdélyi ordináriusok tiltakozását, mint a monarchia más püspökeiét. A nézeteltérések különösen kiéleződtek a tábori püspökség megszervezése (1773) előtti néhány évizedben, amikor a püspökséget *de jure* még nem szervezték meg, *de facto* azonban a püspökség szervezete már kezdett kiépülni. Az összeütközéseket a birodalom vezetői úgy próbálták meg elkerülni, hogy rendeleti úton több ízben, így 1752-ben, 1771-ben, illetve 1808-ban meghatározták a tábori lelkészek, illetve az egyházmegyes papok illetékességi

¹ Magyarországi kutatásaimat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, bécsi kutatásaimat pedig a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától kapott Klebelsberg Kuno, illetve a Művelődési és Közoktatásügyi Minisztérium által megítélt Collegium Hungaricum Ösztöndíjak tették lehetővé.

² A „Feldsuperiorat”-ot többnyire tábori főpapi hivatalnak, a hivatal vezetőjét (Feldsuperior) pedig tábori főpapnak fordították, azzal a nyilvánvaló meg gondolással, hogy ez a megoldás a hivatal katolikus jellegét jobban visszaadja. Mi, ebben a tanulmányban a „tábori főpap” és a „tábori főlelkész” kifejezéseket szinonimaként használjuk, tekintettel arra, hogy előbbi kifejezés a német szakkifejezés fontos vonását, tudniillik azt, hogy itt egy személyi elv alapján felépülő kvázi, majd tényleges püspökségről van szó, nem adja vissza. Figyelembe vettük azt is, hogy a „tábori főlelkészség” még mindig egyszerűbb kifejezésnek tűnik, mint a „tábori főpapi hivatal”.

³ Bielik, Emerich: Geshichte der k. u. k. Militär-Seelsorge und des Apostolischen Feld-Vicariates. Wien, 1901. (a továbbiakban: Bielik 1901.) 43–44. Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖStA KA) Personalien. Schematismus der Militärgeistlichkeit Sp 4/1. I. k. 235. A kéziratban fennmaradt sematizmus egyúttal azt is bizonyítja, hogy a szakirodalomban felbukkanó állításokkal szemben az erdélyi katonai egyházkerület már 1750-től kezdve fennállt. Az erdélyi tábori főlelkészek névsorát az 1. táblázatban gyűjtöttük össze.

körét. A rendezés alapelve minden esetben az volt, hogy az ún. „mozgó katonasághoz” (ad militiam vagam) tartozó személyek a tábori lelkészek, míg az „álló katonasághoz” (ad militiam stabilem) tartozók a polgári életben tevékenykedő lelkészek joghatósága alá kerülnek. Például az aktív tábornokok, tisztek, az ezredek állománya stb., valamint ezek családtagjai, kivéve a katonai árvákat és özvegyeket, a mozgó katonasághoz tartoztak. A nyugalmazott főtisztek, a fegyver-, és lőszergyárakban alkalmazott katonák és feletteseik viszont családjukkal egyetemben az álló katonasághoz tartoztak.⁴

A püspökök azonban már az első rendezést követően hevesen tiltakoztak joghatóságuk vélt megsértése ellen. Brüsszel, Chur, Trier, Konstanz, Kassa, Eger – csak néhány érseki, illetve püspöki székhely, amelynek ordináriusa felemelte tiltakozó szavát a királyi rendelet ellen. Sztojka Zsigmond Antal erdélyi püspök például az 1753. április 4-én kelt dekrétumában egyenesen interdiktummal fenyegette meg a Kolozsváron állomásozó hadlelkészt, mert az – véleménye szerint – plébánosi jogokat bitorolt: megáldotta a katonák szállását, illetve egy, a városi temetőben ünnepélyesen eltemetett személyt.⁵ A tábori lelkészt végül is csak Mária Terézia császárnő erélyes közbelépése mentette meg az egyházi fenytől.⁶

1763. április 18-án Ignaz Kampmüller több tartomány, köztük az erdélyi kerület megüresedett tábori főlelkész állásának a betöltését is sürgette. Ebből az előterjesztésből az is kiderül, hogy az erdélyi tábori főpap fizetését – a többi tartomány főlelkészével ellentétben – nem a hadipénztárból, hanem egy erdélyi alapból húzta. A későbbiek során még jelentősége lesz, ezért már itt utalunk rá, milyen feladatok indokolták – a levél írója szerint – e hivatalok betöltését. A főlelkészeknek örködniük kellett a tábori lelkészek egyházfegyelmi helyzetének tisztasága fölött, és meg kellett óvniuk a rendet az ezredek és az ezredkáplánok körében. Fontos feladatuk volt, hogy a pápai privilégiumokban biztosított tábori lelkészi joghatóságot sértetlenül megőrizték.⁷ A haditanács válaszában megnyugtatta a capellanus maior castrensis-t, hogy Magyarországra, Csehországba, Itáliába és Osztrák-Németalföldre már kinevezték a tábori főlelkészeket. Az erdélyi tábori főlelkész fizetési ügyének rendezése érdekében viszont újabb rendeletek megfogalmazását tartották indokoltnak.⁸

A jezsuita rend feloszlata 1773-ban szükségszerűen vetette fel a tábori lelképásztorok kereteinek átszervezését. Mária Terézia 1773. december 3-án elrendelte az Apostoli Tábori Helynökség (tábori püspökség) megszervezését, amelynek vezetője, a korábbi helyzethez hasonlóan, az ún. mozgó hadsereghez tartozó személyek fölött rendelkezett püspöki joghatósággal. Az egykori jezsuitákat, majd a tábori lelkészeket adó szerzetesek zömét is igyekeztek szekularizációra bírni. A szakirodalom többnyire a tábori püspökség megszervezésével köti össze a tábori főlelkészségek megszervezését is, figyelmen kívül hagyva, hogy a püspökség felállítását megelőzően is működtek már egyes katonai kerületek.⁹

⁴ Leonhard, Joh. Michael: *Verfassung der Militär-Seelsorge in den k. k. österreichischen Staaten, mit Rücksicht auf die Rechte und Pflichten des Civil-Clerus in militär-geistlichen Angelegenheiten*, Wien 1842, 20–21.

⁵ [Sztojka] Zsigmond Antal Gáll András S. J-nek. Gyulafehérvár, 1753. április 4. ÖStA KA Archiv des Apostolischen Feldvikariates (AF) Korrespondenz mit dem Hofkriegsrat bzw. Kriesministerium (KH) Karton (Kt.) I. 1753:29.

⁶ Bielik 1901. 38.

⁷ ÖStA KA AF KH Kt. I. 1763:144.

⁸ ÖStA KA AF KH Kt. I. 1763:145.

⁹ Már Bielik úgy foglalt állást, hogy a tábori főlelkészségek alapítása a tábori püspökség alapításával függ össze, mivel az 1773 előtt fennálló ún. „Qua-Felsuperioratus”-ok nem rendelkeztek elegendő hatalommal, a tábori lelkészekre elégtelenül felügyeltek, és a szolgálati ügyeket lassan intézték el. Ez igaz, de a 18. század második felétől már nemcsak „Qua-Felsuperioratus”-ok (tulajdonképpen a mozgó hadsereg mellett szervezett, ideiglenes szuperiorátusok), hanem állandó, tartományokhoz kötött szuperiorátusok is működtek. Bielik szerint Mária Terézia elfogadta Kerens tábori püspök reformterveit (Bielik 1901. 130–131.), ez azonban csak részben

Az egykori jezsuiták, akiknek át kellett lépniük valamelyik egyházmegyébe, továbbra is fontos vezető pozíciókat töltöttek be az erdélyi katonai egyházkerületben is. Josef Lechmann S. J. 1779. szeptember 27-én bekövetkezett halálát követően, az erdélyi megyéspüspök ajánlatára ismét egy volt jezsuita, Johann Mudrak vette át a katonai egyházkerület vezetését, aki kinevezését megelőzően 22 éves szolgálati idejéből 15 évet Erdélyben töltött.¹⁰ Mudrakot 1791 decemberében nyugdíjazták, állását a tábori püspök javaslatára Josef Fiedler foglalta el, aki szintén szekularizált pap volt.¹¹ Fiedler halálának évében megbízta a nagyszebeni ferences házfőnököt, Wenceslaus Franz atyát, hogy helyettesítse. Ezt követően a napóleoni háborúkra való tekintettel, a tábori püspök javaslatára, a súlyos paphiány miatt 1801-ig nem is neveztek ki Erdélybe új tábori főlelkészt, így továbbra is a nagyszebeni házfőnök irányította a főlelkészséget. 1801-ben Novák Péter ferences szerzetes kapott tábori főpapi kinevezést. Ő az utolsó szerzetes, aki az erdélyi katonai kerület papságát irányította. A későbbiekben – a kormány szándékainak megfelelően – a szerzetesek egyre jelentéktelenebb szerepet játszottak a katonai kerületek irányítása terén.¹²

A cs. kir. Udvari Haditanács 1777. február 15-én rendeletet adott ki a birodalom katonai kápolnái viszonyainak felmérésére. Ez a felmérés lehetőséget nyújt számunkra az erdélyi viszonyokba történő alaposabb bepillantásra is. Az ezredek zömét ekkor elvezényelték Erdélyből, így csak meglehetősen csekély létszámú katonaság állomásozott a helyőrségekben. A helyőrségi zászlóaljok legénységének szerzetesek, illetve egyházmegyes papok miséztek, akik így nem kényszerültek arra, hogy elmulasszák a katolikus miséket. A helyőrségek közül a nagyszebenit a tábori főpappal együtt a helyi plébános gondozta, a gyulafehérvári, kolozsvári és a marosvásárhelyi helyőrségeket a helybeli plébánosok látták el, a besztercei helyőrségről a minoriták, a Vöröstoronyi-szoros őrségéről a nagyszebeni ferencesek gondoskodtak, méghozzá ingyen és bérmentve. Csekély pénzüsszeget, évi 150 forintot, csak a fogarasi, a dévai és a szamosújvári ferencesek kaptak a katonaság körében végzett lelkipásztori tevékenységükért. Az egész fejedelemségben csak Fogarason, Szamosújváron és Déván voltak önálló katonai kápolnák, de ezek közül csak a fogarasi rendelkezett 1773-tól kezdve alapítványi tőkével. Ebből évi 120 forintot a misézésre, 40 forintot pedig a várkápolnában alkalmazott német iskolamester fizetésére fordítottak. Josef Lechmann tábori főlelkész szerint valamennyi katonai kápolna nélkülözhető lenne, kivéve a jó állapotban lévő fogarasit, mert ott a helyi ferences templomban a szerzetesek magyar nyelvű miséket tartanak, és így katonai kápolna nélkül a német katonák lelki szükségleteit elhanyagolnák. A csapatok csekély száma miatt a tábori főpap nem látta szükségesnek további tábori lelkészek kinevezését. Az erdélyi határőrezredek törzsénél felépített kápolnákat (Orlátón és Naszódon a két román, Csíkszeredán és Kézdivásárhelyen a két székely

felel meg a valóságnak. A császárnő például elutasította a tábori püspök javaslatát, hogy a tábori főlelkészeket ruházzák fel „vicarius generalis” címmel és fizetésüket emeljék fel. Mária Terézia ezzel szemben elrendelte, hogy a tábori főpapok maradjanak meg eddig viselt hivatalaikban, és csak az osztrák örökös tartományokban szervezzenek főlelkészségeket, ahol mindaddig nem volt ilyen hivatal. ÖStA KA AF Kt. 2. 1775:12. Bielik véleményét azután számos történész magáévá tette, mind Magyarországon (például Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története.* [Budapest,] 1992. (a továbbiakban: Borovi 1992.) 36.), mind Ausztriában (például Gröger, Roman-Hans – Ham, Claudia – Sammer, Alfred: *Zwischen Himmel und Erde. Militärseelsorge in Österreich. Mit einem Beitrag von Julius Hanak.* [Graz – Wien – Köln, 2001.] (a továbbiakban: Gröger – Ham – Sammer 2001.) 32.)

¹⁰ ÖStA KA AF KH Kt. 4. 1779:68, 69.

¹¹ ÖStA KA AF Protocollum. Rescriptorum Consilii Excelsi Aulae Bellici. I. k. 235. Nr. 42, 44.

¹² ÖStA KA AF KH Kt. 8. 1796:20. ÖStA KA Personalien. Schematismus der Militärgeistlichkeit Sp 4/1. I. k. 235.

határőr gyalogezredét, valamint Sepsiszentgyörgyön a székely határőr huszárezredét) nélkülözhetetlennek ítélte.¹³

A tábori püspök a haditanácshoz intézett jelentésében a katonai kápolnák állapotának leírására törekedett, a főlelkészek más irányú megjegyzéseit nem továbbbította feletteseinek. Erdély esetében kiemelte, hogy a fogarasi katonai kápolna jó állapotban van: három oltár, egy kőből készült szószék, egy orgona és újonnan elkészített imaszékek találhatók benne. Ezzel szemben a dévai kápolna mindössze csak egy e célra berendezett szobából állt. Sem szószékkal, sem orgonával nem rendelkezett, még a miséhez szükséges szereket is a ferencesek hozták magukkal. A szamosújvári kápolna viszont a fogarasihoz hasonlóan jó állapotban volt, egy oltárral, szószékkal és orgonával is bírt, de az egyházi szereik rossz állapotban voltak.¹⁴

Az erdélyi szuperiorátus – a krími háború időszakától eltekintve – a monarchia legkisebb katonai egyházi kerülete volt. 1774-ben Josef Lechmann tábori főpap joghatósága alá mindössze hat tábori lelkész tartozott, két egykori jezsuita és négy minorita szerzetes, akik a fentebb említett várakban (Déva, Beszterce, Szamosújvár), illetve nagyobb helyőrségekben (Gyulafehérvár, Brassó, Beszterce) szolgáltak.¹⁵ 1792-ben szintén hat tábori lelkész tartozott az erdélyi egyházkerülethez, de a vár-, és helyőrségi lelkészek száma csökkent, helyettük egyre több ezredlelkész tartózkodott Erdélyben.¹⁶ Ekkor már jól érzékelhető volt ebben a tartományban is, hogy a tábori lelképásztorkodás alapja az ún. ezredplébánia-rendszer (1 ezred = 1 plébánia). Figyelemre méltó a ferencesek túlsúlya is, hiszen mindössze egy szekularizált pálos atya nem tartozott korábban valamely ferences rendtartományhoz.¹⁷

1802-ben már csak Gyulafehérváron és Fogarason működtek várlelkészek, a további négy, Erdélyben állomásozó tábori pap ezredkekhez volt beosztva.¹⁸ 1823-ban is hasonló volt a helyzet: az ezredkekhez beosztott tábori lelkészek száma eggyel kevesebb volt, mivel kevesebb ezred állomásozott a tartományban.¹⁹ Egy 1845-ben készített kimutatás szerint az alsó-ausztriai főlelkészséghez 20, az illír-belső-ausztriaihoz 12, a cseh szuperiorátushoz 20, a morva-sziléziaihoz 13, a galíciaihoz 18, a magyarországihoz 37, a lombard-velenceihez 42, míg az erdélyi főlelkészséghez mindössze 6 tábori lelkész tartozott.²⁰ 1846-ban már csak a gyulafehérvári helyőrség rendelkezett állandó tábori lelkészi állással, míg ugyanekkor a cseh tábori főlelkészség alá hét, a magyarországi szuperiorátus alá pedig tizenegy helyőrségi, illetve kórházi lelkész tartozott.²¹ A nagyszebeni helyőrségi lelkész mellett 1846-ban még négy ezredkáplán állomásozott a fejedelemség területén, így megállapíthatjuk, hogy – leszámítva a háborús időszakokat, illetve a mozgósításokat – az erdélyi

¹³ Josef Lechmann jelentései Heinrich Johann von Kerens apostoli tábori helynöknek. Nagyszében, 1778. április 18., illetve 1778. április 28. ÖStA KA Geschäftsakten. Relationes Superiorum Castrensum circa Ecclesias Militares A. 1777 missae. Kt. 27. Szám nélkül. Magyar nyelvű mise alatt természetesen azt kell érteni, hogy a prédikáció nyelve a magyar volt.

¹⁴ ÖStA KA AF KH Kt. 4. 1779:77.

¹⁵ ÖStA KA AF Geschäftsakten (Litterae commercii) Kt. 26. 1774: 31.

¹⁶ Az évszámokon – kimutatások esetén – további jelzésig katonai évet értünk. A katonai évek a tárgyévét megelőző naptári év november 1-től a tárgyév október 31-ig tartanak. Az 1792-es katonai év tehát 1791. november 1-től 1792. október 31-ig tartott.

¹⁷ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 37. 1792:39.

¹⁸ ÖStA KA AF Geschäftsakten. Kt. 46. Relationes Superiores per Transylvaniam 1802. Szám nélkül. Nagyszében, 1802. január 26.

¹⁹ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 60. Amtsberichte 1823. K. k. Siebenbürgerische Feldsuperiorat. Szám nélkül. Nagyszében, 1823. november 3.

²⁰ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 114. 1845:85.

²¹ Personal Stand des gesammten Militär-Clerus in der kais. königl. österreichischen Armee. Auf das Jahr 1846. Wien o.d. 8–12., 15–16.

katonai egyházkerületben, tekintettel a tartomány méreteire is, többnyire öt-hat tábori lelkész teljesített az illetékes tábori főpap mellett szolgálatot.²²

A tábori lelkészi utánpótlás biztosítása, illetve a jelöltek megfelelő képességeinek és papi kvalitásainak biztosítása érdekében még 1774-ben javasolta Dr. Heinrich Johann von Kerens tábori püspök, hogy az ezredesektől, illetve az ezredtulajdonosoktól vonják meg a tábori lelkészek kinevezésének a jogát, vagy legalább a kinevezendő káplánokat megerősítés végett terjesszék fel a tábori püspöknek.²³ A napóleoni háborúk időszakában a cs. kir. hadsereg egyre nagyobb tábori lelkészi hiánnyal küszködött. A tábori lelképásztorkodás akkori helyzetére jellemző, hogy 1794-ben még a fogságba esett francia katonák lelki gondozására is kísérletet tett a haditanács, az illetékes szervek bevonásával és emigráns francia papok közreműködésével. E papok közül ketten eredetileg Erdélybe kerültek volna, Maurice Langlaise, a poitiers-i egyházmegye papja Gyulafehérvárra, míg Nicolas Licot, a langres-i egyházmegyéből Fogarasra. Mivel 1794-ben még nem érkeztek Erdélybe hadifoglyok, így azután a két pap Magyarországon maradt.²⁴

I. Ferenc császár 1799-ben utasítást adott a császári-királyi hadsereg tábori lelkészi utánpótlása megreformálására. Az uralkodó 1799. december 9-én kelt levelében azt javasolta, hogy az utánpótlás biztosítása érdekében alapított ösztöndíjakat, amelyeket az illetékes megyéspüspököknek kellett fizetni, az új toborzási rendszernek megfelelően alakítsák ki. A császár szerint a megyéspüspököket kötelezni kellene a szükséges lelkészek felajánlására (prezentációjára). A tábori lelkészek kinevezése a tábori püspök feladata lenne. A 10 évig szolgálók jogot nyernének egy plébánia elfoglalására, a több mint 15 éven át szolgáló hadlelkészek pedig nyugdíjra is igényt tarthatnának.²⁵

1801. április 28-án kelt válaszában Sigmund Anton von Hohenwarth gróf, tábori püspök az ösztöndíjas helyek felosztásánál a hadsereg szükségletei mellett a nyelvi szempontok fontosságára hívta fel a figyelmet. Ő maga 10 német és cseh, 3 német, krajnai és partvidéki, 7 lengyel, és 10 magyar-szláv ösztöndíj megalapítását javasolta. Úgy vélte, hogy ha Itáliában is felállítanak ezredeket, azokhoz nem lesz nehéz papokat találni. Javasolta továbbá, hogy a kinevezésre ajánlott papok 30. életévüket betöltött lelkészek legyenek, akik már 4–5 éves pasztorációs gyakorlattal rendelkeznek. Egyetértve a császári javaslatok többségével, kinyilvánította, hogy az ezredes, illetve ezredtulajdonos megtarthatná javaslatláti jogát, feltéve, ha az illető lelkészt személyesen is ismeri. Ugyanakkor sürgette az új rendszer mielőbbi életbe léptetését.²⁶

Hohenwarth halálát követően az újonnan kinevezett tábori püspök, Gottfried Joseph Crüts von Creits javasolta, hogy a prezentációs jogot vegyék el az ezredesektől, illetve az ezredtulajdonosoktól, és azt ruházzák át a megyéspüspökökre. Az örökös tartományokban székelő püspökök készek voltak a prezentációs jog átvételére, de az erdélyi és a magyar püspökök ismét ellenálltak. Időközben az osztrák püspökök a tábori lelkészek fizetésének javítására tettek javaslatot. 1805. március 25-én I. Ferenc elrendelte, hogy a prezentációs jogot azon megyéspüspököknek kell gyakorolni, aki az illető ezred hadfogadó, illetve toborzó kerületének területén püspöki joghatóságot gyakorolt.²⁷

A magyarországi püspökökkel, illetve az erdélyi püspökkel azonban az illetékes hatóságoknak tovább kellett tárgyalni. 1808. február 27-én közölte a haditanács a tábori püs-

²² ÖStA KA Personalien. Conduite Liste der Militärgeistlichkeit 1846–1859. Kt. 859. Nr. 311.

²³ Bielik 1901. 147.

²⁴ Lenkefi Ferenc: A lelkigondozás problémái a francia hadifoglyok körében 1794–1800. In.: Lenkefi Ferenc: Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején 1793–1797. Budapest, 2000. 224–242.

²⁵ ÖStA KA HKR AF KH. Kt. 9. 1800:9.

²⁶ ÖStA KA HKR AF KH. Kt. 9. 1801:8.

²⁷ Bielik 1901. 147.

pökkel, hogy az erdélyi püspök és a magyarországi püspökök immáron készek a prezentációs jog átvállalására. Creits örömet fejezte ki e váratlan fejlemény miatt, de öröme túl korainak bizonyult. Amint ilyenkor szokásos volt, egy bizottságot alapítottak, amelynek a részleteket ki kellett dolgoznia, így többek között arról kellett döntenie, hogy melyik ezred melyik egyházmegyéhez tartozik. A tábori püspök – az erdélyi és a magyarországi ordináriusokkal szemben – feleslegesnek tartotta a németen kívül további nyelvek tanítását, mondván, hogy a kispapok az adott területen divatozó nyelveket úgyis ismerik.²⁸

A magyarországi püspökök és az erdélyi püspök viszont szeretnék volna a prezentáció átvállalásáért cserébe a korábban már eltörölt *privilegium fori clericalis* helyreállítását kikényszeríteni. A haditanács 1811. március 29-én értesítette az erdélyi főhadparancsnokságot, hogy az uralkodó a püspökök kérését a hadlelkészet és a katonai igazságszolgáltatás lényegével és alaptörvényével ellentétesnek minősítette és elutasította. Kötelezte a püspököket a prezentációs jog átvételére, így az erdélyi püspök is köteles volt ezentúl a 31. és az 51. sor ezred, valamint a 2. huszárezred számára tábori lelkészeket prezentálni.²⁹ Az uralkodó, hasonlóan más tartományokból származó tábori lelkészekhez, egyházfegyelmi és hivatali ügyekben a tábori püspök, büntető- és polgári jogi ügyekben a katonai igazságügyi hatóságok alá rendelte az erdélyi tábori lelkészeket. Fizetésüket csak e vita lezárását követően emelték fel 100-ról 150 forintra.³⁰

Az általunk vizsgált időszakban a fentebb említett három ezred (31. és 51. sorgyalogezred, 2. huszárezred) tábori lelkészi utánpótlásáról kellett mindvégig az erdélyi római katolikus egyházmegyének gondoskodnia. A lelkészek névsora arra utal, hogy az egyházmegye lehetőség szerint elkerülte, hogy saját egyházmegyéjéből ajánljon katonai szolgálatra papokat, s előszeretettel vette igénybe a szerzetesrendek, mindenek előtt a ferencesek szolgálatait. Kivételt csak az 51. sorgyalogezred reformkori személyi állományában fedezhettünk fel, ennek okát azonban további kutatásokkal kell tisztázni. Az sem lehet véletlen, hogy az 1848–49-es szabadságharcot követően mindössze egy erdélyi egyházmegyes pap neve olvasható a kézírásos sematizmusokban.³¹

Erdély sokszínű vallási összetétele miatt különösen nagy jelentőséggel bírt a nem katolikus vallású katonákkal szemben folytatott valláspolitikai. Egyrészt a helyi lakosság – a monarchia más tartományaival összevetve – érzékenyebben reagált ezekre a problémákra, másrészt Erdély számára államjogi szerződések biztosították a bevett felekezetek szabad vallásgyakorlását, s ezt a gyakorlatot nehezebb volt megváltoztatni, mint más tartományok törvényeit. A Mária Terézia uralkodása alatt érvényesülő csendes, nyílt vallásüldözést hivatalosan kerülő egyházpolitika nem volt azonos a vallási türelemmel a hadsereg kötelékein belül sem. A nyilvános protestáns istentiszteleteket ekkor sem engedélyezték a császári hadseregen belül. A Habsburgokat támogató francia protestáns katonáknak az 1750-es években csak csendben, énekszó nélkül, a szálláshelyükön tarthattak istentiszteletet.³² A capellanus maior több ízben sürgette a cs. kir. Udvari Haditanácsnál, hogy a vegyes házasságokból származó gyermekeket kötelező jelleggel katolikus hitben kelljen felnevelni. A haditanács 1756. május 20-án kelt válaszában kifejtette, hogy a capellanus maior utasíthatná a főlelkészeket és a tábori lelkészeket, hogy katonai egyének házassága esetén, az

²⁸ ÖStA KA HKR AF KH. Kt. 12. 1808:17., 1808:18.

²⁹ E három ezred tábori lelkészeinek névsorát a függelékben gyűjtöttük össze. A szakirodalom állításával szemben a 11. (székely) huszárezred csak 1850-től tartozott békeidőben is a tábori püspökség joghatósága alá. ÖstA ÖStA KA Personalien Grundbuch der Militär-Geistlichkeit II. k. 92.

³⁰ ÖStA KA HKR AF KH. Kt. 13. 1811:35.

³¹ A tábori lelkészek névsorát a függelékben, a 2., 3. és 4. táblázat tartalmazza.

³² ÖStA KA HKR AF KH. Kt. 1. 1753:25.

egybekelést megelőzően, mindkét nembeli gyermekekre vonatkozóan követeljenek reverzálist.³³

A protestáns lelkészeknek a hadseregben még a katonai kórházakat is tilos volt meglátogatniuk. Ignaz Radl, a Gyulay serezed tábori lelkésze Kolozsvárott, 1774. február 10-én kelt levelében jelentette elöljárójának, hogy az ottani katonai kórházba egy közkatonához az ezredparancsnok beleegyezésével egy református lelkészt hívtak. A püspökség válaszában megnyugtatta a tábori lelkészt, hogy Erdélyben a reformátusoknak megvan erre a privilégiumuk. Az Udvari Haditanács számára azonban azt is megjegyezték az ügy kapcsán, hogy az ezredes eljárása a császári rendeletekkel ellentétesnek tűnik. A haditanács válaszából kitűnik, hogy ezen eset miatt intézkedéseket tettek az érintett ezredes megfenyítésére.³⁴

II. József császár 1781. szeptember 26-án kelt rendeletében megparancsolta, hogy a hadseregben minden vallási kényszernek meg kell szűnnie. A rendeletet a haditanács – a hivatalos ügyintézés szokásos útját követve – átküldte a tábori püspöknek.³⁵ A tolerancia-rendelet kibocsátását (1781. október 13.) követően, az abban foglalt jogokat a hadseregben szolgáló katonáknak is igyekeztek biztosítani. Az uralkodó Kaunitz herceghez intézett, 1781. október 13-án kelt rendeletében név szerint is felsorolta a vallási kényszer azon formáit, amelyeket célszerű rendeletek kibocsátásával megszüntetni. Ezek: a protestáns sebések és vezérek el nem fogadása, a protestáns lelkészek kitiltása a katonai kórházakból és a kivégzésekről. Engedni kell – folytatta tovább az uralkodó – hogy a protestáns katonák lehetőség szerint protestáns templomokat látogassanak és úrvacsoraosztásban részesüljenek.³⁶

A toleranciarendelet hatására Erdélyben is jelentősen visszaesett a katonai egyházkerületben a katolikus hitre térített személyek száma. Az 1794-es naptári évben 9 férfit és 3 nőt térítettek át a katolikus egyházba.³⁷ A megtérők között volt Szakács János közlegény és felesége is, akik 1794. november 25-én, Nagyszebenben egy ferences atya előtt tették le a katolikus hitvallást.³⁸ Az 1797-es naptári évre a megtérők száma három főre csökkent, ugyanezt a számot rögzítették 1799-ben,³⁹ 1801-ben pedig már egy megtérő sem akadt az egyházkerületben.⁴⁰ Az egyházkerület a további évtizedekben is maximum egy-két megtérővel számolhatott. Egy 1835-ben készített felmérés szerint az erdélyi szuperiorátusban 11 év alatt 14 főt térítettek át a katolikus egyházba.⁴¹ Mindez azt bizonyítja, hogy a toleranciarendeletnek alapvetően sikerült érvényt szerezni a monarchiának ebben a központtól távol eső egyházi kerületében is.

A tábori lelkipásztorkodás irányítói a toleranciarendeletet II. József halálát követően is érvényesnek tartották. Azzal érveltek, hogy azt annak idején a hadseregben kihirdették, és

³³ Azaz hivatalos nyilatkozatot arról, hogy jövődő gyermekeiket katolikus hitben nevelik.

³⁴ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 26. 1774:1. ÖStA KA AF Protokollum. Rescriptorum Consilii Excelsi Aulae Bellici. I. k. 5–6.

³⁵ ÖStA KA AF KH Kt. 4. 1781:52.

³⁶ Hanak, Julius: Die evangelische Militärseelsorge im alten Österreich. Hrg. Von Kühnert, Wilhelm. Wien, 1974. 37–42.

³⁷ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 40. Relationes per Transilvaniam. Szám nélkül. Nagyszeben, 1795. február 1.

³⁸ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 40. Relatio Trimestris per Transilvaniam. Szám nélkül. Nagyszeben, 1795. február 1.

³⁹ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 44. Epistolae et Relationes Superioris per Transilvaniam. 1800. Szám nélkül. Nagyszeben, 1800. február 1.

⁴⁰ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 45. Epistolae et Relationes Superioris per Transilvaniam. 1801. Szám nélkül. Nagyszeben, 1801. január 31.

⁴¹ Hönig, Wenzeslaw jelentése az Apostoli Tábori Helynökségnek. Nagyszeben, 1835. február 11. ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 87. 1835:499.

nem vonták vissza. Magától értetődik, hogy a Habsburg Birodalom egyes tartományainak rendelkezéseit nem tartották érvényesnek a hadseregben. Ennek megfelelően nem volt érvényes a császári hadseregben például a magyarországi 1791:26. tc. sem. Bonyolultabb volt a helyzet Erdélyben, ahol – mint említettük – a szabad vallásgyakorlást nemzetközi szerződések is biztosították. A toleranciarendelethez való ragaszkodás hátterében ebben az esetben a vegyes házasságok szabályozásának katolikus szempontból vett elbírálása állt, mely kedvezőbb volt, mint ha az erdélyi törvényeket alkalmazták volna. 1797. szeptember 11-én vette Wenzeslaw Hönig tábori főpap a fogarasi várelkész jelentését, amely szerint Horváth József, a 31. (Benyovszky) sereztizedese, egy evangélikus hölgyet szeretne elvenni feleségül. A tábori főpap arra utasította beosztottját, hogy az anyakönyvezést megelőzően szépszerével bírja rá a házasulandókat, hogy adjanak reverzálist, mivel az erdélyi törvények annak kikényszerítését nem teszik lehetővé. Magyarozatképpen még hozzáfűzte, hogy az erdélyi püspök is hasonló eljárást írt elő beosztottai számára.⁴²

Az ezredkáplánok feladataiba enged bepillantást Johann Hazucha erdélyi tábori főlelkész Nagyszebenben, 1823. november 3-án kelt jelentése. Ebből többek között kiderül, hogy a 24. sereztized lelkésze, Czibulka atya, az előírás szerint ünnepnapokon 9 órák misézik a plébániatemplomban, és két ízben prédikál is. Szorgalmasan látogatja az ezred betegeit, a katonai növendékeknek csütörtökönként vallásoktatást tart, vasárnaponként pedig a kadétokat oktatja erkölcsstanra. A születési, házassági és halotti anyakönyveket előírás szerint vezeti, az ezred kápolnája (azaz kápolnasátra a hozzá tartozó felszerelési tárgyakal) pedig jó állapotban van.⁴³

A vegyes házasságokkal kapcsolatos viták különösen az 1840-es évek elején lángoltak fel az erdélyi katonai egyházi területben is. 1840. április 5-én jelentette Vajda Ignác erdélyi tábori főlelkész, hogy nem katolikus lelkészek három kislányt megkereszteltek „a toleranciarendelet sérelmére”, amely szerint a nem katolikus apának csak a fiai követhetik vallását. Mivel az erdélyi törvények vegyes házasságok esetén a gyermekek nemek szerinti valláskövetését írták elő, el kellett döntenie, hogy az Erdélyben állomásozó katonaság esetében melyik szabályozást tekintsék érvényesnek. Vajda azzal érvelt, hogy a toleranciarendelet óta 89 olyan házasságot kötöttek, ahol a férj nem katolikus, az anya pedig katolikus volt, ehhez számolt még 8 olyan házasságot, amelyet a házassági anyakönyvekbe nem vezettek be, de a kereszteleési anyakönyvekből azokat ki lehetett következtetni. Ezen 97 házasságból 22-ben született kislány, mindannyiukat katolikusnak keresztelték. A 22 házasságból 7 1805. április 2. előtt, 15 pedig ezen időpont után kötött. Mindössze négy olyan házasságnak van nyoma a házassági anyakönyvekben, és további háromnak a kereszteleési anyakönyvekben, ahol a lányokat a nem katolikus lelkész keresztelte. Az első ilyen esetet 1805. április 2-án regisztrálták, amikor Josepha Friderica Ludowica Schatzberger keresztelték. A toleranciarendelet majd 24 éven át sértetlenül érvényesült az erdélyi hadseregben, és a későbbi néhány estre is csak mint a törvény megszegésére lehet tekinteni. Vajda saját tapasztalataira is hivatkozott, hiszen 17 évet és 6 hónapot szolgált az erdélyi 31. Leiningen sereztizedben, és mindig az osztrák toleranciarendelet szellemében járt el.⁴⁴

Johann Michael Leonhard apostoli tábori helynök válaszában kifejtette, hogy Erdélyben ilyen vegyes házasságok esetén megvan a joga a szülőknak, hogy kislányukat protestáns lelkésszel kereszteltesse. Erdélyben a vallási viszonyokat nem a toleranciarendelet, hanem a korábban kötött állami szerződések szabályozták. A katolikus lelkésznek ebben a helyzetben arra kell törekednie, hogy meggyőzze az apát, hogy valamennyi gyermekét, a lányokat is a katolikus hitben neveltesse fel. Mégis, hogy „mindent megkíséreljünk” és

⁴² ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 43. Superioratus per Transilvaniam. 1798:1.

⁴³ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 60. Amtsberichte 1823. K.k. Siebenbürgerische Feldsuperiorat. Nagyszeben, 1823. november 3. Szám nélkül.

⁴⁴ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 102. 1840:405.

a toleranciarendeletnek a hadseregben kivétel nélkül érvényt szerezzünk – írta a püspök –, utasította beosztottját, hogy nyújtson be egy újabb jelentést a helynökséghez, azzal a kéréssel, hogy a toleranciarendeletet az Erdélyben állomásozó ezredeknél is be kell tartani. Csak általánosságban írja azt, hogy Erdélyben az utóbbi időben eltérések tapasztalhatók a toleranciarendelettől, ebből könnyen rossz példa keletkezhet. Befejezésül hivatkozzon arra a rendeletre, amelyet a haditanács ebben a vonatkozásban a galíciai főlelkészséghez intézett. A tábori püspökség majd fel fogja terjeszteni jelentését a haditanácsnak.⁴⁵

A megrendelt jelentést Vajda 1840. szeptember 2-án postázta, majd 1841. február 27-én egy újabb, hasonló esetről tett jelentést. A haditanács kétségbe vonta a toleranciarendelet érvényességét a hadseregben, mire a tábori püspök azzal érvelt, hogy azt ott kihirdették. Hozzáfűzte azt is, hogy a tábori lelkészekre az örökös tartományokban kiadott házassági törvények az érvényesek.⁴⁶ A korabeli politikai életet is nem kis mértékben izgalomban tartó vegyes házassági vitát (ti. kell-e reverzálást adni a nem katolikus félnek) végül is a pápai szék 1841. május 22-i döntése a hadseregben is lezárta. Ez a reverzális megtagadása esetén lehetővé tette a házasság – egyházi áldás nélküli – bejegyzését az anyakönyvbe, amely ezután jogilag törvényesnek minősült. A katolikus pap azonban csak mint „testis qualificatus” volt jelen, aki a házasság tényét tudomásul vette (assistencia passiva).⁴⁷

Vajda Ignác népszerűségének sokat ártott a vegyes házasságok kérdésében elfoglalt álláspontja. Az Erdélyben szolgáló tábormokok panaszkodtak rá az erdélyi vallási viszonyokat figyelembe nem vevő magatartása miatt. Amikor Adolf Czerkas ezredkáplánnal is összetűzésbe került, a haditanács vizsgálatot tartott ügyében. Ennek eredménye szerint Vajda nem alkalmas az erdélyi főlelkészi poszt betöltésére, így onnan el kell távolítani. Magyarországra sem lenne célszerű áthelyezni, ahol az ország állapota szintén „sok bölcsességet, körültekintést, önmérsékletet és ismeretet kíván meg”. Helyére egy alkalmas tábori lelkész kellene kinevezni – fejeződik be Hardegg gróf levele.⁴⁸ A haditanács véleményével az erdélyi főhadparancsnokság is egyetértett.⁴⁹

A tábori püspökség viszont Vajdának adott igazat. A főlelkész azzal védekezett, hogy az érvényben lévő rendeletek szerint joga volt az alárendeltségébe tartozó tábori lelkész viseleti jegyzékének megváltoztatására (az egyik viseleti jegyzéket be kellett küldeni az illetékes parancsnokságra, a másik a tábori főlelkésznél maradt). A tábori püspökség bekérte a vonatkozó iratokat, és végső soron Vajdának adott igazat, ami az előzmények figyelembevételével nem meglepő, hiszen a tábori főlelkész csak püspöke utasításait követte. A tábori püspökség szerint Czerkas hanyagul járt el vallásoktatóként, kevés órát tartott, ami a tanulók húsvéti vizsgáján be is bizonyosodott. A kórházi lelki gondozás terén is hanyag volt, és inkább más dolgokkal foglalkozott. Ráadásul ritkán prédikált, ami ellentétes a tábori lelkészek számára kiadott rendeletekkel. Mindezek alapján a helynökség úgy ítélte meg, hogy Vajda helyesen járt el, amikor beosztottját hanyagsága miatt megintette, s csak arra kell utasítani, hogy az esetleges változtatásokat az erre kijelölt rovatba vezesse be.⁵⁰

Időközben az erdélyi főhadparancsnokság közölte Vajdával, hogy a hivatalához szükséges mértékletesség és bölcsesség hiányával vádolják. A főlelkész a tábori püspökséghez fordult védelemért. Üldöztetésének egyedüli okát abban látta, hogy a pápai döntés megszületéséig következetesen az erdélyi törvényekkel ellentétben, II. József toleranciarendele-

⁴⁵ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 102. 1840:405.

⁴⁶ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 104. 1841:323.

⁴⁷ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 106. 1841:1104.

⁴⁸ Hardegg gróf Johann Michael Leonhard apostoli tábori helynöknek. Bécs, 1842. január 11. ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 107. 1842:110.

⁴⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL) 1848–1849-i minisztériumi levéltár (H) Vallás-, és Közoktatásügyi Minisztérium protestáns egyházi osztály (57) 1. kútfő, 33. tétel.

⁵⁰ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 107. 1842:72.

tének szellemében járt el. Tagadta, hogy durván bánná beosztottjaival, és Czerkas védekezésével szemben rámutatott, hogy 24 éves szolgálata alatt még sohasem fordult elő, hogy a betegek ne fogadták volna szívesen a vallás vigaszát. A püspökség válaszában mértékletes-ségre intette a háborgó tábori főpapot. Elmagyarázták neki, hogy a tábori püspökség erőfeszítései következtében nem fenyítették meg, így most nem lenne helyes tovább feszítenie a húrt. Emlékeztették arra is, hogy a katonai ügyvitel szempontjából az erdélyi főhadparancsnokság alá van beosztva, amelynek elismerését egyedül türelemmel, méltósággal és kötelességeinek folyamatos teljesítésével vívhatja ki.⁵¹

A tábori püspökség óvatos politikája megmentette Vajdát a bukástól, sőt tetteinek további következményeitől is. Amikor az 1840-es években felmerült, hogy nevezzék ki gyulafehérvári tiszteletbeli kanonokká, a tábori püspökök összegeznie kellett Vajda addigi tevékenységét. A tábori püspök nemcsak Vajda tiszta papi életmódját és a hadsereggyakorlat jó hatását méltatta, hanem kiemelte vallásoktatás terén játszott kiemelkedő szerepét is. Megtudhattuk azt is, hogy 1831-ben a nagy kolerajárvány idején Vajda ritka önfeláldozással szolgált a tábori kórházakban és vigasztalta a betegeket. Legfigyelemreméltóbb számonkera az előterjesztés utolsó gondolatsora, amely szerint Vajda tábori főlelkészként is a felette álló főhadparancsnokság „teljes megelégedésére” vezeti hivatalát.⁵²

Erdély vallási megosztottsága megkívánja, hogy a görög szertartású római katolikus (görög katolikus) és az ortodox (görög keleti) katonák helyzetéről is szóljunk néhány szót. A 18. század második felében nem katolikus tábori lelkészeket csak háborús időszakokban alkalmaztak a cs. kir. hadseregben. Még a görög katolikusok sem rendelkeztek tábori lelkészekkel. A bajor örökösödési háború kapcsán a kiow-i unitus püspök javasolta görög katolikus tábori lelkészek alkalmazását. A haditanács 1778. július 19-én hozzájárult a görög katolikus káplánok alkalmazásához.⁵³ Az unitus tábori papokat 1782. augusztus 12-én felhatalmazták a latin szertartású római katolikus hívők gyónásának meghallgatására, de a feloldozást a latin szertartásban érvényes törvények szerint kellett megadniuk.⁵⁴

1779. augusztus 4-én az uralkodó hozzájárult, hogy Csehországban két, Belső-Ausztriában pedig egy unitus tábori pap békeidőben is alkalmazásban maradjon.⁵⁵ Creits apostoli tábori helynök 1808-ban, illetve 1812-ben újabb unitus lelkészek alkalmazása ellen érvelt, mondván, hogy még három alkalmas görög katolikus káplánt is nehéz találni.⁵⁶ Az erdélyi görög katolikus románok így tábori lelkészek nélkül maradtak. Baab erdélyi román görög katolikus püspök 1830-ban a haditanácshoz fordult, azzal a kéréssel, hogy az erdélyi kiegészítésű 51. sorsyalogezrednél az ortodox tábori lelkész helyett alkalmazzanak inkább egy görög katolikus káplánt. A püspök kérelmét elutasították, és az erdélyi főhadparancsnokságot utasították, hogy a görög katolikus és az ortodox katonák lelki gondozását polgári jogállású lelkészek bevonásával oldják meg.⁵⁷

1834. december 31-én a haditanács elrendelte, hogy – a protestáns katonákhoz hasonlóan, akiket lehetőség szerint ünnepnapokon szintén elvezettek istentiszteletre – azokban a helységekben, ahol görög katolikus templomok, illetve papok találhatóak, ünnepnapokon az unitus katonákat vezessék el görög katolikus misére. Ha a közelben nem volt görög katolikus templom, akkor a híveknek latin szertartású misén kellett részt venniük. Egy évben legalább egyszer valamennyi görög katolikus katona számára biztosítani kellett

⁵¹ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 107. 1842:391.

⁵² ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 114. 1845:207.

⁵³ ÖStA KA HKR AF Protocollum. Rescriptorum Consilii Excelsi Aulae Bellici I. k. 79.

⁵⁴ ÖStA KA HKR AF Geschäftsakten, Kt. 30. 1782:1.

⁵⁵ ÖStA KA HKR AF KH Kt. 4. 1779:99.

⁵⁶ ÖStA KA HKR AF KH Kt. 14. 1812:31.

⁵⁷ ÖStA KA HKR AF Protocollum. Rescriptorum Consilii Excelsi Aulae Bellici. II. k. 155, 157.

a gyónás és a rítusa szerinti áldozás lehetőségét.⁵⁸ A tábori püspök 1835. január 21-én továbbította a főlelkészeknek a fentebb idézett rendeletet.⁵⁹

1840-ben Milksa főherceg a görög katolikus román katonák számára imakönyveket nyomtatott ki. A szétosztás megkönnyítése érdekében az egyes főlelkészségek felmérték az írni-olvasni tudó görög katolikus román katonák létszámát. Eszerint Erdélyben 179,⁶⁰ Magyarországon 148,⁶¹ Morvaországban és Sziléziában 18,⁶² Lombardiában és Velencében pedig 750 olyan unitus katona táborozott, aki olvasni is tudott. Utóbbi tartományokban az 51. (Károly Ferdinánd) sorgelegezred 600 imakönyvre tartott igényt, ami arra utal, hogy az ezred legénységének nagyobb része unitus volt.⁶³ 1846. június 13-án I. Ferdinánd császár parancsára azon galíciai kiegészítésű ezredeknel, amelyeknek többségét görög katolikus katonák alkották, nyolc görög katolikus ezredkáplánt alkalmaztak, az erdélyi görög katolikus román katonák tehát továbbra is hátrányos helyzetben voltak.⁶⁴

Egy 1758. december 10-én kelt császári rendelet szerint a hadba vonuló határőr ezredeknel minden egyes hadosztálynál egy-egy ortodox hadlelkészt kellett alkalmazni.⁶⁵ 1819-ben a haditanács elutasította az illír-belső-ausztriai főhadparancsnokság javaslatát, hogy Gráchan békeidőben is alkalmazzanak egy ortodox tábori lelkészt.⁶⁶ Ennek ellenére a napóleoni háborúk lezárását követően néhány ortodox tábori lelkész továbbra is alkalmazásban maradt. Az erdélyi kiegészítésű, 51. (Károly Ferdinánd) sorgelegezrednel például 1816-tól Theodor Janoi, 1830-tól Nicolaus Ganovich, 1831-től 1848-ig Basilius Popp ortodox tábori lelkészként szolgált az ezred katolikus papja mellett.⁶⁷ A román ortodox katonákkal szemben tehát jól érzékelhető pozitív diszkrimináció érvényesült ebben az időszakban, hiszen az erdélyi ezredeknel alkalmaztak ortodox káplánokat is.⁶⁸

Mindez nem jelentette azt, hogy a tábori püspökség támogatta volna további ortodox lelkészek alkalmazását. 1846. október 28-án például a püspökség elutasítóan reagált arra a kérésre, hogy a dalmáciai kiegészítésű ezredeknel is alkalmazzanak ortodox tábori lelkészeket,⁶⁹ s 1848-ban sem támogatták további görög katolikus, illetve ortodox káplánok alkalmazását a hadseregben, többek között arra is hivatkozva, hogy akkor a protestánsoknak

⁵⁸ Bielik 1901. 139–140.

⁵⁹ ÖStA KA HKR AF Protocollum. Rescriptorum Consilii Excelsi Aulae Bellici. II. k. 320–321.

⁶⁰ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 104. 1841:18.

⁶¹ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 104. 1841:51.

⁶² ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 104. 1841:133.

⁶³ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 104. 1841:138.

⁶⁴ ÖStA KA HKR AF Protocollum. Rescriptorum Consilii Excelsi Aulae Bellici. III. k. 260.

⁶⁵ Bielik 1901. 290.

⁶⁶ ÖStA KA HKR AF KH Kt. 20. 1819:141.

⁶⁷ ÖStA KA Personalien. Schematismus der k. k. Militärgeistlichkeit. Sp. 4/1. I. k. 83. Az 51. sorgezred tábori lelkészeit a függelék 3. táblázatában gyűjtöttük össze. Úgy tűnik, nem tartható az az álláspont, amely szerint békeidőben először 1835-ben alkalmaztak ortodox tábori lelkészeket a cs. kir. hadseregben. Ezt a véleményt képviseli többek között: Bielik 1901. 291, Borovi 1992. 55, Gröger – Ham – Sammer 2001. 65. Megjegyzendő, hogy a szintén erdélyi kiegészítésű 31. (Leiningen-Westerburg) sorgezrednel 1813-tól 1821-ig szolgált Ignaz Karabetz ortodox pap, akit valóban a háború időszakára neveztek ki, de aki ennek ellenére jó tíz évvel a békekötést követően vonult csak nyugdíjba. ÖStA KA Personalien. Schematismus der k. k. Militärgeistlichkeit. Sp. 4/1. I. k. 53. A 31. sorgezred lelkészeit a függelék 2. táblázatában gyűjtöttük össze. A 61. (Rukavina) sorgezrednel sem helytálló az 1835-ös határpont, hiszen az ezrednel már 1831. augusztus 16-án állományba vették Georg Bojtor aradi származású ortodox papot, aki még az 1859-es piemonti háborúban is szolgálatban volt. ÖStA KA Personalien. Grundbuch der k. k. Militär-Geistlichkeit. Sp. 4/1. II. k. 57.

⁶⁸ Bielik 1901. 291.

⁶⁹ ÖStA KA HKR AF Geschäftsakten Kt. 119. 1846:1072.

is meg kellene engedniük, hogy az Itáliában állomásozó két protestáns lelkészen túlmenően, további tábori lelkészek is tevékenykedjenek.⁷⁰ Az ortodox katonák anyakönyvezése terén tapasztalható visszasságoknak kívánt gátat szabni a haditanács 1847. október 21-én kelt rendelete, amely betiltotta az ortodox katonák „szizmatikus”, illetve „óhitű” megnevezését, és az ortodox hívek jelölésére a „görög nem egyesült” megnevezést vezette be. A rendelet indoklása szerint az anyakönyvek vezetésével megbízott latin szertartású római katolikus tábori lelkészek az „óhitű” fogalmába gyakran a görög katolikusokat is beleértették, s így összekeverték őket az ortodoxokkal.⁷¹

Más kérdés, hogy a hadseregnél alkalmazott ortodox papok meg tudtak-e felelni a velük szemben támasztott követelményeknek? Georg Bojtor, a 61. (Rukavina) sereged ortodox tábori lelkésze az 1848-as hadjáratról a következőképpen foglalta össze benyomásait. „Az 1848-as hadjárat során néhány ortodox papot küldtek Itáliába a hadsereghez, akik 1849 júniusának végéig kapták fizetésüket, de kevés, vagy éppen semmi szolgálatot sem tettek, mert nem rendelkeztek tábori kápolnákkal és nem beszéltek nyelveket.”⁷²

Az 1848-as forradalmak megelőzően a katonai hatóságoknak egyre nagyobb gondot jelentett a magyar nyelvű anyakönyvezés bevezetése Magyarországon. A magyarul nem tudó tábori lelkészek kénytelenek voltak anyakönyvi kivonataikat fordítás végett a budai tábori főpapnak megküldeni. Hasonló zűrzavar uralkodott a pecsételést terén is. A magyarországi és az erdélyi ezredek esetében ugyanis a keresztlési, házassági és halotti anyakönyvi kivonatok nem volt szabad lepecsételni, amennyiben azokat Magyarországon vagy Erdélyben használták fel. Ilyen esetekben ugyanis a pecsételés joga a magyar, illetve az erdélyi hatóságokat illette. Ha azonban ugyanezen katonák számára a monarchia más, pecsétköteles tartományaiban állítottak ki a bizonyítványokat, akkor ugyanazokat a bizonyítványokat utólag le kellett pecsételni. Az egyre bonyolultabbá váló ügyvitel következtében megnőtt a tévesen kiállított anyakönyvek száma, sok kellemetlenséget okozva ezzel az érintetteknek.⁷³

A forradalmat megelőző évek viszonylag csendesen teltek Erdélyben. Vajda Ignác tábori főpap ugyan még 1846-ban súlyos összetűzésbe keveredett egyik alárendeltjével, ezúttal azonban neki volt igaza. Dyonysius Thalon ferences szerzetes, a gyulafehérvári helyőrség tábori lelkésze az 1840-es évek közepén eltemette a helyi várparancsnokot, Lang tábornokot. Mivel a szabályozás nem volt egyértelmű a tekintetben, hogy a tábornoki rangban lévő várparancsnokok a helyőrségi lelkész vagy a tábori főpap joghatósága alá tartoztak-e, az ügyet döntésre 1846-ban a haditanács elé terjesztették. A vita anyagi háttérét 56 forint 15 krajcár képezte. Ha ugyanis a juriszdikciót a tábori főpapnak ítélik, akkor a temetést végző lelkésznek a stóladíj (112 forint 30 krajcár) felét a helyőrségi lelkésznek át kellett küldenie a tábori főlelkészre. A haditanács a vitát 1846. február 17-én kelt rendeletében Vajda Ignác javára döntötte el, de Thalon továbbra sem akart fizetni, így a tábori püspökség végül kénytelen volt a renitens lelkészt feddésben részesíteni.⁷⁴

1847. július 10-én jelentette Vajda Ignác erdélyi tábori főlelkész a haditanácsnak, hogy az Erdélyben állomásozó 41. és 63. sereged görög katolikus káplánjai nem rendelkeznek tábori kápolnákkal, illetve rutén nyelvű liturgikus könyvekkel. A tábori püspökség a szükséges egyházi kellékek beszerzése érdekében az erdélyi főhadparancsnoksághoz fordult.⁷⁵

⁷⁰ ÖStA KA HKR AF Geschäftsakten Kt. 120. 1848:150.

⁷¹ ÖStA KA AF Sonderreiche d.) Regiments-Seelsorge IR. 61: Verordnungs-Protocoll 1839–1861. 98. ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 121. 1847:1109.

⁷² ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 139. 1859:1421. Bojtor szerint egyébként 1859-ben is ugyanaz volt a helyzet.

⁷³ ÖStA KA AF Sonderreiche d.) Regiments-Seelsorge IR. 47: Verordnungsbuch 1842–1868. 80.

⁷⁴ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 117. 1846:208., 352., Kt. 118. 1846:496.

⁷⁵ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 121. 1847:782.

Misekönyvről, illetve szertartáskönyvről a táborigyűlés gondoskodott, a többi liturgikus könyvet az érintett káplánoknak kellett beszerezni.⁷⁶

Az 1848-as események erdélyi vonatkozásai szempontjából fontos előrebocsátanunk, hogy még 1847-ben Fiuméből Erdélybe rendelték az 51. (Károly Ferdinánd) sorszámozott ezredet. Vajda Ignác erdélyi táborigyűlési főpap jelentéseiből, amelyeket negyedévente küldött a táborigyűlésnek az anyakönyvi kivonatokat másolataival együtt, nem sokat lehet kihámozni a forradalom eseményeivel kapcsolatban. A jelentés minden évfolyamban ugyanazokat a mondatokat tartalmazta: a szentmiséket a fennálló előírások szerint valamennyi csapatnál megtartották, és az erkölcsösség mindenütt példás. Az 1848. április 1-jén, illetve július 1-jén kelt jelentései is tartalmazták ezeket a korábbi években is rendszeresen felbukkanó sorokat. 1848. október 1-jén azonban már csak kommentár nélkül küldte be az anyakönyvi kivonatokat, a csapatok erkölcsiségéről immáron nem ejtett szót.⁷⁷

Az erdélyi főgyűlés személyi állománya, más szuperiorátusokhoz hasonlóan, nem volt egységes a forradalom és a polgári átalakulás megítélésével kapcsolatban. Farczádi Mihály, egykori erdélyi egyházmegyei lelkész, akit 1846. november 12-én neveztek ki az 51. sorszámozott táborigyűlési főpapnak, a honvédség oldalára állt. Átállításának pikantériáját növeli, hogy miután ezrede a szabadságharc ellen fordult, ő maga egész oltárszerelvényével egyetemben állt át a magyar hadsereg oldalára. Bem altábornagy 1848. december 29-én nevezte ki az erdélyi hadsereghez táborigyűlést. Az osztrák hatóságok a lázadás leverését követően megpróbálták kézre keríteni, de nem jártak sikerrel. Farczádi ekkoriban álneven Talpason húzta meg magát, és mint házitanító kereste kenyerét.⁷⁸

Ennél is nagyobb veszteséget jelentett Vajda Ignác átállása a magyarok oldalára 1849 márciusában. 1848 őszén ugyan az erdélyi táborigyűlés – a nagyszabasi helyőrséggel együtt – a cs. kir. csapatok mellé állt, de azt követően, hogy a honvédek bevették Nagyszabast (1849. március 11.), megmaradt állásában, csak éppen a magyar hadseregben szolgált tovább. Amikor az orosz csapatok visszafoglalták Nagyszabast (1849. július 21.), Kolozsvárra menekült, ahol viszont a császári hatóságok letartóztatták.⁷⁹ Az erdélyi osztrák katonai hatóságok tisztában voltak szerepével, így az erdélyi táborigyűlési posztot már 1849-ben ideiglenesen Anton Hubaschekkel, az első román határőrezred táborigyűlésszével töltötték be.⁸⁰ Vajda ugyan szerette volna megtartani a hivatalát, arra hivatkozva, hogy szóbeli parancsra maradt Nagyszabastban, de arra mégsem hivatkozhatott, hogy a magyar hadseregben teljesítendő szolgálatra kapott feletteseitől utasítást, így a vizsgálatot követően az uralkodó 1851. június 9-én jóváhagyta a lázadó főpap eltávolítását a táborigyűlések közül.⁸¹

A császári oldalon harcoló hadgyűlések közül Erdélyben különösen a 63. sorszámozott táborigyűlésszét, a zloczow-i születésű Peter Gesiorowski érdemelte ki előjárói elismerését. Őt 1848 novemberében vezényelték Nagyszabastba, ahol egyedül látta el a helyőrség és a katonai kórház lelki gondozását. Nem volt tekintettel felekezeti különbségekre, noha a betegek és sebesültek száma olyan nagy volt, hogy már csak a padlóra leszórt szalmára tudták őket lefektetni. Mintegy 12 000, többségében tifuszban és kolerában szenvedő katonának

⁷⁶ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 123. 1848:482.

⁷⁷ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 122. 1848:311., Kt. 123. 1848:580., 903.

⁷⁸ Zakar Péter: A magyar hadsereg táborigyűlései 1848–49-ben. (METEM Könyvek 23.) Budapest, 1999. (a továbbiakban: Zakar 1999.) 129.

⁷⁹ ÖStA KA HKR AF Protocollum. Rescriptorum Consilii Excelsi Aulae Bellici. III. k. 319. Zakar 1999. 160.

⁸⁰ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 126. 1850:21. A táborigyűlés viszont csak 1849. szeptember 15-én jelentette, hogy Vajda 1849. január 1-je óta megszakította velük a hivatalos levelezést. ÖStA KA AF Journal 1847–1849. 13. k. 125.

⁸¹ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 129. 1851:392, 707.

szolgáltatta ki a halottak szentségét. Vigasztalta őket szenvedéseik során és sokukat ő kísértte el az utolsó útjukra is. Amikor a magyarok bevették Nagyszeben, fogságba esett, de folytatta a kórházban hátrahagyott 1460 osztrák katona gondozását, annak ellenére, hogy mint született lengyelt, a lengyel légió katonái átállásra csábították. A vár bevétele során két kápolnát mentett meg a pusztulástól, a hozzá tartozó felszerelési tárgyakkal és anyakönyvekkel együtt. Mikor a város ismét a szövetségesek kezére került, ugyanolyan önfeláldozóan támogatta a magyar szabadságharc elleni erőket, mint az osztrák csapatok egyetlen tábori papja.⁸² Meg is kapta a tábori papok számára rendszeresített kitüntetés, a (pro) „piis meritis” körirattal ellátott arany lelkészi érdemkeresztet.⁸³

Az 1850-es, illetve az 1860-as évek erdélyi tábori főlelkészei meglehetősen különböző egyházmegyékből kezdtek meg papi hivatásuk gyakorlását.⁸⁴ Feltűnő viszont, hogy az öt tábori lelkész közül hárman az 1848-as itáliai hadjáratban alapozták meg karrierjüket. Bobrovsky András a milánói helyőrség lelkészeként, Augustin Landt a 18., Gustav Turinšky pedig a 21. seregre lelkészeként érdemelte ki előjárói elismerését.⁸⁵

A szabadságharcot követően újjászervezett erdélyi szuperiorátus az 1850-es években, a krími háború (1853–1856) időszakában élte a fénykorát. Az Osztrák Császárság ebben az időszakban a fegyveres semlegesség álláspontjára helyezkedve, jelentős haderőt vont össze Erdélyben, majd 1854-ben be is vonultak katonái a Dunai Fejedelemségbe. Mindez természetesen a tábori főlelkészség feladatait is megszorította, s ezzel együtt személyi állományát is megnövelte. A szabadságharcot követő átszervezés után 9, a krími-háború idején viszont már csak 5 ezred tábori lelkészeit prezentálták Erdélyből. Nehézséget ekkor csak a megfelelő ortodox káplánok felkutatása okozott, ezeket alkalomadtán magyarországi egyházmegyékből pótolták.⁸⁶ Az újonnan kinevezett erdélyi tábori főlelkészt a 3. hadsereg parancsnoksága mellé osztották be oly módon, hogy továbbra is ellátta a területileg illetékes főlelkészség irányítását is.⁸⁷

A személyi állomány is jelentős mértékben bővült. 1855-ben hat seregre állomásozott a nagyfejedelemségben, továbbá négy katonai kórház is működött (Gyulafehérváron, Nagyszebenben, Kolozsvárott és Medgyesen), s valamennyiben szolgáltak kórházi lelkészek is. Ugyanebben az időszakban a Dunai Fejedelemségek területén is tábori kórházakat szerveztek, így Bukarestben, Craiovában, Iaşiban, Focşaniban és Ploieşti-ben is teljesítették szolgálatot tábori lelkészek.⁸⁸

Az 1859-es itáliai háború tapasztalatai alapján az uralkodó 1860. április 26-án kelt pápánsággal 12 protestáns lelkészi állást létesített a katonai közigazgatás központi állomáshelyein. Így 1–1 református, illetve evangélikus tábori lelkészi állást Bécsben (Alsó-, és Felső-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Horvátország és Szlavónia részére), Veronában (Lombard-Velencei Királyság (!), Karinthia, Krajna, Tirol, a Tengermellék és Dalmácia számára), Budán (Magyarország ellátására), Lembergben (Galícia és Bukovina területére), Prágában (Csehország, Morvaország és Szilézia területére kiterjedő hatáskörrel) és Nagyszebenben (Erdély, a Bánság és a Szerb Vajdaság területére).⁸⁹ Ez a megoldás ugyan látványos volt, de nem elég rugalmas, és nem alkalmazkodott a hadsereg igényeihez sem. 1866-ban például Erdélyben összesen 330 evangélikus katona állomásozott – meglehetősen szét-

⁸² ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 127. 1850:1060.

⁸³ Bielik 1901. 314.

⁸⁴ Az erdélyi tábori főlelkészek névsorát az 1. számú függelékben tettük közzé.

⁸⁵ Bielik 1901. 310–332.

⁸⁶ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 131. 1853:306.

⁸⁷ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 133. 1854:1064., 1256.

⁸⁸ ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 135. 1856:958.

⁸⁹ Gröger – Ham – Sammer 2001. 46–47.

szórva különböző helyőrségekben –, akiknek lelki gondozását a helyi lelkészek jobban el tudták látni, mint a Nagyszebenben szolgálatot teljesítő evangélikus tábori lelkész.⁹⁰

Ebben az időszakban újabb ezredekhez helyeztek el görög katolikus, illetve ortodox ezredkáplánokat, így többek között unitus papokat a 46. és az 50. erdélyi kiegészítésű ezred is. 1858-tól kezdve a hadsereg főparancsnokságának rendelete szerint azokat az ezredeket, ahol az ortodox vallású legénység létszáma körülbelül 1000 fő volt, egy ortodox tábori lelkésszel is ellátták.⁹¹

Az 1860-as évek nagy leépítési hulláma az erdélyi főlelkészséget nem érte el: 1866-ban még mindig kilenc tábori lelkész állomásozott Erdélyben.⁹² A kiegyezéssel együtt járó haderőreform viszont az erdélyi főlelkészség sorsát is megpecsételte. Egy 1869. január 3-án kelt uralkodói rendelet megszüntette az ezredplébánia-rendszert és feloszlatta a még fennálló tábori főlelkészségeket, így az erdélyit is. Az aktív és a tartalékos állományt szétválasztották és a feloszlott főlelkészségek és ezredplébániák helyét az ún. katonai plébániák vették át.⁹³

Az erdélyi katonai egyházkerület története egyszerre jelentkezik olyan sajátosságokkal, amelyek a monarchia valamennyi tartományában megfigyelhetőek voltak, és olyanokkal, amelyek speciális, helyi vonásoknak tekinthetőek. Előbbi kategóriába sorolható például a főlelkészség megszervezését kísérő joghatósági viták sorozata, a tábori főpapok kiválasztásának rendszere (a jezsuita rend feloszlásáig jezsuiták, majd szekularizált papok, illetve ferencesek, végül egyházmegyés papok), illetve az a tény, hogy háborús helyzetben jelentősen megnőtt a szuperiorátus alá tartozó tábori lelkészek száma. Utóbbi vonatkozásban a prezentációs jog elvállalásával kapcsolatos ellenállás, a vegyes házasságokkal kapcsolatos vita, a prezentálandó lelkészek felekezeti sokszínűsége, valamint a főlelkészség perifériális helyzete említhető. A perifériális helyzet nehezebbé tette a központi adminisztráció akaratainak végrehajtását, amint ezt a prezentációval kapcsolatos vita, illetve a Vajda Ignác elmozdítására tett reformkori kísérlet is megmutatta. Ugyanakkor a vizsgált időszakban az erdélyi katonai egyházkerületben többnyire érvényesült a központi adminisztráció akarata.

⁹⁰ Nagyszebenben egyébként ekkor 37 (!) evangélikus vallású katona állomásozott. ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 147. 1866:355.

⁹¹ Gröger – Ham – Sammer 2001. 65.

⁹² ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 147. 1866:113.

⁹³ Bielik 1901. 204–205.

FÜGGELÉK

I. táblázat

Az erdélyi katonai egyházkerület táborigazgatói 1750–1868⁹⁴

kinevezés (év)	név	hadlelkési szolgálata előtt
1750	Gallob, Josef	jezsuita szerzetes
1763	Pettauer, Anton	jezsuita szerzetes
1773	Lechmann, Josef	jezsuita szerzetes
1780	Mudrak, Johann	szekularizált szerzetes
1792	Fiedler, Josef	szekularizált szerzetes
1796	Franz, Wenzeslaw	ferences szerzetes
1801	Novák Péter	ferences szerzetes
1816	Hohheiser, Johann	egyházmegyés pap
1823	Hazucha, Johann	leitmeritzi r. k. püspökség
1831	Hönig, Wenzeslaw	egyházmegyés pap
1839	Vajda Ignác	ferences szerzetes (1840. május 8-án szekularizált)
1851	Bobrowszky András	besztercebányai r. k. püspökség
1856	Landt, Augustin	olmützi r. k. püspökség
1857	Gradowski, Winzenz	przemisli r. k. püspökség
1861	Sterbeczky Kamil	esztergomi r. k. érsekség
1866	Turinšky, Gustav ⁹⁵	prágai r. k. érsekség

⁹⁴ ÖStA KA Personalien. Schematismus der Militärgeistlichkeit. Sp. 4/1. I. k. 235, Grundbuch der Militär-Geistlichkeit II. k. 113–114.

⁹⁵ A sematizmus itt – tévesen – August Landt nevét adja meg, ez azonban az ügyiratok tükrében tévedés. ÖStA KA Personalien. Schematismus der Militärgeistlichkeit. Sp. 4/1. I. k. 235, Grundbuch der Militär-Geistlichkeit II. k. 114, vö.: ÖStA KA AF Geschäftsakten Kt. 147. 1866:355.

2. táblázat

A 31. sorszred tábori lelkészei 1753–1868⁹⁶

kinevezés (év)	név	hadlelkészi szolgálata előtt
1753	Dalmata, Franz	tanár
1758	Milakovics Gábor	pálos szerzetes
1771	Grossinger János	jezsuita szerzetes
1780	Bors Dániel	pálos szerzetes
1796	Horváth Domokos	ferences szerzetes
1806	Szul Jakab	ferences szerzetes
1807	Harrabai, Peregrinus	minorita szerzetes
1810	Jankovics János	rozsnyói r. k. püspökség
1813	Karabetz, Ignaz	erdélyi ortodox pap ⁹⁷
1819	Vajda Ignác	ferences szerzetes
1831	Korkes, Samuel	erdélyi ortodox püspökség
1837	Titius, Pius	minorita szerzetes
1847	Belik, Philip	minorita szerzetes
1850	Popovich, Sabbas	erdélyi ortodox püspökség ⁹⁸
1854	Mishevich, Valentin	ferences szerzetes
1857	Szupkay János	szatmári r.k. püspökség ⁹⁹

⁹⁶ A nem katolikus vallású tábori lelkészeket az egyházmegyés rovatban jelöltük meg. ÖstA KA Personalien. Schematismus der Militärgeistlichkeit Sp. 4/1. I. k. 54, Grundbuch der Militär-Geistlichkeit II. k. 30.

⁹⁷ Nem tudtuk meghatározni, melyik egyházmegyéből érkezett, legvalószínűbb az erdélyi ortodox egyházmegye. Karabetz 1826. december 2-án nyugdíjazták.

⁹⁸ 1869. február 1-jén I. osztályú tábori lelkésszé nevezték ki a zágrábi katonai plébániai kerülethez.

⁹⁹ 1869. március 1-jei hatállyal elbocsátották.

3. táblázat
Az 51. sorszred tábori lelkészei 1752–1868¹⁰⁰

kinevezés (év)	név	hadlelkészi szolgálata előtt
1752	Orbanick, Lucian	ferences szerzetes
1765	Radl, Ignaz	ferences szerzetes
1790	Kranz Simon	ferences szerzetes
1798	Szekér Aloysius	cisztercita szerzetes
1811	Hohenecker Benedek	ferences szerzetes
1812	Borbély Hugolin	ferences szerzetes
1813	Ganovich, Nikolaus	erdélyi ortodox püspökség
1816	Janoi, August Theodor	erdélyi ortodox pap
1830	Ganovich, Nikolaus (!)	erdélyi ortodox püspökség
1831	Popp, Basil	erdélyi ortodox püspökség
1832	Farkas Károly	erdélyi r. k. püspökség
1836	Hubatschek, Adam	erdélyi r. k. püspökség
1841	Stärcher, Joseph	erdélyi r. k. püspökség
1846	Farczádi Mihály	erdélyi r. k. püspökség
1850	Thollo, Rudolf	ferences szerzetes
1852	Görözdös Flórián	ferences szerzetes
1853	Mezey János	aradi ortodox püspökség
1853	Papp, Andreas de Liviu	görög katolikus pap ¹⁰¹
1854	Araranyasi, Johann	görög katolikus pap ¹⁰²
1860	Berschnik, Mariann Franz	ferences szerzetes
1860	Antal, Romuald Mathias	?

¹⁰⁰ ÖstA KA Personalien Schematismus der Militärgeistlichkeit Sp. 4/1. I. k. 83–84, Grundbuch der Militär-Geistlichkeit II. k. 48.

¹⁰¹ A két pap lényegében állást cserélt, Mezey Jánost áthelyezték a 46. sorszredhez, a görög katolikus Papp pedig onnan érkezett az 51. sorszredhez.

¹⁰² 1869. február 1-jei hatállyal kinevezték a brünni katonai plébániához I. osztályú káplánnak.

4. táblázat
A 2. huszárezred tábori lelkészei 1753–1868¹⁰³

kinevezés (év)	név	hadlelkészi szolgálata előtt
1753	Verebély Simon	ferences szerzetes
1767	Földössy Vince	pálos szerzetes
1776	Révéczi Lajos	pálos szerzetes
1786	Novák Péter	ferences szerzetes
1801	Takáts Anaklét	minorita szerzetes
1806	Kraft, Chrysogonus	ferences szerzetes
1818	Zakos, Joseph	erdélyi r. k. püspökség
1832	Fantsaly, Martin	erdélyi r. k. püspökség
1838	Joachimstadt Konstantin	piarista szerzetes ¹⁰⁴
1850	Peidl, Higinus	ferences szerzetes
1853	Jakab Gergely	erdélyi r. k. püspökség
1854	Kiss Lajos	ferences szerzetes
1863	Chrenko, Hyppolit	kapucinus szerzetes
1868	Zsugán János	nagyváradai r. k. püspökség ¹⁰⁵

¹⁰³ ÖstA KA Personalien Schematismus der Militärgeistlichkeit Sp. 4/1. I. k.157, Grundbuch der Militär-Geistlichkeit II. k. 83.

¹⁰⁴ Joachimstadt Konstantin ezredével együtt 1848-ban a magyar szabadságharc mellé állt, ezért 1849 decemberében a pesti cs. kir. hadbírótság megfosztotta állásától. Zakar 1999. 159.

¹⁰⁵ 1869. március 1-jén elbocsátották a hadseregtől.

ZAKAR, PÉTER

The history of the Transylvanian chief army chaplaincy (1750–1868)

The religious and military reforms introduced by the Hapsburgs' enlightened absolutism included the division of the Empire into districts with regard to the spiritual care of the military forces. The Superiority of Transylvania was organized relatively early, in 1750, and dissolved in 1868. The paper uses mostly archival sources to trace the history of this military district. The Transylvanian ordinaries, regarding it as an infringement of their own jurisdiction, initially protested against its establishment. The imp. & roy. War Council at Court issued a decree on February 15, 1777 to have the military chapels of the empire surveyed, and the results provide a comprehensive picture of the state of the chapels in Transylvania as well.

The Transylvanian Superiority, throughout its existence, the years of the Crimean War excepted, was the smallest military diocese of the Monarchy, with 5–6 army chaplains serving under the direction of the Transylvanian chief army chaplain. The Transylvanian bishops, along with those in Hungary, resisted the reform of the auxiliary system of the army ministry introduced early in the 19th century, but after a long struggle, were obliged to assume the right of presentation.

The colourful religious composition of Transylvania made religious policy with regard to non-Catholic soldiers especially significant. The paper describes the development of the religious lives of Protestant, Orthodox, and Greek Catholic troops in the territory of the Transylvanian Superiority. During the reign of Maria Theresa Protestant ministers were banned even from military hospitals. The decrees of Joseph II provided for the free practice of religion, and by the turn of the 18–19th centuries the decree of tolerance was enforced among the army units stationed in Transylvania. Since Transylvanian laws provided more favourable treatment to Protestants than did the decree of tolerance, the army chaplains tried to make use of the possibilities inherent in the differences.

After the revolutions of 1848, in which several army chaplains had taken active parts, the monarch, with his letters-patent of April 26, 1860, established 12 posts for Protestant army chaplains at the central garrisons of the military administration. This move was in accordance with the principle of religious equality, but adjusted deficiently to the special needs of the army. The army reform after the Compromise of 1867 abolished military districts. The peripheral position of the Transylvanian military district within the Empire made easier the job of officials resisting the central administration, but the latter could have its will prevail in most cases.

SEMSEY VIKTÓRIA

Egy ismeretlen ostromrajz Buda visszafoglalásáról*

Sitio y expugnation de la ciudad de Buda
(Buda városának ostroma és visszafoglalása)

Ismereteim szerint most először vette kézbe magyar kutató azt a Lisszaboni Nemzeti Könyvtárban található vedutát, városképet vagy ostromképet, amely Buda városának 1686. évi ostromát ábrázolja. Címe *Sitio y expugnation de la ciudad de Buda*. Az ostromrajz ismertetését azon hadinapló bemutatásával célszerű kezdeni, amelynek utolsó lapját alkotja.

A portugál nyelvű hadinapló, melybe a vedutát kötötték, a Lisszaboni Nemzeti Könyvtár *Seccao dos Raros* (Ritkaságok) gyűjteményébe vásárlás útján került. (Jelzete: Res 4045 P.) Terjedelme nyolcvan oldal, a címe *Diario e relacam decima-quarta do sitio, e tomada da cidade de BUDA* (Buda város ostromát és visszavételét elbeszélő tizennegyedik napló). Ebből arra következtethetünk, hogy kellett léteznie másik tizenhárom diáriumnak, amelyek tartalmukban szintén a magyarországi törökellenes harcokat követték nyomon.

A hadinaplóban nem szerepel a szerző neve. Elképzelhető azonban, hogy a Bécsbe küldött összesítő hadijelentés fordítása alapján készült. Sőt az sem kizárt, hogy egy, az ostromban részt vevő spanyol, illetve más nemzetiségű katona megfigyelésén alapszik. A megörökített magyarországi hadi események és a napló lisszaboni kiadása között alig 2–2,5 hónap telhetett el. (Erre a tényre később még visszatérünk.) Ez a rövid idő azonban egyik feltételezésnek sem kedvez. Talán a legvalószínűbb az, hogy a napló egy más nyelven megírt munka portugál fordítása. S a fordító akár maga a kiadó, a híres nyomdász, Miguel Deslandes volt, esetleg valaki az ő műhelyéből. A nyomdászmester munkásságára vonatkozó szakirodalom alapján eddig is rábukkantunk egy 1687-es *Relacam Historica, pertencente ao Estado, Successos, e Progressos da Liga Sagrada contra Turcos* című kiadványra.

A hadinaplót a Lisszabonban ma is létező Figueira utcában nyomtatták ki, ahol akkoriban Miguel Deslandes, a királyi udvar nyomdásza – a 17. század második felében Portugália leghíresebb nyomdatulajdonosa – is lakott. A Franciaországban született mester 1669-ben érkezett Portugáliába, ahol létrehozta vállalkozását. Munkája elismeréseként 1684. november 14-én királyi rendeletben portugál polgári jogokat kapott, majd II. Pedro király 1687. október 6-án udvari nyomdásszá nevezte ki. Ezek után érthető, hogy az általa kiadott művek a legfontosabb korabeli kül- és belpolitikai eseményekről szóló írások és tudósítások. Deslandes, művelt ember lévén, maga is kommentárokat fűzött kiadványaihoz, ahogyan az érintett napló esetében is tette. A napló kiadásának kezdeményezése is tőle származhatott, ahogyan az az általa írt bevezetőből kiderül: *Este dos mayores triunfos que teve a Christandade em todas as Monarchias que comprehende a Igreja Catholica, deve justamente comensurarse só esta das mayores glorias, que de muytos annos a este século teve a nacao Portugueza...*

* Köszönettel tartozom dr. Holló Szilviának, a Budapesti Történeti Múzeum szakértőjének szakmai segítségéért. A technikai nehézségek megoldásában pedig köszönet illeti a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának segítőkéz könyvtárosait.

(Ez a kereszténység azon legnagyobb győzelmeinek egyike, amelyek a katolikus egyházhoz tartozó valamennyi monarchiában történtek, és ezért nagy dicsőséggel együtt kell megemlékezni arról, amelyet a portugál nemzet sok év óta most élt meg ...). A hadinapló a császári csapatok Magyarországra indulásától, 1686. május 30-tól kezdve végigkíséri a hadi eseményeket.

A diárium és a végén található ostromkép keletkezési idejének meghatározásában eligazít bennünket a mű kiadási éve és bevezetőjének tartalma. Eszerint a mű egy bizonyos alkalomra, Don Verissimo Lancastro 1686 szeptemberében történt bíborosi kinevezésének tiszteletére jelent meg nyomtatásban. Nem véletlen, hogy ezen alkalomra egy olyan eseményről kívántak beszámolni, amely a keresztény világ számára kiemelkedően fontos volt, mint például Buda városának visszafoglalása. A napló és az ostromkép keletkezése ezek alapján valószínűleg 1686 őszére tehető, s az akkori viszonyoknak megfelelően nagyon friss adatokat közöl.

A napló részletesen tárgyalja a császári csapatok és a magyar katonai egységek törökellenes harcok során Magyarországon végrehajtott hadműveleteit. Az események kommentálása nem fejeződik be a szeptember 2-i budai ostrommal, hanem szeptember 19-ig folytatódik. Buda ostrom utáni helyreállítására irányuló intézkedésekről, továbbá a város zsidó lakosságának a helyreállításban betöltött szerepéről is olvashatunk benne. A hadi események lezárását követően a szerző három oldalon Buda történetét foglalja össze a korabeli ismeretek alapján, majd ezt követően a kötet utolsó lapján látható az ostromkép.

A 16–17. század az európai metszetkészítés virágkora volt. Ezzel a technikával számtalan veduta készült, amelyek „madártávlatból” ábrázolják az adott városokat, várakat. A képeken a magas nézőpont révén jól látható a várak alaprajza és esetenként a seregek elhelyezkedése is.

Az ez idő tájt török kézen lévő Budáról és Pestről alig találunk korabeli ábrázolásokat. A legismertebb Buda-ábrázolások Wilhelm Dillich hesseni művész 1600-ban megjelent munkájában, az *Ungarische Chronica*-ban találhatók. Mattheus Merian pedig az 1638-ban kiadott *Archontologia Cosmica Buda* című munkájában örökítette meg a korabeli várost. Buda a török uralom következtében elszigetelődött az európai fejlődéstől, egykori hírnevét elsősorban harcászati fontossága tartotta fenn. A város sajátos történelmi helyzete, illetve a törökellenes háborúk alakulása befolyásolta azt, hogy készült-e róla, s ha igen, mikor városkép.

Bécs 1683. évi felmentése, majd a Szent Liga 1684-ben történő létrehozása megnövelte Buda és egyben Magyarország felszabadításának esélyeit. Buda 1684-es sikertelen ostroma, de főként 1686. évi visszafoglalása a budai és pesti veduták megsokasodását eredményezte. A főváros felmentésében közreműködő, egymással is rivalizáló nemzetközi haderőben akadtak olyan, térképészetben és mérnöki rajzban jártas, képzett szakemberek és hadmérnökök, akik művészi eszközökkel örökítették meg a várost. Elsősorban itáliai, francia, német, flamand, spanyol mérnökökre kell gondolni.

A veduta fontos kiegészítője volt az alapforrásoknak, azaz a hadijelentéseknek, hadműveleti naplóknak. Természetesen nem mindegyik tekinthető a korabeli város és környéke valóság-hű ábrázolásának. Az akkori viszonyokat elsősorban azok a városképek mutatják be nagy pontossággal, amelyek készítői helyszíni megfigyelések alapján dolgoztak.

A különböző nézetből készült ostromképek, várábrázolások érdekes adalékokat nyújtanak Buda és Pest helyrajzára, illetve Buda ostromának történetére vonatkozóan. Gyakori eset, hogy Budát északi nézőpontból ábrázolták. Az északi, északkeleti ábrázolások esetében jellemző, hogy a felvételi pont egy nem létező magaslat volt.

A Lisszaboni Nemzeti Könyvtár ritkaságai között talált hadinaplóban lévő veduta több mint egyszerű illusztráció. Erre utal a képen található felirat: *Sitio y expugnacion de la ciudad de BUDA que dedica Sebastian de Armendariz Al Exc. Sr. Juan Manuel de Zuniga, Duque de Bejar y Plasencia, en memora de su heroyco Padre que sacrificio la vida en este memorable Sitio.* (Buda vá-

rosának ostroma és bevétele, amelyet Sebastian de Armendariz ajánl Juan Manuel de Zuniga ömeltóságának, Bejár és Plasencia hercegének, atyja tiszteletére, aki ebben az emlékezetes ostromban áldozta fel életét).

A kép mérete: 38,5 cm x 52 cm. Az anyaga papír, de vastagabb annál, mint amiből maga a napló készült. Ez erősítheti azon feltevésünket, hogy a képet és a naplót külön készítették, és csak utólagosan kötötték egybe őket. Így lett a napló utolsó lapja a Buda visszafoglalását ábrázoló veduta, amit méretei miatt ötször két részre kellett hajtogatni. A portugál Coimbrai Egyetem *Biblioteca Geral*jának katalógusa szerint a vizsgált ostromképnek létezett egy másik példánya is. (Jelzete: 486 Miscelânea, 8218.) Ez azonban mára már elveszett.

Az ostromképet J. F. Leonardo aláírással látták el. A készítő – a név alapján – feltehetően olasz, esetleg spanyol származású volt. Ugyanez az aláírás azonban jelenthet egy német mester, Johann Friedrich Leonart spanyol formában leírt nevét is. A pontatlan átírás esetét támasztja alá a Lisszaboni Nemzeti Könyvtár kartográfiai nyilvántartása is, ahol a kép készítőjeként a német művész neve szerepel. Viszont az a tény, hogy a magyarázó szöveg spanyol nyelven íródott, a készítő olasz származására is utalhat. Ebben az esetben előfordulhat, hogy egy olasz–spanyol összedolgozásról van szó, amit lehetővé tesz a nyelvi rokonság.

A vedután J. F. Leonardo az ostromot a budai részről főként oldalnézetből jelenítette meg, ugyanakkor Pestet és a Dunát nagyjából felülről láthatjuk. Az égtájat nem jelölték a képen, de a tájolás az ábrázolás alapján északnyugati volt. A művész legrészletesebben Lotharingiai Károly seregét és sátrát dolgozta ki, amelyek a kép bal alsó sarkában láthatók. Jobbra a bajorok tábori életének szemtanúi lehetünk. Itt zsánerképeket idéző jelenetekkel találkozunk: két katona főz a tábori tűznél, mellettük a többiek cipekednek. Sajnos az pontosan nem vehető ki, hogy mit. A kép bal felső részében a brandenburgiak tábori életét ábrázolta a művész.

Az ostromkép készítője meglehetősen pontosan jeleníti meg a korabeli vár egyes részeit és az ostromló seregek elhelyezkedését. Nem kizárt, hogy ismeretei helyszíni megfigyelésen alapulnak, de az is lehetséges, hogy munkája egy másik, precízebb ostromkép másolata. Figyelemreméltóan pontosan ábrázolták a budai vár és a város külső és belső falainak, a várkapuknak, a rondelláknak az elhelyezkedését; továbbá a császári, a bajor és a porosz (brandenburgi) seregek állásait, az ostromárkokat, a circumvallatiót, a tüzelőállásokat és más ostromműveket. Jól látható a Pestet és Budát összekötő hajóhíd helye is. Valószínű a Duna vonalának, a vár és Pest körvonalainak és az Ördögárok medrének az ábrázolása.

A kép bal felső sarkában spanyol nyelvű jelmagyarázat olvasható, amely a képen látható létesítményeket és seregeket jelölő betűk (A-tól Z-ig, 22 betű) jelentését oldja fel. A kép középső felső sávjában ugyancsak jelmagyarázat (számozással 2-től 29-ig) található, amely a konkrét hadmozdulatokhoz köthető. Természetesen az összesítő tartalmú hadinaplóhoz nem kapcsolhattak olyan ostromképet, amely csak egyetlen nap eseményeit, a szeptember 2-i ostromot jelezte. Ennek megfelelően a veduta a csapatok fölállítását a júliusi–augusztusi helyzetnek megfelelően mutatja: Lotharingiai Károly serege a mai Szemlő-hegyen táborozott, a bajorok a Gellért-hegy lábánál, a porosz segélyhad pedig a budai oldal északi részén, közvetlenül a Duna mentén.

A leírtak alapján tovább szűkíthető a veduta készítésének időpontja. Nem lehet 1686 nyaránál korábbi, de legkésőbb 1686 őszén el kellett készülnie, hiszen a napló bevezetője meghatározza a kiadás apropóját, azaz Lancastro bíboros kinevezését. Az ostromkép akár közvetlenül Buda ostromának időszakában is készülhetett. Ha összedolgozásról van szó, akkor is legfeljebb néhány héttel az ostrom után. A kiadás ideje valószínűleg 1686 végére esett, mivel a napló lefordítása és a nyomdai munkálatok is időt vettek igénybe.

A bal felső sarokban található spanyol nyelvű jelmagyarázatok fordítása a következő:

- A. Buda Felsővárosa
- B. Alsóváros
- C. Vár és Királyi Palota
- D. Kincstár, amely elválasztja a Várat a Felsővárostól
- E. Az erőd várgödre a sziklás falak tövében
- F. Meredek szikla
- G. A vár meredek ellenoldala (contraescarpa), cölöpökkel megerősítve
- H. Várhegy, a Duna felé nyúló sziklán
- I. A Vízivárosból kivonuló törökök állomása
- J. A várat körülvevő nagy városfal
- K. Török mecsetek
- L. Előváros melegvizű fürdőkkel, amit a törökök felégettek
- M. A Pestet védő Bajorok
- N. A Bajorok által Pesten épített védmű
- O. A Víziváros kapuja
- P. Fehérvári kapu
- Q. Esztergomi kapu
- R. Várkapu, amely a Felsővárosba vezet
- S. Török ágyúütegek
- T. Torony és a török lőporraktárak, amelyek felrobbantak
- U. A Felsőváros második tere, várárokkal
- V. Várkapu

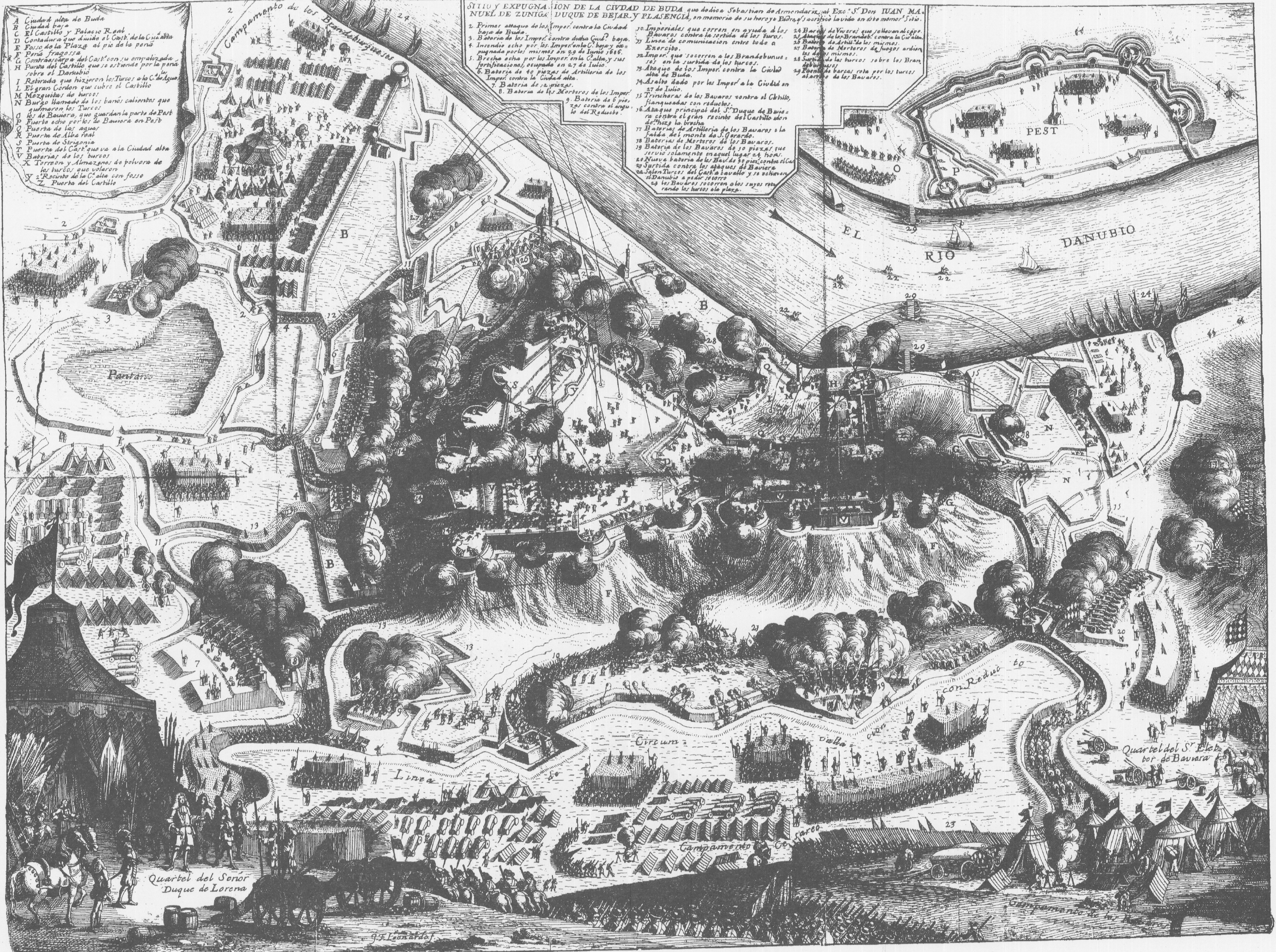
A városkép középső felső sávjában olvasható spanyol nyelvű magyarázó szövegek:

- 2. A császáriak első támadása Buda Alsóvárosa ellen
- 3. A császári tüzérség az Alsóváros ellen
- 4. Az Alsóvárosban a császáriak által okozott tűz. Az Alsóvárost 1868. június 29-én tisztították meg a császári csapatok
- 5. A császáriak által a Felsővárosban kialakított rés, erődítéseik. A felsővárost július 27-én foglalták el a császáriak
- 6. A császáriak 40 ágyúból álló tüzérsége, a Felsőváros ellen
- 7. 12 darabból álló ágyúüteg
- 8. A császáriak ágyúütegei
- 9. A Védőbástya sarka ellen irányuló 6 ágyúból álló üteg
- 10. Császáriak, akik a Bajorok felmentésére sietnek a törökök kirohanása ellen
- 11. A hadsereg részei közötti kapcsolatot biztosító vonal
- 12. A Brandenburgiak (poroszok) segítségére siető császáriak, a felkapaszkodó törökök ellen
- 13. A császáriak támadása Buda Felsővárosa ellen
- 14. A császáriak támadása a város ellen, július 27-én
- 15. A Bajorok lövészárkai, amit a Vár ellen építettek ki és erődítményekkel (védőbástyákkal) vettek körül
- 16. A Bajor fejedelem fő támadása a Vár eme fontos része ellen, amelynek során megnyílt az ostromhoz szükséges rés

- A Ciudad alta de Buda
- B Ciudad baja
- C El Castillo y Palacio Real
- D Contadura que divide el Cast. de la Ciudad alta
- E Foso de la Plaza al pie de la península
- F Península fragosa
- G Contracorriente del Cast. con su empalizada
- H Puerta del Castillo que se abre por la península sobre el Danubio
- I Rotonda que hicieron los Turcos en la Ciudad alta
- L El gran Corral que cubre el Castillo
- M Mezquitas de los Turcos
- N Barco llamado de los barcos calientes que quemaron los Turcos
- O los de Baviera, que guardan la parte de Pest
- P Puerta que se abre por los de Baviera en Pest
- Q Puerta de las aguas
- R Puerta de Alba real
- S Puerta del Cast. que va a la Ciudad alta
- T Baterías de los Turcos
- X Torreon y Almacenes de polvora de los Turcos, que volaron
- Y Recinto de la Ciudad alta con foso
- Z Puerta del Castillo

SITIO Y EXPUGNACION DE LA CIUDAD DE BUDA que dio a Sebastian de Armentarix, al Exo. S. Don IVAN MAÑUEL DE ZUNIGA DUQUE DE BEJAR Y PLACENCIA, en memoria de su heroica Batalla, que sacrificó la vida en dicho sitio.

1. Primer ataque de los Imperiales contra la Ciudad baja de Buda.
2. Batería de los Imperiales contra dicha Ciudad baja.
3. Incendio echo por los Imperiales en la Ciudad alta, y ocupada por los mismos en 29 de Julio 1686.
4. Brecha echo por los Imperiales en la Ciudad alta, y sus fortificaciones, ocupada en 27 de Julio.
5. Batería de 40 piezas de Artillería de los Imperiales contra la Ciudad alta.
6. Batería de 24 piezas.
7. Batería de 12 piezas.
8. Batería de los Morteros de los Imperiales.
9. Batería de 6 piezas contra el ángulo del Reducto.
10. Imperiales que corren en ayuda de los Bavares contra la retorta de los Turcos.
11. Línea de comunicacion entre todo a Exercito.
12. Imperiales que socorren a los Brandeburgueses en la subida de los Turcos.
13. Abaque de los Imperiales contra la Ciudad alta de Buda.
14. Arriba dado por los Imperiales a la Ciudad en 27 de Julio.
15. Trinchera de los Bavares contra el Castillo, flanqueada con reductos.
16. Abaque principal del S. Duque de Baviera contra el gran recinto del Castillo alen de hizo la brecha.
17. Baterías de Artillería de los Bavares a la Ciudad de la montaña de S. Gerardo.
18. Baterías de Morteros de los Bavares.
19. Batería de los Bavares de 30 piezas que servia solamente en aquel lugar a 4 horas.
20. Nueva batería de los Bavares de 30 piezas contra el Castillo contra los abaque de Baviera.
21. Los Turcos del Castillo lazoado y se salvaron al Danubio a pedir socorro.
22. Los Bavares socorren a los Turcos retirando los Turcos a la plaza.
23. Barcos de Viudas que se llevan al agua.
24. Abaque de los Brandeburgueses contra la Ciudad alta.
25. Batería de Artillería de los Turcos.
26. Batería de Morteros de los Turcos.
27. Batería de Morteros de los Turcos.
28. Subida de los Turcos sobre los Brandeburgueses.
29. Foso de las Bavares para los Turcos alarido de los Bavares.

Quartel del Señor Duque de Lorera

Quartel del S. Elector de Bavaria

J.F. Leonard

17. A Bajorok tüzérségi ágyúi a Szent Gellért-hegy lábánál
18. A Bajorok tüzérségi ágyúi
19. A Bajorok ágyúütegei a jelzett helyen 24 óráig maradtak csak
20. A Bajorok újabb, 30 darabból álló ágyúütege a Vár ellen
21. A Bajorok támadása elleni kirohanás
22. Török lovasok jönnek ki a Várból és a Dunába vetve magukat, segítségért indulnak
23. A Bajorok a sajátjaik segítségére sietnek, és kiverik a törököket az erődítményből.
24. Élelmiszert szállító hajók, amelyek a táborhoz érkeznek...
25. A Brandenburgiak (poroszok) támadásai a Felsőváros ellen
26. A Brandenburgiak tüzérség ágyúi
27. A Brandenburgiak működésben lévő ágyúütegei
28. A törökök kirohanása a Brandenburgiak ellen
29. Hajóhíd, amit a törökök tönkretettek, a Bajorok kiáltozása közepette.

Buda visszavétele a keresztény Európa diadalának jelképévé vált. Pontosán erre hivatkozott Miguel Deslandes is bevezetőjében, mikor az esemény nagyságát a portugál Don Veríssimo Lancastro bíborosi kinevezéséhez hasonlította. A veduta kettős szerepet látszik betölteni: önmagában is vizuális forrásnak tekinthető, ugyanakkor része annak az összesítő hadinaplónak, amely – a cím szerint – tizennegyedik része egy sorozatnak, és amely értékes adalékokkal szolgálhat az 1686 nyarán és szeptemberében zajló magyarországi események minél részletesebb megismeréséhez.

TÓTH HAJNALKA

Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban

A 16–17. században a török–magyar határ mentén kialakult rabtartás és rabkereskedelem szokásaira elsőként Takáts Sándor hívta fel a figyelmet a 20. század elején.¹ Kutatásai során bőven meríthetett a Batthyány-levéltár akkor még Körmenten lévő – a maihoz képest teljesebb – anyagából. Publikációiban a törökökről a köztudatban kialakult kedvezőtlen képet igyekezett megváltoztatni. Arra fektetett hangsúlyt, hogy bemutassa, a magyar rabtartók kegyetlenebbül bántak foglyaikkal, mint a törökök. Erőteljes preconcepció alapuló nézeteit már a saját korában is kritikák érték. Mára pedig romantikus elképzeléseit a kutatók nem fogadják el.

A rabtartás gyakorlatáról a Batthyány-levéltár török rabokra vonatkozó anyaga² alapján 1971-ben Dobos Gábor írt tanulmányt,³ majd húsz évvel később Varga J. János publikált e témakörben.⁴

Átfogó jelleggel a témával legújabban Pálffy Géza foglalkozott. A Batthyányiak török iratait ő sem hagyhatta figyelmen kívül, hiszen azok bőséges információval szolgálnak a rabtartás mechanizmusainak feltérképezéséhez. Az ő kutatásai kiterjedtek más korabeli családok iratanyagaira is.⁵

Az említett kutatók azonban a levéltári iratok tanulmányozása során sok esetben teljesen esetlegesen választott példák megemlítésére hagyatkoztak, nem törekedtek egy adott forráscsoport bemutatására, az iratok tudományos átirással történő teljes közlésére. Így módszerük nem tudja megmutatni, hogy a felhozott példák mennyire tekinthetők egyedieknek, illetve általánosoknak.

¹ Takáts Sándor: Török rabok ára 1629-ben. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 7. (1900) 92–93.; Takáts Sándor: Műveltség-történeti közlemények. IV. Magyar rabok, magyar bilincsek. *Századok*, 41. (1907) 415–435., 418–540. (a továbbiakban: Takáts 1907.); Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I. kötet. Budapest, 1915. 160–303. (a továbbiakban: Takáts 1915.)

² *Magyar Országos Levéltár Batthyány család levéltára* (a továbbiakban: MOL B. cs. lt.) P 1313 248. és 249. cs.: fogva tartott rabok lajstromai, sarc törlesztésekre vonatkozó kimutatások, török tiszték által írt levelek másolatai, fogalmazványok, egyes feljegyzések.

³ Dobos Gábor: Török–magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. *Studium II. Acta Juvenum Universitas Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae*. Debrecen, 1971. 63–73. (a továbbiakban: Dobos) A tanulmányt a szerző az azonos című szakdolgozata alapján készítette.

⁴ Varga J. János: Rabtartás és kereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon. In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történektanári működésének emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerkesztette: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Budapest, 1991. 121–133. (a továbbiakban: Varga 1991.) A szerző Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon (Értekezések, Új sorozat, 94. Budapest, 1981.) című művében is olvashatunk fontos adalékokat a Batthyányiak rabtartásáról. (a továbbiakban: Varga 1981.)

⁵ Pálffy Géza: Rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. *Fons*, 4. (1997) 1. sz. 5–78. (a továbbiakban: Pálffy 1997a)

A dolgozatom tárgyát képező irat⁶ számba veszi, hogy 1657. február 8. és 1658. január 5. között a Batthyány I. Ádám uradalmaiban lévő török és rác foglyok közül mely rabokat engedték el váltságdíjuk összegyűjtésére. Emellett a forrás azért is figyelmet érdemel, mert feltünteti az elbocsátott rabok váltságdíját, amiről a legtöbb esetben külön feljegyzés készült; szerepel benne a kezesek névsora is. Ezen adatokat kibővítve tartalmazzák a kezeslevelek, koldulólevelek és igazoló levelek is. (Ezekről később tesztek említést.)

A Batthyány család történetéről monográfia mindezig nem készült.⁷ A szakirodalom a családtörténeti adatokkal kapcsolatban ma leginkább Zimányi Vera munkáit tekinti mérvadónak.⁸ Ő azonban elsősorban nem genealógiai, hanem gazdaságtörténeti szempontokból vizsgálta a családra vonatkozó 16–17. századi forrásokat.⁹

A Batthyányak a 15. században emelkedtek a Magyar Királyság arisztokrata családjai közé.¹⁰ A gazdagodó familia birtokai Szlavóniában és a Dunántúl délnyugati részén terültek el.¹¹ A török előrenyomulás következtében ezek határossá váltak az Oszmán Birodalommal. A Batthyányakat így személyes okok is arra kényszerítették, hogy bekapcsolódjanak a törökellenes küzdelmekbe. Ezzel párhuzamosan a család férfitagjai országos tisztségekre is emelkedtek.¹² A 16. században birtokaik központját északabbra kényszerültek helyezni. Jelentős uradalmakat szereztek Vas megyében, így 1524-ben Németújvár (ma Güssing, Ausztria) várát tartozékaival.¹³

A kettős királyválasztást követően rövid időn belül a Habsburg uralkodó oldalán találjuk őket. Birtokaik I. Ferdinánd (1526–1564) magyar király adományozása révén újabb Vas megyei uradalmakkal – Rohonccal (ma Rechnitz, Ausztria) és Szalonakkal (ma

⁶ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 1–10. f. Az irat fénymásolt és tudományosan átírt változata megtalálható a szerző *Török rabok Batthyány Ádám uradalmaiban* című szakdolgozatában. A későbbiek során a rabok elnevezését a forrásban megtalálható alakban használom.

⁷ A 19. század végén Tárnok Alajos: *A Batthyány hercegi és grófi nemzetség leszármazása 972-dik évtől 1874-dik évig* (Nagykanizsa, 1875.) címen jelentetett meg róluk egy monográfiát, amelyet ma már nem használ a szakirodalom.

⁸ Családtörténeti adatokra lásd: Zimányi Vera: *A herceg Batthyány család levéltára*. Repertórium. Budapest, 1962. (a továbbiakban: Zimányi 1962.). Ezen munka bevezetőjében azonban több adat hibásan található meg. Az egyes személyek nevei, születési, illetve halálozási dátumai összekeveredtek, és esetenként ellentmondanak a könyv végén található leszármazási táblázatban szereplő adatoknak. Fontos megjegyezni, hogy Zimányi Vera lett 1956-ban a Budapestre szállított Batthyány-levéltár referense. Erre lásd: Zimányi Vera: *A Batthyány család hercegi ágának levéltára*. In: *Körmend története*. Szerkesztette: Szabó László. (a továbbiakban: *Körmend története*) Körmend, é. n. 415–433.

⁹ Zimányi Vera: *Jobbágy Dániel rohonc-szalonaki provisor tiszttartói működése*. Agrártörténeti Szemle, 2. (1959) 91–114.; Zimányi Vera: *Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez*. Agrártörténeti Szemle, 3. (1961) 60–84. (a továbbiakban: Zimányi 1961.); Zimányi Vera: *Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalonaki társuradalomban a XVII. század derekán*. Agrártörténeti Szemle, 4. (1962) 25–51.; Zimányi Vera: *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágyága a XVI–XVII. században*. Budapest, 1968. (a továbbiakban: Zimányi 1968.)

¹⁰ A család a nevét a Fejér megyei Battyán településről vette, amelyet 1398-ban Zsigmond királytól (1387–1437) kaptak adományként. Zimányi 1962. 5., Zimányi 1968. 15. 62-es jegyzet.

¹¹ Család birtokaira lásd: Zimányi 1962. 10–21.; Zimányi 1968.

¹² 1522-ben Batthyány I. Ferencet (†1566) horvát szlavón banná nevezték ki, és már Vas vármegye főispánja volt. II. Lajos (1516–1526) mellett részt vett a mohácsi csatában. Erre lásd: *Mohács emlékezete*. Szerkesztette: Katona Tamás. Budapest, 1979. 36. (Brodarics), 69. (Széremi), 108. (Istvánffy), 131–142. (II. Lajos levelei Batthyány Ferenc horvát bannak).

¹³ Zimányi 1962. 5., 16–17.

Schlaining, Ausztria) – bővültek.¹⁴ A németújvári uradalommal együtt ezek a várak váltak a család törzsuradalmává.

A 17. század elejére a török előrenyomulás – amelynek döntő jelentőségű momentuma volt Kanizsa 1600-ban történeti elfoglalása – ismét elérte a Batthyány birtokok határát. Ezzel is magyarázható, hogy Batthyány II. Ferencet (†1625) kinevezték dunántúli kerületi főkapitánnyá (1604–1609).¹⁵ Ez időtől kezdve a család minden erőfeszítése arra irányult, hogy tartani tudja a Kanizsával szembeni végvár vonalat. A törökkel való küzdelmek során a körmenyi uradalom – amely 1606-ban került örök jogon a családhoz – jelentősége is megnövekedett.¹⁶ Az itteni vár védte a nyugatabbra fekvő birtokaikat és közvetve Bécsset is. A Batthyányak az adott politikai helyzetben szükségszerűen kitartottak a Habsburg-ház uralkodói mellett. Bethlen Gábornak is csak rövid időre sikerült a maga oldalára állítania Batthyány II. Ferencet.¹⁷

Ferencnek és feleségének, Lobkovitz Poppel Évának¹⁸ (†1640) hét gyermeke született, közülük négyen érték meg a felnőtt kort: Ádám, Magdolna, Erzsébet és Borbála.¹⁹ Az apa 1625 szeptemberében távozott az élők sorából egyetlen fiú örököszt hagyva maga után. Batthyány I. Ádám²⁰ (†1659) gyermekkoráról és neveltetéséről keveset tudunk. Protestáns

¹⁴ Zimányi 1962. 5., 17., 19.

¹⁵ Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 280. (a továbbiakban: Pálffy 1997b). Batthyány II. Ferenc 1601–1602-ben a sárvári végvidéki kapitánynak alárendelve körmenyi főkapitányként tevékenykedett. Pálffy 1997b 269.

¹⁶ A körmenyi uradalmat Batthyány II. Ferenc már 1604-ben megvásárolta a kamarától, de csak 1606-ban nyert rá donatit és ekkor birtokba iktatták. Zimányi 1962. 5., 15. I. Ádám 1650-ben hajdúszabadságot adott a katonáskodást vállaló körmenyi jobbágyoknak és a jobbágytelekekre települő, harcolni kész személyeknek. Erre lásd: Tóth István György: *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmenyi uradalom társadalma a 17. században*. Budapest, 1992.

¹⁷ A Bethlen Gáborhoz való csatlakozásról: Iványi Béla: *Képek Körmeny múltjából*. Körmenyi Füzetek, 4. Körmeny, 1943. 102–103. (a továbbiakban: Iványi 1943a). A harcok során Körmeny, Rohonc és Szalonak többször gazdát cserélt. Zimányi 1968. 21.

¹⁸ A korszakot tekintve a család egyetlen tagja, akiről született monográfia: Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Budapest, 1917. (a továbbiakban: Takáts 1917.). Mára a főúri asszony levelezése is kiadásra került: Kincses Katalin: „Im küttem én orvosságot” Lobkovitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. *Régi Magyar Történelmi Források*, 3. Budapest, 1993. Takáts az említett munkában mellett foglal állást, hogy Lobkovitz Poppel Éva lett Zrínyi György halála (1626) után a két fiú, Miklós és Péter nevelőanyja. Ezt tanúsítják a fiúk által neki címzett levelek. Ezt megerősíti Iványi Béla is *A két Zrínyi Miklós körmenyi levelei* (Budapest, 1943. 24. a továbbiakban: Iványi 1943b) című munkája is. A fiúk gyámja Szilasi László „*Vitéz-e vagy ájtatos?*” I. *Batthyány Ádám sajátkezű bünlajstroma s „néhány fontos kicsiség”*. (Peregrinatio Hungarorum, 3. Szeged, 1989. 5. a továbbiakban: Szilasi) szerint Zrínyi György volt hadnagya, későbbi vicegenerális és egerszegi főkapitány, Batthyány Ferenc lett. Aki nem azonos Batthyány II. Ferencel, de távoli rokona annak. Poppel Éva nevelőanyaságát Kincses Katalin Mária Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Éva özvegyi évei. In: *Nők a történelemben*. Összeállította: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1997. 82. 2. jegyzet. (a továbbiakban: Kincses) kétségbe vonta. Bár a fiúk egy ideig a Batthyány-udvarban nevelkedtek, ez nem jelentett hivatalos gyámságot. A Zrínyi fiúk hivatalos gyámjaként Horn Ildikó Mikulics Tamást említi. Horn Ildikó: *Nemesi árvák*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerkesztette: Péter Katalin. Budapest, 1996. 53.

¹⁹ Takáts 1917. 125. 1. jegyzet. Hasonlóan hét gyermekről tesz említést Fazekas István: *Batthyány I. Ádám és gyermekei*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerkesztette: Péter Katalin. Budapest, 1996. 91. (a továbbiakban: Fazekas). Kincses Katalin azonban hat gyermeket említ: Kincses 66.

²⁰ Batthyány I. Ádám születési dátuma a szakirodalomban nem egységesen elfogadott. A többség a családi genealógiában szereplő 1609-es dátumot (MOI. B. cs. lt. P1313 56. cs. Lad. 145–147.)

szülők gyermekeként nőtt fel, olyan környezetben, ahol az anya inkább a lutheránusokat, az apa pedig a reformátusokat pártolta. Ádám nevelője Zvonarics György pápai prédikátor volt.²¹ Emellett azonban a család jó kapcsolatot tartott fenn a nagyhatású katolikus főpappal, Pázmány Péterrel is. A főnemesi szülők udvarában az elődök hagyományait követve jelentős udvari élet alakult ki, amelyben a magyar és ausztriai nemesi családok nem egy ifjú tagja megfordult. Ádám korai műveltségéről még az tudható, hogy anyanyelvén kívül csak németül tudott, a latin nyelvet még felnőtt korára is csak hiányosan sajátította el. Apja halálát megelőzően külföldön még nem járt.²²

A Habsburg-hű család ifjú feje a nagykorúsítását követően, 1629-ben katolizált. A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy áttérése milyen okokra vezethető vissza. Egyfelől mindenképpen hangsúlyozni kell Pázmány Péter személyes hatását, de a család közismert udvarhűsége is meghatározó szerepet játszott az eseményekben.²³ A katolizálást követően Ádámnak le kellett mondania a Bethlen Gábor szolgálatában érdemeket szerzett protestáns főúr, Illésházy Gáspár leányával kötendő házasságról. 1632-ben végül Formantini Auróra Katalin²⁴ udvarhölgyet vette feleségül. Az esküvőt a bécsi Burgban tartották II. Ferdinánd (1619–1637) és a királyné jelenlétében. Ebből a házasságból hét gyermek született, de csak hárman éltek meg a felnőtt kort: Borbála, Kristóf és Pál.²⁵ Kristóftól származik a család hercegi, Páltól pedig a grófi ága.²⁶ Miután Ádám első felesége 1653-ban elhalálozott, 1655-ben újranősült. Második felesége Wittmann Katalin volt, ebből a házasságból nem születettek utódok.²⁷

A családi birtokokat 1625 és 1629 között Lobkovitz Poppel Éva irányította. Közte és a fia között ezt követően vagyoni jogi vita bontakozott ki, aminek az anya 1640-ben bekövetkezett halála vetett véget.²⁸ Ádám a meglévő uradalmakat az 1644-ben megszerzett Borostyánkő (ma Bernstein, Ausztria) várával és tartozékaival bővítette.²⁹ Birtokai gazdasági ügyeiről pontos feljegyzéseket vezetett és vezetett, amelyeket magánlevelezésével együtt ő maga rendezezett. A hatalmasra duzzadt iratmennyiség, de elsősorban a latin nyelvű középkori iratok rendezésére az 1650-es években elsőként alkalmazott levéltárost Litomericz László ferences szerzetes személyében.³⁰

jelöli meg születési évként. De megtalálható az 1610-es dátum is: Zimányi 1962. 55. A két dátum együtt is szerepel: Fazekas 91.

²¹ Szilasi 10.

²² Koppány Tibor: Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659. Történelmi Szemle, 27. (1984) 540. (a továbbiakban: Koppány)

²³ Takáts Sándor Pázmány szerepét emeli ki Ádám áttérésében. Mindkettőjüket negatív figuraként mutatja be, szembeállítva őket a protestáns valláson maradt Lobkovitz Poppel Évával. Takáts 1917. 125–141. Iványi Béla, aki nyugalmazott egyetemi tanárként foglalkozott a Batthyány család levéltárának rendezésével és feldolgozásával, szintén Pázmány személyes hatóerejét hangsúlyozza. Iványi Béla: Pázmány Péter kiadatlan levelei. Körömdi Füzetek, 3. Körömdi, 1943. 6–7. Megtérésével foglalkozott Szilasi László (Szilasi idézett műve). Legújabban: Fazekas 92., 108. 12. jegyzet.

²⁴ Formantini Auróra Katalin személyére lásd: Fazekas 108. 13. jegyzet.

²⁵ A házasságból legalább tíz gyermek született, négy fiú és hat lány. Négyen érték meg a felnőttkort, de a Mária Eleonóra nevű lány korán, 21 évesen elhunyt. Fazekas 92. A szerző ezen adatait ugyan ellátta jegyzetekkel, de a 14-es számú kimaradt a tanulmány végén szereplő jegyzetek közül.

²⁶ Zimányi 1962. 6.

²⁷ Koppány 540. 4. jegyzet.

²⁸ Takáts 1917. 125.; Zimányi 1968. 21.; Kincses 65–66.

²⁹ A borostyánkői várat a hozzá tartozó uradalommal 325 000 Ft-ért vásárolta. Zimányi 1962. 6.

³⁰ Iványi Béla: Batthyány Ádám, a levéltárrendező. Levéltári Közlemények, 20–23. (1942–1945) 300.

Elődeihez hasonlóan Batthyány I. Ádám is magas tisztségeket töltött be az udvarnál, királyi kamarás volt és 1640-től haláláig főpohárnok. 1633-ban kinevezték dunántúli kerületi főkapitánnyá és egyben a „Kanizsával szemben vetett végvárat” főkapitányává.³¹ A magas katonai tisztség, és birtokainak elhelyezkedése alapján a gazdag főúrnak lehetősége volt arra, hogy bekapcsolódjon a korszak jövedelmező gazdasági tevékenységébe, a rabkereskedelembé.

A magyar–török határ mentén a 16–17. században virágzó rabkereskedelem szokásai már az 1466-tól 1520-ig tartó békeidőszak idején kialakulóban voltak a Magyar Királyság déli határa mentén.³²

Az Oszmán Birodalomban az emberkereskedelem elfogadott dolognak számított. A rabszolgatartás a gazdaságban, a háztartásokban és a hadseregben is jelentős szerepet játszott.³³ A törökök kisebb méretekben már a mohácsi csatát (1526. augusztus 29.) megelőzően is, majd pedig azt követően egyre nagyobb számban hurcoltak el foglyokat a magyarországi hadszíntérről, mind a katonaság, mind pedig a közemberek köréből. Gyakran előfordult, hogy ebben a keresztény várkapitányok is segítséget nyújtottak nekik, amiért 1567-ben a magyar országgyűlés halálbüntetést szabott ki rájuk.³⁴ A törökök által folytatott és birodalmuk számára jól jövedelmező távolsági rabszolga-kereskedelem a 16. század második felétől visszaszorult. Az 1568-as drinápolyi béke – amely tiltotta az emberek tömeges elhurcolását a Magyar Királyság területéről³⁵ – megkötése után elmaradtak a nagy hadjáratok, a kiépülő végvár vonal mentén az egymással szemben álló felek védekezésre rendezkedtek be. A zsákmányszerzés és rabszedés lehetőségei ezáltal korlátozódtak.³⁶ A végvárakban maradt katonák rabejtésének fő célja az volt, hogy a rabok megsarcolásával, eladásával pénzhez jussanak és zsoldjukat kiegészítsék vele.³⁷

A váltságdíjért folytatott rabkereskedelem és rabtartás jelentkezésével egyidejűleg annak bonyolult szokásjogi rendszere is kialakult. Majd ezeket a – mindkét fél által többé-kevésbé betartott – szokásokat a 17. század végi visszafoglaló háború fokozatosan megszüntette. Újonnan előtérbe került a távolsági rabszolga-kereskedelem.

Az 1568-as drinápolyi békekötést követő évtizedekben, majd pedig a 17. század első felében, azaz a hosszú békeidőszakokban a végvidéken elsődlegesen a portyák teremtettek

³¹ Pálffy 1997b 269., 280. A család Ádámot követő tagjai már örökletesen viselték a két tisztséget. Pálffy 1997b 265.

³² Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 43–49.

³³ A jól szervezett rabszolga-kereskedelem kialakulásáról, adminisztrációjáról és adóztatásáról: Fodor Pál: Adatok a magyarországi török rabszedésről. Hadtörténeti Közlemények, 109. (1996) 4. sz. 134–135. Az oszmán állami tisztviselők pontosan adminisztrálták a birodalom területére bevitt és kivitt rabok számát. Az állam az emberkereskedelmet rendszeresen adóztatta.

³⁴ Pálffy 1997b 11.

³⁵ Magyar történeti szöveggyűjtemény II./1. Szerkesztette: Sinkovics István. Budapest, 1968. 147. (a továbbiakban: Sinkovics)

³⁶ Pálffy szerint a távolsági rabszolga-kereskedelem jelentős visszaszorulásához az is hozzájárult, hogy „1568-ban az oszmán katonai vezetés lemondott Magyarország azonnali és gyors megszállásáról”. Pálffy 1997a 11–12.

³⁷ Az oszmán hadsereg „félelmetes” tatár segédcapatai élen jártak a pusztításban, rablásban és foglyok ejtésében. Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22. Budapest, 1994. 161. 1. jegyzet. A korábbi tatár rabszolga-kereskedelemre: Tardy Lajos: A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 17. Budapest, 1980.

alkalmat rabszedésre.³⁸ A portyázásokra annak ellenére került sor, hogy a béke tiltotta ezeket a párviadalokkal együtt, nehogy nagyobb összeütközés ürügyül szolgáljanak.³⁹

A váltságdíjért folytatott rabkereskedelem érdekeit az szolgálta, ha minél több, főként magas rangú fogoly maradt a végvárok tömlöceiben. Ezért a 16. század második felétől a Magyarországon fogságba esett rabok adminisztrációja sokat veszített jelentőségéből. A rabok utáni adó fizetése is csökkent.⁴⁰ Ugyanakkor a Magyarországon fogva tartott rabok birtokosai mind nagyobb haszon elérésére törekedtek a rabkereskedelem révén.

A zsákmány- és rabszerző portyáktól a magyar fél sem tartotta távol magát. A hadjáratok idején előszeretettel használták ki az őszi és téli időszakot, miután a török főhad október végén visszavonult. A békemegállapodásokon túl a 17. század elejétől a magyar törvényhozás is tiltotta a portyákat és a török elleni mindenféle küzdelmet, mert azok veszélyeztették a békét.⁴¹ A megállapodásokhoz egyik fél sem tartotta magát. De a béke megszégésével a másik felet okolták.⁴²

Minden tiltás ellenére magyar oldalon is bőséggel akadtak foglyok. A magyarok a törökökhöz hasonlóan különbséget tettek a rabok között. A basákat, bégeket és agákat tekintették főraboknak, míg a közönséges rabok közé az alajbégeket, odabasákat, agákat és közkatonákat sorolták.⁴³ A bécsi udvar pedig igényt tartott az előkelő rabokra.⁴⁴ Miután

³⁸ A portyák menetével elsőként Takáts Sándor (Takáts 1915. 336–358.) foglalkozott. Legújabbban a kérdéssel Gecsényi Lajos *A végvári harcok taktikája* (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben) (In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerkesztette: Draskóczy István. Budapest, 1994. 165–175.) című munkája foglalkozott. A dunántúli magyar végvári katonák rabszerző portyáival foglalkozik Varga 1981. A Batthyány Ádám által vezetett 1641-es igali portyáról és következményeiről szól Fenyvesi László *Az igali portya és a körmenői kötyavetye balkáni tanulságai* (In: Magyar és török végvárok (1663–1684). Szerkesztette: Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1985. 199–218.) című tanulmánya. A törökök a rabszedő portyák mellett más módon is ragadtak el embereket. 1665-ben például Horváth János diósgyőri katoná Miskolcon török szekerekkel ismerkedett össze, s azok az ittas embert magukkal csalták Egerbe. Izsépy Edit: Diósgyőr mint végvár a vasvári békekötés utáni korszakban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 8. (1969) 198.

³⁹ A portyák, illetve mindenféle katonai összeütközés tiltása: Sinkovics 140–141. A párviadalok tiltása: Sinkovics 147–148.

⁴⁰ Fodor 1996. 139–140.

⁴¹ 1639:4. tc. Magyar Törvénytar (a továbbiakban: MT) 1608–1657. évi tc. 373. Bécsből tiltották a portyákat, a kapitányok azonban elégedetlenek voltak. Erre utal Batthyány Ádám 1639-ben kelt levele is: „Az mi az végházak állapotját illeti, hogy az török olyan igen regnál rajtok, igen alkalmatlanul halljuk s bánjuk is, de nem tudunk mit tenni róla, mert ha róla mit tehetnénk is, mindjártást lennének vétkesek az mint kegyelmed is tudja. A mi dolgainkat mindjárt rosta által látják, mirajtunk pedig akármit cselekedjék is az ellenség csak szita által nézik”. MOL B. cs. lt. P 1315 I. cs. 77. f. Idézte: Varga 1981, 91. Varga átírásával idézve.

⁴² Miként a 17. század első felében a kanizsai főaga is tiltakozott, hogy Batthyány Ádám katonáival megszegte a békét: „...tikegyelmek békességhez magatokat nem tartván, hanem Sziget, Pécs, Kapos tartományokból száma nélkül való törököket elhordván, hetven, nyolcvan török, rác mast is fekszik tömlöcötökben. Az minap is haddal Batthyány úr több kapitánokkal hatalmas császár várára ment Segesdre, így tartjátok ti az szent békességét.” MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 226/a. sz. Érdekes kérdés, hogy a főaga milyen tisztség lehetett (talán ez a vár kapitányát jelentette), de nem egyedülálló ez a megnevezés. A Batthyány Ádámhoz eljuttatott levelek között található olyan, amelyiknek aláírása: „kanisa Varanak fő fő Agajj.” MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 117. sz.

⁴³ Pálffy 1997a 24. A rabok megkülönböztetésére példa MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 305. sz. irat, ami a várakban lévő rabokat aszerint veszi számba, hogy fő török rabok vagy közönséges rabok.

⁴⁴ Takáts 1907. 424., Takáts 1915. 167.

a végvári katonák is a gazdagabb rabokat akarták megtartani, igyekeztek eltitkolni őket.⁴⁵ Gondot okozott azonban, hogy a szultáni udvar egy-egy előkelőbb rab kiszabadítása érdekében nem a végváriakhoz, hanem közvetlenül Bécshez, illetve a Haditanácshoz fordult.⁴⁶

A zsákmányszerző portyákat követően a nyereség elosztása – a magyar oldalon – bevett szokás szerint történt, a *kótyavetyén*. A kótyavetye árverést, vitézi vásárt jelentett, ahol kiárúsították a portya nyereségét: portékát, barmokat, lovakat, vagyontárgyakat és a foglyokat. Ezen árverés lebonyolítására a vitézek maguk közül biztosokat választottak, a *kótyavetyéseket*, akiknek esküt kellett tenniük feladatuk pontos elvégzésére.⁴⁷ Hasonlóképpen a katonák is esküvel fogadták, hogy ami zsákmányt szereztek, azt mind előadják a kótyavetyére.⁴⁸ A kiárúsításból befolyt pénzüsszeget a portyán részt vevők között arányosan elosztották.

A kótyavetyén elfogadott gyakorlat volt, hogy a főúr és parancsnokai *elővásárlási joggal* rendelkeztek.⁴⁹ Az elővásárlási joga túl a földesurak által eltartott végvári katonák az elejtett rabok közül azok *harmadával*, a királyi zsoldon lévő katonák csupán *tisztességes ajándékkal* tartoztak uruknak.⁵⁰ A rabok *ajándékozásával* a katonák feljebbvalójuk jóindulatát igyekeztek megnyerni. Maga a főúr is ajándékozott rabokat katonáinak egy-egy sikeres vállalkozást követően.⁵¹

A rabokat a kótyavetyén túl a vitézek egymás között is adták-vették. A 17. századra a rabok adásvételénél az eladónak garanciát kellett vállalnia a rabért. Ha a rab tizenöt napon belül meghalt, az eladó tartozott a vételárat teljes összegben visszafizetni a vásárlónak. A szokás kialakulását azzal lehet magyarázni, hogy a rabok többsége sebesülten került a fogságba vagy megbetegedett a börtönben. Ezekben a rabokon tartóik igyekeztek minél előbb túladni.⁵²

Az elfogott, kótyavetyén vásárolt vagy ajándékozás révén szerzett rabok elhelyezésére a várak tömlöceiben, végházakban került sor. Batthyány Ádám rabjait a végvárvonaltól jóval nyugatabbra fekvő uradalmi központokba szállították: Németújvárra, Rohoncra,

⁴⁵ Azt állították a rabról, hogy meghalt, de előfordult, hogy a halottnak mondott rab levelezni kezdett az övével. Takáts 1907. 518.

⁴⁶ Pálffy 1997a 24.

⁴⁷ A kótyavetyések esküje: „Az koththiauetiessket igy Eskutetek megh. Isten engém ugy Segeczen, Attya Fiu Szent Lélék, tellies Szent Haromságh, ebben az reám bizot mostanj Koththija vettie-seghben igazán el iarok, senkinek sem baratsagért, sem Attiafiuságot nem tekintem, hanem nindenémeő Marhat az mint ell kelhet, ugj adok ell, annák az arrát igazan be irom, es egj iránt Kijs osztom az em tehetségém szérint.” MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 51. sz. 10. f. A szöveget nem tudományos átiratban hozza még: Pálffy 1997a 26. 73. jegyzet.

⁴⁸ Batthyány Ádám katonáinak esküje: „Az vitezleő rendet igy eskütettik megh. Isten engemet ugy Ségítczen, Atthija, Fiu, Szent Lilek, tellies Szent Haromságh, egy bizonj Isten: Miultafoguá Groff Batthiani Adam Uram eő nagysága mellet hazomtul ki indultam az Teöreök ellenségh ellen, valamit találtam, niertem, auagy vontam akár kerésztiinje let légen s akár Teöreöke Vagj Racze igazan éleő adom, ha penigh Válakinél masnál tudnékis Valamj niéréseget, aztis igaza mégh mondom.” MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 51. sz. 10. f. A szöveget nem tudományos átiratban hozza még: Pálffy 1997a 26.

⁴⁹ Az elővásárlási jogra példa: „Keszthelyt lakó ember, s vitezleő rend, akárki szolgálja légyen, valamit fegyverrel nyer: rabot, marhát, jó fegyvert, tartozzék az uraknak illendő áron adni s akár-melyik közülük megvehesse.” Kőszeghy Sándor: Keszthelyi rendtartás 1661-ből. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 2. (1895) 64.

⁵⁰ Az egerszegi lovas és gyalog sereg katonái az 1644-ben Batthyány Ádámnak küldött levelükben arról számolnak be, hogy a kevés nyereségből nem akarnak harmadot fizetni. Müller Veronika: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszegi Füzetek, 2. (1976) 45.

⁵¹ Az 1641-es igali portyát követő körmendi kótyavetyén Batthyány Ádám megajándékozta tisztjeit: MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 51. sz. 8. f.

⁵² A szavatosság vállalásának szokásáról csak Pálffy tesz említést. Pálffy 1997a 29.

Szalónakra, Borostyánkőre. De a nagyobb stratégiai jelentőségű körmendi várban is megfordultak török és rác foglyok. Itt egy helyen tartották őket a bűnözőkkel és a nem fizető adósokkal.⁵³ Ha a tömlöcök szűkösnek bizonyultak, a várhoz tartozó más építményekben is helyezték el foglyokat, mint ahogy a németújvári várban az *uraim házában* vagy a *kenyér-osztó ház melletti káposztásházban*.⁵⁴ A fogságba került rabok elszállásolásának módja azok rangjától függött. 1651 őszén tizenhárom törököt szállítottak Németújvárra. Közülük nyolcan – egy bég és egy aga fia is – a kaputoronyban lévő *uraim házába* kerültek, feltehetően jóval kedvezőbb körülmények közé, mint a többi rab, akiket a vár *alsó tömlöcébe* zártak.⁵⁵ A végvári katonák, ha nem volt módjukban eltartani rabjukat, gyakran készpénzért tovább adták tömlöccel rendelkező váruraknak, illetve a várúr engedélyével annak tömlöcében tarthatták.⁵⁶ A rabok őrzéséért a tömlöctartók vagy a várnagyok részére *tömlöcváltás*-got kellett fizetni, amit a rab tulajdonosa legkésőbb a rab kiváltásakor köteles volt letenni. A forrásunkban is feltűnnek más emberek rabjai külön számítva őket.⁵⁷

A közönséges rabok mindennapjai sanyarúak voltak, olyan munkákat osztottak rájuk, amelyeket keresztényekre nem bíztak. A Batthyányak szalónaki uradalmában követ fejtettek,⁵⁸ a németújváriban vizet hordtak a konyhára és fölfűtötték a sütőházat.⁵⁹ A török rabokat gyakran hóhér mellé adták, hogy megtanulják a mesterséget. A hóhér feladatai közé nemcsak a kivégzések tartoztak, hanem ő volt kijelölve az öngyilkosok elégetésére is. Gerdákovics Mátyás körmendi tiszttartó 1638-ban jelentette Batthyány Ádámnak: „Tegnap ez itt való körmendi Czordásnak az fia föl akasztotta magáth egy éger fára az maga övére, kivel nem tudgiuk mit czelekednunk, mert itt török rab ninczen kivel égetnének el.”⁶⁰

⁵³ Iványi 1943a 39.

⁵⁴ MOL B. cs. lt. P 1314. 41 223., 41225. és 41258. sz. Idézte: Pálffy 1997a 19. Vö. Kárfy Ödön: Hírek a kanizsai török rabokról. Hadtörténelmi Közlemények, 13. (1912) 473. 1. sz.

⁵⁵ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 319 sz.; MOL B. cs. lt. P 1313 325. sz. és 400. sz. 1. f.: a rabok felső és alsó tömlöcben való elhelyezéséről tesz említést; MOL B. cs. lt. P 1313 370. sz.: a németújvári vár helyiségeinek felsorolásakor megemlíti a „Thörök Rabok twzellő helét”.

⁵⁶ A Batthyányak körmendi várába is csak a földesúr engedélyével lehetett idegen rabot bevenni. 1633-ban azért fordult Hidasy András kérelemmel Batthyány Ádámmal, hogy török rabját (egy gyermeket) bevihesse a körmendi várba. Hidasy levelét idézte: Iványi 1943a 43.

⁵⁷ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 7. f. v., 9. f. r., 10. f. r.

⁵⁸ MOL B. cs. lt. P 1315 1. cs. 783. f. Idézte: Varga 1981. 113.; Varga 1991. 121.

⁵⁹ MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. sz. n. Tatár rabok dolgoztatására: Benda Kálmán: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai, 7. Kisvárdai, 1975. 25. Hasonlóképpen a török kézen lévő egri vár keresztény rabjai is dolgoztak. Magyar Simplicissimus. Szerkesztette: Turóczi-Trostler József. Budapest, 1956. 190. (a továbbiakban: Turóczi-Trostler). Vö. Izsépy Edit: Az egri törökök fogságába esett magyar rabok kiváltásának és szállításának problémái. Az Egri Múzeum Évkönyve, 11–12. (1973–74) 160. (a továbbiakban: Izsépy)

⁶⁰ MOL B. cs. lt. P 1314 15989. sz. Idézte: Iványi 1943a 114. és Tóth István György: Körmend a kora újkorban (1526–1809). In: Körmend története 156. 58. jegyzet. A török rabokat hóhérék munkára fogták: Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Budapest, 1926. 293. Hasonlóan rossz életkörülményekről számol be a XVII. század végén „német” fogságba került Oszmán aga életírásában: „Ha valahol a várban vagy városban egy állat kimúlt, akkor minket vezettek oda a katonák, hogy – ha kutyáról vagy macskáról vagy más effélééről volt szó – a dögöt húzzuk ki a szabad mezőre, és hagyjuk ott feküdni. Ha azonban az elhullott állat ló volt, vagy szarvasmarha vagy borjú, akkor még a bőrét is le kellett nyúznunk. Röviden: minden és mindenféle piszkos és undorító munkát velünk, rabokkal végeztek el”. Oszmán aga: A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között. Budapest, 1996. 72. (a továbbiakban: Oszmán aga) Lásd még: Turóczi-Trostler 184.; Nyáry Albert: Hóhérszedés a XVII-dik századból. Századok, 6. (1872) 481–482.

A rabok nehéz körülményeit az is súlyosbította, hogy egyik fél sem tartotta távol magát kínzásuktól.⁶¹ Mivel azonban a rabok értéket képviseltek, a rabtartók a mind nagyobb váltságdíj kikényszerítésére, ezáltal mind nagyobb haszon elérésére törekedtek. Így érdekükben állt, hogy a lehetőségek szerint vigyázzanak a rabok életére. Batthyány Ádám 1647-ben a következő utasítást adta a rabokkal való bánásmódról: „Ha úgy megverik őket, hogy meghalnak, abban semmi hasznunk, sőt még kárunk következik. Hanem úgy kell őket sanyargatni, hogy meg ne haljanak.”⁶² A rabokkal való bánásmódot viszonyosság jellemezte, miként a törökök bántak magyar rabjaikkal, úgy a magyarok a törökökkel.⁶³ A hosszú ideig tartó raboskodás nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is megviselte a foglyokat. Koppányi Musztafa nevű rabról jelentették Batthyánynak: „Ez nagyságos vram olij nijomorult Rab. hogij mind untalan az nehizseg banttija es mind eijel nappal bilinczet tartunk az kezen, hogij bolondsagaban magat még ne öllijö.”⁶⁴

A rabságban tartott török nőekkel is munkát végeztek, a főúri asszonyok szolgálólányként tartották őket. Különösen kedvelték a varrólányokat, akiket a korabeli forrásokban *bulyáknak* neveznek. Az is előfordult, hogy a török rabnők házimunka mellett török nyelvet tanítottak a magyar családoknál.⁶⁵ A női rabokhoz alacsony áron jutottak hozzá, jóval kevesebbet értek, mint a férfi rabok.⁶⁶ Az is megesett, hogy az elfogott *bulyákat* „más célra is használták”. Batthyány Ádám írta 1654-ben egyik levelében: „Kisfaludy Balázs uram csak az innepek előtt volt oda alá. Ő is jó szerencsével járt, jó törököket hoztanak és jó bulyákat és szépeket. Olyakat, ha kegyelmed itt volna, megkönnyebbedhetnek nyavalyája.”⁶⁷ A török nők gyakran kikeresztelkedtek és férjhez is mentek.⁶⁸

A Batthyányak börtöneibe került rabok a török végvárvonal váraiból, palánkjából származtak. A forrásban felsorolt rabok nevének első része utal származási helyükre vagy állomáshelyükre. Ezt alátámasztja egy, a Batthyány-levéltár török rabokról szóló iratai között található lajstrom, amely aszerint veszi sorra a rabokat, hogy ki honnan származik.⁶⁹ Ebből kitűnik, hogy a legtöbb fogoly a kanizsai, a fehérvári, a budai és pécsi várakban szolgált, a többiek pedig szórtan az egyes kisebb végvárakban. Térképre vetítve a helységneveket, jól kirajzolódik a 17. század közepének török végvárvonal. A felsorolt foglyok között található olyanok, akik a boszniai területekről származnak, és egy szarvasi rabot is megemlít a lajstrom. Fogságba esésük mikéntjét a forrás alapján nem lehet tisztázni. Előfordul-

⁶¹ A rabok kínzására és kínzóeszközökre: Takáts 1907. 535–540.; Pálffy 1997a 60. 209. jegyzet.

⁶² Takács 1915. 158. Ha a fogságba került rab sebesült volt és volt remény a gyógyulására, akkor a rabtartó orvost hívott mellé. Takács 1915. 164. A tömlöcök nyomorúságos körülményei közepette is gyakran megbetegedtek a rabok, akikhez szintén orvosokat, borbélyokat kellett rendelni, hogy meggyógyuljanak, nehogy a rabtartó elessen a váltságdíjtól. Pálffy 1997a 61. De orvos vagy borbély fogadásához szükséges pénz nem állt mindig rendelkezésre: 1645-ben „Barbely Imre jelenti, hogy a rabok között szüntelen sebesek vannak, akiket gyógyítani kell, s pénzi nincsen, kivel szerszámot vehessen, mivel két esztendeje, hogy Nagyságod fizetését meg nem adta neki”. Zimányi Vera: Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. Történelmi Szemle, 40. (1998) 316. 174/15. kivonat.

⁶³ Zrínyi Miklós 1654-ben levélben kéri Batthyányt, hogy a Kanizsáról származó török rabjait veresse meg, miként az Horváth András kezeseivel történt Kanizsán. Iványi 1943b 230–231.

⁶⁴ MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 30/a. sz.

⁶⁵ Kovács József László: Török rabszolgák Sopronban, soproniak török rabságban a 17. század folyamán. Soproni Szemle, 13. (1959) 1. sz. 7. (a továbbiakban: Kovács)

⁶⁶ A 17. századi kótyavetyéken átlag 60–70 tallért fizettek értük: Takáts 1907. 533.

⁶⁷ Takáts 1907. 293.

⁶⁸ Takáts 1907. 294.

⁶⁹ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 214. sz.: „Az Urr eö Nagysága Teörök rabiainak consignatioia. Ki hová való, és micsoda rendbéli.”

hat, hogy többszöri adás-vétellel kerültek Batthyány Ádámhoz. A főúr *Rabnyilvántartó könyvét*⁷⁰ – ami nem tartalmaz minden rabot (!) – fellapozva kiderül, hogy a rabok többsége vásárlás útján került hozzá. Ennek körülményeire a rab neve mellett legtöbb esetben szereplő *vettük* megjegyzés nem ad felvilágosítást. Figyelemre méltó, hogy a rabok között találunk három konstantinápolyit. A *Rabnyilvántartó könyvből* csak annyi tudható róluk, hogy 1655-ben Kisfaludi Balázstól vették *Constantinapoli Mamhut Zmail agát* 1000 tallérért, *Constantinapoli Alit* pedig 900 tallérért.⁷¹ A vételárukból arra lehet következtetni, hogy értékes foglyoknak számítottak. A *Constantinapoli* megjelölés pedig arra utalhat, hogy ezek a katonák a Portáról kivezényelt ún. portai janicsárok közé tartozhattak.⁷²

Természetesen a forrás listái alapján nem lehet pontosan meghatározni, hogy az egyes várakban mennyi törököt tartottak fogva. A rohonci várból február 28-án elbocsátott rabok esetében tudunk pontos adatot: rohonciak közül kiküldtek 5 rabot és kezességet vállaltak „Rohoncsi varunkban léveő Rabiainkis mind feienként 22-en, és Szalónaki Rabok mind feienként” 40-en. A két várban ekkor 67 fogoly volt.⁷³ Rohonc esetében még kétszer, március 14-én és augusztus 2-án kapunk pontos adatot a rabok számára: az előbbi esetben 17 utóbb pedig 28 török és rác rabot tartanak itt fogva.⁷⁴

Egy-egy várra lebontva a forrás a következő információkkal szolgál a rabok létszámát tekintve:

	febr. 28.	márc. 14.	máj. 5–8.	jún. 23.	aug. 2.	szept. 20.	okt. 14.	nov. 18.
<i>bemenők és kezesek</i>		6+38	6+43	2+41	3+41	1+44	47	46
<i>mások rabjai</i>						9		
<i>minden rab</i>	40							
<i>összesen</i>	40	44	49	43	44	54	47	46

TÁBLÁZAT: SZALÓNÁK⁷⁵

A fenti táblázatban a november 13-i, a november 29-i és a január 5-i kibocsátásokat nem tüntettem fel, mert a kezesek névsora nincs megadva. A névsorok összehasonlítása azt mutatja, hogy túlnyomó részt ugyanazok a rabok szerepelnek. Figyelembe véve, hogy a kibocsátott rab éppen nem tartózkodik a várban, továbbá hogy bizonyos foglyokat időnként átszállítottak az egyik vár tömlőcéből a másikéba, elmondható, hogy Szalónakon a foglyok száma 40 és 50 fő között mozoghatott. Ugyanezen összehasonlításokat elvégezve, Németújvárott a rabok száma 60–70 körül lehetett ekkor, Rohoncon átlag húszegynéhány fogoly volt. Mivel minden esetben a borostyánkői török és rác rabok közül vállaltak kezességet a legkevesebben (10 fő alatt), feltehetően itt jóval kevesebb rabot őriztek. A névsorok összehasonlításánál problémát okozott, hogy nem minden esetben lehetett azonosítani

⁷⁰ MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 49. sz.

⁷¹ A levéltári feljegyzések a rabok árát és váltságdíját vagy tallérban (Tall. vagy Tallér), vagy forintban (R, rajnai vagy rénus) adják meg. A két konstantinápolyi török rab tallérban megadott ára mellett feltüntették forint értékét is: 1000 Tall. = 1500 R., 900 Tall. = 1350 R. A két pénzérme közötti váltószám: 0,6.

⁷² Míg a 16. században portai janicsárok csak Budán szolgáltak, a 17. században már több nagyobb helyen megjelentek. Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. 83.

⁷³ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 2. f. r.

⁷⁴ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 3. f. r., 6. f. r.

⁷⁵ Itt csak a szalónaki várra vonatkozó adatokat közlöm. A vastag betűvel szedett adat pontos rablétszámot jelöl, a dátumok a rabok kibocsátásainak időpontját jelölik.

a rabokat. Például a németújvári rabokat tekintve⁷⁶ az első névsor még gazdag megkülönböztető nevekben: a helységnevet követően a keresztnév előtt, illetve után találunk foglalkozásra (*szabó, derbis, seőrfőző, nemez tsináló, barbély* stb.), katonai rangra (*aga, odabassa, iszapahia, seregdeák, has oghlan, vaidá* stb.) utaló neveket. Érdemes lenne alaposabb vizsgálat alá venni, hogy milyen társadalmi, illetve katonai rétegekből kerültek ki a foglyok. Megkülönböztető nevek utalnak még valamilyen külső tulajdonságra is (*Aak, Kara, Szakállós, Nagy Fogú, Heőbeőgő, Bivol* stb.), illetve a *Totitz* és *Rác* a foglyok etnikai hovatartozására vonatkozik. A következő névsorokban azonban ezek a jellegzetes nevek eltűntek és akár három-négy *Kanisai Ahmet* is találkozunk anélkül, hogy azonosítani tudnánk őket.

A fogságba esett rabok nagy részének volt reménye arra, hogy kiszabadulhasson. A szabadulásnak többféle útja kínálkozott. Ha a rab felvette rabtartója vallását, azonnal szabadon bocsátották.⁷⁷ Ezután azonban – a magyarok által *pribék*nek (áttért, hitehagyott) nevezett – már nem térhetett vissza eredeti hazájába, mert ott halál várt rá.⁷⁸ Természetesen a rabok a szökéssel is megpróbálkoztak. A drinápolyi béke határozata értelmében „kik isteni segítséggel megszabadultak, gondtalanul, a legcsekélyebb üldöztetés, peres zaklatás nélkül, övéik körében örvendjenek visszanyert szabadságuknak és éljenek is azzal”.⁷⁹ Ha azonban a rabokat szökés közben érték, szigorú büntetésben részesültek. Így esett ez 1652-ben is, amikor Batthyány Ádám szalonaki rabjai megkíséreltek kitörni a rabságból. Merész vállalkozásukat a porkolábok pálcázással büntették, voltak akik bele is haltak a büntetésbe.⁸⁰

A legegyszerűbb módja az volt a szabadulásnak, ha magyar rabot török rabbal cseréltek ki. A rabtartó felek azonban nem szívesen mondtak le a váltságdíjról, ezért rabcserére főként békekötéskor vagy nagyobb követjárás alkalmával került sor.⁸¹

A rabok szabadulásukat leggyakrabban váltságdíj kifizetése után érthették el. Előfordult, hogy valamely rab váltságdíja fejében vállalta egy másik rab kiszabadítását.⁸² A feldolgozott forrás a rabok szabadulásának gyakorlatához kapcsolódik. Egy éven belül hat alkalommal került sor arra, hogy a beküldött rabok ígérték, *fielik váltságában* küldenek ki keresztény rabokat. Ez hat magyar rabot jelentett, de emellett még kétszer fordult elő, hogy a török fogoly számára választható volt a rabkiváltás. Batthyány Ádám fontosnak tartotta, hogy pontos feljegyzést vezessenek arról, hány esetben járult hozzá keresztény rabnak rabcserével történő kiszabadításához.⁸³ A forrás tanúsága szerint három alkalommal váltságdíj részeként azt vállalták a rabok, hogy a török börtönökben kezességet (lásd később) vállalt keresztény rabokról leszállítsák a kezességet.

A váltságdíjon vagy a korabeli használatos kifejezés szerint *sarcon* való szabadulás sokszor rendkívüli megterhelést jelentett a rabok számára. A sarcoltatás módjáról *Ibrahim aga* 1651-ben megalkudott sarca mellett ez olvasható: „Az ilyen Sarcoltatást, az kanisaiaktul [törököktől] tanultok, azért ebben Semmit el nem engedünk.”⁸⁴ A rabtartó természetesen a lehető legnagyobb váltságdíjat akarta kikényszeríteni rabjából, aki pedig akár a valódi személyét is letagadta, hogy a sarc összege minél kevesebb legyen.⁸⁵ Egy-egy rab megsarco-

⁷⁶ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 1. f. r., 3. f. v., 6. f. v.

⁷⁷ A török rabok keresztény hitre térésére Pálffy hozott példákat: Pálffy 1997a 32. 98. jegyzet.

⁷⁸ A pribékekről lásd: Takáts 1915. 304–335.

⁷⁹ Sinkovics 147.

⁸⁰ MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 49. sz. 56., 90., 219. A pálcázás fenytésként való alkalmazása még: MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 325. sz. 6. f.

⁸¹ Pálffy 1997a 32. 101. jegyzet.

⁸² Pálffy 1997a 32. 102. jegyzet.

⁸³ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 192. sz. 3. f.

⁸⁴ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 313. sz.

⁸⁵ Oszmán aga is így cselekedett: „igazi rangomat nem árultam el neki, hanem szegény embernek mondtam magam”. Oszmán aga 35.

lását hosszas alkudozás előzte meg, minek során az úr és a rab között a porkolábok közvetítettek. Az úr által kívánt összeget a rab legtöbbször teljesíthetetlennek tartotta. Addig alkudoztak, amíg egy köztes értékben meg nem állapodtak.⁸⁶ A rabtartó kínzással is élt, hogy rabja minél „belátóbb” legyen.⁸⁷

A fogságba esés és megsarcolás között akár évek is eltelhettek. A feldolgozott anyag nem ad választ arra a kérdésre, hogy a közbülső időben miért nem került sor a váltságdíj meghatározására.⁸⁸

Mivel a rabok őszinteségében az adott helyzetben nem lehetett bízni, a rabtartók kémeiktől, illetve más raboktól szereztek információkat. 1652-ben Batthyány Ádám is ezúton tájékozódott rabjai vagyoni helyzetéről. *Hodászi Mihók* vallotta a török rabokról: a *Kanizsai Csonka Musztafának* „gazdag atyja vagyon, most is él”, a *Budai Hadsi Huszainnak* gazdag apja, anyja és felesége vagyon”; a *Fehérvári odabasa* azonban „igen megitta amiye volt”, a *Fehérvári vajoli Alit* „az Feiérvári Alai Bégh veinek mondgya”; *Budai bolond Memhet*ről pedig állítja: „ez 4000 Tallérigh megh Sarcsol”.⁸⁹

Ha egy rab viszonylagos gazdagsága bebizonyosodott, akkor az amúgy is magas sarc összegét még növelték. A sarcoltatás a rabtartó számára haszonnal járt, főként ha a rabot közvetlenül sikerült elfognia, vagy ha ajándékozás útján jutott hozzá, de még akkor is, ha pénz kellett kiadnia érte. A beszédett sarc sokszorosa volt annak az összegnek, amit a rabért fizetett.⁹⁰ A fent említett *Budai bolond Memhet* (szpahó Memhet) vételára 1651-ben 600 R (400 Tall.) volt. Mikor 1653-ban megsarcolt, váltságdíjában ennél jóval nagyobb értéket ígért: 3000 tallér készpénzt, 2000 tallér értékben portékát, 1000 db öreg kósót, egy úrnak való lovat ezüst és arany szerszámmal, nyereggel, skófiummal varrott csapraggal és egy keresztény rab kiváltását. Memhet sarca forrásunkban is megtalálható.⁹¹

A Batthyány-levéltár iratai arról tanúskodnak, hogy a török rabok sarca igen változatos volt. Elsősorban készpénzt követeltek tőlük, de gyakran valamilyen lábasjóságot is: szarvasmarhát, sertést, juhot (ezeket főként a *rác* raboktól). Forrásunkban két rab esetében neveznek meg lábasjóságot: *Kaposi Jovan Rác*z ígér hozni sarcában 40, 25, majd pedig 40 *Artant*; *Possgai mihály Rác*z pedig 8 „eöreg Eökreöt”. Gyakori eleme a váltságdíjnak az „Vrnak való feő Ló Aranyos szerszamosztul”. Erre nem egy esetben találunk példát a forrásunkban, ami azért érdemel figyelmet, mert az Oszmán Birodalom területéről tilos volt lovat kivinni.⁹² Ennek ellenére Batthyány Ádám előszeretettel kötelezi rabjait arra, hogy lovat

⁸⁶ A rabokkal való alkudozásra példák: MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 107., 110., 131., 132. sz., 249. cs. 144., 152., 154., 188., 189. sz. stb. Az alkudozás írott formában: a porkolábok írásban közölték urukkal, hogy a rab, illetve rabok mennyit ígérnek sarcukban. Miután ezt Batthyány elolvasta, mellé írta vagy íratatta, hogy mit kíván még a rabtól: „adjon még...” A Batthyányak családi levéltára megőrzött egy sarcvégzéseket tartalmazó kötetet is. MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 43. sz.

⁸⁷ Megtörtént, hogy a törökök a rabot fogai kitördelésével ösztönözték a váltságdíj mielőbbi megszerzésére. Kovács 7.

⁸⁸ MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 49. sz. A *Rabnyilvántartó könyv* adatai mutatják, hogy egy rab mikor esett fogságba és mikor sarcolt meg. A két dátum között akár öt év is eltelhetett. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden esetben található meg ezek az évszámok.

⁸⁹ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 347. sz. Vö. Izsépy 161.

⁹⁰ Batthyány Ádám *Kanizsai Csonka Ramadán* nevű rabját az egervári katonáktól vette 70 forintért, 1641-ben megsarcolt, és sarcában ígért 1000 tallér készpénzt, portékát 1000 tallér értékben és úrnak való lovat szintén 1000 tallér értékben. Takáts 1907. 534., Takáts 1915, 281.

⁹¹ MOL B. cs. lt. P1313 249. cs. 387. sz. I. f. v., 3. f. r.

⁹² Takáts 1915. 272. Az Erdélybe követségben járó kádik parancsában is szerepel, hogy a lovakra vigyázni kell: „Aber da die Tiere, die sie reiten, Lastpferde sind, sollt Ihr sehr achtgeben, dass sie keine tüchtige Pferde wegnehmen.” M. D. 12. p. 153. Nr.: 329.; lásd még: M. D. 14. p.

hozzanak neki. A váltságdíjban lovat ígérni még nem volt kielégítő, előírták: „aszok olianok legienek, az ki minekönk tesék, s ha oliat hoszna az ki nekönk nem teczenék, hatt tartoszék mast oliant hoszni az ki nékők teczeni fogion”⁹³, vagy ahogy „Feiervári Kovács ómér” esetében olvasható: „a' minemeöt mi kívánunk”.⁹⁴ A sarc részét képezhette még különféle portéka, forrásunkban: *vasas kocsi, Parducz Beör, Csáprag, Dévani Szünyeg, aranyos Papplan, Aba, karmasin Csisma, puska, Karmasin Papucz kapczástól, Janczár Pattyolat, Persiai Szunyegh, Selem* darabszámban vagy értékben meghatározva. Dobos Gábor a Batthyányak meglévő feljegyzései alapján készített táblázata jól mutatja, hogy a különböző időszakokban miként változott – jelen esetben növekedett és bővült – a raboktól követelt sarc mennyisége és fajtái.⁹⁵ Egyáltalán nem meglepő, hogy a raboktól csizmát, papucsot, viseletet kértek, hiszen a korabeli magyar ruházkodás nagyon is „törökös” volt. Dobos táblázata nem tesz említést a rabok által behordott kósóról, holott az váltságdíjuk jelentős részét képezte. A Batthyányak külön számadást vezettek a rabok által beszállított kósó mennyiségéről és felhasználásáról.⁹⁶

Annak ellenére, hogy a női raboktól váltságdíj fejében kevesebbet lehetett kikényszeríteni, Batthyány Ádám ugyanúgy sarcon bocsátotta el őket.⁹⁷ Forrásunkban is találunk női rabokat, akiket bebocsátottak váltságdíjuk összegyűjtésére.⁹⁸ A férfi rabok sarcával összehasonlítva, tőlük valóban kevesebbet követeltek, de figyelemre méltó, hogy 1658. január 5-én két nőt, *Sabacsvári Bulya Fatit* és *Sabacsvári Bulya Szatinát* azért küldték be, hogy fejük váltságában küldjék ki *Fancsi Jstokot*.

Mindkét állam részéről születtek olyan korlátozások, amelyek arra tettek kísérletet, hogy szűkítsék a sarcban kívánt cikkek körét, de ezeket a korlátozásokat igyekeztek megkerülni. (Mint azt fentebb is láttuk a lovak esetében.) Magyar részről már a 16. század közepétől szigorúan tiltották, hogy fegyverrel fizessék ki a váltságdíjat.⁹⁹ Ennek ellentmond, hogy *Szigetvári Vak Ali* vállalta: *Rabakeözi Jstóknak* a sarcát is összegyűjti, ebben pedig négy puska is szerepelt.¹⁰⁰ 1660-ban a török fél már azt szorgalmazta, hogy a következő időkben a raboktól ne követeljenek fegyvert vagy egyéb portékát, hanem pénzért vagy másik rabért cseréljék ki őket: „úr úron, főember főemberen, hiszpáhia nemes emberen, beslia katonán, hajdú gyalog törökön szabaduljon.”¹⁰¹

1040. Nr.: 1537.; M. D. 27. p. 285. Nr.: 604. Ezen adatokat (és jelzeteket) ezúton is szeretném megköszönni Papp Sándornak.

⁹³ MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 113. sz. Az 1650-es évekből maradtak olyan feljegyzések, amelyek számba veszik az uradalom istállóiban lévő lovakat, illetve a török rabok által sarcban behozott lovakat: MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 362–363., 365., 372–373. sz. (A lovak elnevezéseiket a török rabokról kapták.)

⁹⁴ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 3. f. r.

⁹⁵ Dobos 73.

⁹⁶ A rabok által beszállított kósó nyilvántartásáról: MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 112. sz. 3. f. (a németújvári és szalonaki rabok 1645-ben mennyi kósót szállítottak be Körmendre, és ezen kósó eladásáról); 13–14. f. (a kósó elszállítása Körmendről az uradalmak falvaiba); 141. sz. stb.; 249. cs. 303–304., 306., 328., 329. sz. stb. A nagy mennyiségű kósóról Pálffy a következőket állapítja meg: „úgy tűnik, a Batthyányak az ország nyugati területein nehezen beszerezhető erdélyi sóból ezen a különös módon – és egyébként vámentesen – biztosították uradalmaik szükségleteit. A törökök ugyanakkor erdélyi rabjaikkal szintén sok száz vagy akár több ezer sókockában alkudtak meg”. Pálffy 1997a 35.

⁹⁷ Takáts 1915. 292.

⁹⁸ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 2. f., 3. f., 6. f. v., 7. f. r., 10. f.

⁹⁹ 1563:67. tc. MT 1526–1608. évi tc., 521.

¹⁰⁰ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 7. f. r.

¹⁰¹ MOL B. cs. lt. P 1322 393., 413/a. és 957. sz. Idézte: Pálffy 1997a 34.

A rabok megсарcolása nem jelentette feltétlenül azt, hogy őket azonnal kiengedték, illetve *bebocsátották* – ahogy a forrásunkban használatos – váltságdíjuk összeszedésére. Az esetek többségében az elbocsátás feltétele az volt, hogy sarcuk egy részét kifizessék.¹⁰² A végvidék íratlan törvénye szerint a fővitézeket „adott szóra” is kibocsátották, hogy a megalkudott váltságdíjat összegyűjtsék.¹⁰³ Egy-egy előkelőbb rab esetében előfordult, hogy az ideiglenes kibocsátásért a testvérük ajánlkozott fel zálogul, vagy a rab családja néhány szolgát küldött el helyette.¹⁰⁴ Ennél megbízhatóbb eljárásnak bizonyult, ha *hitlevélre* engedték ki a rabot.¹⁰⁵ A hitlevelet a fogoly valamely főúrtól vagy ismert végvári kapitánytól kérte, aki ezzel hitet tett amellett, hogy a szóban forgó rab „igaz úton” fog járni, azaz sarcát gyűjtögeti és vissza fog térni gazdájához. A hitlevelet kibocsátó meghatározott összeg, illetve a sarc megfizetésének terhe alatt kötelezte erre magát. Azonban a kibocsátott hitlevéllel gondok is akadtak, mint 1648-ban: „Racъ markoert az minemw Thörök hit leuelet kwedöt ide az Raboknak hogij bizuast kezessek legjjenek erette, az annak az Töröknek hit leuelet nem akarijak acceptalni, ha nem mas Thörök hit leuelét kiuannijak.”¹⁰⁶ A hitlevél kézhez vételét követően a rab jelentkezett gazdájánál, aki engedélyezte, hogy elinduljon sarcgyűjtő útjára. A rabtartó – jelen esetben Batthyány Ádám – ekkor rabját *koldulólevéllel* (menlevéllel) látta el.¹⁰⁷ A levél birtokában a rab szabadon közlekedhetett mind a magyar, mind a török vonalak mögött, nem lehetett őt bántani, kifosztani, sőt a kapitányok, hadnagyk, vajdák, városi és falusi bírók kötelesek voltak a rab segítségére lenni, ha azt ő kérte: „rabunkat mind bé menet; s mind vissza ieövet, mindenüt békével bocsássa és bocsattassa, mert igaz járatbéli megh Sarcsoit rab, Seöt a' hol az kegyelmeteknek Segétsege kívántatnék, az mi tekintetünkert, Segétsegellis legyen neki.”¹⁰⁸ A koldulólevél tartalmazta a rab ígért sarcát, a bebocsátás határidejét és az érte kezességet vállalók névsorát is kötésükkel együtt.

A rabok bebocsátása sarcuk összegyűjtésére leggyakrabban *kezességen* történt, aminek alkalmazását a rabtartók a magyar joggyakorlatból vették át.¹⁰⁹ Kezességet vállalhattak a rabért szabad emberek, városok, falvak, tömlöcben maradt rabtársak.¹¹⁰ A kezesek – a hitlevelet adóhoz hasonlóan – felelősséget vállaltak a bebocsátott rabért, hogy ő váltságdíjért jár el és mindenképpen vissza fog térni. A rabtársak kezességvállalása kényszerűségből történt. Hozzájárult ehhez, hogy a kezesek maguk is ezen az úton láthattak esélyt saját szabadulásukra. A kezesek vállalásukról írásbeli tanúságot is tettek az ún. *kezeslevélben*, amely – a koldulólevélhez hasonlóan – tartalmazta, hogy ki a bebocsátott rab, milyen váltságdíjat vállalt, mennyi időre távozzon, kik vállaltak érte kezességet, a kezesek mire kötötték ma-

¹⁰² Szakály Ferenc: Ali koppányi bég sarca. (Adalékok a hódoltság magyar kereskedelem problematikájához.) *Folia Historica*, 2. (1973) 40.; Pálffy 1997a 35.

¹⁰³ Takáts 1915. 207. Ez azonban inkább a 16. századra érvényes gyakorlat.

¹⁰⁴ Testvér felajánlkozása: Takáts 1915. 216.; szolgák elküldése: Pálffy 1997a 36. A Batthyányak török iratai között is található példa arra, hogy a fogságában lévő török rabért zálogul küldöttek egy másikat: MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 8. sz.

¹⁰⁵ Hitlevélre példa: MOL B. cs. lt. 248. cs. 7., 8. sz. Hamisított hitlevél magyar részről: MOL B. cs. lt. P 1314 15615. sz., idézte: Pálffy 1997a 36. 117. j. Hamisított hitlevél török részről: Jenei Ferenc: Így győri rab-asszony a török világban. A Győri Múzeum Évkönyve, 2. (1960) 55–56. 3. sz.

¹⁰⁶ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 194. sz.

¹⁰⁷ Koldulólevél: MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 215. sz.; 351., 392., 396. sz.; 392. sz. török részről kiadott koldulólevél másolata.

¹⁰⁸ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 215. sz.

¹⁰⁹ Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI-XVII. században. Győr, 1995. 154–155.

¹¹⁰ Szabad ember kezessége: Kovács 7. Város kezességvállalása: Pálffy 1997a 38. 127. jegyzet.

gukat.¹¹¹ A kezesek névsorát és a kezességvállalás tényét a forrásunkban is minden alkalommal feltüntették: „Lettenek ezekért kezessek ilyen okkal, (: ki fogát, fülét, és Uyát keötvén :) Hogy ha ez bé menendő rabok az Terminus napra ki nem jünének, avagy az Terminus nap után megh találatnak halni, vagy Csatára menvén el vesznének tehát az kezesseket eleő vévén keötéssek szerént cselekedtettünk velük, Annak feoleötteő az Sarczokis feön fogh raitok maradni az raitok léveő kezességgel.”¹¹² A rabtársak tehát *kötésükben*, azaz szerződésükben vállalták különböző testrészeik megcsonkítását. Akár az orrukét is: „Ibrahim Aga keöteötteő Két fogát, az órrát.”¹¹³ Ezen túl, magukra vállalták a sarcáért járó rab váltságdíját vagy, hogy saját megalkudott sarcukat megduplázzák, továbbá, hogy a pálcázást is elviselik.¹¹⁴ Mindezt természetesen abban az esetben, ha a bebocsátott rab nem tért vissza.

A kezességvállalásnak nagyon összetett és bonyolult rendszere alakult ki. Egy rab egyazon időpontban több rabért is vállalt kezességet. Ha a következő alkalommal ugyanezt a rabot bebocsátották, a rabtársak öcrté vállaltak kezességet és az ő kezességeit is magukra vállalták. A rabok egy éven belül akár 7–8 alkalommal is vállalták a kezességet, mint az a forrásunkból is kiténik. Az sem volt mindegy, hogy egy-egy rabért hányan voltak kezesek. Batthyány nem egy alkalommal módosította a kezesek számát.¹¹⁵ Felmerül a kérdés, hogy a vissza nem tért rabért vállalt kötet miként hajtották be – egyáltalán behajtották-e – a kezeseken, ha azok testrészeiket kötötték le? Takáts Sándor azt bizonygatta, hogy a törökök kezes rabjaikat sohasem csonkították meg.¹¹⁶ Erre azonban mindkét oldalon sor került.¹¹⁷ A vállalt kötés behajtásának elkerülése vagy késleltetése végett a kezesek több alkalommal is bíztak meg más rabokat, hogy a vissza nem tért társukat felkutassák.

Forrásunkban nyomon követhető, hogy milyen komolyan vették a kezességvállalást és mennyire fontos volt az elcsavargott rabok megtalálása, mind a gazdának, mind pedig a rabtársaknak. A már említett *Budai bolond Memhet* valószínűleg próbára tette Szalónakon mindenki türelmét, mivel 1657. február 18-i bebocsátását követően eltűnt. A magas váltságdíjban megalkudott rab elvesztésének nem örülhetett Batthyány Ádám. A kezesek pedig szintén bosszankodhattak, mert a magas sarc rájuk szállt. Mindent megtettek tehát, hogy *Memhetet* felkutassák, egy éven belül hat alkalommal küldtek be rabokat érte sikertelenül. Az iratunkban egyre keményebb hangot üt meg a rabtartó: ha a beküldött rabok „hamissan járnak, az páltzáknak Sullyát foghjuk meg éreztetni velek”; „ha penigh hamissan járnak, mindnyaioknak rosszszúl léssen dolgok”; „halálra uerettyük eöket”.¹¹⁸ S bár november 13-án azt jegyezték fel, hogy többször nem küldenek be rabot a kutatására,

¹¹¹ *Berzenzei Cselebi Ispahia és Berzenzei Memhet Kihája* kezeslevele *Kara Omer*ért azért is érdemel figyelmet, mert itt található egyedül török nyelvű aláírás a levél végén. MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 30/b. sz. Található még kezeslevél porkolábok aláírásával: MOL B. cs. lt. P 1313 248. cs. 158. sz. A legtöbb esetben kisméretű papíron szerepel a porkoláb feljegyzése arról, hogy ki ért mely rabok vállaltak kezességet, általában a „Lettenek kezesek” formula használatával.

¹¹² MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 4. f. r.

¹¹³ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 1. f. v.

¹¹⁴ Testrészcsonkítása: MOL B. cs. lt. P 1313 4., 94., 105., 139. sz.; pálcázás vállalása: MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 148., 157. sz. 1–2. f.; P 1315 3. cs. 34. f.

¹¹⁵ Például: „Pecsi Recsep Iszpaia keszese N 11. kel megh keresni N 9 Jokat”. (1647. aug. 8.): MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 156. sz. 2. f.

¹¹⁶ Takáts 1915. 222–223.

¹¹⁷ Pálffy 1997a 38. 124. jegyzet. 1658-ban Balog Márton füleki katona szökése miatt annyira megkínózták az egi kezes rabokat, hogy négy meghalt közülük, ketten inkább törökké lettek, hét kezes pedig büntetésül Törökországba vittek. Izsépy 162.

¹¹⁸ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 6. f. r., 8. f. r., 9. f. r.

1658. január 5-én újra szerepel „Memhet dolga”. Sajnos arról már nincs tudomásunk, vajon megtalálták-e a hamisan járt rabot, és hogy vajon a kezeseket miként büntették meg.¹¹⁹

A *Memhet* után kiküldött rabok neve mellett a *posta* szó szerepel. A 17. században a rabváltás mechanizmusában egy új elem jelent meg: a postaság, azaz a bebocsátott rab mellé kísérőt is adtak: „Attuk ezen Rab melle Postaul Valy Szabo memhet neveő Teőreők Rabunkat, hogy az utban gondgyát viselyle s ottbenis igazan iárasra ereőltesse.”¹²⁰ A posta biztosította az összeköttetést a távollévő rab és kezesei között. Izsépy Edit szerint onnan kapta a nevét, hogy egyúttal levelet, postát vitt a főtiszteknek, városok bíráinak, illetve az otthoniaknak.¹²¹ A forrásban szereplő postákat az eltűnt, elcsavargott rabok felkutatására is beküldték, továbbá a bebocsátott raboknál lévő adósságok összegyűjtésére. A postát a kezesek választották maguk közül, és érte is kezeséget kellett vállalniuk. Kötésük nagysága attól függött, hogy már megsarcolt vagy még sarcolatlan rab volt-e az illető. Eszerint vagy a sarca volt a kötés, vagy általában ezer, kétezer tallér, ami magas összegnek számított. Megállapítható, a posta fontos és felelősségteljes feladatot vállalt magára. Útja gyakran hiábavalónak bizonyult.

A rabok „gyűjtő körútjai” sikertelenül is végződhetnek, és visszatérve nem hoztak semmit a sarcukba. Ilyenkor lehetőségük nyílt kérni gazdájuktól, hogy hosszabbítsa meg a *terminusukat*, azaz azt az időtartamot, amire ideiglenesen kiengedték őket.¹²² A terminus időtartama egy-két hét, egy hónap volt általában, de előfordult, hogy a rabot akár évekre is elbocsátották.¹²³ A forrásban szereplő terminusok időtartama aszerint változik, hogy az illető rab sarcába hoz-e valamit vagy postaságban jár. Az előbbi esetben általában egy hónap, hat hét a bebocsátás időtartama, míg a posták esetében jóval rövidebb: tizenöt, húsz nap. A váltságdíj megszerzéséhez hosszabb időre volt szükség. Előfordult, hogy a rabok sorsán sajátjaik sem könyörültek meg. Batthyány Ádámnak jelentették 1640-ben, hogy a bebocsátott török rabok arról panaszkodtak, hogy a fehérvári basa elűzte őket, ezért nem tudták sarcukat összeszedni.¹²⁴

A rabok sarcuk összegyűjtése során elsősorban családjukhoz, rokonaikhoz fordultak, de lévén, hogy a váltságdíj összege magas volt, gyakran koldulással igyekeztek azt összeszedni. Helyzetüket nehezítette, ugyanakkor azonban az emberek szemében részvétet válthatott ki, hogy lábukon vassal kellett koldulniuk. Ez alól csak a főbb vitézek voltak mentesek, és azok, akik kifizették a vasváltságot.¹²⁵ Ha a kolduló rab lábáról levágták a vasat, ez azt jelentette, hogy az illető rab nem akar a kötelezettségének megfelelni, ezzel megszegte a végeken elfogadott íratlan törvényt és üldözötté vált.¹²⁶ A koldulólevélben gyakran feltüntet-

¹¹⁹ Batthyány Ádám 1647-ben levélben tudatta Zrínyi Miklóssal, hogy emberei elfogtak három elcsavargott rabot és kész azokat Zrínyinek átadni. Egyikük azonban rossz jövőnek nézett elébe: „az egyiket, ki nem kanisai, hanem mashova valo, igen lattor tolvai teőreőknek mondgiak leni, s az alföldi polgarsagis keőniörgöt volna, hogi teőbi be nem kelenek bocsátani, az komariak nem tartanak elent bene, s vgi iriak hogi az legradiak sem tartanak elent bene, s ha kegyelmed sem gondolna velle, talam nem artana az mas vilagra bocsatani.” Iványi 1943a 317.

¹²⁰ MOL. B. cs. lt. P1313 249. cs. 323. sz. 4. f.

¹²¹ Izsépy 161.

¹²² A terminus meghosszabbítására: „Az nagyságod porkolábja, Horvát István beküldötte Nagy Gergely postáját, hogy több napot kérjen.” MOL. B. cs. lt. P 1314 9294. sz. Idézte: Pálffy 1997a 36. 116. jegyzet.

¹²³ Pálffy 1997a 35. 115. jegyzet.

¹²⁴ MOL. B. cs. lt. P 1313 248. cs. 39. sz.

¹²⁵ Takáts 1915. 215. Vö. Izsépy 162.

¹²⁶ Takáts 1915. 215.

ték, hogy a rabokat mindenütt kötelesek szekéren szállítani, ha azt ő kéri.¹²⁷ A szekérhasználat joga azonban a jobbágyok számára jelentett megterhelést.¹²⁸

A sarc összegyűjtése során a rabnak leleményességére is szüksége lehetett. Volt, aki kereskedéssel igyekezett magán segíteni. Batthyány Ádám 1648-as tózsérékkel való társulásáról vezetett számadáskönyvében szerepel egy *Szeöleösi Gáspár* nevű rab, akitől ökröt vásároltak: „Szeöleösi Gáspár neveö rab adot ell eökreöt No. 35.”¹²⁹

A rabok egyszeri bebocsátása nem volt elég sarcuk előteremtéséhez, gyakran 8–9-szer kellett pénzzel és ajándékokkal visszatérniük, míg váltságdíjukat törlesztették. 1648-ban Batthyány Ádám rabjai között akadtak olyanok, akik már tizenegyszer jártak bent sarcukért, 1645-ben pedig *Babolczay Mamhut* nevű rab a tizenkettedik útja után is tartozott urának, azaz *restált*.¹³⁰ A forrásunkban szereplő rabok is csak sarcuk egy-egy részének beszállítására tettek ígéretet. Csupán *Ercsi Juszapff* vállalta, hogy négy hónap alatt minden sarcát kihozza.¹³¹ *Kanisai kovács ömér* dolga végeztével (*Látos István* kezeseiről leszállítja a kezeséget) szintén bent maradhatott, de egy lovat tartozott még sarcába kiküldeni. A ló megküldése korántsem lehetett egyszerű feladat, hiszen Batthyány Ádámnak postákat kellett küldenie, hogy behajtsa a tartozást.¹³²

Szigorúan megkövetelték a „bent lévő” raboktól, hogy váltságdíjuk teljes megfizetéséig csatában nem vehetnek részt. Nem véletlen, hogy iratunk *conditioi* (feltételei) között szerepel: hogyha a rab csatában vesz részt és meghal, a kezeseken marad a kötésük. Ugyanígy, ha a terminus nap előtt más okból halna meg, akkor fejét vagy holttestét fel kell küldeni gazdájának. Ez utóbbi a kezesek érdekét szolgálta, hiszen bizonyíték alapján felszabadultak a kötésük alól.

Végül, ha a rabnak sikerült a megalkudott sarcot beszállítania, és nem volt rajta kezeség, akkor szabadulhatott. Szabadon bocsátását írásba foglalták, az ún. *igazoló levelet* kapta kézhez, amely bizonyította, hogy rab volt, sarcát kifizette urának, és míg vissza nem tért övéihez, nem bánthatták. A Batthyány család török rabokkal foglalkozó iratai között igazoló levél sajnos nem található.¹³³

Takács Sándor a kétoldalú rabkereskedelmet akként mutatta be, hogy a magyar rabtartók hatalmas összegű váltságdíjakat akartak behajtani a rabjaikon, a törökök ellenben a rabok csere útján történő kiváltását szorgalmazták. A Batthyány családi levéltár török rabokról szóló iratainak tanulmányozását követően Dobos Gábor arra a megállapításra jutott, hogy a Batthyányok török rabokkal folytatott kereskedelme jelentős gazdasági előnyökkel járt, a felemelkedésük egyik legbiztosabb anyagi fedezetévé vált.¹³⁴ Dobos táblázatokat készített a források alapján, amelyek bemutatják, hogy a török rabok által beszállított váltságdíj összege jóval felülmúlja a család azon kiadásait, amelyeket magyar rabok kiszabadulásának megsegítésére fordítottak. A Batthyány család raboktól származó bevételeiből,

¹²⁷ „Az falukon lévő bírának hagyjuk és parancsoljuk, hogy mindenütt szekereket adjanak alájok.” MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 323. sz. 4., 29. f. A szekérbiztosítás kötelezettségét tartalmazta a rabnál lévő koldulólevél.

¹²⁸ Heves és Külső-Szolnok megyében a jobbágyok megtagadták ezt a szolgáltatást a magyar raboktól, majd 1661-ben arról született megegyezés, hogy a törököknek is csak akkor kötelesek szekeret biztosítani, ha azok az egri pasa levelét felmutatják. Izsépy 164.

¹²⁹ Zimányi 1961. 67.

¹³⁰ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 192. sz. 1–2. f.; uo. 248. cs. 111. sz.

¹³¹ MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 4. f. v.

¹³² MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 387. sz. 3. f. r., 6. f. r.

¹³³ Varga J. János igazolólevélként jelöli a MOL B. cs. lt. P 1313 249. cs. 396. sz. 1. f. jelzetű iratot. Varga 1991, 130.

¹³⁴ Dobos 69.

azok arányaiból az egész országra vonatkozó következtetéseket nem lehet levonni. Feltelezhetjük, hogy a főúri családok jövedelmeit jelentősen növelték a rabok által beszállított váltságdíjak. De a Batthyányak által folytatott rabkereskedelem nem szolgálhatta a felemelkedésüket, hiszen a család ekkor már az egyik legrangosabb főúri família volt Magyarországon. Az egyszerű végvári katonákkal szemben vagyonuk révén lehetőségük nyílt a rabkereskedelem nyújtotta anyagi előnyök minél jobb kihasználására. Mójukban állt saját katonaságukkal kisebb-nagyobb rajtaütéseket indítani a török végvidék ellen, váraik tömlőceiben lehetőségük volt egyszerre több rabot is eltartani, és anyagi helyzetük révén mind több rabot vásárolni a pénzre szoruló végvári katonáktól.

Az általam vizsgált iratból egyértelműen kiderült, hogy a rabtartás Batthyány Ádám számára jelentős bevételi forrást jelentett. Ebből adódik, hogy az egyes rabokról részletes feljegyzéseket készítettek, amelyeknek köszönhetően árnyaltabb képet kaphatunk a rabtartás és rabkereskedelem meghatározó elemeiről. A forrás a rabok neveinek felsorolásán túl tartalmazza a kívánt váltságdíjat, a kezesek vállalását és a kibocsátás feltételeit is. Ezen túlmenően megállapítható az iratból a rabok etnikai hovatartozása (török, rác), korábbi állomáshelyük, rangjuk, foglalkozásuk. Még külsejük jellegzetességeire is találunk utalásokat. A továbblépés lehetőségét abban látom, hogy szükség van az egyes forráscsoportok anyagának publikálására. A társadalomtörténeti szempontból igen jelentős forráscsoport tudományos igényű feldolgozására, és a belőle való következtetések levonására csak egy-egy időszak teljes forrásanyagának ismeretében vállalkozhat a kutató. A további évek forrásainak feldolgozása szélesítheti az ismereteinket azokról a török katonákról, akik számára a korabeli hadjáratok, várostromok és portyák nemcsak dátumokat jelentettek, hanem a ténylegesen megélt valóságot.

A források szélesebb körű feldolgozása által lehetőségünk nyílik majd akár egyéni sorok nyomon követésére is. Emellett a kiadás nemcsak a történet-, hanem a nyelvtudomány és a régészet számára is hasznos adatokkal fog szolgálni.

KRUPPA TAMÁS

Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból

Adalék az oszmán haditervekhez a tizenöt éves háború kezdetén

Szinán nagyvezír alább közlendő levele az OSZK Kézirattárának eddig kevés figyelemre méltatott kötetében, erdélyi vonatkozású iratok között található. A másolatban ránk maradt levél szépen egészíti ki azon régóta ismert dokumentumok sorát, amelyekkel az oszmán katonai vezetők a királyi Magyarország leghatalmasabb főurait, ecsedi Báthory István országbíró, vagy Dobó Ferencet¹ keresték meg, hogy – sikertelenül – hódolásra bírják őket. Az 1593-ban Magyarországra haddal felvonuló Szinán nagyvezír valószínű célja, amint ezt a kutatás kiderítette, a maradék országrész bekebelezésén túl Bécs és Prága elfoglalása volt.² Ebbe a tervbe szervesen illeszkedett a királyi Magyarország leghatalmasabb urainak meghódoltatása. Szinán a levél címzettjének, Nádasdy Ferencnek nem kevesebbet, mint a cseh királyságot ajánlja fel hűségéért cserébe, a magyar királyságot ugyanis már odaigérte Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek. Igen jellemző a nagyvezír gondolkodásmódjára, hogy példaként Szapolyai János királyt említi, aki szerint már a mohácsi csata előtt kézcsőkra járult a szultán elé. Ez azért érdekes, mert Szapolyai Jánost azzal vádolták, hogy szándékosan maradt távol a mohácsi csatából, ily módon okozva a magyar sereg és a király vesztét. A kézcsőkra, amely János alávetett helyzetének szimbolikus kifejeződése volt, valóban sor került, de mint tudjuk, nem 1526-ban, és nem Péterváradnál, hanem 1529-ben a mohácsi csatamezőn. Figyelemre méltó ugyanakkor a kontextus, amelyben a példát felidézi a nagyvezír: a szultán juhászból is csinálhat királyt illetve fordítva. A János királyra, de általában a magyarokra nézve nem túl hízogó szavak világosan mutatják, hogy az egyébként nagyvonalú ajánlatokkal megkísérett magyar uraknak a Porta valójában milyen szerepet is szánt a győztes háború után.

1593. augusztus 9. Drinápoly
Szinán nagyvezír Nádasdy Ferencnek

OSZKK Fol. Hung. 934. ff. 21r-22r. Másolat

Köszönetemet és barátságunknak mindenkor kész voltát ajánlom mint vitéz úrnak

Ezt akarom kegyelmed értésére adni, Isten akaratát, hogy az profétának engedelmeiből, és az hatalmas császárnak parancsolatjából Gevval 10. napján³ énnekem szerdárság ada-

¹ A levelekről a régebbi szakirodalommal együtt *Tóth Sándor László: A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, 2000, 129-130.

² *Tóth Sándor László: Szinán nagyvezír tervei 1593-1594-ben*, in *Hadtörténelmi Közlemények* XXIX. (1982), 168-170.

³ 1001. Şevval 10. = 1593. 06. 30. A levélen olvasható dátum nagyon érdekes. Az eddigi ismereteink szerint III. Murád szultán július 4-én tartott egy dívánt, ahol eldöntötte a Magyarország elleni háborút. Ekkor nevezte ki Szinánt a hadjárat szerdárának. Erre az eseményre vonatkozóan olasz és német adatok birtokában vagyunk. (Tóth S. L.: 2000, 81.) Ha feltesszük, hogy az európai források még a gregorián naptárt használják, akkor is marad hat nap eltérés a korábbi adatok, s a most tárgyalt levél dátuma között. Kátib Çelebi szerint Şevval 5-én futott be a híre

tott, és útban vagyok, megyek az német királyra és országára az hatalmas császár hadával, és akaratom lón, hogy kegyelmedet intsem, hogy az hatalmas császárhoz hű legyél, és az némettől orcádat, kezedet elfordítsd, és én elémbé minden okvetlen emberedet küldjed Nándorfehérvárra, mert személy szerint Kisasszony havának fogytára ott leszek.

Ha pedig az hatalmas császárhoz hű leszel, énnekem is akaratom az, hogy annál nagyobb úrrá tegyelek, és miben mostan vagy, és téged hitedben, törvényedben, és jószágodban feleségestől gyermekestől fiúról fiúra meg akarlak benne tartani. Hogy ha az hatalmas császár zászlóját felveszed, annak felette fegyvereddel és szép szóddal az német király birodalmából valamit meghajtasz magadnak, azt is fiúról fiúra megadom: akaratom pedig, hogy ha szómat fogadod, rövid nap Istennek engedelmeből királyi felségre hozlak, hogy az csehországi királyságot az hatalmas császárnak parancsolatjából kegyelmednek adjam etc.

Ezt pedig nyilván higgye kegyelmed, hogy Istennek engedelmeből véghez viszem, és szómhöz igaz leszek, ha az hatalmas császárnak egy rabja is meg nem maradna, úgy nem vinném véghez etc.

Mert az Isten az hatalmas császárnak oly hatalmat adott, hogy ha akarja az juhászból királyt tesz, és az királyból juhászt tesz, ez pedig meg is bizonyítottatott. Mert tudjátok, szultán Szulimán Lajos királlyal mikoron megvitt Mohácson, akkoron az erdélyi János vajda Péterváradra jött szultán Szulimánhoz kezét csókolni, és a császár megígérte neki, hogy ha Lajos király az viadalban elesik, az budai királyságot neki adja; és úgy lón, kinek az fiát is mind holtig Erdélyben nagy híven tartá etc.

Az francia király pedig országával 160 esztendőttől fogva törvényében és hitében nagy nyugalomban vagyon.

Az kazul passa is atyafiát az hatalmas császárnak zálogba küldvén, az mi ország kezében megmaradt, békességben és nyugalomban vagyon. Tudjátok, Báthory Istvánt az hatalmas császár az király fia halála után erdélyi vajdává tevé, annak utána viszont lengyel királlyá tevé, és az két oláh országot is, tudjátok, hitben és törvényében megtartotta nagy nyugalomban.

Ezekhez hasonló egynéhány keresztény ország az hatalmas császárnak fejet hajtott és nyugalomban van. Azért kegyelmetek is, ha az hatalmas császárnak hívek lesztek, nyugalomban minden hozzátok tartozókkal megmaradtok. Kérlek, mint jó fiamat, hogy énnekem ez dologról valami akaratom van, mindjárt választ tégy etc. Ím Báthory Istvánnak Ecsedben levelet irtunk, Kassához tartozó tartományokat és az Liptóságot Nagyszombatig vajdaságul neki adjuk, ha az hatalmas császárnak híve lesz, azt pedig ne gondold, hogy én addig Bécshez nyúlok, míg Magyar- és Horvátországban egy palánk marad, ki az hatalmas császárnak engedetlen lenne; tűzzel fegyverrel megemésztem, és ennek okáért intlek, az hatalmas császárnak hűségére etc. Datum ex Drinapoli 9 die augusti anno 93. Vezér Azem Sinán pasa szerdár

CÍMZÉS: Az Nagyságos Nádasdy Ferencnek nekünk jó fiunknak tulajdon kezében adassék híven etc.

a sziszeki vereségnek, ez készítette a szultánt a háború melletti döntésre. Ugyanakkor idéz is a szerdári kinevező levélből, melynek dátumát – török szokásnak megfelelően nem pontos napra – csupán Şevval elejére teszi. (Karácsoni Imre: Török történetírók. III. 1916. 203.) Úgy érzem, a most tárgyalt irat adja meg pontosan a szerdárságba való kinevezés dátumát. (A szerkesztő megjegyzése)

Húzzunk határvonalat a szociológia és a teológia között!

Beszélgetés János Cs. Andrással

János Cs. András (*Andrew C. Janos*) a politikatudományok professzora a *University of California (Berkeley)* egyetemen. Legfontosabb művei: *Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania* (1977), *The Political of Backwardness in Hungary, 1825–1945* (1981), *Politics and Paradigms: The Changing Theories of Change in Social Science* (1986), *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre- to Post-Communism* (2000). Ez utóbbi könyve a Helikon Kiadó gondozásában a tervek szerint 2002 őszén jelenik meg *Haladás, hanyatlás és hegemonia Kelet-Közép-Európában* címmel. Munkásságának értékelését adja: *Jean-Pierre Platteau: Das Paradoxon des Staates in wirtschaftlich rückständigen Ländern (Oesterreichische Zeitschrift der Soziologie, Bd. 4. 1984. Nr. 9.)*, *Galló Béla: A túlélés tudománya: a nemzetközi viszonyok vetélkedő elméletei (Helikon Kiadó, Budapest, 1999. 118–124.)* és *Victor Rizescu: Revista lui Andrew C. Janos (Revista Romana de Stiinta Politica. Bukarest, 2001. december)*.

Melyek voltak személyes és szakmai életútjának fontosabb állomásai?

1934 februárjában születtem Budapesten és itt nevelkedtem. Erdélyi családból származom mindkét ágon. Ott él most is az egész rokonságom, kivéve a fiatal generáció azon tagjait, akik már elvándoroltak a messzi külföldre. Apám az első világháború után jogot végzett Budapesten s ügyvéd lett, az ötvenes években építőmunkás, majd bérelszámoló, élete alkonyán pedig, a Kádár-korszakban újra ügyvéd. Én magam a Rákosi időkben az érettségi után nehézségekkel kerültem be az akkor működő Idegen Nyelvek Főiskolájára, ahol 1955-ben diplomáztam. Az 1956-os enyhülés idején a Corvina Könyvkiadóban dolgoztam. Ez a rövid idő érdekes élménye volt életemnek. Munkatársaim nagy része a Rajk-és más koncepciós perek túlélőiből toborzódott. Ugyancsak ott volt az akkor bukott és később kivégzett Gimes Miklós újságíró, akivel együtt dolgoztam néhány német nyelvű kiadványon. Szintén a stábhoz tartozott a nemzetközi intrikákból ismert, s kettős ügynökködéssel vádolt Noel Field, aki 1952-ben tűnt el Prágában, majd 1955-ben bukkant fel Budapesten. Field sok esztendő meghurcoltatása ellenére is Magyarországon maradt, sőt a forradalom után még párttag is lett.

A forradalmat Budapesten éltem végig, s november végén szöktem Ausztriába. Bécs mai szemmel kopott város volt, de az akkori Budapesthez képest földi paradicsomnak tűnt az összes magyar menekült szemében. Barátok segítségével kaptam lektori állást egy kiadónál, s a jogra is beiratkoztam, ahol az első államvizsgát letettem. Néhány hónap múltán azonban kezdtem kapiskálni, hogy Bécs nem a világ közepe, s egy kelet-európai menekült számára Ausztria inkább a korlátolt lehetőségek hazája. Kivándoroltam hát az Egyesült Államokba, ahol – nem kis szerencsémre – felvételt és szerény ösztöndíjat nyertem a Princeton Egyetem Woodrow Wilson Közigazgatási és Külpolitikai Intézetébe (Woodrow Wilson School of Public and International Affairs). Itt megszereztem a magiszteri minősítést, de a legtöbb kollegám előtt nyitva álló ígéretes gazdasági pályákra kevés esélyem volt, mivel nem voltam amerikai születésű, sőt akkor még állampolgár sem. Ezek a kritériumok akkor sokkal erősebben estek latba, mint manapság. Így azután rövid habozás után felvételt kértem és nyertem az egyetem politikai fakultásának doktori programjára. Az akadémiai pályára tehát a körülmények kényszerítették. De hálás vagyok a sorsnak, hogy így történt,

s hogy professzor lettem, s nem, mondjuk, „marketing manager” egy olajvállalatnál. Ha most újra kezdeném, csak a mostani pályámat választanám.

Doktori disszertációm az akkor divatos modernizációs paradigma prizmáján keresztül vizsgálta a kelet-európai iparosodás politikai velejáróit, különös tekintettel az úgynevezett „politikai emberek” és osztályok szerepére. Ez a téma akkor újszerűnek tűnt, mert a marxizmus hatására az amerikai történetiszociológusok, mint például Barrington Moore még olyan gazdasági eredetű osztálykategóriákban gondolkoztak, mint a burzsoázia, arisztokrácia, munkásság és parasztság. Ebben a milióban érveltem azzal, hogy az elmaradott társadalmak életében központi szerepet játszanak azok az emberek és osztályok, akik saját érdekeiket nem más osztályok szolgálatában, hanem az államhatalom megszerzésében keresik. Ez a gondolat, mely Mannheim Károly szabadúszó értelmiségének egy kidolgozottabb változata, „politikai osztály” vagy „államburzsoázia” címke alatt későbbi munkásságomban is újra meg újra felbukkan.

Princetonban nagy hatással volt rám témavezető professzorom, a ma is élő Gabriel Almond, akit akkor az empirikus politológia egyik vezéralakjának tartottak. Igaz, akkor az amerikai társadalomtudományok a vajúdas állapotában voltak. Minden kutató arra törekedett, hogy időszerűt szűrjön le a régebbi európai szociológiai irodalomból. Ez néha torz eredményeket szült, mert míg az európai tradíció ambivalens vagy pesszimista módon viszonyult a modern ipari társadalomhoz, addig az akkori amerikai kutatók mérhetetlen optimizmussal szemlélték a világot. Míg Weber, Toennies és Durkheim aggódva írtak a modern ipari társadalom személytelenségéről és a gazdasági szükségletek „vasketrecéről” („Ein stahlhartes Gehäuse”. In: Weber: Die protestantische Ethik. Gütersloh: Verlag Mohn, 1984. 188–189.), addig az amerikai értelmezők, közöttük Talcott Parsons, Walt Rostow és Almond az ipari kapitalizmust az emberiség fejlődésének csúcspontjaként kezelték. Ez az optimizmus akkor általános volt, s csak az utókor szemében tűnik visszásnak és kétségesnek. Ezt később megírtam a *Politics and Paradigms* című könyvemben, ami korábbi patronusaim körében bizonyos ellenérzést váltott ki. Ennek ellenére egykori pártfogóimra a mai napig meleg barátsággal és hálával gondolok vissza.

1961-ben doktoráltam, s két évig szerződéses gyakornokként Princetonban oktattam politikaelméletet, illetve az első éveseknek szánt „Bevezetés a világpolitikába” elnevezésű tárgyat, először a nagyhírű Reinhold Niebuhr filozófus-teológus-politológus első asszisztenseként, később társaként. Niebuhr a második világháború idején a liberális elit intellektuális mentoraként vált híressé azzal a tézisével, hogy míg a faszizmus a német romantika sötétségéből fakad, addig a kommunizmus a francia felvilágosodás eltévedt gyermeke, melyet békéltető politikával jó útra lehet téríteni. Ezt 1943-ban írta a *Children of the Light and Children of Darkness* című könyvében. Húsz évvel később azonban már más hurokat pengett, sőt azt lehet mondani, átesett a ló másik oldalára, egy kalap alá véve a faszizmust és a kommunizmust. Paradox módon nekem, a kommunizmus menekültjének kellett szovjet-ellenes kirohanásait csitíogatni azzal érvelve, hogy szemináriumaink már kezdenek egykori budapesti marxista szemináriumokra emlékeztetni.

A modernizáció imádata és a kommunizmus diabolizálása már princetoni éveimben kezdte alakítani szakmai filozófiámat, bár az csak később öltött teljes formát. Röviden kifejtve úgy gondolom, hogy szakmai kötelességünk éles vonalat húzni a teológia és a szociológia, valamint a gyakorló politikus és az akadémiai kutató között. Míg a politikus és a teológus természetesen diabolizál, úgy a professzor kötelességszerűen relativizál és deszakralizál. Ezt az elvet követtem a hidegháború idején a szovjet–kelet-európai politika oktatásában. Ugyanezt az elvet követtem a posztkommunizmus és az európai integráció tudományos megítélésében, mely tárgyak (és a demokratizálás) tanítása manapság egyre inkább valamiféle katekizmusra emlékeztet, melyben a jó és a gonosz ütközik össze apokaliptikus-didaktikus módon. Magamnak is vannak előítéleteim és ideológiám, de a tanítás-

ban ezeket tompítja annak tudata, hogy mivel az ember nem tökéletes, ezért intézményei sohasem nélkülözik az ellentmondásokat.

Hogy e kitérő után visszatérjek szakmai életutamra, 1963-ban elhagytam Princetont, miután sikeresen megpályáztam egy már besorolt állást mint tanáregéd (Assistant Professor) a University of Californián, Berkeleyben. (Ez a cím, mint köztudott, Amerikában inkább a próbaidőre, mint az asszisztenciára utal.) 1969-ben már mint docens (Associate Professor) tanítottam a Harvardon, majd elfogadtam egy meghívást a Román Akadémia Társadalom- és Politikatudományi Intézetétől (Academia de Stiintele Sociale si Politice). Ez utóbbi meghívás részben az akkori román-amerikai barátságból fakadt, részben pedig abból, hogy mind Berkeleyben, mind a Harvardon szorgalmaztam a román nyelv, történelem és politika oktatását. Hozzájárulhatott még az is, hogy a románok borsot akartak törni a magyar kormány orra alá, ugyanis tudomásukra jutott, hogy Magyarországra nem kapok beutazási engedélyt (s nem is kaptam 1977-ig). Akármilyen is volt a motívum, az akkori Romániában a politikát nemigen lehetett kutatni. A barátságos meghívás ellenére a Securitate állandóan a sarkunkban volt, különösen azonban feleségem sarkában, aki német származású, s akinek semmi köze nem volt se Romániához, se Erdélyhez. Maradt hát a feketelistán lévő román klasszikusok olvasása és a 19. századi agrártörténet, mely hozzájárult ahhoz, hogy bővítsem ismereteimet a gazdasági elmaradottsággal kapcsolatban.

1972-ben tértem vissza Berkeleybe. 1978 óta itt dolgozom mint egyetemi tanár (full professor), részben a politológiai tanszéken, részben a Szláv Kelet-Európai Intézetben, melynek egy ideig igazgatója is voltam, s mely tavaly óta felvette az Eurázsiai Intézet nevet.

Szakmai életútján melyek voltak az Önt leginkább foglalkoztató kérdések?

Szakmai érdeklődésemet az utolsó huszonöt évben három pontban foglalnám össze. Az első a gazdasági-társadalmi elmaradottság, s annak reprodukciója és következményei mind Kelet-Európában, mind világszerte. Ez a téma diákkoromban kezdte foglalkoztatni a politológiát, s számomra különösen vonzó volt e téma aktualitása Kelet-Európa szempontjából. E témáról sokat tanultam a század első felében működő román íróktól, akik a legutóbbi időkig ismeretlenek voltak szűkebb hazájukon kívül. Megemlíteném itt Constantin Dobrogeanu-Gherea, Stefan Zeletin, Mihai Manoilescu, Victor Madgearu és Constantin Radulescu-Motru nevét. Az 1970-es években igen érdekesnek találtam Immanuel Wallerstein professzor gondolkodását a centrum-periféria összefüggéseiről, de végül is a magam fejével és néhány kevésbé ismert amerikai neoklasszikus közgazdász hatására (mint a svéd származású Ragnar Nurkse) kezdtem foglalkozni a nemzetközi demonstrációs effektussal s annak hatásával az elmaradottság reprodukciójára. Röviden így foglalnám ezt össze: a nyugati gazdasági fejlődés a fogyasztási kultúra újabb s újabb formáit hozza létre, s e fogyasztási kultúrák gyorsabban terjednek a perifériákon, mint maga a termelési rend, mely szükséges az új igények kielégítésére. Ez aláássa a privát tőkeakkumulációt, míg a fogyasztási igények ki nem elégíthetősége aláássa a politikai bízalmat. Az állam a gazdaság segítségére siet, de paradox módon csak gyorsítja ezeket a folyamatokat. A piac vesztesei, elsősorban a tradicionális földbirtokos osztályok a gazdaságból a politikába menekülnek, s az államot arra használják, hogy önmagukat a nyugati középosztályok fogyasztási szintjére emeljék. Az összkép persze még valamivel bonyolultabb, s mint ilyen jelenik meg Magyarországról és Európáról írt tanulmányaimban, valamint Galló Béla fentebb említett értékelésében. Hozzáteszem, hogy mindez nem jelent abszolút determináltságot. Közrejátszhat a piac, a véletlen és külpolitikai tényezők is, melyek kritikus pillanatokban megfordíthatják a reprodukciós folyamatot. Kelet-Európa mindebben nem volt szerencsés. Míg a 19. században a szintén elmaradott Skandinávia fő természeti exportcikke az építőfa és a papírpép volt – ami iránt az egyre inkább írástudóvá váló világpiac keresletet mutatott –, a kelet-európai export cikket, a gabonát tönkretette a beözönlő amerikai búza. A relatív elmaradott-

ság reprodukciójához ugyanakkor még hozzájárult a német és szovjet hegemonia 1930 és 1990 között.

A másik témakör, amellyel kapcsolatban számos tanulmányt jelentetett meg, a kommunizmus jelenségének értelmezéséhez kapcsolódik.

Valóban. Érdeklődésemnek ez az iránya kezdettől fogva és szükségszerűen jelen volt, de csak a nyolcvanas évek elejére alakult ki teljesen. Gondolkozásom hajtóereje az akkor divatos értelmezésekkel való elégedetlenségem volt. Az egyik ilyen értelmezés a totális hatalom teóriája. Nem tudtam elfogadni, mert Max Webertől azt tanultam, hogy 1) az ember nem irracionális; 2) hogy mindenféle államhatalom valamiféle reciprocitáson nyugszik: valahol kell legyen valaki a hatalmi gépezetben, aki önérdékből vagy meggyőződésből, és nem pusztán kényszerből támogat egy rendszert. A másik divatos verzió az volt, hogy a kommunizmus nem más, mint a modernizáció egyik útja, talán kicsit szükségtelenül durva eszköze. Ezt elvettem, mert a szovjet iparosítást aligha lehet az angollal egy kalap alá venni. Nemcsak azért nem, mert az előbbit az állam, az utóbbit pedig a piac vezérelte, hanem azért sem, mert a szovjet industrializáció nem a társadalom, hanem az államhatalom érdekeit szolgálta. Angolul szólva: „it was industrialization not just by the state but also for the state.” Harmadszor, létezett az a balga verzió, nevéket itt nem említek, hogy a kommunizmus nem más, mint egy alternatív társadalmi elosztási rendszer. Míg a kapitalizmus eloszt, a szovjet szocializmus újraeloszt. Ezt a nézetet egyenesen nevetségesnek találom, mert át-néz a kommunizmus teleologikus, célirányos és geopolitikai lényegén.

Az én elgondolásom szerint, melyet az itt közölt cikk tükröz, a kommunizmus ilyen célirányos rendszer volt kidolgozott geopolitikai koncepcióval. Kihívást jelentett nemcsak a világgpiacal, hanem a nyugati industrializmus hegemoniájával szemben is. Karakterét továbbá determinálta, hogy e kihívás a világ egyik elmaradott sarkából indult útra. A militarizált társadalom, melyet az alábbi cikkben leírok, a geopolitikai cél és a gazdasági elmaradottság kettős logikáját fejezi ki. Ez a koncepció ma többé-kevésbé elfogadott, de húsz évvel ezelőtt még hidegháborús íze volt. Ami mégis ebbe az irányba terelt, az számos német történelemszociológiai írás, közöttük Leopold Ranke, Hans Delbrück, Friedrich Treischke, valamint a később fellépő Friedrich Meinecke, Otto Hintze és Max Lenz könyvei. Ezek közül angol nyelvterületen a szociológia talán csak Hintze néhány írását ismeri.

És a harmadik pont?

Érdeklődésem harmadik részét, a hegemoniát kelet-európai történelmi ismereteim táplálták. A 20. századi történelmet olvasva előbb-utóbb arra a következtetésre jutottam, hogy a klasszikus politikai szociológia kategóriái – a társadalmi munkamegosztás, a nemzeti kultúra és a gazdasági bőség vagy hiány – elégtelenek arra, hogy országok, elsősorban kis országok politikai rendszereit megmagyarázzuk. Itt ismét „segített” a német történelemszociológia, mely Rankétól Otto Hintzéig tanítja a külügyek primátusát (*Primat der auswärtigen Politik*). Ez azt jelenti, hogy a kaotikus nemzetközi rendszerben való túlélés legalább olyan fontos az állami intézményes rend kialakulásában, mint a gazdasági és társadalmi exigenciák. Ám amíg a nagyhatalmak egyenlő felekkel versengenek, a kis országok hamarosan a klientúra állapotába sülyedhetnek, melyben egy hegemon hatalom vagy hatalmi csoport szabja meg a politikai intézmények formáit, a társadalmi diskurzus szabályait és tabujait. Ebből a szempontból gondoljunk csak a 20. század Kelet-Európájára: az angol-francia hegemonia (1918–1933) kötelezővé tette a kiterjesztett választójogot és a kisebbségek védelmét; a német hegemonia (és nem a társadalmi fejlődés foka) hozta be az első egypártrendszereket; a Szovjetunió hozta az új egypártrendszert, s a posztkommunizmus idején a Nyugat a szabadpiacot és a demokratizmust. Ez persze nem azt jelenti, hogy a belső társadalmi és kulturális profil teljesen jelentéktelen tényezők. A hegemon tényező hatalma sohasem abszolút. Összeütközik a helyi valósággal, mely összeütközés kö-

vetkeztében a kívülről importált rend bizonyos fokig korrumpálódik (legalábbis a hegemon hatalom szemében). Így lett az angol demokráciából Tisza Kálmán-i magyar parlamentarizmus, a leninizusból kádárizmus, és az új demokratizusból Milošević uralom. E ket-tősség, a külső és belső erők összeütközése a vezérmotívuma legutolsó és éppen fordítás alatt lévő könyvemnek.

Hogyan állnak jelenlegi kutatási tervei?

Maradék éveimben valószínűleg járom tovább a kitaposott utakat, talán a politika-elmélet területén. 1986-ban írott tanulmányom az európai szociológia amerikai sorsáról kezd elavulni, és a politikai szociológiában és gazdaságtanban egyre újabb motívumok jelennek meg. A történelemszociológia most éppen nem népszerű tárgy, a fiatalabb generáció inkább a kvantitatív modellek búvőkörében él. Az az érdekes, hogy az új, népszerű tendenciák némelykor szöges ellentétben állnak egymással. Parallel fut a „rational choice” modellek radikális utilitariánizmusa a kultúrák elsőbbségét hangsúlyozó elméletekkel vagy a kényszerpályák merev strukturalizmusa a teljesen kötetlen mozgásterek voluntarizmusával. E tendenciákról érdekes lenne egy újabb tanulmányt írni, annál is inkább, mert ezekről tartom a doktoranduszok számára kiírt szemináriumomat.

Jelenleg azonban eltérek a „kitaposott úttól”. Néhány éve monográfiát írtam Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlásáról. Ezt a munkát most egy cseh kollegával bővítgetjük, összehasonlítva az etnikai konfliktusok kezelését a nemzetállamok korában és a szocialista internacionalizmus égíse alatt. Remélem, hogy a cseh és jugoszláv témájú könyvek dömpingjében végül is megjelenik ez a munka. Érdekelne továbbá a nacionalizmus, az internacionalizmus, a rasszisztikus és a liberális univerzalizmus etnopolitikai gondolkodásának összehasonlítása. 1999-ben egy nyarat töltöttem részben az Országos Levéltárban, részben pedig német archívumokban, ahol a magyar–német barátság történetéről szóló anyagokat olvastattam. Ha valamikor erről tanulmányt írnék, annak ez lenne a címe: „A magyar–német viszony: egy viszonzatlan szerelem története.” Most, hogy elkezdtem újra magyarul írni, lehet, hogy ezt a tanulmányt anyanyelvemen publikálnám. Vannak még kősza terveim, de az élet nem végtelen.

Köszönöm a beszélgetést!

Én köszönöm szíves figyelmét és érdeklődését!

Budapest, 2001. július 9.

Az interjút készítette: Deák Ágnes

Andrew C. Janos műveinek bibliográfiája

Könyvek

The Seizure of Power: A Study of Rebellion and Political Consent, Research Monograph No. 16, Center of International Studies, Princeton University Press, 1964, 146 pp.

Great Power Response to the Hungarian Revolution, Monograph, Strategic Concepts Series, Historical Research and Evaluation Organization, Washington, 1966, 68 pp.

Gentry in the Modern World: The Romanian Boyars and the Hungarian Nobility in the Politics of the Rising National States, pp. 1–39 with 18 tables. Association International d'Etudes du Sud-Est Européen, Bucharest, September 1974.

The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945, Princeton: Princeton University Press, 1981, 370 pp.

Politics and Paradigms: The Changing Theories of Change in Social Science, Stanford: Stanford University Press, 1986, 186 pp.

Bigyo Jung Chi Wa Sa Hoe Gaakhiron [az előbbi fordítása] transl. by Dal-joong Chang, Sogang, Korea: Sogang University Press), 1st Korean ed., 1988; 2nd ed., 1990.

Czechoslovakia and Yugoslavia: Ethnic Conflict and the Dissolution of Multi-National States (Berkeley, CA: Institute of International and Area Studies, Exploratory Essay Series, 1997), pp. 1–64.

East Central Europe in the Modern World: the Politics of the Borderlands from Pre- to Post-Communism, Stanford University Press, 2000; xvi, 492 pp.

Tanulmányok

New Soviet Doctrines on Underdeveloped Areas, *The American Behavioral Scientist*, vol. 4, no. 6, February 1961, pp. 21–23.

Research Letter from Argentina, *Ibid*, vol. 6, no. 5, January 1963, pp. 16–17.

Mass Revolution and Totalitarianism, *World Politics*, 14, no. 3, April 1962, pp. 542–547.

Yugoslavia and the New Communism, *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. 344, November 1965, pp. 165–166.

Unconventional Warfare: Framework and Analysis, *World Politics*, 15, July 1963, pp. 636–647.

The Communist Theory of the State and Revolution, in Cyril Black and Thomas P. Thornton, eds., *Communism and Revolution*, Princeton University Press, 1964. pp. 27–43.

Authority and Violence: A Political Framework of Internal War, in Henry Eckstein, ed., *Internal War*, The Free Press, 1964, pp. 130–142.

The One-Party State and Social Mobilization: Eastern Europe Between the Wars, in Samuel P. Huntington and Clement H. Moore, eds., *Authoritarianism in Modern Society*, New York: Basic Books, 1970, pp. 204–238.

Group Politics in Communist Society: A Second Look at the Pluralist Model, in S. P. Huntington and Clement H. Moore, eds., *Authoritarianism in Modern Society*, New York: Basic Books, 1970, pp. 437–451.

The Decline of Oligarchy: Bureaucratic and Mass Politics in the Age of Dualism, pp. 1–61, and The National Congress of Councils: Agrarian Radicalism in the Hungarian Soviet Republic, pp. 85–109, in Andrew C. Janos and William Slottman, eds., *Revolution in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919*, Berkeley: U. C. Press, 1971.

Nationalism and Communism in Hungary, *East European Quarterly*, V (1971), no. 1, pp. 74–103.

Ethnicity, Nationalism and Political Change in Eastern Europe, *World Politics*, XXIII (April, 1971), pp. 493–522.

Systemic Models and the Theory of Change in the Comparative Study of Communist Politics, in Andrew C. Janos, ed., *Authoritarian Politics in Communist Europe: Uniformity and Diversity in One-Party States*, Berkeley: Institute of International Studies, 1975, pp. 1–32.

Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania, in Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romania: The Debate on Development in a European Nation*. Berkeley, I. I. S., 1978, pp. 72–117.

Interest Groups and the Structure of Power: Critique and Comparisons, *Studies in Comparative Communism*, Spring, 1979, pp. 6–27.

Charismatics and Constitutions: The Politics of Succession in Non-Western Societies, *Journal of International and Area Studies*, vol. 1 (1987), no. 1, pp. 118–37.

The Politics of Backwardness in Continental Europe, *World Politics*, vol. 41, No. 3, April, 1989, pp. 325–59.

Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi [az előbbi szerb-horvát nyelvű változata], *Nase Teme*, (Zagreb), vol. 33, no. 10, October, 1989, pp. 2484–2511.

Contributor, A Survey of Opinion on the East European Revolution, *Eastern European Politics and Society*, vol. 4, no. 2 (Spring 1990), pp. 153–207.

Social Science, Communism and the Dynamics of Political Change, *World Politics*, vol. 44, no.1 (October 1991), pp. 81–113.; újra kiadva: Nancy Bermeo, ed. *Transitions in Eastern Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.

Társadalomtudomány, kommunizmustanulmányok és az államszocialista rendszerek dinamikája. *Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest, 1991. pp. 5–28.

Amerikai paradoxon: egy világhatalom társadalmi problémái, *Valóság*, Budapest, vol. 35, no.4 (1992. április), pp. 36–48.

The International Context of Post-Communist Politics in East Europe, Center for German European Studies, UC Berkeley, Working Paper no. 5.8, Berkeley, CA: August 1993.

Continuity and Change in Eastern Europe: Strategies of Post-Communist Politics, *East European Politics and Society*, vol. 8, no. 1 (Spring 1994), pp. 1–31.; újra kiadva: Beverly

Crawford, ed. *Markets, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation*, Boulder, CO: Westview Press, 1995. és: Stephen White and Daniel Nelson, eds., *The Politics of the Post-Communist World*, vol. 1 of the *International Library of Politics and Comparative Government* (Hampshire, Eng.: Ashgate, 2000).

East Central Europe, and Hungary, in Seymour Martin Lipset, ed., *Encyclopedia of Democracy*, Washington, D. C.: Congressional Quarterly Publishers, 1995, pp. 442–51, 578–84.

Modernization or Militarization: Germany and Russia As Great Powers, *German Politics and Society*, vol. 14, no. 1 (Spring 1996), pp. 31–65.

What Was Communism? A Retrospective in Comparative Analysis, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 29, no. 1 (March 1996), pp. 1–24.

Paradigms Revisited: Productionism, Globality and Postmodernity in Comparative Politics, *World Politics*, vol. 50, no. 1 (October 1997), pp. 118–49.

Hungarian Revolutions, in Jack A. Goldstone, ed., *The Encyclopedia of Political Revolutions* Washington, DC: Congressional Quarterly Inc.: 1998, pp. 226–28.

Könyvrecenziók (válogatás)

The Totalitarian Party, by Aryeh Unger, *Journal of Politics*, vol. 37 (1975), pp. 1067–1069.

How Communist States Change Their Rulers, by Myron Rush, *Journal of Politics*, 39 (1977), pp. 226–228.

Social Consequences of Modernization, by Mark Field, and The Politics of Modernization in East Europe, by Charles Gati, *The Russian Review*, 36 (1978), no. 2, pp. 242–244.

Russia and World Order by George Liska, *The Russian Review*, 39 (1980) no. 3.

The Jews of East Central Europe Between the Wars, by Ezra Mendelsohn, *The Jerusalem Review*, (1986).

The Crisis Zone of Europe, by Ivan Berend, *Canadian Slavic and East European Review*.

A Social and Economic History of Central European Jewry, edited by Yehuda Don and Victor Karady, in *Studies in Contemporary Jewry*, 1992.

The Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945, edited by Michael K. Silber, *Studies in Contemporary Jewry*, 1995, pp. 289–92.

The Waning of the Communist State: Economic Origins of Political Decline in China and Hungary, edited by Andrew Walder, in *Canadian-American Slavic Studies*, 1998, pp. 360–62.

Hungary's Negotiated Revolution, by Rudolf Tökés, in *American Historical Review* (Spring 1998), pp. 551–552.

Institutional Design in Post-Communist Societies, by Jon Elster, Claus Offe, and Ulrich Preuss, in *Slavic Review* (Spring 1999).

ANDREW C. JANOS

A militarizált társadalmak emelkedése és bukása

Németország és Oroszország mint nagyhatalom, 1890–1990*

Az alábbi cikk politológus szerzője az összehasonlító történettudomány területére tesz kirándulást. Általánosságban a nemzetek közötti gazdasági egyenlőtlenséget vizsgálja, konkrétan pedig két nagyhatalom, Oroszország és Németország elitjeinek arra tett kísérletét, hogy kitörjenek gazdasági alacsonyabbrendűségükből, és a világ „jobban szituált” nemzeteivel szemben javítsanak pozíciójukon. Ennek kapcsán legalább három olyan általános kérdés vetődik fel, amelyek megválaszolása fontos adalékokat szolgáltathat a politikai gazdaságtan számára, és közelebb hozhatja a politológia két, egymástól mesterségesen elválasztott részterületét, a nemzetközi kapcsolatok történetét és az összehasonlító politikatudományt.

A lehetséges kérdések közül az első ontológiai természetű: a modern világgazdaság kialakulását, az azzal együtt kibontakozó egyenlőtlenségeket és a kapitalista-ipari haladás egyenlőtlenségét érinti. Ezzel a problémával számos tanulmány foglalkozik – többnyire kevés sikerrel. Egy részük a történelmi szükségszerűséggel érvel,¹ más részük az érdem és érdemtelenység gondolatán alapszik;² megint mások a jólét „Nyugat” „nem-Nyugat” közti globális eloszlását történelmi körülmények találkozásának, vagyis a véletlennek tulajdonítják.³ Fontolóra véve a magyarázat-kísérletek sokaságát és a feladat eleve reménytelen mivoltát, a jelen cikk nem kíván igazságot tenni ezek között az általános elméletek között. Ehelyett inkább csak rögzíti azt a jól ismert tényt, hogy a 15. századtól fogva Európa atlanti partvidékén technológiai forradalmak zajlottak le a közlekedés, termelés és hadviselés terén, amelyek körülbelül 1830-ra⁴ jelentős átalakulásokat idéztek elő az érintett társadalmakban, nemcsak az anyagi javak, hanem a munkamegosztás, a társadalmi tudat és a politikai intézményrendszer tekintetében is. Innovációk egész sora tette a Nyugatot „fejlettebb”, „centrummá”, és változtatta a világ többi részét „elmaradottá”, „periferiálissá” ehhez a központi régióhoz képest. Míg a Nyugat politikáját ezek a technológiai újítások irányított-

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *The Rise and Fall of Militarized Societies: Germany and Russia as Great Powers, 1890–1990*. German Politics and Society, Vol. 14. (1996) No. 1. (Issue 38.) 31–64. A szerző ezúton mond köszönetet a University of California intézeteinek, a Slavic, German and European Centernek a folyamatos támogatásért. Külön köszönetét fejezi ki továbbá asszisztensének, Susan Sienának a bibliográfiai munkában és a kutatásban nyújtott segítségéért.

¹ Lásd például Utterström, Gustaf: *Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History*. *Scandinavian Economic History Review*, 3,1. (1955) 33–47.

² Az utóbbit Max Weber foglalta össze *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művében, az előbbit Karl Marx A tőkében, különösen az I. kötet 26–33. fejezetében.

³ E hipotézis legismertebb megfogalmazására lásd: Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Fordította: Bittera Dóra et al. Budapest, 1983.

⁴ Lásd Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*. Budapest, 1985.

ták, a világ egyéb részein a politikát az egyenlőtlenségnek és relatív alacsonyabbrendűségnek ez az új kontextusa szabta meg.

Ehhez képest a második kérdés oksági, és azt firtatja, hogy a perifériák (a valódi, a „fél-perifériák”, illetve a bizonyos diskurzusban megjelenő „ultra-perifériák”) miért tekintették úgy a Nyugat felemelkedését, mint egyfajta ártalmas „erőtérnek” a kialakulását, amelyből bizonyos veszteségek és kockázatok árán ki kell törniük. Ebben a tekintetben a történelmi tapasztalat három válaszlehetőséget sugall. Egyrészt a kifinomult intézményrendszerrel és bőséges forrásokkal rendelkező modern nyugati állam felemelkedése olyan új feltételeket teremtett a hatékony nemzetközi kommunikáció, verseny és csere területén, amelyek aránytalanul nagy terheket rónak a perifériális országokra. Másrészt a központi régióban a fogyasztói gazdaság kialakulása olyan példát mutatott, és mutat mindmáig, amely nagyobb igényeket gerjeszt a perifériákon, mint amelyeket e területek gazdasága ki tud elégíteni, és ez a politikai instabilitás krónikus, vagy legalábbis újra és újra jelentkező okává válik. Harmadrészt pedig a modern, szekularizált világban, ahol az egyenlőtlenségeket többé nem tekintik Istentől eredő adottságnak, egy ország gazdasági rangja egyben nemzetközi státuszát és presztízsét is meghatározza, és az ottani elit számára a civilizáció jelévé válik. Ezt a gondolatot tükrözi az a hagyományos német elképzelés, amely a gazdasági termelékenység földrajzilag meghatározható csökkenő trendjét az európai kontinensen egyfajta „kulturlejtőként” (Kulturgefälle) értelmezi, azaz a kifinomultság, a civilizáltság, sőt lelki gazdagság csökkenésével hozza összefüggésbe.

A harmadik kérdés stratégiai jellegű. Arra keresi a választ, hogy miként lehetséges a perifériális társadalmaknak, illetve politikai elitjeiknek kitörni a fent jelzett gazdasági-politikai csapdahelyzetből. A fenti dilemmákkal szembesülve a politikai elitek előtt általánosságban két alternatíva áll. Ezek egyikét, melyet az utóbbi időkben a politikai gazdaságtan művelői igen részletesen kidolgoztak, a fejlesztés stratégiájaként határozhatjuk meg. E stratégia lényege az, hogy a perifériális országok igyekezzenek a fejlett országok technológiai újításait utánozni, s megteremteni azokat a társadalmi és kulturális feltételeket, amelyek működőképessé teszik ezeket az újításokat – s így csökkentsek a szakadékot az elmaradott társadalom és a modern világgazdaság centrumországai között. E stratégia fókuszában tehát a termelőeszközök állnak. Első lépésben a szegény társadalmak forrásait kell mobilizálni. Középtávon olyan gazdaságot kell megteremteni, amely versenyképes a világkereskedelemben. Hosszú távon pedig olyan jóléti társadalom kialakítása a cél, amely belső fogyasztása, valamint önkéntes megtakarítás és befektetések révén képes a gazdasági növekedést önállóan is fenntartani.⁵ Mindezeket aktuálpolitikai célokként is meg lehet valósítani; de válhatnak ezek a célkitűzések olyan történelmi projektté is, amely magát a politikai rendszert legitimálja. Ebben az esetben beszélhetünk „fejlesztő” államról. Amikor államszervező elvként a gazdaságfejlesztés lép a politikai képviselő vagy a hagyomány helyébe, akkor válik a jelenség érdekessé az összehasonlító politikatudomány számára.

A fejlesztés legjelentősebb alternatívája a társadalom militarizálása, melynek célja a hódítás, illetve – általánosabban kifejezve – egy ország külső környezetének újrarendezése. A társadalom ilyenfajta militarizálása, mint azt Herbert Spencer is kifejti a témáról írott klasszikus esszéjében,⁶ nem azt jelenti, hogy az adott társadalmat a hadsereg irányítja, hanem azt, hogy e társadalom kulturális normái, szervezete és politikai intézményei egyaránt az állam „külső orientációjához”⁷ igazodnak, amit az elit önnön politikai legitimációjaként használ fel. Az ilyen társadalomban Spencer szerint „a hadsereg a mozgósított nemzet,

⁵ Lásd elsősorban Rostow, Walt W.: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, 1960. 9–10.

⁶ Spencer, Herbert: *Militancy and Industrialism*. In: Peel, D. Y. (Ed.): *Herbert Spencer on Social Evolution*. Chicago, 1972. 149–166. (a továbbiakban: Spencer)

⁷ Spencer 149.

a nemzet pedig a tartalékos hadsereg. E társadalom természetét legjobban akkor értjük meg, ha alaposan megfigyeljük a katonai szervezet és társadalomszervezet közt fennálló párhuzamot.⁸ Akárcsak a gazdaságfejlesztés fent említett esetében, a harcias attitűd itt is egyaránt lehet taktikai döntés eredménye, vagy pedig olyan nagyszabású vállalkozás, amelynek célja a hatalom önigazolása. Bár Spencer saját fogalomrendszerében külön kategóriaként kezeli ezt a fajta társadalomszervezetet és az ipari társadalmat, egyúttal az is teljesen világos számára, hogy – különösen a modern időkben – a militarizáció és a hódítás (vagy „az elvesztett területek visszaszerzése”) lehetetlen iparosítás nélkül. De ez a fajta ipari fejlődés alapvetően különbözik attól, ami például Anglia történetében lejátszódott. Egy militarizált társadalomban „az ipari szféra egyfajta állandó hadtáp marad, amely csak azért van, hogy kielégítse a kormány és a hadsereg szükségleteit, magának pedig csupán annyit hagy, amennyi működése fenntartásához éppen elegendő. Ezért van az, hogy e szféra tevékenységét a politika szabályozza.”⁹ Ha a modernizáció fogalmát lehet egyáltalán erre a fajta rendszerre alkalmazni, akkor a fejlődés itt a katonai potenciál növekedését jelenti, nem pedig a jólét és a világgazdasági versenyképesség fokozódását.

Noha Spencer ennél tovább nem pontosítja saját koncepcióját, mi a magunk céljai szempontjából hasznosnak véljük, hogy megkülönböztessük a militarizált társadalmak fajtáit, különös tekintettel a modern világ rendszerére, amelyben a piacok, a világgazdaság vezető hatalmainak valamiféle koalíciója által ellenőrizve, végső esetben elosztási csatornákként működnek. Ebben a környezetben a militarizmus, illetve a katonai fenyegetés szolgálhatja azt a célt, hogy egy adott állam riválisaival szemben javítson relatív pozícióján. De megkérdőjelezheti magát a világgazdasági rendszert is, amivel szükségszerűen idéz elő globális méretű konfliktusokat. Ebben az esetben beszélhetünk a világrénddel szemben álló hatalmokról.¹⁰

A jelen cikkben a fenti kategorizációt alkalmazzuk két nagyhatalom, Németország és Oroszország modern kori történelmére (1917 és 1991 között értelemszerűen a Szovjetunióról lesz szó). A két államot a világrénddel szemben álló hatalmakként határozzuk meg, amivel több célt kívánunk elérni. Elsőként a spenceri dichotómiának és variációinak gyakorlati érvényességét kívánjuk megvizsgálni. Ezáltal egyfelől megkísérünk egy tipológiát felállítani, másfelől pedig támpontot igyekszünk nyújtani további társadalomtudományi kutatások számára. Régi keletű meggyőződésünk ugyanis, hogy a „militarizáció” fogalmát – Spencertől eltekintve – az angolszász világ politikai szociológusai és közgazdászai méltatlanul elhanyagolják. Ezáltal a német és orosz-szovjet múltat kizárólag a fejlesztési modell keretei között értelmezik. A történészek is nemegyszer esnek ugyanebbe a csapdába; gyakran írják le például Oroszország és a Szovjetunió történetét nagyszabású modernizációs kísérletek sorozataként,¹¹ míg Németország történetét a modernizáció folyamatában bekövetkezett torzulások történeteként (*Sonderwege*), vagy pedig a modernizációval szemben ellenséges kormányok és politikai mozgalmak azt feltartóztatni kívánó kísérleteinek sorozataként állítják be.¹² Az utóbbi megközelítés gyakori alternatívája a kulturális össze-

⁸ Spencer 150.

⁹ Spencer 154.

¹⁰ Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence – Wallerstein, Immanuel: *Anti-Systemic Movements*. New York, 1989.

¹¹ van Laue, Theodore: *Why Lenin? Why Stalin?* New York, 1964.; Kautsky, John H.: *The Political Consequences of Modernization*. New York, 1972. Különösen 170–189.; Black, Cyril: *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. New York, 1966.; valamint Black, Cyril et al.: *The Modernization of Japan and Russia*. New York, 1975.

¹² Mohler, Armin: *Die konservative Revolution in Deutschland*. Stuttgart, 1950.; Klemperer, Klemens von: *Germany's New Conservatism*. Princeton, 1962.; Schwierskott, H. J.: *Moeller van den Bruck und der revolutionäre Nationalismus*. Göttingen, 1962.

omlás paradigmája, amelyben a szereplők célok és eszközök racionális mérlegelése nélkül cselekszenek.¹³

Ha a jelen tanulmány potenciális olvasóinak első két csoportját történészek és politológusok alkotják, akkor a harmadik célcsoportnak a széles olvasóközönséget tekinthetjük, mely olthatatlan kíváncsisággal viseltetik nemcsak a jelen és a múlt, hanem a jövő iránt is. Ezt a kíváncsiságot kielégítendő, a történészeknek és a politológusoknak össze kell fogniuk annak érdekében, hogy a múltból analógiákat szűrjenek le, s ezáltal megvilágítsák azt, hogy a jelen milyen további lehetőségeket rejt magában. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy ez a vállalkozás intellektuális értelemben kockázatos, és eredményei legjobb esetben is korlátozottak. De talán mégsem haszontalan ilyesmire vállalkozni a demokratizálódás és fejlődés esélyeivel kapcsolatos jelenlegi nézetek fényében; ezek egy része ugyanis nem veszi figyelembe sem a nagyhatalmi lét dinamikáját, sem pedig a Kelet és Nyugat közötti jelenlegi stratégiai egyensúly lehetséges megváltozását.

Németország mint felforgató hatalom: Poroszországtól a Harmadik Birodalomig

A porosz modell a német egység létrejöttéig

Az 1990-es évekből visszatekintve kissé visszásnak tűnhet egy gazdaságilag elmaradott Németországról értekezni. Tény, hogy Európa németlakta fejedelemségei már a 18. és 19. században is inkább fél-periférikus, mint periférikus jellegűnek minősíthetők. Ezek a tartományok is haszonélvezői voltak az Északnyugat-Európában lezajlott mezőgazdasági forradalom vívmányai fokozatos elterjedésének, és a koraiújkor nagy részében „közvetítő szerepet játszottak Kelet és Nyugat között”,¹⁴ amit világosan mutatnak az olyan paraméterek, mint például a hektáronkénti terméshozam vagy az egy főre jutó termelékenység. Más szóval a kapitalista mezőgazdaság és kereskedelem előbb fejlődött ki, mint hogy az angol ipari forradalom fogyasztói kultúrájának mintaadó hatása lefékezte volna a beruházásokat a kontinens egyéb területein. Ennek következtében a német tartományok a 18. század elejétől kezdve jobb helyzetben voltak, mint Lengyelország, Délkelet-Európa vagy Oroszország; nagyjából ugyanolyan jó helyzetben, mint Franciaország; viszont az északnyugati német területektől eltekintve rosszabb helyzetben, mint Németalföld vagy Anglia.

Noha ezek a különbségek az utólagos megítélés szempontjából marginális jelentőségűnek tűnhetnek, Németországban sokakat foglalkoztatott a kérdés, legfőképp a Napóleon által elrendelt kontinentális zárlat feloldása (1815) utáni brit kereskedelmi offenzíva idején. Még ez idő előtt, 1800-ban írta Johann Gottlieb Fichte nagyhatású, bár angolra le nem fordított és ezért angol nyelvterületen jórészt ismeretlen esszéjét a „zárt kereskedőállamról”.¹⁵ Ebben Fichte amellett érvelt, hogy az olyan gazdaságilag elmaradott országok, mint a német fejedelemségek, csak úgy törhetnek ki az alulfejlettség nyomorúságos állapotából, ha átmenetileg elzárják magukat a világpiactól. Erős állami szerveket kell létrehozniuk, amelyek megvédik őket a piac ingadozásaitól, és amelyek aktív szerepet játszanak a befektetések ösztönzésében és a befektetett pénzek elhelyezésében, miközben monopolizálják a külkereskedelmet. Ezekkel a megkötésekkel Fichte terve több későbbi radikális fejlesztési

¹³ Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. Fordította: Braun Róbert et al. Budapest, 1992.

¹⁴ Borchardt, Knut: The Industrial Revolution in Germany, 1700–1914. In: Cipolla, Carlo (Ed.): Fontana Economic History of Europe. Vol. 4. London, 1972. 84. (a továbbiakban: Borchardt)

¹⁵ Der geschlossene Handelsstaat. In: Ausgewählte Werke. Vol. 3. Darmstadt, 1964. 417–544.

és felzárkóztatási modellt megelőlegez, többek között Apter „mobilizációs rendszerét”¹⁶ és Gerschenkron „fejlesztő államát”.¹⁷ Csakhogy saját korában ez a modell túl radikálisnak bizonyult a nyugati német vidékek számára, ugyanakkor, mint látni fogjuk, nem volt elég radikális az Elba és a Memel közt fekvő keleti porosz területek esetében. Így Fichte tanulmányáról kortársai sem vettek tudomást. Amikor a frankfurti parlament német reformerei lépéseket tettek a fennhatóságuk alatt álló területek gazdaságának fejlesztésére, Friedrich List újabb és reformszelleműbb írásaira támaszkodtak; List 1841-ben mindössze annyit javasolt, hogy az állam védővámok bevezetésével óvja a nemzetgazdaságot a kedvezőtlen világgpiaci hatásoktól.¹⁸ A gazdaságfejlesztés, noha fontos politikai szempont volt, nem vált olyan prioritássá, mint például másfél évszázaddal később Latin-Amerika országaiban vagy a Csendes-óceán partvidékén.

Míg a nyugati német területeken virágkorát élte a fejlesztés gondolata, Poroszország keleti tartományai kialakították a maguk saját államszervezési modelljét, amelynek célja több volt, mint a kereskedelem és a gazdaság fejlesztése. Ez a modell nem a gazdasági, hanem a politikai versenyképességet állította középpontba. A hangsúly nem a profitszerzésen és a termelő vállalkozáson volt, hanem a háborúra való felkészültségen (*Rüstung*); azaz az ország javát hódítás, nem pedig kereskedelem útján látták biztosíthatónak.¹⁹ A kaszárnya-állam nyelvezetének kifejezéseivel élve, a cél „a hatalomnak és gazdagságnak külső terjeszkedés révén való megszerzése” (*Herrschaft und Reichthum aussenpolitisch durch Expansion auszustreben*)²⁰ volt. A hangsúly itt egyrészt a külső orientációra, másrészt a politikára helyeződik. A hódító állam természetesen nem lehetett meg gazdaság nélkül. A klasszikus 18. századi és 19. század eleji porosz modell a gazdasági termelés fokozása érdekében felmentette a kereskedőket, kézműveseket és a parasztgazdákat elsőszülött fiait a katonai szolgálat alól.²¹ De ezeket a felmentéseket magának a *Rüstung*nak a logikája diktálta; ahogy azt Spencer később megfogalmazta: az állam mindenekfelett a hadsereg érdekeit, nem pedig polgárai jólétét vette figyelembe. A korban elterjedt bölcsesség szerint Poroszország nem olyan állam volt, amely eltartott egy hadsereget, hanem olyan hadsereg, mely államot teremtett magának.²²

A porosz modell nem statikus volt, hanem dinamikus. A hadikiadások finanszírozása érdekében az állam képes volt időlegesen igen sok forrást mozgósítani. A katonai kiadások időnként az állami költségvetés 70–80%-át is kitehették,²³ ami a királyság nemzeti össztermékének 20–25%-ával volt egyenlő. A költsékezésnek ez a – más szférákban természetesen takarékossgal kombinált – volumene nyilván nem volt a végtelenségig fenntartható. E kiadások eredményét, a *Rüstung*ot tehát úgy kellett ésszerűen hasznosítani, hogy a külső hódítás megfelelő hasznot hozzon. Ha egyszer a hódító hadjárat sikeresen zárult, ismét

¹⁶ Apter, David A.: System, Process and the Politics of Development. In: Hoselitz, Bert – Moore, Wilbert (Eds.): Industrialization and Society. The Hague, 1963. 153–159.

¹⁷ Gerschenkron, Alexander: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts, 1962. 5–31. (magyarul: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Fordította: Halmos Károly et al. Budapest, 1984.) (a továbbiakban: Gerschenkron)

¹⁸ List, Friedrich: A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Fordította: Horn József. Budapest, 1940.

¹⁹ Cammerer, Hermann von: Die Testamente der Kurfürsten Brandenburg und die beiden Koenigen Preussen. München – Leipzig, 1915. Különösen 415. (a továbbiakban: Cammerer)

²⁰ Czempiel, Ernst-Otto: Der Primat der auswärtigen Politik. Kritische Würdigung einer Staatsmaxime. Politische Vierteljahresschrift, 4. (September 1963.) 3. 273. (a továbbiakban: Czempiel)

²¹ Cammerer 415.

²² Willens, Emilio: The Way of Life and Death: Three Centuries of Prussian-German Militarism. Nashville, Tennessee, 1986. Különösen 177–179.

²³ Borchardt 84.

vissza lehetett fogni a katonai kiadásokat; ezekben a szünetekben a tekintély, a férfiaság és a hősiesség kultuszának ápolása különösen fontos volt a társadalom készenléti állapotának fenntartása szempontjából. De amit igazán fontos észben tartani, az az, hogy ez a porosz modell különösen jól példázza, miként javíthat nemzetközi státuszán egy elmaradott állam. Brandenburg és a Német Lovagrend balti területeinek korai meghódítása és konszolidációja után a porosz királyok nyugatnak fordultak, hogy egyre gazdagabb fejedelemségeket hódítsanak meg – a Rajna-vidéktől Hannoverig –, ezek gazdasága ugyanis növelte Poroszország bevételeit, és így csökkenthető volt az állam-mag lakosságára nehezedő gazdasági nyomás. Ez a *Drang nach Westen* átmenetileg Napóleon ellenállásába ütközött. De a bécsi kongresszust követően a *Drang* újra legitimitást nyert azáltal, hogy összefonódott a nacionalizmus eszméjével. Ebből az amalgámból született meg a Német Birodalom, a nemzetállam német verziója.

A „fejlesztő” állam német elméletét *ex ante* teremtette meg Fichte és List, a Józán És Államának gondolatát egy adag klasszikus francia merkantilizmussal ötvözve. Ennek az elméletnek a célja az volt, hogy az állam szerepének beiktatásával korrigálja Adam Smith liberalizmusát, és megkérdőjelezze David Ricardo komparatív előny-elméletét. A militarizált állam elméletét viszont utólag rögzítették, vagy legalábbis akkor, amikor a folyamat már zajlott. Ez a teória, amely idővel elhomályosította a radikális fejlesztés elméletét, és helyette a német politika irányítójává vált, kimondta a „külpolitika elsőbbségének” elvét (*Primat der auswärtigen Politik*). Bár az elnevezést Wilhelm Diltheynek tulajdonítják,²⁴ magának a koncepciónak az eredete Leopold von Ranke 1836-os esszéiig nyúlik vissza,²⁵ amelyeket számos filozófus, történész, társadalomtudós – például Hans Delbrück,²⁶ Friedrich von Treitschke,²⁷ Hermann Oncken,²⁸ Otto Hintze,²⁹ Max Lenz,³⁰ Friedrich Meinecke,³¹ és mások – írásai követték. Ezek közül néhányan – mint például Ranke, Dilthey és Hintze – lényegében empiricisták voltak, akik az államiirányítás egy bizonyos típusát kívánták elemezni. Mások, például Treitschke és Lenz, az aktuálpolitika gátlástalan propagátorai voltak. Azonban mindannyian ugyanazokból az ismeretelméleti premisszákból indultak ki, ami indokoltá teszi, hogy egy lapon említsük őket. Először is mindannyian hitték abban, hogy a modern államban a hatalom gyakorlásának természete és mértéke nagymértékben függ a külső környezettől, és ez határozza meg a hazai társadalmi-gazdasági feltételek, például az ipari fejlettség igazi jelentőségét. Másodszor pedig mindannyian felismerték, hogy az állam nemzetközi befolyásának növelése a gazdasági modernizáció lehetséges alternatívája. Konkrét céljuktól függetlenül a fenti szerzők mindannyian úgy látták, hogy kereskedőnemzetnek lenni bizonyos hátrányokkal jár. Míg a szuverenitás lényege a más szereplőktől való függetlenség, a világkereskedelem lényege a kereskedelmi partnerek közötti kölcsönös függőség, ami óhatatlanul a résztvevő országok szuverenitásának csorbulásával jár.

²⁴ Dilthey, Wilhelm: Friedrich der Große und die Deutsche Aufklärung. In: Dilthey, Wilhelm: Gesammelte Schriften. Göttingen, 1959. Idézi Czempiel 266.

²⁵ Ranke, Leopold von: Die großen Mächte/Politisches Gespräch. Göttingen, 1963.

²⁶ Delbrück, Hans: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Berlin, 1962–66.

²⁷ Treitschke, Friedrich von: Historisch-politische Aufsätze. Vols. 1–2. Leipzig, 1886.

²⁸ Utal rá Martin, Bernd: Weltmacht oder Niedergang? Darmstadt, 1989. 15. (a továbbiakban: Martin)

²⁹ Hintze, Otto: Imperialismus und Weltpolitik. In: Historische und politische Aufsätze. Berlin, 1908. Vol. 4. 144–159.; Staat und Verfassung: Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte. Leipzig, 1941.

³⁰ Lenz, Max: Wille, Macht und Schicksal. München, 1922.

³¹ Meinecke, Friedrich: Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte. München, 1957. Utal rá Czempiel 278.

Mindezek folyományaként a *Primat* elvének fő hirdetői úgy látták, hogy az újkor nagy forradalmi nem a nemzetközi emancipációért folytatott küzdelmek, hanem olyan harcok, amelyek célja az állam nemzetközi lehetőségeinek maximalizálása. Ebben az értelemben az imént felsorolt szerzők Skocpol,³² Anderson³³ és más mai strukturalisták előfutárai. E művek közös vezérfonala a funkcionálizmus – nem az angol, hanem a német tradíció szellemében. Mind az angol, mind a német hagyomány túllép az osztálykategóriák elemzésén, és a társadalmakat szerves egészként kezeli. A német hagyományban azonban a társadalom integrációja nem úgy jelenik meg, mint kölcsönös, mechanikus függőségek rendszere, hanem mint egy olyan alapvető cél vagy szervezési elv, amely a közhatalom szerkezetének, mértékének és gyakorlásának logikáját biztosítja. Ebből a logikából adódik az, hogy a külső terjeszkedés, valamint a társadalom és kultúra belső militarizálása összeegyeztethetetlené válik a demokrácia és a képviselői kormányzás elveivel – bár a jogállamiság eszméjével nem feltétlenül.

Nem árt azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az 1870-es győzelem után kialakult Német Császárság nem ezeken az elveken alapult, és nem követte mechanikusan a porosz történelem hagyományait. A francia-porosz háború után a német állam befelé koncentrált. A Franciaországtól kapott hatalmas jóvátételt arra használták, hogy lerakják egy olyan modern ipari gazdaság alapjait, amely egyre nagyobb arányokban vett részt az európai és világkereskedelemben.³⁴ Igaz, hogy Bismarck alatt a német államnak nem sikerült koherens legitimációs elvet kifejlesztenie: félig az Isten kegyelméből való uralkodás, félig pedig a parlamentarizmus gondolatán nyugodott, s ezáltal megpróbált két ellentétes alapelv között lavírozni. Ez készítette, vagy talán inkább kényszerítette II. Vilmost arra, hogy a külső terjeszkedés célkitűzéséhez térjen vissza, és ebben találja meg a hiányzó koherens politikai formulát. Azonban Bismarck mindent megtett azért, szóban és tettben egyaránt, hogy „a nemzetközi közösséget biztosítsa: a Német Császárság »jőllakott«, és nincs igénye további területek szerzésére.”³⁵ És Bismarck nem egyszerűen csak halkabbra vette a terjeszkedés retorikájának alaphangját,³⁶ hanem azzal is hitelessé tette a belpolitika elsőbbségét hirdető új irányvonalat, hogy határozottan ellenezte a nagynémet követeléseket. A birodalom belüli protestáns hegemonia kialakításával elejét vette azoknak a nacionalista törekvéseknek, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia német lakosságának a birodalomba való integrálását célozták.

Történelmi tény, hogy ennek a bismarcki politikának megvoltak a maga kritikusai, akik Bismarck koncepcióját poroszosan provinciálisnak minősítették. Az is történelmi tény, hogy ezek a kritikusok azután is hallatták szavukat, hogy II. Vilmos 1890-es puccsa után „a külpolitika elsőbbsége” újra felbukkant nemcsak politikai jelszövegként, hanem a császárság legitimáló elveként is. Bismarck még regionális nagyhatalomként (*regionale Großmacht*) határozta meg Németországot; a császárság alatt azonban a definíció világhatalomra (*Weltmacht*, sőt később *Allerweltmacht*) változott. Ezzel párhuzamosan a császár szerepe is más lett, s a nemzet megtestesítőjéből egy magasabb, történelmileg elrendelt cél megtestesítőjévé vált. Elvileg a Vilmos-kori Németország még mindig önkorlátozó jogállam volt, de a gyakorlatban ezt az elvet egyre kevésbé vették figyelembe – nyíltan meg is sértették azon a napon, amikor 1914-ben Németország a nemzetközi törvények és a fennálló szerződéses garanciák ellenére megtámadta Belgiumot. A belga apácák megerősökölése lehetett jól ki-

³² Skocpol, Theda: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Massachusetts, 1979.

³³ Anderson, Perry: *Az abszolútista állam*. Fordította: Várady Géza. Budapest, 1989.

³⁴ Bairoch, Paul: *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*. Paris, 1976. 220., 240–241.

³⁵ Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood and France and Germany*. Cambridge, Massachusetts, 129.

³⁶ Martin 2.

tervelt angol propagandafogás, amellyel fel lehetett rázni az angliai közvéleményt, s az embereket háborúra lehetett mozgósítani; de Belgium lerohanása politikai valóság volt, és az első lépés a jogállamtól a két világháború között létrejövő totalitárius hatalmi állam felé vezető úton.

Természetesen egyszerűbb leírni a Vilmos-kori államot, mint megmagyarázni felemelkedését, hisz ez utóbbi az újkori történelem egyik rejtélye. Ebben az esetben nem egy éhes, hanem egy jóllakott állammal van dolgunk, amely szemlátomást egyre többet akart megkaparintani. Az ehhez fűzött egyszerű magyarázatok nem elégségesek. A gazdasági fejlődés lendületéből következően a polgárság súlyának korlátoznie kellett volna az állam szerepét. A „német tradícióval” kapcsolatos egyszerű magyarázatoknak ellene szól az, hogy Németország kettős kultúrájú ország volt, polgári tradíciókkal nyugaton, katonai tradíciókkal keleten. Hannover, Württemberg, Pfalz és a Hanza-városok a polgári társadalomnak ugyanazokat a hagyományait hordozták, mint Anglia, s e polgári hagyományok valószínűleg erősebbek voltak, mint Olaszországban vagy Franciaországban. De Németország polgári társadalma – csakúgy, mint Franciaországé vagy Olaszországé – oly módon volt megosztott, ahogy Angliáé vagy az Egyesült Államoké soha: választóvonalak húzódtak a kis, pre-indusztriális családi vállalkozások és a banktőke által támogatott nagyvállalatok között, az árutermelők és a fináncsőke kezelői között, valamint a kapitalista mezőgazdaság és a félkapitalista mezőgazdasági vállalkozók között. Ez a megosztott polgárság ezen felül olyan kényszerhatásoknak volt kitéve, amilyenek az angolszász világban nem léteztek.

Két olyan tényt kell itt hangsúlyozni, amelyek fényt vetnek a „fejlettség relatív voltára”. Egyfelől míg Németország ipari termelésének volumene és értéke 1900 és 1910 között már nagyobb volt, mint Angliáé, az országban az egy főre jutó jövedelem jóval kevesebb volt, mint Angliában, és még kevesebb, mint az Egyesült Államokban. 1913-ban Németország Európa bruttó nemzeti össztermékének (GNP) 19,2%-át adta, míg Nagy-Britannia a 17,2%-át.³⁷ Az Egyesült Államokban az egy főre jutó jövedelem (1925–34 közötti dollárértékben számolva és hozzáigazítva az amerikai vásárlóerő paritásához) 1161 dollárra jön ki, Nagy-Britanniában 965 dollárra, míg Németországban 652 dollárra – ami a brit érték 74,5%-a és az amerikai érték 56,1%-a.³⁸ A gazdasági prosperitás 1900 és 1913 közötti éveiben az arányok csak igen kevéssé változtak. Az egy főre jutó német jövedelem az amerikaihoz képest valamelyest emelkedett (59,1%), de a brit értékhez képest némileg csökkent (72,4%).³⁹

Ezek a szám adatok súlyos társadalmi és politikai jelentőséggel bírnak. Egyfelől Németország gazdaságilag erősebbé vált, mint Nagy-Britannia, de a németek a vonatkoztatási pontként szolgáló társadalmaknál relatív értelemben szegényebbek maradtak, ami egyébként nem kerülte el sem a német uralkodók, sem alattvalóik figyelmét. Ezen relatív elmaradottság következtében a polgárság elvesztette önbizalmát a nemzetközi konkurenciával szemben. Azt is eredményezte továbbá, hogy az alsóbb osztályok körében a nemzetközi „mintaadó hatás” következtében tudatosult a relatív szegénység (depriváció) érzése, ami a harcosszocialista mozgalomban nyilvánult meg. A piacon jelenlévő erős nemzetközi konkurencia és a városi munkásosztály kiszajátással fenyegető mozgalmai közé beszorított és már eleve megosztott német polgárság az államtól és a politikai elitől remélt védelmet. A politikai elit tisztában volt a német állam erejével és a német társadalom megosztottságával. Osztálytradícióiból és múltbeli sikereiből adódóan a politikai elit úgy vélte segíteni a burzsoázián, hogy megfékezi a szocializmust otthon és a gazdasági konkurenciát kül-

³⁷ Bairoch, Paul: Europe's Gross National Product, 1800–1975. *Journal of European Economic History*, 5. (Fall 1976.) 2. 289. (a továbbiakban: Bairoch 1976.)

³⁸ Clark, Colin: *The Conditions of Economic Progress*. London, 1940. (a továbbiakban: Clark) Lásd a táblázatot a 148. oldalon.

³⁹ Clark 148.

földön. Az a tény, hogy a császárságnak az Istentől eredő jog utáni korszakban újfajta legitimitációra volt szüksége, a közéletet a „külpolitika elsőbbségének” elve felé terelte. Így tehát van némi logika abban, hogy a „jóllakottság” állapota lassan az új imperializmusnak adta át a helyét. De a folyamat legfontosabb eleme mégis a német nagyhatalmi helyzet. Ha Németország Dánia vagy Svédország lett volna (két olyan állam, amelynek 18. század előtti történelmében a kifelé orientálódó abszolutizmusnak történetesen voltak hagyományai), akkor a kisállamiság logikája arra készítette volna, hogy energiáit a gazdasági versenyképesség maximalizálására, később pedig – a belpolitikai stabilitás érdekében – a társadalmi újraelosztásra fordítsa.

Weimar és az azt követő korszakok

Az 1890 előtti időszakhoz képest a weimari köztársaság korszakát vizsgálva kevesebb elméleti problémával szembesül az elemző. A 19. század utolsó évtizedében a német társadalom katonai erejére tette fel a sorsát. Azt mondhatnánk, hogy a császár gondosan kiszámolta a nyereségeket és ráfordításokat, és minisztereivel együtt arra a következtetésre jutott, hogy minden, a hadseregbe és a flottába fektetett márka több hasznot hoz majd, mint az, amelyet a textil-, gyógyszer- és vegyiparba investálnak. Azonban a piac sok más döntéshozójához hasonlóan ő is rajtavesztett, függetlenül attól, hogy mennyire racionálisan kalkulálta ki a költségeket, a kockázatokat és a nyereséget. Am Németország mégsem került totálisan és helyrehozhatatlanul vesztes helyzetbe – később ugyanazzal a politikai stratégiával igyekezett kárpótolni magát a veszteségekért.

Erre a döntésre viszonylag egyszerű a magyarázat. A háború elvesztése a gazdasági versenyképesség visszaesésével járt: az 1914 előttinél sokkal nagyobb szakadék keletkezett a német, illetve az angol és amerikai gazdaság között. 1925-ben például Németország egy főre jutó nemzeti összterméke (GNP) az amerikaiainak pusztán 39,5%-a volt (ami körülbelül megfelel az egy főre jutó szovjet és amerikai GNP 1980-as évekbeli arányának), a britnek pedig 53,8%-a⁴⁰ (bár hozzá kell tenni, hogy a német GNP összértéke sohasem ment Nagy-Britanniáé alá, kivéve az 1945–1946-os éveket).⁴¹ Az arányok az 1930-as években némileg javultak,⁴² de a német ipari munkabérek, foglalkoztatottsági mutatók és a munkaidő mind messze elmaradtak az angolszász országokétól.⁴³ Ami a tágabb nemzetközi kontextust illeti, a békeszerződés retorikája (és bizonyos mértékben realitásai is) a világpiacon keményebb feltételeket teremtettek, és az egész világon elterjedtek a védővámok. A polgárságot romba döntötte a hadikötvényekbe fektetett megtakarítások elvesztése és az infláció; a munkásosztály pedig azzal adott hangot türelmetlenségének, hogy nemcsak a szocialistákat támogatta, hanem a Kommunista Párt radikális, államosító programját is. Németország politikai vezetőrétege siratta elvesztett befolyását, és nemcsak a győztes országok fejlett gazdaságának versenytől félt, hanem attól is, hogy a nemzetállam elvész az addigra nemzetközivé vált radikális szocializmus mozgalmának sodrában. És miközben a régi elit húzódozott a politikai szerepvállalástól, és csak az időt húzta az államapparátusban vagy a birodalmi hadseregben, addig a jobboldalon felnőtt egy új, radikális politikai vezetőréteg, amely nyílt megvetéssel viseltetett a régi elit maradék erkölcsi és jogi aggályaival szemben.

A nemzetiszocialista kísérlet tehát egyaránt értelmezhető a folytonosság és a változás szemszögéből. Az a gondolat, hogy a nemzet javát leginkább a hódítás és a társadalom mi-

⁴⁰ Clark 148.

⁴¹ Bairoch 1976. 295.

⁴² Az Egyesült Államok: Nagy-Britannia: Németország arány az egy főre jutó ipari össztermék tekintetében az 1925 és 1934 közti időszakban 100:77:47. Lásd Clark 47.

⁴³ Clark 47.

litarizálása szolgálja, nem volt új. Ezt Hitler maga is elismeri a *Mein Kampf*-ban, amikor azért magasztalja a porosz államot, mert „egy különleges állameszmét” ápolt, a német hadsereget pedig azért, mert fenntartotta „a nemzet harcias szellemét”.⁴⁴ Ami új volt, az a *Primat* koncepciójának kétféle értelemben vett radikalizálása. Nemcsak arról van szó, hogy a nemzetiszocializmus a világhatalmat (*Weltmacht*) a világrend (*Weltordnung*) szintjére emelte,⁴⁵ hanem hogy ezt egy olyan tökéletes hierarchia látomásával kapcsolta össze, amelyben a biológiailag erősek uralkodnak, a gyengék pedig engedelmessé válnak. Ez a kihalás⁴⁶ töltötte meg a Harmadik Birodalom politikáját egy olyan eszkatológiai dráma elemeivel, amelyben a vezetők úgy érezték, nem terheli őket semmilyen morális felelősség, és mind a maguk népétől, mind más népektől szabadon követelhetnek óriási áldozatokat. Valóban, ebben a drámában maga a nemzet is eszközzé vált az elit kezében. Míg Bismarck és II. Vilmos a nemzet megmaradását végső célnak és egyben végső korlátnak tekintette, Hitler megvetően sürgette a nemzet pusztulását akkor, amikor az szerinte kudarcot vallott és nem teljesítette az új világ létrehozására irányuló küldetését.

Hitler, talán inkább intuíciótól vezetett, mint racionális számítás alapján, a militarizáció stratégiáját és a porosz geopolitikai modellt követte. Mintha kézikönyvekből tanulta volna, úgy mobilizálta az ország forrásait, s használta azután újonnan nyert katonai hatalmát arra, hogy új országokat és területeket kebelezzen be, ami által új forrásokhoz jutott, s így enyhíthetett a hazai gazdaságra nehezedő nyomáson. Ezért vonult a Rajna-vidékről Ausztriába, majd Csehszlovákiába, és e folyamat során olyan újabb és újabb hadtesteket tudott felfegyverezni, amelyeket a geopolitikai játszma következő fordulójában felhasználhatott.⁴⁷ Eközben Hitler mindvégig racionális tervező maradt, bár az emberi „ráfordítások” tekintetében radikális módon gondolkodott, és hajlandó volt szokatlanul nagy kockázatokat vállalni. Tisztában volt a hadviselés gazdaságtanával; szemmel tartotta a potenciális ellenfelek nemzetgazdaságát, és tudatában volt a saját maga által diktált fegyverkezési verseny korlátainak. Feljegyezték, amint 1938. augusztus 22-én, Csehszlovákia sikeres lerohanásának előestéjén ezt mondta tábornokainak: „Nincs vesztenivalónk, csakis nyerhetünk. Gazdasági helyzetünk olyan, hogy már csak néhány évig tarthatunk ki. Göring is megmondhatja. Nincs más hátra, mint cselekedni”.⁴⁸ Egy évvel később Göring megerősítette Führere helyzetértékelését: „1939 nyarán a fenyegető válság mind társadalmi, mind gazdasági értelemben olyan fokúvá vált, hogy nincs más kiút, mint egy rablőháború. Csak ez mentheti meg a rezsimit az összeomlástól.”⁴⁹ E szavak a hódítás logikájának legtisztább, legnyersebb megfogalmazásai. Egyúttal egy olyan racionális döntéshozó szavai is, aki a nemzet túlélésének és a vereség következtében beköszöntő katasztrófának igen kevés jelentőséget tulajdonít. Ezután következett a lengyel invázió, és a többi, ahogy mondani szokás, történelem.

Hitlernek az új világrend felépítésére tett kísérlete kudarcra végződött. A szövetségesek, akik levonták az első világháború tanulságait, czúttal a feltétel nélküli megadásért és

⁴⁴ Hitler, Adolf: *Mein Kampf*. Transl. Ralph Manheim. 13th ed. Boston, 1971. 647. (a továbbiakban: Hitler)

⁴⁵ Megjegyzendő, hogy Hitler azért is élesen bírálta a birodalmat, mert az világhatalmi illúziókba ringatta magát; „az 1914-es határok helyreállításának” követelését „politikai abszurditásnak” minősítette. Ezek a határok szerinte nem voltak „sem teljesek, sem pedig katonai értelemben ésszerűek”. „Időleges határok voltak egy olyan politikai küzdelemben, amely semmi esetre sem zárult le”. Lásd Hitler 643. és 649.

⁴⁶ Eredetileg a vallástörténetben használt terminus. Arra a középkori hitre utal, mely szerint a világvége előtt eljön Krisztus ezeréves földi uralma, ami az emberiséget megszabadítja a szegénységtől és a szenvedéstől. (A fordító jegyzete.)

⁴⁷ Martin 215.

⁴⁸ Akten der deutschen auswärtigen Politik. Vol. 7. (1950) Item no. 192.

⁴⁹ Martin 214.

a totális győzelemért harcoltak. Először az volt a terv, hogy Németországot afféle modern kori Karthágóként földig rombolják, és földjét sóval hintik be. De akár azért, mert tanultak a múlt hibáiból, akár pedig azért, mert egy új nemzetközi versenyző ellen kellett felsorakozniuk, a győztesek mégis inkább egy megegyezéssel típusú béke mellett döntöttek. Noha Németország többé nem válhatott a nemzetközi politika meghatározó szereplőjévé, arra bátorították, hogy mint kereskedőnemzet hozza ki magából a maximumot, s érjen el egy olyan jóléti szintet, amelyet azelőtt sohasem volt képes elérni. A történelem ironiája, hogy a vereség feltételei között Németország megszerezte azt, aminek közelébe hatalma csúcspontján sem ért el. Ennek a látszólagos paradoxonnak a magyarázata az, hogy a vereséget követően Németország azzá lett, ami Dánia, Svédország vagy Hollandia volt az elmúlt két évszázadban: olyan nemzet, amely relatív méreténél, földrajzi helyzeténél és körülményeinél fogva nem tehetett mást, mint hogy energiáit a fejlettségnek szentelje.

Oroszországtól Oroszorszáig – a Szovjetunió keresztül

Orosz dilemmák

A modern Németország megértésének kiindulópontja, mint azt fentebb kifejtettük, az angol ipari forradalom, és különösen a kontinens északnyugati részén 1780 és 1830 között létrejött fogyasztói társadalmak. Ugyanez érvényes Oroszországra is. Csakhogy míg Németország a tizenkilencedik századi világgazdasághoz képest fél-perifériális helyzetű volt, addig Oroszország az európai és a globális gazdaságnak egyaránt a tényleges perifériáján helyezkedett el. A Nyugat mezőgazdasági és kereskedelmi forradalmainak még a csírái sem jutottak el Oroszországba azelőtt, hogy az angliai és északnyugat-európai fogyasztói forradalom mintaadó hatása elkezdett volna bénítólag hatni. 1830-ban és még 1860-ban is az orosz mezőgazdaság olyan terméshozamokat produkált, mint a nyugati országok gazdasága a tizenhatodik században.⁵⁰ Viszont a luxus fogyasztói kultúra viselkedésmintái ellenállhatatlanul végigsöpörtek a kontinensen, s arra készítették az orosz nemességet, hogy nyugati mértékben költsék – a tőkebefektetés rovására. A krími háború után a cári és az állami bürokrácia igyekezett reformokkal orvosolni a helyzetet, de közben sohasem cserélték fel az Isten kegyelméből való uralkodás eszméjét a „fejlesztő állam” legitimációjával, a Meidzsi kori Japánhoz hasonló „modernizáló autokrácia” gondolatával. Hosszabb távon a gazdaságfejlesztés politikája szembekerült az elmaradott társadalmak irányító állam szokásos paradoxonával. Az állam, amely a nemzetközi küzdőtéren politikailag jó esélyekkel akart versenyezni, több forrást emésztett fel, mint amennyit enyhén intervencionista politikájával elő tudott teremteni. Trockij, a rendszer éles szemű, megrögzött kritikusa jól érzékelte ezt a paradoxont,⁵¹ bár talán alábecsülte a probléma komolyságát, mivel a hivatalnokok által begyűjtött összegeknek csak egy része jutott el az államkasszába.⁵² A gazdaság, mint azt Gerschenkron kimutatja,⁵³ néha produkált ugyan látványos növekedési hullámokat, de 1900-ban Oroszországban az egy főre jutó jövedelem (amerikai árakon számolva) még mindig csupán 306 dollár volt, azaz az amerikaiaké 26,3, az angoloké pedig

⁵⁰ Milward, Alan S. – Saul, S. B.: *The Development of Economies of Continental Europe 1850–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1977. 344.

⁵¹ Trotsky, Leon: *Permanent Revolution and Results and Prospects*. New York, 1969. 39–40. (a továbbiakban: Trotsky 1969.)

⁵² 1900-ban az orosz állam fejenként 6,72 dollárnak megfelelő adót gyűjtött be; az Osztrák–Magyar Monarchiában az egy főre jutó adó 19,05 dollár volt, Franciaországban 18,80 dollár, Romániában pedig 6,72 dollár. Lásd Banks, Arthur S. (Ed.): *Cross Polity Time-Series Data*. Cambridge, Massachusetts, 1974. 101., 126., 131.

⁵³ Gerschenkron 130–132.

31,5%-a.⁵⁴ Ez kevéssel Szerbia (és feltehetőleg Albánia) fölél és Románia, Bulgária mellé helyezte Oroszországot, mely így Európa egyik legfejletlenebb államának számított.

Talán éppen ezért állt a gazdaságfejlesztés a politikai diskurzus középpontjában. A cári kormányzat mellette volt, az alkotmányos demokraták úgyszintén. A másik oldalon a narodnyikok viszont mindenáron elleneztek az iparfejlesztést, mivel erkölcsi alapon elvetették az iparon alapuló gazdaságot, és helyette a szegény, de tiszta életű parasztság szocializmusának eljövételét várták. Más, marxista irányultságú szocialisták ezzel szemben kívánatosnak tartották az ipari fejlődést, mert politikai bázisuk, az ipari munkásosztály nemtőjét látták benne. Ezért heves vitában álltak a narodnyikokkal, akik szemlátomást gátat akartak vetni az ő elképzeléseiknek. Fiatal emberként Lenin is részt vett ebben a vitában. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (1897) című művében⁵⁵ mindenáron azt bizonygatta, hogy az orosz gazdaság siralmas eredményei éppenséggel előrevetítik a kapitalista gazdaság kialakulásának árnyékát. A szocialista dilemma természetesen abban állt, hogy Oroszországban valóban forradalmi helyzet alakult-e ki, nem annyira a kapitalizmus gyors növekedése miatt, hanem inkább azért, mert az Istentől elrendelt uralom legitimitását többé már nem fogadták el, és mert a kis létszámú városi proletariátusra hatottak az iparosodás modern nyugati mintái. De mint azt Plehanov és a marxisták mensevik szárnya hangsúlyozta, ha a játszámának ebben a fázisában kihasználják a cárizmussal szembeni ösztönös elégedetlenséget, akkor a szocialista mozgalom humanistáira nehezedik egy erőltetett iparosítási kampány terhe. Ez, jövendölték jó érzékkel a mensevikek, azzal jár majd, hogy vissza kell térniük egy „ázsiai” vagy „inka típusú” despotizmus⁵⁶ módszereihez. Az ezt követő diskurzust tanulságos összehasonlítani a német „internalisták” és „externalisták” tizenkilencedik századi vitájával.

A mérsékelt szocialisták elfogadtak volna egy nem szocialisták által vezetett „fejlesztő államot”, amelynek az lett volna a feladata, hogy elvégezze a történelem „piszkos munkáját”. De Lenin és Trockij másképp határozott, bár intellektuális fejlődésük során ők is több fázison mentek keresztül. Az első szakaszban, mint arról már esett szó, amellett érveltek, hogy Oroszország a nyugati fejlődési utat követi. A második szakaszban, az 1905–1906-os forradalom idején Lenin úgy látta, hogy noha Oroszország ugyanabban az irányban halad, mint a Nyugat, fejlődése más szakaszokban zajlik majd.⁵⁷ Nyugaton a kapitalista fejlődés az agrár- és kereskedelmi vállalkozók felemelkedésével kezdődött, és az ipari forradalommal folytatódott. Oroszországban ezek az események egyetlen szakaszban sűrűsödtek össze, s így a forradalmi proletariátus együtt alakult ki a polgári kapitalizmussal. Akármilyenre is elegáns volt ez az érvelés, mégsem tudott megoldást kínálni az „ázsiai típusú despotizmus” esetleges kialakulásának dilemmájára. Aztán Trockijnak és Leninnek támadt az a remek ötlete, hogy noha az egyes nagy kapitalista államok nincsenek válsághelyzetben, a világrendszer egésze igen.⁵⁸ Ebből adódóan a szocialista forradalom bárhol elkezdődhet, ahol a kapitalizmus lánczemei gyengék. Ezek közül Oroszország tűnt a leggyengébb láncszemnek. Az Oroszországban bekövetkező forradalom tehát nem orosz forradalom lenne,

⁵⁴ Clark 148.

⁵⁵ Lenin, Vlagyimir Iljics: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. In: V. I. Lenin összes művei. Budapest, 1967.

⁵⁶ Idézi Medvedev, Roy A.: Let History Judge. New York, 1972. 359. Lásd még Wittfogel, Karl A.: Oriental Despotism: A Comparative Study in Total Power. New Haven, Connecticut, 1957. 391–395.

⁵⁷ Lenin, V. I.: Two Tactics of Social Democracy in the Democratic Revolution. In: Lenin, V. I.: Selected Works. Moscow, Progress Publishers, 1970. Vol. I. 462–541. (a továbbiakban: Lenin 1970.) (Magyarul: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. In: V. I. Lenin válogatott művei. Budapest, 1982. 249–345.)

⁵⁸ Trotsky 1969. 29.

hanem az első lépés a világforgóradalom felé.⁵⁹ A témát először Trockij vetette fel, s Lenin, aki még 1905-ben egy Oroszországban lejátszódó forradalom taktikájáról cikkezett,⁶⁰ 1914–15-ben Trockij nyomán már arról elmélkedett, hogy a forradalom Orosz-, vagy bármely más országban csak első lépés lesz, mert a „győztes proletariátus fegyverrel kel az egész kapitalista világ ellen, magával ragadva a többi ország elnyomott osztályait, s sorozatos lázadásokkal vagy éppen fegyveres erővel dönti majd meg az elnyomó osztályok hatalmát.”⁶¹ Két évvel később, 1917-ben pedig így búcsúzott a svájci szocialistáktól: „Az orosz proletariátusra esett az a megtisztelő feladat, hogy elkezdhesse a forradalmak sorozatát. ... Oroszország a parasztok országa. A legelmaradottabbak egyike Európában. Közvetlenül és azonnal itt nem győzhet a forradalom. ... De éppen elmaradottságánál fogva az országnak megvannak azok a jellegzetességei, melyek az ottani forradalmat az egész világra kiterjedő forradalom előjátékává vagy végső lépésévé tehetik.”⁶²

A logika meggyőző volt, és a szillogizmusok győzelmet arattak. Ezekkel lehetett a bolsevikok vezető szerepét megindokolni, s tenni mindezt a szocializmus nevében. A fejlesztés programja tehát második helyre szorult a világforgóradalomhoz, azaz a mi terminusainkkal élve, „a külső környezet átrendezésének” programjához képest. Előttünk áll tehát a „külpolitika elsőbbségének” egy olyan példája, amely a proletárforradalom mezébe volt öltöztetve. Igaz ugyan, hogy a fejlesztés gondolata és a fogyasztói tömegetársadalom szocialista verziója nem került le teljesen a napirendről, de ebben a helyzetben az ilyenfajta fejlesztéssel várni kellett addig, amíg a kapitalista világ fejlett országaiban nem győz a forradalom. Akkor, jövendölte Lenin, a legfejlettebb országok proletariátusa produkálja majd azt a gazdasági többletet, amivel a perifériákat fel lehet hozni a fejlett régiók szintjére. S ha ez megvalósul, Plehanovnak és a mensevikeknek nem kell többé aggódniuk az erőltetett iparosítás és az ázsiai típusú despotizmus miatt.

A szovjet valóság: a lenini állam

A fent leírt tézis nem csupán a forradalom, hanem az 1918 után kialakult autoriter állam igazolására is szolgált. Ezt az államot ugyan átmeneti képződményként állították be, de legitimitását a klasszikus marxizmusnak az az állítása szolgáltatta, mely szerint rendelkezik olyan tudományos képlettel, amely a történelem kritikus pillanataiban lehetővé teszi a politikailag helyes cselekedetek felismerését. Eszerint a képlet szerint nemcsak szükség-helyzetre, hanem történelmi szükségszerűségeire is hivatkozhattak a szocializmus demokratikus jelszavainak félretételekor.

Azonban a lenini állam nemcsak autoriter, hanem forradalmi is volt abban az értelemben, hogy a korai nemzetszocializmushoz hasonlóan áthatotta a társadalom tökéletesség-tételének khiliasztikus látomása. Akárcsak a korábban tárgyalt kontextusban, ez a terminus itt is arra a hitre utal, hogy az ember nemcsak arra képes, hogy jobb, de arra is, hogy tökéletes világot teremtsen. A marxizmusban ez a világ a Kommunista Kiáltvány oldalain elevenedik meg, melynek szerzői ínség, uralom és konfliktusok nélküli világot ígérnek, amely „a történelem végét” jelenti majd, úgy, ahogyan azt évezredekken keresztül elképzeltük. Elképesztő, hogy olyan erőteljes intellektusú emberek, mint például Trockij, nemcsak hogy hittek ebben a marxi látomásban, de tovább is csiszolták azt. Lenin életének legfon-

⁵⁹ Trotsky 1969. 133.

⁶⁰ Lenin 1970. 461–563.

⁶¹ Lenin, V. I.: On the Slogan of the United States of Europe. In: Tucker, Robert C.: Lenin Anthology. New York, 1975. 202. (Magyarul: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. In: Lenin válogatott művei. Budapest, 1982. 435.)

⁶² Idézi Pipes, Richard: The Russian Revolution. New York, 1990. 396–397. Eredetiben: Lenin, V. I.: Polnoe sobranii sochinenii. 5. kiadás, 31. kötet, 91–92.

tosabb nyarat azzal töltötte, hogy értekezést írt az állam elsorvadásáról; Trockij pedig soha nem szűnt egy olyan „vörös paradicsomról” álmodni,⁶³ amelyben az átlagember szellemsége egy Marx, egy Michelangelo vagy egy Arisztotelész szintjén szárnyal majd, hogy azok kreativitásával versenyezzen.⁶⁴ A társadalomtudósok régóta tanácstalanul állnak az ilyenfajta forradalmi hit lehetséges okaival szemben; vagy a tizenkilencedik század technológiai optimizmusának túlhajtásaként, vagy a kulturális összeomlás és a szociális aggodalmak által ihletett fantáziaképként könyvelik el azt. Mindenesetre a nemzetiszocializmushoz nagyon is hasonló módon, a lenini államban is a millenarizmus,⁶⁵ azaz az „ezeréves birodalom” eljövételébe vetett hit adott formát a hatalom szerkezetének és gyakorlatának, és ezzel magyarázható a vezetés karizmatikus önképe, a párt abszolút odaadással kapcsolatos elvárásai, és az, hogy ez a párt mindig kész volt kivonni magát a törvény és a hagyományos erkölcsiség kötelékei alól. Ez a mindkét rendszerben – azaz a hitleri nemzetiszocializmusban és a kommunizmusban – közös khiliazmus⁶⁶ lett az alapja annak, hogy később a két mozgalomra egyaránt a totalitarizmus címkéjét ragasztották.

A terminusok megválasztása önkényes, és az elemző nem is tekintheti őket mérvadóknak, amennyiben világosan el akarja különíteni a hasonlóságokat és a különbségeket. És a két rezsim, illetve mozgalom között tetemes különbségek voltak. Lényegét tekintve különbözőt egyfelől khiliasztikus látomásuk tartalma: míg az egyik a tökéletességet a hierarchiában látta, a másik az egalitáriánus világrendben vélte megtalálni azt. Még fontosabb az a tény, hogy a két mozgalom, legalábbis kezdetben, két különböző működési elvre épült. Míg a nemzetiszocializmus eszközeit tekintve etatista volt és maradt, és céljait háborúval vagy háborús fenyegetéssel érte el, addig a leninizmus az „insurrekcionizmus” elvével operált: leszámítva a korai idők lengyelországi és kaukázusi hadjáratait, úgy próbálta újrendezni a külső világot, hogy felkeléseket szított a kapitalista világ nincstelenjei között. És ez az elv nem pusztán politikai retorika volt, hanem intézményes formát is nyert a Komintern révén. Ez a szervezet külföldi és orosz kommunisták tarka gyülekezete volt, amelynek rendelkezésére bocsátották az új szovjet állam forrásait abból a célból, hogy a tagok folyamatosan támogassák a forradalmakat Magyarországon, Bajorországban és Finnországban, felkeléseket robbantsanak ki Hamburgban, a Ruhr-vidéken, Litvániában és Bulgáriában, és sztrájkokat, zendüléseket gerjesszenek Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.

A Kominternben nemcsak egy olyan hatalmi központ testesült meg, amely a szovjet állammal való szövetsége ellenére szervezetileg különálló volt, hanem egyben az insurrekcionizmus politikai kultúrájának egy olyan fókuszpontja is, amely ellentétben állt a khiliazmus politikai kultúrájának abszolutisztikus jellegével. Míg az amerikai Chalmers Johnson politológus szavaival élve a leninizmus „célkultúrája” (goal culture) a teljes fegyelmet követelte meg, addig a lázadás „eszközkultúráját” (transfer culture) a minden tiszteletet romboló anarchizmus és túlradó hagyományellenesség jellemezte.⁶⁷ Ezeket talán a legjobban Alekszandra Kollontáj nézetei fejezték ki, aki megtagadta a család intézményét és a szabad szerelem, az új szovjet nő dicséretét zengte. Ugyanezt a szellemiséget tükrözte a bolsevikokhoz közel álló művész társadalom szabad kísérletezése. A leninizmus éve nemcsak Vlagyimir Iljics „állati komolyságának” (*tierischer Ernst*) éve volt, hanem a felügyeletnélkü-

⁶³ Cohn, Norman: *The Pursuit of the Millennium*. New York, 1960. 30–88. (a továbbiakban: Cohn)

⁶⁴ Trockij idézi Kernig, C. D.: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*. Vol. III. Freiburg, 1969. 746.

⁶⁵ A szó jelentése hasonló a khiliazmus szóéhoz (lásd a 46. lábjegyzetet).

⁶⁶ Cohn 30–88.; Moore, Barrington Jr.: *Political Power and Social Theory*. New York, 1962.

⁶⁷ Johnson, Chalmers A.: *Change in Communist Systems*. Stanford, 1970. 1–31.

liség és spontaneitás évei is az olyan emberek számára, mint Kollontáj, Szergej Eisenstein és Vlagyimir Majakovszkij.

A sztálinizmus

Bizonyos értelemben a sztálinizmus úgy is felfogható, mint a fenti probléma – azaz a millenáris abszolutisztikus „célkultúra” és a spontán inszurrekcionizmus „eszközkultúrája” közti konfliktus – feloldása. Ugyanakkor azonban a sztálinizmus a külső kényszerhelyzetekre adott válasz is volt, a világ jellegéről alkotott téves elképzelések korrekciója. Ezt a korrekciót az Európában lezajlott felkelések bukása tette szükségessé, s az 1924–1927 közötti úgynevezett „nagy viták” során kristályosodott ki. E vitákban három világosan megfogalmazott geopolitikai stratégia – és végső soron három különböző szervezeti alapelv – formálódott ki, amelyek Trockij, Buharin és Sztálin nevéhez fűződtek.

Trockij álláspontja szerint lényegében a status quo-t kellett fenntartani némi módosításokkal. Fontosabb volt Buharin elképzelése, mely szerint a szovjet állam politikájába vissza kell plántálni a gazdaságfejlesztés elvét. Buharin amellett érvelt, hogy a felhalmozásban a piacnak megfelelő helyet szánva prosperáló fogyasztói társadalmat kell felépíteni, és az államot kell felhasználni arra, hogy a felesleget stratégiai ipari beruházásokra fordítsa.⁶⁸ Ez a modell nem vetette el a világméretű szocializmus gondolatát. De ezt a célt nem háborúk vagy a Szovjetunió által támogatott felkelések révén gondolta elérhetőnek, hanem a szovjet jóléti állam új, fejlett fogyasztói kultúrájának mintaadó hatása révén. Ha modelljét kipróbálták volna, és az sikeresnek bizonyult volna, akkor feltehetőleg tanúi lehettünk volna annak, ahogy a gazdasági menekültek árama megindul nyugatról kelet felé, és végül szétzilálódik maga a kapitalista állam.

A jövő útja természetesen nem ez lett, és visszatekintve jól láthatók a Buharin-féle modell csapdái is. Sztálin azonban ezeket a csapdákat már a maga idejében észrevette, ami alapján legalább egy szerény hely megilletné őt a marxista szellemiség panteonjában. Sztálin és Preobrazsenszkij már a statisztikának ebben az enyhén szólva gyerekcipőben járó korszakában is tudta, hogy az 1830 és 1930 között eltelt évszázadban egyetlen példa sem volt arra, hogy a kontinens valamelyik fejletlen gazdasága leahagyta volna a fejletteket. De még inkább hivatkozhatott Sztálin a párt tanácskozásain arra, hogy Buharin modellje figyelmen kívül hagyta a nemzetközi politika bizonyos kemény realitásait, és hogy a katonai hatalmat nélkülöző gazdasági haladás sebezhetővé teheti a Szovjetuniót a külső agresszióval szemben.

Sztálin „megnyerte” a vitát, és azon volt, hogy feloldja a leninizmus kulturális ellentmondásait éppúgy, mint az inszurrekcionista elvek és a kemény valóság konfliktusát. Tette mindezt a bolsevizmus külpolitikájának állami kézbe vételével. Noha a cél forradalmi volt, a szervezeti modell szorosan követte a német hadigazdaság mintáját.⁶⁹ Ezt átmenetileg elfedte a „szocializmus egy országban”-jelszó. Sztálin azonban emellett számos kirohanást intézett „a kapitalizmus bekerítő politikája” és „a világkapitalizmus farkastörvényei” ellen, és arról beszélt, hogy a szovjet szocializmus felépítése fogja előidézni a világforradalmat.⁷⁰

⁶⁸ Cohen, Stephen F.: Bukharin and the Bolshevik Revolution. New York, 1975. 161–201.

⁶⁹ Eltekintve Karl von Clausewitz jól ismert hatásától, e helyt számolnunk kell azzal, hogy a mobilizáció és a központosított gazdaság német teoretikusai is hatottak a szovjet modellre. Lásd Raupach, Hans: Zur Entstehung des Begriffes Zentralverwaltungswirtschaft. Jahrbuch für Sozialwissenschaft, Vol. 17. (1966) 86–101. (a továbbiakban: Raupach) Lásd továbbá Neurath, Otto: Durch Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft. München, 1919.; Jaffe, Ferdinand: Die Militarisierung unseres Wirtschaftslebens. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Vol. 52. Tübingen, 1915. 63–81.

⁷⁰ Stalin, Josip: Selected Writings. Westport, Connecticut, 1970. 20.; Tucker, Robert C.: Stalin as Revolutionary. New York, 1973. 392.

Ezek egyikét sem lehet pusztán szónoki fordulatnak minősíteni. Még Sztálin ős-riválisa, Trockij is elismerte az emigrációban, hogy Sztálin elnyomta ugyan az orosz munkásosztályt, de a nemzetközi osztályharc előmozdításában progresszív volt a szerepe.⁷¹ A történelem mindenestre megmutatta, hogy a szocializmust egy országban építették fel, és azután újabb és újabb országokban⁷² – a Szovjetunió fegyveres hatalmára támaszkodva. Akkorra már a Szovjetunió, nem pedig a Komintern – melynek vezetőit a kivégzőosztagok eredményesen likvidálták – szolgált a globális ellenkultúra új „központjával”.⁷³

Becsmérlőinek, valamint a radikális marxizmus egyes apologetáinak véleményével ellentétben Sztálin valójában nem fordított hátat a szocializmus klasszikus elveinek, csak épp áteresztette őket az etatizmus politikai szűrőjén. Megtartott mindent, ami etatista mércével mérve építő jellegű és hasznos volt, de habozás nélkül megszabadult mindattól, ami konfliktusba kerülhetett az etatista mozgósítás követelményeivel. A sztálini modell szocialista maradt abban az értelemben, hogy nagy ellenszennvel viseltetett a magántulajdonnal szemben, főként azért, mert a magángazdaság, akármilyen jelentéktelen is volt dimenzióit tekintve, akadályozta a társadalmi források mobilizációját. A sztálinisták az oktatás és a közegészségügy színvonalának javítását is szívükön viselték, nagyrészt ugyanazért, amiért már a porosz királyság uralkodói is: mert szükségük volt egészséges és írni-olvasni tudó erőtelesekre és ipari munkásokra. Másrészt a korai „proletkult” egyes melléktermékeinek – a szexuális szabadosság dícséretének és a család becsméréseinek – el kellett tűnniük azokkal a szerencsétlen kísérletező művészekkel egyetemben, akik végül ugyanarra a sorsra jutottak, mint Kominternbeli elvtársaik. Azonban igaz az is, hogy a sztálinizmus bizonyos elemei nem a szocialista hagyományból származtak; ilyen volt például a kultúra elférfiasítása, a katonai jelvények és előjogok visszaállítása, vagy a hatalom erőteljes kulturális szimbólumainak (például a vadászatnak) a térhódítása. Ezek egyszerűen a hierarchia funkcionális logikáját tükrözték, és vagy frissen találták fel őket, vagy kölcsönvették az orosz társadalom bizáncias hagyományainak tárházából.⁷⁴ Az effajta bizantinizmus és a szocialista egyenlőség-elv közti feszültséget végül a tisztogatások oldották fel: a hatalmasok élvezhették előjogaikat, és tiszteletet követelhetek ugyan, de piederasztályjukról ők is egy pillanat leforgása alatt belezuhantak a táborok megsemmisítő mélységeibe.

Céljainak elérése érdekében Sztálinnak létre kellett hoznia egy ipari gazdaságot; ez a kommunizmust olyan radikális gazdaságfejlesztő mozgalom színében tüntette fel, amely elmaradott országok számára is modellként szolgálhatott. Az igazság azonban az, hogy ez az iparosítási láz vajmi kevésbé hasonlított arra, ami Angliában másfél évszázaddal korábban hódította. Attól eltérően ugyanis az orosz iparosítást nemcsak hogy az állam indította el, hanem az egész alapvetően az állam érdekében zajlott. Az eredmény egy olyan ipari gazdaság lett, amelyet Spencer „hadtáp”-ként jellemez. Egy első világháborúval foglalkozó történész úgy is jellemezhetné az egész vállalkozást, mint az 1916-os Rathenau–Ludendorff–Falkenhayn-féle mozgósítási terv felnagyított változatát.⁷⁵

A külső orientáció mellett a másik olyan vonás, amely közös volt a sztálinizmusban és a leninizmusban, az a millenarista vízió; ez határozta meg mindkét rendszer politikai képességét. Nehéz persze megmondani, hogy ebből a látomásból ezen a ponton mennyi volt már a pusztá retorika és mennyi a valódi hit. A továbbiakban arra fogunk rámutatni, hogy

⁷¹ Anderson, Perry: Trotsky's Interpretation of Stalin. In: Ali, Tariq (Ed.): The Stalinist Legacy. New York, 1984. 120. (a továbbiakban: Ali)

⁷² Faeges, Russell S.: Global Visions, Local Realities: Internationalism, Nationality and Soviet Politics. Manuscript. 1994. Part II., Chapter 2.

⁷³ Deutscher, Isaac: Socialism in One Country. In: Ali 104.; Jowitt, Ken: Moscow Centre. East European Politics and Society, 1. (Fall 1987.) 3. 296–348.

⁷⁴ Deutscher, Isaac: Marxism and Primitive Magic. In: Ali, 112–114.

⁷⁵ Raupach 96.

a kettő között egyre nőtt a távolság; ugyanígy távolodott magának Sztálinnak és a „szocializmus építését” irányító vezérkarának hitrendszere is. Mindenesetre a khiliazmus nyelvezete jellegzetes diskurzust alakított ki, s végső igazolást nyújtott a személyi kultuszra, az emberektől megkövetelt egyre nagyobb áldozatokra és a teljes odaadásra, a rögzített normák iránt tanúsított megvetésre, és végül a terrorra és a tisztogatásokra is. Igaz, hogy ezek egy része a leninizmushoz is szervesen hozzátartozott, azonban a sztálinizmusban ezeket a követeléseket nem ellensúlyozta az „insurrekcionizmus” anarchiájának ellenkultúrája, és a tömeges mozgósítás programja egyre inkább szükségessé tette a kényszerítő eszközök bevetését. Az ebből eredő változások inkább mennyiségieliek voltak, mint minőségieliek, dimenziókat tekintve viszont elképesztő méretűek. Ha Lenin alatt a szovjet rendszer jogot formált arra, hogy beavatkozzon az emberek magánéletébe, Sztálin alatt valóban be is avatkozott, a társadalmi autonómia utolsó fészkeit is felszámolva. Eközben a lenini rendszer enyhébb terrorját felváltotta egy olyanfajta terror, amelynek méreteire addig nem volt példa a történelemben, s amely egyszere irányult a lakosság egésze és maga a párt ellen.

A Sztálin utáni korszak

Azok a változások, amelyeket Sztálin halála indított el a Szovjetunióban és Kelet-Európában, harminc évig álltak a kommunizmussal foglalkozó kutatások középpontjában. Ezalatt a periódus alatt a megfigyelők jelentős része egyetértett abban, hogy a változás kulcsmozzanata az ideológiában rejlett, konkrétan annak „racionalizálásában”⁷⁶ és „deradikalizálásában”.⁷⁷ Ezek a fogalmak némileg tisztázatlanok. A mi céljaink szempontjából leginkább úgy értelmezhetjük őket, hogy a kommunista ideológia millenarizmusát a jövőnek egy szerényebb, lassú és fokozatos javulást ígérő látomásával cserélték fel.⁷⁸ Bár „a szocializmus építése” maradt e rendszerek alapvető célja és legitimáló elve, a „szocializmushoz” és a „teljes kommunizmushoz” társított jelentések megváltoztak. A szocializmust ugyan továbbra is az elképzelt legjobb társadalmi formációnak tekintették, amely a történelem minden más alakulatát túlszárnyalta a szociális gondoskodás, az egészségügy, a pihenés és az oktatás terén, azonban nem tekintették többé olyan tökéletes társadalomnak, amely mentes a bűnözéstől, az emberi hibáktól és a kicsinyes konfliktusoktól.⁷⁹ És míg az állam belső kényszerítő funkciói fokozatosan csökkentek, kevés jel utalt arra, hogy a szovjetológia hasonló fejleményekre számított volna a külügyek terén.

A Sztálin utáni politikai kultúra és intézményrendszer tükrözte a politikának ezt az új, szerényebb jövőképen alapuló irányultságát. Az új közegben a vezetőktől többé nem várták el, hogy csodákat tegyenek, és emberfeletti tulajdonságokkal rendelkezzenek. Ehelyett a vezetők sokkal inkább az olyan „gyakorlati ember” imázsát szerették magukra öltetni, aki szakértelme és lelkiismeretessége révén meg tudja oldani a társadalom hétköznapi problémáit. Még a legextravagánsabb Sztálin utáni vezér, Hruscsov is inkább a fő pragmatista, mint a főpap szerepét játszotta, aki mindent tudott a gabonatermesztésről és a tehének fejéséről. Ha Kelet-Európa egyes kisistenei, mint például a román Ceaușescu, vissza is tértek a grandiózus sztálini stílushoz, azért azt is kötelességüknek érezték, hogy szennyvíztisztító telepeket és zöldségpiacokat látogassanak. Az új, hétköznapi vezetési stílus a foko-

⁷⁶ Lásd Brzezinski, Zbigniew K.: *Ideology and Power in Soviet Politics*. Revised edition. New York, 1967. Különösen 41–64. (a továbbiakban: Brzezinski)

⁷⁷ Tucker, Robert C.: *The Marxian Revolutionary Idea*. New York, 1969. 298–314.

⁷⁸ Hough, Jerry: *The Soviet System: Petrification or Pluralism? Problems of Communism*, 21 (March–April 1972.) 29.

⁷⁹ S. G. Strumilin akadémiust idézi Brzezinski 53–64.; Goldhagen, Erich: *The Glorious Future: Realities and Chimeras*. In: Brumberg, Abraham (Ed.): *Russia under Krushchev*. New York, 1963. 23. (a továbbiakban: Brumberg)

zatos javulás ideológiájával együtt azt eredményezte, hogy a tekintélyi viszonyok is átalakultak. A vezetők többé nem követelhettek alárendeltséget feltétlen és határtalan odaadást, és nem élvezhették a törvény és szokásjog kötöttségeitől való teljes függetlenséget. A pártállam intézményeit ugyan nem törölték el, és nem is nőttek a helyükbe mások, de ezek erőteljes ideológiai legitimáció hiányában sorvadni kezdtek, és ebből a sorvadásból egy valószínűleg is létező magánéleti szféra bontakozott ki. A „forradalmi igazságszolgáltatást” felváltotta a „szocialista törvényesség”,⁸⁰ amelyet az optimistább szemlélők a Vilmos-kori jogállam (*Rechtsstaat*) újjászületett változatoként üdvözöltek. A realistábbak viszont arra hívták fel a figyelmet, hogy ez a fajta törvényesség nélkülözötte a rögzített és mindenkire nézve kötelező eljárások formáit, és így inkább emlékeztetett a hagyományos társadalmak paternalizmusára, mint a modern bürokratikus politikai rendszerekre.⁸¹

Az összehasonlító kommunizmus- és Szovjetunió-kutatás művelői arra is felfigyeltek, hogy megváltoztak a szovjet külpolitika működési elvei. A központi területek felé irányuló sztálinista előrenyomulás helyett egyre inkább egy olyan kettős stratégia került előtérbe, mely ötvözte a fegyverzetcsökkentést a nemzeti felszabadítási mozgalmaknak nyújtott támogatással, alkalmazkodva az atomkorszak szükségleteihez. Azonban csak kevés tudós vette észre a szovjet rendszer további militarizálódását⁸² – ezen kevesek egyike volt Seweryn Bialer, aki 1986-ban arra emlékeztetett, hogy még mindig „a szovjet uralom és a kommunizmus jövőbeli expanziója” az a végső cél, amely fenntartja a szovjet rendszert.⁸³ Bialer szerint ez volt az oka annak, hogy a belpolitikát a Szovjetunióban „a piac láthatatlan keze helyett az állam látható keze irányította”.⁸⁴ Bár a Szovjetunióon belül és azon kívül, Kelet-Európában fokozatosan kifejlődött a fogyasztói gazdaság, ennek „be kellett érnie a maradékkal”, mármint azzal, ami a hadigazdaságból visszamaradt.⁸⁵ Az iparosodás mintái feltűnően mások maradtak, mint amilyenek nyugaton voltak. „A terjeszkedő utasításos gazdaságban a munka termelékenységének növekedése, az innováció és az új technológia elterjedése, azaz mindazok a tényezők, amelyek nyugaton az intenzív fejlődés részei voltak, láthatóan másodlagos szerepet játszottak.”⁸⁶

A militarizáció válsága: Gorbacsov felemelkedése és bukása

Az 1980-as évek közepén nem volt ritka, hogy a Brezsnyev-éra kritikussai, köztük Mihail Gorbacsov is, úgy emlegették ezt a korszakot, mint a pangás éveit. Ez az ítélet azonban egyoldalú volt. Geopolitikai szempontból ugyanis a Brezsnyev-érát a legújabb kori történelem egyik sikertörténetének kell tekintenünk. 1965-től 1985-ig a szovjet katonai kiadások reálértékben folyamatosan évi 4%-kal nőttek.⁸⁷ E növekedés eredményeként az ország regionális nagyhatalomból olyan világhatalommá vált, amely képes volt katonai hatalmát a világ bármely pontján éreztetni. Azonban míg a hatalom terén ilyen figyelemre méltó volt a növekedés, addig a Szovjetunió és Kelet-Európa fogyasztói gazdasága to-

⁸⁰ Lipson, Leon: *Socialist Legality: The Road Uphill*. In: Brumberg 434–469.

⁸¹ Pakulski, Jan: *Bureaucracy and the Soviet System*. *Studies in Comparative Communism*, 19. (Spring 1986.) 3–4.

⁸² Például Odom, William: *The Militarization of Soviet Society*. *Problems of Communism*, 25. (September-October 1976.) 34–51.; Zaslavsky, Victor: *Soviet Transition to a Market Economy: State Dependent Workers*. In: Gomulka, Stanislaw – Lin, Cyril (Eds.): *Limits to the Transformation of Soviet-Type Systems*. New York, 1991.; Spielmann, Karl: *Defense Industrialists in the USSR*. *Problems of Communism*, 25. (September-October 1976.) 52–69.

⁸³ Bialer, Seweryn: *The Soviet Paradox*. New York, 1986. 191. (a továbbiakban: Bialer)

⁸⁴ Bialer 6.

⁸⁵ Bialer 7.

⁸⁶ Bialer 7.

⁸⁷ Bialer 150.

vábra is Nyugat-Európáé és az Egyesült Államoké mögött kullogott, és az 1950 és 1970 közötti rövid felfutás után a két zóna között ismét nőni kezdett a szakadék.⁸⁸ Ezt tükrözik a következő számok, amelyek az egy főre jutó orosz, illetve szovjet jövedelmet mutatják az amerikai egy főre jutó jövedelem százalékában kilencven éven keresztül:⁸⁹

1900	26,3
1910	31,4
1925–1934	23,2
1980	36,8
1990	34,3

A Németország (1980-ban a Német Szövetségi Köztársaság) és Oroszország/Szovjetunió közötti szakadék még szembetűnőbb. Az alábbi számok az egy főre jutó orosz jövedelmet mutatják a német százalékában:⁹⁰

1910	40,7
1925–1934	60,4
1980	35,8

Az egy főre jutó fogyasztás mutatói még ennél is nagyobb különbséget jeleznek. Becslések szerint 1990-ben az egy főre jutó szovjet fogyasztás az amerikaiaké 28,2%-a volt.⁹¹

A katonai szuperhatalom árnyékában létrejött alacsony életszínvonal volt az, amit Bialler „szovjet paradoxonnak” nevezett. A valóságban ez nem paradoxon volt, hanem az elmaradott társadalom militarizálásának könyörtelen logikája: a nagyarányú katonai kiadások olyan intézményekkel párosultak, amelyeket nem ezért hoztak létre, hogy a közjólétet növeljék, hanem hogy az állam katonai potenciálját maximalizálják. De ez még nem minden. A Szovjetunió válsága nemcsak a hosszú időn át tartó, nagymérvű katonai kiadások miatt következett be, hanem mert az ország nem volt hajlandó vagy nem volt képes katonai hatalmát arra használni, hogy javítson a világgazdaságban elfoglalt pozícióján. Konkrétan az atomtechnológia 1945 utáni megjelenése és a kölcsönös megsemmisítés elvének (*mutually assured destruction*, MAD) elfogadása megfosztotta a szovjet vezetést egy új, a világ gazdasági centruma felé való előretörés lehetőségétől, ami a clausewitz-i és porosz geopolitikai gondolkodás lényegét alkotta. Ehelyett a szovjet vezetés a periferikus területek felé irányította stratégiáját, és olyan országok – például Kuba, Vietnam, Angola, Etiópia, Mozambik és Nicaragua – felszabadításában vagy elfoglalásában segédkezett, amelyek távol estek a kapitalista világ centrumaitól. Ám eltérően attól, amit Poroszország a tizenkilencedik században, Hitler 1938–41-ben és Sztálin 1945–48-ban elért, a Szovjetunió az imént említett országok feletti uralom megszerzésével csupán újabb gazdasági terheket vett a nyakába. Ezeknek az országoknak, a Varsói Szerződés legalább öt tagjával együtt, folyamatos szovjet gazdasági támogatásra volt szükségük ahhoz, hogy ne essenek vissza valamilyen más, a szocializmustól eltérő formációba. Az általuk a Szovjetunióra rótt költségek pontos mértékéről eltérő becslések születtek,⁹² egy azonban biztos: akármekkora összegek-

⁸⁸ Desai, Padma: *The Soviet Economy: Problems and Prospects*. Oxford, 1987. Különösen 7–62. (a továbbiakban: Desai)

⁸⁹ Clark 148.; Block, Herbert: *The Planetary Product*. Special Report No. 58. Washington D. C. 1979.; Marer, Paul: *The Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*. Baltimore, Maryland, 1990. 104–105. (a továbbiakban: Marer); Eckhaus, John: *How Life in the USSR Compares with the US*. *Review*, San Francisco Chronicle, 18 June 1990. A6. (a továbbiakban: Eckhaus)

⁹⁰ Clark 148.; Marer 104.

⁹¹ Eckhaus A6.

⁹² Marrese, Michael – Vanous, Jan: *Soviet Subsidization of Trade in Eastern Europe*. Berkeley, 1983. Valamivel kevésbé pesszimista becslésekért lásd Desai 7–62. és 153–162.

ről volt is szó, ezek további többletköltséget jelentettek a szovjet nemzeti összterméknek ahhoz a 22,5%-ához képest, ami a katonai kiadásokat fedezte.⁹³ Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a Szovjetunió a fegyverkezési verseny újabb és újabb ciklusába kényszerült bele a világ legerősebb gazdaságával szemben, amely ráadásul számíthatott további hét fejlett országra, köztük Japán és Nyugat-Németországra – a világ második és harmadik legnagyobb gazdasága – hiteleire és közvetett támogatásaira. Eközben a Szovjetunió csak szegény és szorult helyzetben levő nemzetekre támaszkodhatott Európán belül és azon kívül egyaránt.

A szovjet dilemma az 1970-es évek végére éleződött ki. A sikertelen külpolitikai vállalkozások és a belpolitikai elégedetlenség évtizede után az Egyesült Államok ekkor indította el a fegyverkezési verseny újabb fordulóját. Ezen a ponton a szovjet dilemma hasonlít ahhoz, amellyel Hitler szembesült 1938–39-ben. Hitlernek akkor sikerült országa forrásait mobilizálnia, és átmeneti geopolitikai előnyre szert tennie jövőendő ellenfeivel szemben. Gazdasága azonban az összeomlás szélére került, és választania kellett: beveti-e katonai erejét, s így szerez további előnyöket, vagy pedig egész tervét feladja. Ő akkor úgy döntött, hogy országát a végsőkig való küzdelembe viszi bele. A szovjet vezetők ehhez képest haboztak. Ahelyett, hogy az atomkorszak legnagyobb kockázatát vállalták volna, csupán annyit tettek, hogy perifériális stratégiájukat egy fokkal keményebben alkalmazták: nemzeti felszabadító háború helyett maguk robbantottak ki háborút Afganisztánban saját fegyveres erők bevetésével.

Gorbacsov hatalomra jutásának megértéséhez egyaránt át kell látnunk a szovjet geopolitikai dilemma szélesebb és a balsikerű afgán vállalkozás szűkebb kontextusát. Akárcsak 1982-ben és 1983-ban, a szovjet Központi Bizottság 1985-ben is választhatta volna a halogatás útját, és reménykedhetett volna abban, hogy a nem kommunista világban nagyobb válság következik be. Ehelyett egy fiatalabb, dinamikusabb vezetőt juttatott hatalomra, aki gyakorlatilag szabad kezet kapott ahhoz, hogy bármilyen módon, de vezesse ki az országot az ingoványból. Ez a szabadság, valamint az egyéb, működőképes politikai alternatívák hiánya oda vezetett, hogy Gorbacsov – az atomháború kockázatával szembesülve és saját vérmérsékletének engedelmeskedve – megtette azt, amit Hitler 1939-ben nem volt hajlandó megtenni: hátat fordított az egész „kifelé orientált” politikának, amelyre a szovjet rendszer épült. Gorbacsov úgy döntött, hogy a leninizmus nemzetközi osztályharca helyett a piacon belüli nemzetközi kooperációt választja.⁹⁴ Ebből következett, hogy a Szovjetunió a „külső viszonyok átrendezése” helyett a belső átrendezés felé fordult, és kezdte elismerni a nemzeti érdekek sokféleségét. A Gorbacsov-féle kísérletnek ezt az aspektusát ugyanolyan alaposan kell tanulmányozni, mint az „autoritarianizmusból a demokráciába való átmenetet”, ami a posztkommunizmus kutatóit az utóbbi években annyira foglalkoztatja.

Konklúziók: a történelem mint analógia

Ha a jelen tanulmány tárgyát a modernkori történelem tágabb perspektívájából szemléljük, akkor Németország és a Szovjetunió nem egyszerűen két nagyhatalom példáját szolgáltatja, hanem két olyan nagyhatalomét, amelyek gazdaságilag hátrányos helyzetükből kiindulva megkérdőjelezték a globális status quót, és egy új uralmi és elosztási elveken alapuló világrendszer kialakításába fogtak. A két kísérlet öt, illetve hét évtizeden át tartott; a stratégiák és a politikai alapelvek ezalatt az idő alatt jelentős változáson mentek keresztül. Németország esetében a globális átrendezésre irányuló projekt a bürokratikus jogállam

⁹³ A Gorbacsov által megadott 18% és a becslések szerinti 25% középértéke. Lásd Noren, James: *The Controversy over Western Measures of Soviet Defense Expenditures*. *Post-Soviet Affairs*, 2. (1995) 3. 238–271.

⁹⁴ Gorbachev, Mikhail: *Perestroika*. New York, 1987. 122.

felől a „forradalom” felé haladt – a kettő közé esett a weimari köztársaság időszaka. A Szovjetunió esetében az ellenkező folyamat zajlott: a leninizmusnak rebellis millenarizmus fokozatosan a sztálini időszak etatizmusába, illetve a poszt-sztálini korszak militarista gyakorlatába torkollott. Míg Németországnak az új kontinentális és globális rend létrehozására irányuló kísérlete összeomlott a pusztító háborúkban elszenvedett vereség nyomán, a Szovjetunióé gyakorlatilag erőszakmentesen fulladt ki egy olyan nagyszabású próbálkozás közepette, melynek célja az volt, hogy az államot a geopolitika eszközeiből a gazdasági fejlődés eszközévé alakítsák át.

A huszadik század három legfontosabb dátuma – 1918, 1945 és 1989 – jelzi a hatalom és a gazdaság globális egyensúlyának átrendezésére irányuló kísérletek kudarcait. Ugyanakkor a fenti három dátum három olyan „új” korszak beköszöntét is jelenti, amelyek során a centrum győztes nemzetei – melyeknek periferiális szövetségesei rövid időn belül eltávolodtak – újra intézményesítették azt a világrendet, amely az ő elsőbbségükön és politikai elveiken alapult. Ez utóbbi három kísérlet valóban feltűnően hasonlít egymásra mind megoldásait, mind pedig az őket övező eufórikus hangulatot tekintve. Vegyük például az első világháborút. Még tartott, amikor Wilson elnök „az összes háborút lezáró háborúnak” nyilvánította, és közétette a híres tizennégy pontot, melyeket egy új nemzetközi rend programpontjainak szánt, és támogatta a világbéke letéteményeseként elképzelt Népszövetség ötletét. Igaz, az Egyesült Államok röviddel a háború után kiszállt a vállalkozásból, és Olaszország, amely akkor még mindig nagyhatalomnak számított, ellenezte az egész koncepciót, de a franciák és az angolok továbbléptek az új nemzetközi rend megvalósítása felé, és terveik részeként arra kényszerítették Közép-Kelet-Európa kisebb nemzeteit, hogy demokratizálják saját intézményrendszerüket az általános, egyenlő választójog bevezetése és a nemzeti kisebbségek jogainak garantálása által.

1945-ben az Amerikai Egyesült Államok nyomására megalakult az Egyesült Nemzetek Szervezete, amelynek azt a feladatot szánták, hogy „a demokrácia számára biztonságossá” tegye a világot. A jaltai egyezmény kikötötte, hogy a háború után „szabadon választott” kormányoknak kellett alakulniuk; és bár keleten végül nem tartották be az egyezmény ezen kikötését, a nyugati fennhatóság alatt álló országokban létrehozták és működésbe léptették a demokratikus intézményeket, nem egyszer a megszállók felügyelete alatt. A szabad piacokon alapuló, nagyhatalmak által ellenőrzött világrend képe azonban homályos maradt, és hamarosan felváltotta egy kevésbé formális rendszer, amely a hidegháborús időszak olyan elvein alapult, mint „a terror egyensúlya” és a „kölcsonös megsemmisítés elve”.

Az 1989-es év ugyanazt a mámoros optimizmust hívta életre, mint 1918 vagy 1945. A politikai vezetők ismét egy „új” világrendről beszéltek, noha ennek nemes céljai akkorra már igazán nem számítottak újnak: azt kell biztosítani, hogy a piac, ne pedig a katonai erő legyen a nemzetek közti elosztás mechanizmusának végső eszköze, s ezt pluralisztikus intézmények ellenőrizzék az iparosodott világ jóindulatú védnöksége alatt. Akárcsak a megelőző két alkalommal, most is szigorú viselkedési szabályokat és kritériumokat szabtak a rendszerbe való belépés feltételéül: a kisebb játékosoknak utánozniuk kellett a centrumnemzetek liberális intézményeit, azaz demokratikus választásokat, kisebbségi jogokat és szabadpiaci gazdaságot kellett felmutatniuk. Ez a program a centrumnemzetek értelmiségi közösségének lelkes egyetértésével találkozott. Egyesek „a demokráciába való átmenet” elméleteit állították fel, míg mások ezúttal is egy új, nagyszerű kezdetről beszéltek, amely „a történelem végéhez” vezet majd.

De akárcsak 1918-ban és 1945-ben, az eufória most is rövid ideig tartott, és a csalódás hangulata váltotta fel, amikor a vadonatúj liberális világrendet próbára tették a jóindulatára még nem egészen érett világ könyörtelen realitásai. Igaz, hogy a fő ellenfél összeroppanása a nemzetközi együttműködés, a demokratizálódás és a gazdasági fejlődés új feltételeit teremtette meg Latin-Amerikától a Csendes-óceánon át az indiai szubkontinensig. Az utolsó példa különösen figyelemreméltó, mert magában foglalja Indiát, ezt a hatalmas és

népes, nukleáris fegyverekkel rendelkező államot, amely annak ellenére, hogy potenciális agresszorként léphetett volna fel, inkább a liberális világrend gazdasági és politikai szabályait választotta. De a sikernek ezek a példái csak a történet egyik részét alkotják, hiszen számos olyan esetet is tekintetbe kell vennünk, amelyben az új rendhez való gazdasági és politikai alkalmazkodás kudarcba látszik fulladni, illetve amelyben az alkalmazkodást csupán mímelik a külvilágra tett jobb benyomás kedvéért.

Még fenyegetőbb azonban az, hogy a perifériákon jelen vannak olyan nagy országok, amelyeknek elitje és közvéleménye megoszlik a tekintetben, hogy a hatalmat vagy a piacot, a militarizációt vagy a fejlesztés politikáját válassza-e az ország. Ez az a terület, ahol Németország és a Szovjetunió történelme aktuális jelentőséggel bír, és iránytű lehet a bontakozó politikai fejlemények megértéséhez. Az egyik ilyen szóban forgó ország Kína, amelyet indokolt összehasonlítani az egy évszázaddal ezelőtti Németországgal. Hasonlóan az 1890-es évekbeli Németországhoz, az 1990-es években Kína is azzal küszködik, hogy eldöntse, milyen legyen a világhoz való viszonya azok után, hogy ötven éve hol a harciasság, hol a békés fejlesztés politikáját követő nagyhatalomként áll a világ színpadán. Ennek az ötvenéves periódusnak a maoizmushoz kapcsolódó első fele túlnyomórészt militáns jellegű volt, fejlesztési kísérletekkel fűszerezve; a második fele pedig, a bismarcki Németországhoz hasonlóan, a konszolidáció és a következetes és igen sikeres gazdasági fejlesztés, valamint a globális piacra való belépés időszaka. De akárcsak a tizenkilencedik század végi Németország esetében, Kína gazdasági növekedésének mutatói sem egyértelműek. Az éves növekedés 9% fölötti rátája Kína gazdaságát a világ ranglista kilencedik helyére emelte. Ez a gazdaság képes egy erős, modern hadiszektor eltartására, és a növekedés jelenlegi üteme mellett valószínűleg arra is, hogy az elkövetkezendő tíz évben megelőzzön két vagy három másik nemzetgazdaságot.⁹⁵ Azonban a 370 dolláros egy főre jutó jövedelmet tekintve (amelynek 61%-át élelemre fordítják) Kína továbbra is a világ legszegényebb országai közé tartozik.⁹⁶ E kettő együtt olyan robbanékony kombináció, amely, akárcsak a múltban, a jövőben is könnyen vezethet a globális politikában játszott agresszívabb szerepvállaláshoz. Ezenkívül, hasonlóan a mintegy száz évvel ezelőtti Németországhoz, a gazdasági sikerért nagy árat kellett fizetni. Ez az ár a társadalmi rend szétzilálódása, szociális és regionális egyenlőtlenségek kialakulása és egy olyanfajta anarchisztikus individualizmus elterjedése, amely ellentétben áll a politikai elit hagyományainak fegyelmezett kollektívizmussal. A jelen cikk megírásának idején Tajvan körül zajló viták és a ragadozóállamok tevékenységének bátorítása felfoghatók olyan, az alkupozíciót javító tényezőknél, amelyeket a globális piaci részesedés növelése vagy a már megszerzett pozíció biztosítása érdekében be lehet vetni. Ezek a mozzanatok azonban az elit komoly megosztottságának jeleiként is értelmezhetők. A választóvonal egyik oldalán azok állnak, akik támogatják a további fejlesztést, a másikon pedig azok, akik a „kapitalista út” veszélyeit nagyobbban ítélik, mint a nemzeti politika militarizálásának kockázatát – egy olyan országban, ahol a polgári társadalom mint a hatalmas államot ellensúlyozó erő gyenge, illetve gyakorlatilag nem létezik. Ha érvényes a német analógia, akkor az agg Teng felfogható úgy, mint Bismarck és I. Vilmos egy személyben összegyúrva; s nem kizárt, hogy utódja a kínai II. Vilmos szerepét fogja majd játszani.

Ha Kína dilemmái az 1890-es évek Németországéihoz hasonlíthatók, akkor a mai Oroszországi Németország 1929 és 1933 közötti helyzetére emlékeztetnek. Hasonlóan Németország 1918-as vereségéhez, 1989-ben a Szovjetunió is a globális geopolitikai játékok

⁹⁵ A tízévenkénti növekedési rátát 9,1%-ra, a GDP-t 369 milliárdra (1993) becsülik, és azt jósolják, hogy 2000-re az ország potenciálisan megelőzheti Brazíliát, Oroszországot és Spanyolországot. Lásd World Bank: World Development Report. 1993. New York, 1993. 238–239. (a továbbiakban: World Development Report 1993.)

⁹⁶ World Development Report 1993. 240, 256.

vesztése lett, és az a tény, hogy az utóbbi esetben egyetlen lövés sem dördült el, csak még érdekesebbé teszi az analógiát. Akár a németeknek 1918-ban, ma az oroszoknak is bőségesen áll rendelkezésre olyan nyersanyag, amelyből megalkothatják a maguk „hábadófési legendáját”, tudniillik hogy őket is hátra döfték otthon az áruló reformerek akkor, amikor hadseregeik veretlenül és félelemtől övezve álltak a világ minden sarkában. Az analógia még inkább indokolt, ha a rövid távú gazdasági hanyatlás kontextusába helyezzük: 1989 és 1994 között a jövedelem és termelékenység terén Oroszország ugyanakkora vagy talán még nagyobb hanyatlást élt át, mint Németország a Hitlert és a nemzetiszocializmust hatalomra juttató nagy gazdasági válság (1929–1934) idején.⁹⁷ Ma a demokráciának és a fejlesztés politikájának még mindig vannak ugyan kiemelkedő szószólói, de számuk csökken azokéhoz képest, akik nyíltan szimpatizálnak egy kifelé agresszívabb politikát folytató militarizált állam gondolatával. A mai Oroszországban létezik egy „Nagyhatalmi Párt”, és bár maga a párt kevés szavazatot szerzett, programjának vannak ékesszóló képviselői: olyan potenciális erős emberek, mint Alekszandr Ruckoj vagy Alekszandr Lebegy, vagy olyan hordószónok imperialisták, mint Vlagyimir Zsirinovszkij, akik alig várják, hogy újrarajzolhassák Európa és a világ térképét. Noha a mi szemszögünkből nézve hajlamosak vagyunk ezeket az embereket „vadnak” vagy „őrültnek” tekinteni, el kell ismernünk, hogy nincsenek híján a célokot és eszközöket mérlegelő racionalitásnak. Azoknak, akik kétségbe vonják az iménti állítás érvényességét, mérlegelniük kell, mi hangzik utópisztikusabbnak: a gazdaságilag életképes, a világpiacon eredményesen versenyző Oroszország Jelcin-Gajdar-féle látomása, vagy Zsirinovszkij víziója az Indiai-óceánban csizmájukat mosó orosz katonákról és a gazdag Németországot kifosztó rablóhadjáratról.

Hogy egy általánosabb episztemológiai megjegyzéssel fejezzük be az eszmefuttatást, a történelmi analógiák sokatmondóak, és olyan megállapításokhoz vezethetnek, amelyek idő- és térbeli határokon átlépve más, rokon jelenségek megértésében is segítségünkre lehetnek. Ám bármilyen hasznosak legyenek is, megvannak a maguk korlátai. Feltételezik például olyan állandók létezését, amelyek hosszú távon maguk is változónak bizonyulhatnak, vagy kiderülhet róluk, hogy nem veszik kellőképpen tekintetbe azokat a körülményekből és távolságokból adódó különbségeket, amelyek a valószerűséget és a bizonyosságot elválasztják egymástól. A végeredmény, mint azt a legtöbb társadalomtudós felismeri, pusztán hipotézis, olyan tesztelhető állítás, amely inkább útmutató a szakértők vitájában, mint későbbi fejleményeket előrejelző elmélet. Ellentétben a jól ismert mondással, a történelem igenis ismétli önmagát, bár az ismétlés mértéke, helye és ideje ki van téve a megfigyelők ad hoc ítéleteinek. Amikor visszatekintünk a múltba, az analógiák korlátai láttán őrizzük meg a reményt és a hitet; ugyanakkor maguk az analógiák szolgálnak olyan figyelmeztető jelekként, amelyek felkészítenek a legrosszabb lehetőségre, és amelyek óvatosságra intenek a győzelem múlt, eufórikus pillanataiban. Hegelnek és Marxnak igaza is volt, meg nem is: igazuk volt, amikor a történelmet küzdelemlékként fogták fel, és tévedtek akkor, amikor azt gondolták, hogy egy napon a történelemnek vége szakad, és átveszi helyét egy örökké tartó harmónia.

Fordította: Szívós Erika

⁹⁷ Az egy főre jutó jövedelem és termelékenység 40%-kal csökkent Németországban az 1929–34 közötti ötéves periódus során. A szovjet korszak utáni visszaesést 37–49,5%-ra becsülik. Németországra lásd: Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, 1976. 341–400.; Oroszországra lásd: The Economist, October 7. 1995. 83.; továbbá Gavrilencov, Evgeny – Koen, Vincent: How Large was the Output Collapse in Russia. International Monetary Fund, Research Department, Working Paper/94/154. Washington, 1994.

FARAGÓ TAMÁS

Megjegyzések Lévai Csaba könyvismertetéséhez*

Egy felsőoktatási használatra készülő szöveggyűjtemény esetében úgy gondolom, hogy az általános benyomásokon túlmenően legalább négy kérdéssel illik foglalkozni: a koncepcióval, annak a művön történő tényleges végig vitelével, a közölt forrásokkal (válogatás, közlés módja), végül, de nem utolsó sorban a kötet oktatási céllal történő használhatóságával. Tekintettel arra, hogy Lévai Csaba a felsorolt feladatokat meglehetősen hiányosan végezte el, így miközben a személyes érintettség okán megjegyzéseket kell fűznöm írásához, kénytelen-kelletlen azt az udvariatlanságot is el kell követnem, hogy ismertetését ki egészítem. Magyarán kritikát mondok egy olyan könyvről, melynek létrehozatalában – igaz nem olyan mértékben, mint ahogy azt a recenziens véli – magam is részt vettem. De sajnos az adott helyzetben nem tehetek mást.

A szerkesztők – akik közé Lévai Csaba vélekedésével ellentétben én **nem** tartoztam – saját szavaik szerint az „amerikai történelem meghatározó eseményeit, folyamatait mutatják be” eredeti források alapján, mégpedig arra törekedve, hogy „a társadalmi, közgazdasági, politikai, eszmetörténeti tényezők arányosan jelenjenek meg” a válogatásban. Azt hiszem, ezzel nehéz nem egyet érteni – ebben remélem, a recenziens és közöttem nincs vita.

Problémásabbnak tűnik azonban véleményem szerint a koncepció és a ténylegesen megvalósult kötet viszonya, mellyel – legyenek udvarias – Lévai Csaba igen visszafogottan foglalkozik. A kötetet átlapozva egyértelmű, hogy az egyes válogatók fejezetei eltérő koncepciót képviselnek, amelyet a szerkesztők nem igazán próbáltak meg összehangolni. Még leginkább Bódy Pál törekedett az eredeti koncepció fenntartására. Urbán Aladár döntően esemény- és politikátörténeti forrásokat válogatott, én kifejezetten gazdaság- és társadalomtörténetieket. (Igaz, nem is vállaltam mást.) A „válogatások” is erőteljesen különbözőek. Bódy Pál a Puskás Júliától kapott életrajz, valamint egy John Bodnar könyvből vett részlet mellett (amely nem forrás, hanem feldolgozás) lényegében Commager – Cantor, illetve Richard és Beatrice Hofstaedter szöveggyűjteményéből válogatta szemelvényeit, míg Urbán Aladár kizárólag egyetlen kútfőt, Commager és Cantor sok kiadást megért kötetét használta forrásul. Az általam válogatott 12 forrás viszont 11 helyről (Franklin magyarul is kiadott életrajzát kivéve, 1852 és 1980 között megjelent, Magyarországon valószínűleg ismeretlen amerikai forráskiadásokból) került ki. Mindezt Lévai Csaba, miközben „korszakalkotónak” és tematikailag kiegyensúlyozottnak mondja a kötetet, valahogy elfelejti megemlíteni. Itt némileg már eltér véleményem recenziensétől.

A közölt források túlnyomó része egy ma már lassacskán meghaladott szemléletet képvisel, azt, amely a történelmet (és annak oktatását) a politika- és eseménytörténettel azonosította, ezen belül e szemlélet legalapvetőbb követelménye a kronológiai rend. A társadalmi és gazdasági folyamatok, problémák bemutatására elegendőnek véli, ha egy-egy jogszabályt, illetve korabeli vélekedést idéz. Azt valahol Lévai Csaba is érzi, hogy egy, a hatvanas évek szemléletét tükröző szemelvénygyűjtemény 2001-ben már kissé archaikusnak tűnik, de a fenti irányba leginkább elcsúszott fejezeteket (Urbán Aladár válogatása) azzal

* A recenzió Az észak-amerikai történelem források tükrében címmel jelent meg az Aetas, 2001. 3–4. számában. (328–332. o.)

mentegeti, hogy a szerző előző munkájában – 21 évvel ezelőtt – „szép számmal” közölt gazdaság- és társadalomtörténeti jellegű anyagokat is. (Ami egy mai napi használatra készülő tankönyv esetében elég furcsa melegség.) Nem egészen értem, hogy ez esetben hol marad recenzensnek az a harcos kritikai attitűdje, amely egyébként írását végig jellemzi? Úgy veszem észre, hogy ez csak két irányban működött igen alaposan. Az első a kronológia. Hiányolja a 16–17. századi időszak nem elég részletes bemutatását és viszonylag nagy teret szentel az első két fejezet kronológiai rendjének. Előbbivel egyet lehet érteni, valószínűleg itt a szerkesztők elsősorban terjedelmi okok miatt döntöttek a 17. század hiányosabb szerepeltetése mellett (persze nem biztos, hogy elsősorban Jamestown nem túl sikeres százvalahány telepéséről kellett volna dokumentumokat közölniük). Sajnos az első fejezet kronológiai rendjére – vagy inkább rendetlenségére – vonatkozó megjegyzésében Lévai Csabának igaza van. A recenzens azonban egyébként ott már gyanút foghatott volna, hogy a fejezet közepére illesztett négy jogtörténeti dokumentum mind a felhasznált forrás (Commager – Cantor) tekintetében, mind jellegében eltér az általam válogatottaktól. Én emlékezetem szerint eredetileg időrendbe tettem forrásaimat. Egyébként a szerkesztők véleményét tükrözi az 1750-es korszakhatár is. De be kell vallanom, számomra a kronológiai rend – lévén nem egy szoros értelemben vett folyamatos tematikai tárgyalást adó tankönyvről, hanem többségében egy-három oldalas források közléséről szó – nem tűnt olyan kardinális kérdésnek, mint a recenzens számára.

A másik téma, amelyben Lévai Csaba kritikai vénája erősebben kidomborodik, az a területi teljesség kérdése. Adatszerűen bizonyítja, hogy Virginiában és Új-Angliában többen laktak – kérdés, hogy ezt ki vitatta? –, ezért véleménye szerint ezekről a régiókról is arányosan kellett volna forrásokat közölni, utóbbi esetében nem feledkezve meg arról sem, hogy jelentősebb írásbeliségük révén már a 17. századból is számos dokumentum maradt ránk. Tulajdonképpen a recenzensnek igaza is lehetne abban az esetben, ha 1. eltekintően attól, hogy egy szövegyűjteménynek terjedelmi korlátai lehetnek, 2. ha a regionális reprezentációval kapcsolatos kritikáját a következő korszakokra nézve is ugyanilyen következetesen képviselné. Utóbbiról azonban – furcsa módon – egyetlen szó sem esik. Bár, ha társadalomtörténésként próbálom nézni a válogatást, elgondolkodom. Mennyivel lett volna másabb a gyűjtemény (és mennyivel lehetne jobban oktatási célokra használni – de erről majd később), ha a hajó-utaslista New Yorkból származik, az anyakönyvi részlet új-angliai, a közölt végrendeleti leltár virginiai, avagy ha az evangélikus konfirmáltak helyett egy puritán vagy anglikán felekezeti jegyzékből közlök részleteket? Hogy is kell tulajdonképpen elképzelni a területileg arányos gazdaság- és társadalomtörténeti forrásközlést a gyarmati Amerika esetében, ha erre mindössze 50 oldalunk van? A régiók, tartományok reprezentációja a fontosabb, vagy a tartalmi sokszínűség? Örültem volna egy megoldási javaslatnak.

Ami a források közlését illeti, a recenzens szakszerűen kitér a források fordítására és – véleményem szerint helyesen – szóvá teszi azt, hogy gyéren vannak értelmező jegyzetek, de tulajdonképpen alig foglalkozik azzal, hogy mi hiányzik a gyűjtésből, illetve a bekerült források mennyiben felelnek meg a célnak (avagy lehet-e helyettük jobbat ajánlani). Nem kerül említésre, hogy a forradalom utáni fejezetekből a lassan már klasszikusnak számító gazdaság- és társadalomtörténeti források nagyrészt hiányoznak. Nincsenek naplók, levelek, iratok, statisztikák, jelentések, árak-bérek, stb. Van viszont rengeteg törvény, határozat, programbeszéd, diplomáciai szerződés – a fentebb már említett hagyományos történelemszemlélet legfontosabbnak tekintett dokumentumai. (Természetesen ily módon a gazdaság- és társadalomtörténet alapvető témái is túlnyomórészt hiányoznak, de ezek felsorolásától most tekintszen el az olvasó. Önkorlátozásként a demográfiát már nem is emlí-

tem.)¹ Úgy tűnik, mivel ellenvéleményt nem nyilvánít, Lévai Csaba ezt a szemléletet hallgatólagosan elfogadja, amikor kijelenti, hogy a későbbi fejezetek összeállítói (illetve Com-mager – Cantor és Hofstaedter & Hofstaedter) nagyon jó munkát végeztek. Hát ebben sem egészen értünk egyet.

Maradna végül a szöveggyűjtemény, mint tananyag használhatóságának kérdése. E téren a recenzius ismét lakonikus marad. Dicsérő szavak kíséretében csak a – későbbi kiadásokban kiigazítandó – aránytalanságokra utal, egyéb konkrétumokra nem tér ki. Pedig szóvá tehetné volna azt, hogy a kötetben miért nincs se térkép, se ábra, se táblázat, se földrajzi, se személynévmutató, hiányoznak a fogalmak – hiányoznak az intézmények rövid definíciói is, melyek pedig egy ennyire más társadalomról, más intézményrendszerrel szóló történeti tananyag esetében bizony nem lennének feleslegesek. Oktatási célra persze így is lehet használni, csak nehezkesebben, mivel mind a hallgatókra, mind az oktatókra lényegesen több munka hárul.

A fentiek alapján úgy vélem, megállapítható, hogy Lévai Csaba recenziója felemásra sikeredett. Lényeges kérdéseket elhanyagol, kritikája irányzatosan működik. Esetenként világoosan veti fel a létező problémákat, számos vitatható megoldáson viszont szó nélkül át-lép – különösen akkor, ha az esetleges kritika az amerikanisztikában tekintélyesnek szá-mított hazai és külföldi szerzőket érintene. A recenzius írásának körülbelül hatvan százaléka a gyarmati korszakkal foglalkozik, azon belül két oldal terjedelmet szentel a nagyjából ugyanekkora hosszúságú forrásokhoz írott előszavamnak. Sajátos arányérzék. De hát hadd vegyem fel ebben az esetben is a kesztyűt.

Lévai Csaba kioktat arról, hogy „Új-Anglia gazdasági életében a kereskedelem és a ha-lászat is kiemelkedő szerepet játszott, s Délen sem csak nagybirtokos »arisztokraták« él-tek”. Problémásnak érzi továbbá a „merev matematikai átlagolást” a különböző régiók tár-sadalma között. Érvelésével mindössze három ponton akad problémám: 1. Nem szándé-koztam egyetlen, általa kárhoztatott mondatban összefoglalni a gyarmati Amerika regio-nális társadalmi különbségeit, különösen nem ezen belül még a 18. század mellett a „mel-lőzött 17. század” viszonyait; 2. Nem állítottam, hogy az adott régiókban csak ültetvénye-sek, csak marhatenyésztők vagy csak földművesek éltek volna. (Ha recenziust nem ragadja el annyira a hevület, akkor egy oldalt visszalapozva a „tengerpartok földművelő – keres-kedő – tengerjáró népessége” kifejezést is megtalálhatta volna – ami természetesen to-vábbra sem akarta őt szóban jellemezni Új-Angliát); 3. Nem tudom, hogy honnan vette azt a feltételezést, hogy én „matematikai átlagolást” (ami a statisztikában nem létezik) kíván-tam volna végezni az általa leírt furcsa és nem teljesen érthető módon. Hadd adjak egy ér-telmezési kulcsot a számára az általam a szövegben használt átlag fogalmáról: „általános-ságban megadott, hozzávetőleges közbülső érték”.

Ami a gazdasági tevékenységekről fennmaradt iratok kis mennyiségét illeti, forrás-tanulmányaim alapján (amelyek persze levéltári szinten csak Pennsylvaniára korlátozód-tak) fenn kell tartanom. A korabeli európai típusú társadalmakban gyakran megtalálható adóösszeírások, árszabások, gazdasági tevékenységekről szóló hatóságai jelentések a gyar-mati Amerikában a 17–18. században meglehetősen ritkák. (Tulajdonképpen ez a külső szemlélő számára is érthető, mivel az ilyen típusú forrásokat tömegesen gyártó abszolút kormányzat bürokráciája és az adóztató földesúr itt hiányzik.) A szerződések jogi aktusai – melyet Lévai Csaba említ –, csakúgy, mint a föld adásvételek jogbiztosító iratai kétségtel-

¹ Az amerikai történetírás trendjének alakulására a 90-es években lásd Molho, Anthony és. Wood, Gordon S (szerk.): *Imagined Histories: American Historians Interpret the Past*. Princeton, NJ. 1998. Ami a gyarmati korszak tárgyalását illeti, a társadalomtörténet irányába történő tematikai átrendeződést jól mutatja Richard Middleton könyvének második kiadása (Middle-ton, Richard: *Colonial America: A History, 1585–1776*. 2nd ed. Oxford – Cambridge, MA. 1996.)

nül rendelkeznek gazdasági tartalommal is, de nem ezekre céloztam. Utóbbi forrástípusokból egyébként ismereteim szerint az európai átlagnál több található az amerikai levéltárakban. (Ugyanígy alapvető különbségek észlelhetők az egyházi és családi forrásokban, de ezeket hadd ne részletezzem.)² Az, hogy mind a hivatali, mind a magáncélokra készült 18. századi források mennyisége meghaladja a 17. századiakat közhely mind Európában, mind a tengerentúlon. Ha a recensens az írásbeliség kiterjedtségének az időbeli különbségeire kíváncsi, akkor a 17. századi Új-Angliát a 18. századi Új-Angliával és ne Pennsylvániával vessze össze.

Ami a szerződéses szolgálkkal kapcsolatos tévképzeteimet illeti, legyen szabad alapvetően egyetlen, igaz elég vastok műre hivatkoznom. Bernard Bailyn³ valamivel több, mint 9000 angliai és skóciai, 1773 és 1776 között Amerikába vándorló személy név szerinti egyéni adatait elemezte munkatársaival, amelyekből Lévai Csaba összefoglaló művekre támaszkodó állításaival szemben az alábbiak tűnnek ki: A megállapítható motivációjú kivándorlók kerekén 57 százaléka gazdasági helyzetének javítására, 18 százalék az otthoni magas bérleti díjak miatt vándorolt Észak-Amerikába (a pontosság kedvéért, nehogy megint félreértés legyen: a vizsgálatban Kanada és a Nyugat-Indiák is benne foglaltatnak). A szegénység, illetve munkanélküliség miatt kivándorlók aránya egyformán mindössze csak 12–12 százalék. A szerződéses szolgálk társadalmi eredetük szerint 27,5 százalékban napszamosok és szolgálk voltak odahaza is, viszont több mint kétharmaduk kereskedő, önálló földműves, illetve kézműves és képzett szakmunkás. Egyébként a Lévai Csaba által is idézett James Horn egy korábbi írása szerint a 17. század végi Bristolból és Londonból Amerikába hajózó szerződéses szolgálk foglalkozási összetétele is nagyrészt hasonló volt a Bailyn által említetthez.⁴ Biztos benne recensensem, hogy ők voltak „az angol társadalom legelesettebb csoportjai”, „akik számára sokszor nem nagyon maradt más választás, mint a szolgálként történő kivándorlás”? (Különben a recensens által a szerződéses szolgálk kérdésében vallott álláspontot Gerald Nash már 1980-ban „hagyományos szemléletnek” nevezi. Az újabb vizsgálatok a szerződéses szolgálk kérdését – lásd erre vonatkozólag főképp Walter Galenson és Farley Grubb írásait – nem annyira a szociális érzékenység, mint inkább a munkaerőpiac/a munkaerő ára/az egyének gazdasági számítása irányából közelítik meg.⁵) Ami a szolgálkkal való bánásmódot illeti, azt Bernard Bailyn szintén részletesen bemutatja. Az újonnan érkezett szerződéses szolgálkat vagy már megérkezésük után közvetlenül a hajón eladták (minderről szabályos könyvelések maradtak ránk), vagy fegyveres kísérettel – csakúgy, mint a feketeket, illetve a fekete rabszolgálkat – a piacra szállították eladásra. Figyelemre méltó, hogy egy kicsi, de nem jelentéktelen részük nem várta ki a szerződéses időszak végét, hanem megszökött. Utóbbiakat ugyanúgy kerestették jutalom ellenében, mint a szökevény feketeket. (Erre hoztam egy baltimore-i példát.) Az igaz, hogy ha valaki letöltötte kötött szolgálati időszakát, akkor 4–7 év után szabaddá vált, vagyis egyéni perspektívái teljesen mások voltak, mint az Afrikából hozott rabszolgálké. Tudomá-

² Az említett források típusaira, jellegére, előfordulására nézve ismereteim szerint a legjobb, bár népszerűnek készült áttekintés: Eakle, Arlene és Cerny, Johni (szerk.): *The Source. A Guidebook of American Genealogy*. Salt Lake City, 1984.

³ *Voyagers to the West. Emigration from Britain to America on the Eve of the Revolution*. London, 1987.

⁴ Horn, James: *Servant Emigration to the Chesapeake in the Seventeenth Century*. In: Tate, Thad W. és Ammermann, David L. (szerk.): *The Chesapeake in the Seventeenth Century. Essays on Anglo-American Society*. New York – London, 1977.

⁵ A kérdés korábbi historiográfiájáról lásd Nash, Gerald D. (szerk.): *Issues in American Economic History. Selected Readings*. 3rd ed. Lexington, MA – Toronto, 1980. Vö. Grubb, Farley: *The End of European Immigrant Servitude in the United States: An Economic Analysis of Market Collapse, 1772–1835*. *The Journal of Economic History*, Vol 54. No. 4. (1994) 794–824. Itt megtalálható a kérdés 1994-ig megjelent legfontosabb irodalma.

sul kell azonban vennünk azt, hogy a szolgálkkal, marginális társadalmi elemekkel kapcsolatos bánásmód a korszakban sem Amerikában, sem Európában (különös tekintettel Angliára) nem volt túlságosan kíméletes.

A fentiekkel kapcsolatban természetesen idézhetnék még további munkákat is, sőt abban is biztos vagyok, hogy némi fáradsággal ezeknek ellentmondó adatokat is találnék, különösen, ha a régiót és a vizsgált korszakot tetszés szerint váltogatom. Tartok azonban attól, hogy nem olyan könnyű egyetlen „igaz” álláspontot sem kialakítani, főleg innen a távolból. De azt hiszem az sem lehet cél, hogy a lábjegyzetek számával győzzük meg az olvasót jól értesültségünkről. 16 hónapom volt arra, hogy – egyéb feladatok mellett – az amerikai vándormozgalmak, illetve a gyarmati korszak történetét tanulmányozzam, így csak az „America, History and Life” adatbázis 1993-ig terjedő részének a korszakra vonatkozó fontosabbnak tekinthető néhány száz tételnyi anyagát kerestem le néhány amerikai könyvtárban, főképp Chicagóban (Newberry Library), no meg Pennsylvania anyagában mélyedtem el. Mindez elég volt arra, hogy lássam, mit produkál évente az amerikai történetírás, illetve mivel lehet, és mivel nem lehet magyarországi bázisról kiindulva az amerikai történelemben eredményesen foglalkozni. Recenzensemmel ellentétben tehát nem érzem magam „a gyarmati korszak” szakértőjének, de olvastam (sőt hazahoztam) néhány kilónyi irodalmat. Bódy Pál kérésére e kutatások anyagaiból válogattam ki gazdaság- és társadalomtörténeti forrásokat, melyek döntően nem a gyarmati Amerika területi reprezentativitását, hanem az egykorú népesség, gazdaság és társadalom, illetve a mindennapi élet valamiféle reprezentativitását kísérelték meg, amennyire azt a rendelkezésre álló terjedelem és források megengedték. (Sajnos, a felkérés már idehaza ért 1994 végén vagy 1995-ben, nem kint tartózkodásom alatt.) Végezetül még valami. Hangsúlyozni szeretném azok számára, akik a fentieket olvassák, de magát a bírált szöveggyűjteményt nem látták, hogy a recenzens által ízekre szedni vélt szöveg, amely mellett „teljesen mégsem mehetünk el”, egy mindössze két oldalas, hivatkozások nélküli bevezető, ami egy valamivel több mint 50 oldalas forrásközléshez néhány eligazító szempontot kívánt felvillantani, talán nem is mindig tökéletesen megfogalmazva. Nem akart vállalkozni a gyarmati korszak társadalomtörténetének összefoglalására – az egy másik vállalkozás lett volna. A pálya szabad.

Végigolvasva az eddigieket, úgy érzem, hogy látásmódom nem esik egybe bírálóméval. A kritikai lendület, mellyel a szerző ismertetését írta, persze többféle módon is indokolható lenne, de nem szeretnék találgatásokba bocsátkozni. Azt hiszem, abban kell maradjunk, hogy ez esetben mindössze Lévai Csaba egy rossz könyvismertetésével találkoztam. Bizonyára lesz majd tőle ennél jobb is.

LÉVAI CSABA

Válasz Faragó Tamás megjegyzéseire

Faragó Tamás recenziómmal kapcsolatos észrevételeinek lényege négy pontban foglalható össze:

1. Kritikám „irányzatosan működött”, vagyis célzatosan, aránytalanul nagy teret szenteltem az általa (is) összeállított fejezet elemzésének;
2. Történetírói felfogásom elavult és társadalomtörténet-ellenes;
3. Könyvismertetésem súlyos tárgyi tévedésekkel terhelt;
4. Mindebből következően rossz recenziót írtam, sejthetőleg azért, mert jobb készítésére szakmailag alkalmatlan vagyok.

Vegyük sorra ezeket az állításokat.

1. Sajnos az utóbbi években több olyan publikáció látott napvilágot az Egyesült Államok történetéről, amely komoly kívánnivalót hagyott maga után. Ezt követően került kezembe a kérdéses szöveggyűjtemény, amely szintén nem látszott maradéktalanul beváltani az általa keltett nagy reményeket. „Kritikai lendülem” kizárólag ebből a szituációból adódott.

Faragó Tamás megjegyzésével ellentétben nem az egész kötet, hanem csak az első fejezet szerkesztőjeként utaltam rá (328. o.). Mint válaszából kiderül, szerepe még ennél is korlátozottabb volt. A könyvhöz készített *Előszó*ban az olvasható, hogy „a források kiválasztását Faragó Tamás (1. fejezet), Urbán Aladár (2. és 3. fejezet) és Bódy Pál (4., 5., 6., 7. fejezet) végezte” (11. o.). A fejezet elé írott bevezető végén is Faragó Tamás neve olvasható. Ebben, az általa felállított csoportosításban, a könyvben megfigyelhető sorrendjük alapján szerepeltette a nem általa kiválasztott szövegeket is. Mindezek alapján azt hiszem, teljes joggal tételeztem fel, hogy az egész első fejezet összeállítása – beleértve a közölt szövegek sorrendjének megválasztását valamint az 1620-as és az 1750-es korszakhatárokat is – az ő nevéhez fűződik.

Nagyra becsülöm Faragó Tamás őszinte szavait a kötet hiányosságairól. Az általa felsorolt hiányok jó része azonban az általa fémjelzett fejezetre is érvényes, természetesen a Bódy Pál és Urbán Aladár által összeállított, jóval nagyobb terjedelmű részek mellett. Persze felvethető, hogy a hiányolt mellékletek elkészítése az adott fejezet dokumentumainak többségét válogató Faragó Tamás vagy a szerkesztők feladata lett volna. Ennek megítélése azonban nem a recenzens feladata, aki nem nyerhet betekintést a kötetet jegyző személyek közötti kommunikációs zavarok útvesztőibe.

A korszakhatárokat illetően erőteljesen kritizáltam az Urbán Aladár által szerkesztett fejezeteket is. Feltehetőleg rá vonatkozik Faragó Tamás azon utalása, miszerint „számos vitatható megoldáson szó nélkül átléptem – különösen akkor, ha az esetleges kritika az amerikanisztikában tekintélyesnek számító hazai és külföldi szerzőket érintene”. Az általam félve tisztelt külföldi tekintélyek vonatkozásában, nem tudtam rájönni, hogy Faragó Tamás kikre gondolhatott. Ami a hazai szakembereket illeti, elsődlegesen Urbán Aladár jöhet számításba, mivel Bódy Pál csak a rendszerváltás után költözött haza az Újvilágból,

ahol szakmai érdeklődésének középpontjában nem az amerikai történelem kutatása állott.¹ Szeretném felhívni Faragó Tamás figyelmét arra a recenziómra, amelyet Urbán Aladár amerikai forradalomról szóló könyvéről készítettem.² Ebben, egyebek mellett azt állapítottam meg, hogy „az eseménytörténeti előadásmóddhoz való ragaszkodás az oka annak is, hogy meglehetősen kevés szó esik a gyarmatok gazdasági életéről, a tömegeknek a forradalomban játszott szerepéről; teljesen hiányzik a társadalmi struktúra módszeres elemzése, és az utóbbi évtizedek amerikai történetírásában nagy hangsúlyt kapó mindennapi életnek, illetve az indiánok és a feketék forradalomhoz való viszonyának bemutatása. Az említett hiányosságok akkor válnak feltűnővé, amikor a szerző a forradalom társadalmi-gazdasági előfeltételeit megteremtő gyarmati kor – meglehetősen elnagyolt – bemutatásába fog”. Lényegében azt a kritikát fogalmaztam meg, amit bírálóm is felvet az Urbán Aladár által szerkesztett fejezetekkel kapcsolatban. A korábban elmondottakat, egyrészt nem kívántam megismételni, másrészt úgy véltem, hogy az Urbán Aladár által szerkesztett és 1981-ben napvilágot látott szöveggyűjtemény ellensúlyozza a jelen kötet hiányosságait, mivel jelentős számban közölt gazdaság- és társadalomtörténeti anyagokat (például a mindennapi élet vonatkozásában a 26., 40–43., 46–48. dokumentum).³ Ezt a véleményemet továbbra is fenntartom. Faragó Tamás mindezt „egy mai használatra készülő tankönyv esetében elég fura melegségnek” tartja. Szerintem egy szöveggyűjtemény jellegét és oktatásban való használhatóságát nem feltétlenül minősíti elmarasztaló értelemben a kiadásától eltelt évek száma. Az Egyesült Államok történetét több mint tíz éve magyarul tanító egyetemi oktatóként, e két egymást kiegészítő kötetről alkotott véleményem megfogalmazásakor, kifejezetten a kötetek „oktatási céllal történő használhatósága” járt a fejemben, amely szempont elhanyagolását Faragó Tamás többször is a fejemre olvassa. Természetesen Faragó Tamástól nem várható el, hogy ismerje az Urbán Aladár felfogásáról alkotott véleményemet, s ezért elismerem, hogy egy jegyzetben utalhattam volna erre.

2. Amint az Urbán Aladár könyvéről írott ismertetésemből is kiténik, egyáltalán nem vagyok a társadalomtörténeti látásmód ellensége, s teljes mértékben tisztában vagyok a gyarmati korszakkal foglalkozó amerikai történetírásnak a „társadalomtörténet irányába történő tematikai átrendeződésével”. Ennek alátámasztására néhány további érvet szeretnék felsorolni. Magyar-történelem szakos oklevelem mellé szociológia szakos egyetemi diplomát is szereztem. Fél éves speciális kollégium keretében tanítom az amerikai historiográfia történetét, melynek során a legnagyobb hangsúlyt a gyarmati korról, illetve az amerikai forradalommal kapcsolatos történetírói álláspontok jellemzésére helyezem. Az amerikai forradalom historiográfiai kérdéseivel foglalkozott Ph. D. doktori értekezésem is, amelyben külön fejezetet szenteltem a gyarmati korról foglalkozó újabb gazdaság- és társadalomtörténeti irányzatok bemutatásának.⁴ Kollégáim és hallgatóim tanúsíthatják, hogy tanári erőfeszítéseim is jórészt arra irányulnak, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet nagyobb szerephez jusson a hazai egyetemes történeti oktatásban. Úgy érzem tehát, hogy Faragó Tamás kissé elhamarkodottan jutott arra a megállapításra, hogy én vehemens harcba kezdtem volna a társadalomtörténeti szemlélet visszaszorítása érdekében.

Recenziómban egyértelműen leszögeztem, hogy az első fejezet „nagy előnyének tartom, hogy jelentős számban szerepelnek benne olyan társadalomtörténeti források, amelyek az

¹ Bódy Pál életútjáról lásd: Modernizációs modellek, nacionalizmus és alkotmányosság Magyarországon a 19. században. Beszélgetés Bódy Pál történésszel. Aetas, 1996. 2–3.

² Urbán Aladár: Köztársaság az Újvilágban. Budapesti Könyvszemle, 1995. Tavasz, 94–96.

³ Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774–1918. Szerkesztette: Urbán Aladár. Budapest, 1981. 73–75., 108–116., 119–125.

⁴ Egy történetírói vita anatómiája: a „republikanizmus vita” az amerikai történetírásban. Debreceni Egyetem, 2000. 363–77.

átlagemberek mindennapi életéről tudósítanak” (330. o.). Két dolgot kifogásoltam: a szövegek egymásutániségának „rendetlenségét” és a források egyoldalú „származási összetételét”. Ami az első problémát illeti, a szövegek kronológiai sorrendben való közlése számomra sem olyan „kardinális kérdés”, mint ahogyan azt Faragó Tamás feltételezi. Amint ismertetésemben világosan megállapítom, „természetesen nem kötelező a kiválasztott dokumentumok időrendi sorrendben történő közlése”, vagyis én nem az időrend, hanem bármiféle rend hiányát kifogásoltam a kérdéses fejezetben. A második probléma vonatkozásában úgy vélem, hogy az adott terjedelmi keretek között is lehetett volna valamivel kevesebb a pennsylvaniai németek 18. századi társadalomtörténetével, s valamivel több a 17. századi, illetve a déli és az új-angliai régióval kapcsolatos forrásokból. Meglehetősen furcsa az a szöveggyűjtemény, amely a gyarmati korról kapcsolatban, egy vagyonrendezési okirat néhány tételétől eltekintve (65. o.), egyáltalán nem foglalkozik a rabszolgaság kérdésével. A szökött feketék körözőleveleit remekül össze lehetett volna vetni a szerződéses szolgákra vonatkozó hasonló iratokkal, amelyekből Faragó Tamás is közölt egyet. Szintén ide tartozik, hogy a szerződéses szolgaság 17. századi déli változata (*indentured servitude*) jelentősen eltért annak 18. századi, főként éppen a pennsylvaniai németek körében dívó válfajától (*redemptioners*). Egy 17. századi szolgasági szerződés közlése újfent remek lehetőséget biztosított volna az összehasonlításra. Erre gondoltam, amikor a regionális aránytalanságot kifogásoltam, vagyis nem látok olyan ellentmondást a „régiónok reprezentációja”, illetve a „tartalmi sokszínűség” között, mint ami Faragó Tamás megjegyzéseiből kitűnik. A megnyugtató megoldást valóban az jelentette volna, ha a regionális aránytalansággal kapcsolatos kifogásaimat a többi fejezet vonatkozásában is érvényesítettem volna. Erre, a Faragó Tamás által is többször emlegetett helyhiány miatt nem kerítettem sort.

Egyébként a véleményem az, hogy a „hagyományos” politika-, esemény- és diplomácia-történeti források, valamint a gazdaság- és társadalomtörténeti dokumentumok egyenrangú részét képezik a történelemnek, s ebből következően, mindegyik csoportnak legitim helye van egy szöveggyűjteményben különösen, ha a Faragó Tamás által oly gyakran emlegetett szempontot, a „tananyagként való hasznosíthatóság” kérdését tartjuk szem előtt. Ezzel összefüggésben, Faragó Tamás bőségesen dokumentálja abbéli véleményét, hogy a diákok orientációját segítő mellékletek hiánya miatt a kötet jelen formájában csak „nehézkésen” használható. Ebben teljes az egyetértés közöttünk. Véleményétől eltérően azonban, ezzel kapcsolatban nem kizárólag a magyarázó jegyzetek elmaradását említettem, illetve „dicsérő szavak kíséretében” nem „csak a – későbbi kiadásokban kiigazítandó – aránytalanságokra utaltam”, mivel ismertetésemben azt is megjegyeztem, hogy a diákok jobb tájékozódását az egyes szövegek elé írott magyarázó bevezetőkkel is elő lehetett volna segíteni (330. o.).

A „regionális aránytalansággal” összefüggésben Faragó Tamás arra is felhívja a figyelmet, hogy „nem szándékozott egyetlen, általam kárhozottatott mondatban összefoglalni a gyarmati Amerika regionális társadalmi különbségeit”. Ez – készséggel elismerem – gyakorlatilag lehetetlen. De talán három vagy négy mondatban már pontosabb eredményre juthatott volna. Köszönöm Faragó Tamás kiegészítését a régiók közötti átlag értelmezésére vonatkozóan. Ha ilyen árnyaltan fogalmazott volna a kérdéses mondatban, most nem ennek értelmezésével foglalkoznánk.

3. Ami az első fejezet elé írott bevezető ténybeli megállapításait, az ezekre vonatkozó kifogásaimat, illetve Faragó Tamás ezzel kapcsolatos megjegyzéseit illeti, a probléma jó részét abból származik, hogy Faragó Tamás kizárólag az általa válogatott dokumentumok vonatkozásában tartja érvényesnek kijelentéseit, holott azok egy olyan fejezet elé írott általános bevezetőben szerepelnek, amely az egész gyarmati korra és valamennyi régióra vonatkozó dokumentumokat tartalmaz, ha nem is nagy számban. Ez a helyzet azzal a mondatával is, hogy „keletkezésének idejét tekintve dokumentumaink többsége 18. századi

– ez az a korszak, amikor már bővebben állnak rendelkezésre az egyének mindennapi életéről készült dokumentumok”. Mindez természetesen igaz a 17. században még alig létező, kiváltságlevelét 1681-ben elnyert Pennsylvaniára, viszont nem áll Új-Angliára vagy Virginiára. Faragó Tamás fenti mondata nem úgy hangzott, hogy „a mindennapi életről készült dokumentumok már bővebben állnak rendelkezésünkre Pennsylvaniában a 18. században”. Ami pedig az írni-olvasni tudás regionális és koronkénti összetételét illeti, a 17. században még alig létező Pennsylvania viszonyait aligha vethetem volna össze a 17. századi Új-Angliáéval.

Ugyanez a helyzet Faragó Tamás azon megállapításával is, miszerint „a határozott időre elszegődött szolgák és a vagyontárgyakként kezelt rabszolgák kezelése, sorsa nem sokban látszik különbözni egymástól a 18. században” (332. o.). Faragó Tamás mondata azonban megint csak nem abban a formában szerepel a könyvben, hogy érvényessége kizárólag a 18. századi Pennsylvaniára vonatkozik, viszont Faragó Tamás újfent erre gondol. A Chesapeake-öböl körzetében viszont éppen a 18. század beköszöntével vált el véglegesen egymástól a szerződéses szolgák és a rabszolgák jogi státusza.

A pontatlan fogalmazásból származott az azon kijelentését ért bírálatom is, hogy „az Észak-Amerikába érkezett telepesek (vagyis nem azok többsége vagy legnagyobb része – L. Cs.) minden valószínűség szerint az őket kibocsátó Európa fiatalabb, dinamikusabb, vállalkozóbb kedvű népességcsoportjaiba tartoztak” (21. o.). A kizárólagos érvényességet sugalmazó megállapítással kapcsolatos felvetésemben, Faragó Tamás, társadalomtörténet-ellenességem súlyos tévedésekkel tetézt újabb bizonyítékát látja, hiszen olyan „hagyományos szemléletet” képviselek, amely már 1980-ban is elavultnak számított. Egy meglehetősen szűk, 1773 és 1776 közötti időszak adatait idézve igazolja, hogy a szegénység és a munkanélküliség miatt kivándorlók aránya mindössze 24%-ot tett ki, s hogy a szerződéses szolgáknak csak 27,5%-a tartozott, az általam használt kifejezéssel élve, „az angol társadalom legelesettebb csoportjai” közé. Engedtessek meg, hogy szó szerint idézzem ismeretetésem kérdéses mondatát: „A 17. századi szerződéses szolgák *jelentős részt* az angol társadalom legelesettebb csoportjaiból kerültek ki” (a kiemelések az eredeti szövegben nem szerepeltek – L. Cs.). Vagyis én *nem* a 18. századi kivándorlókról beszéltem, hanem a 17. századi szerződéses szolgákról, s *nem* azt mondtam, hogy *minden* vagy a *legtöbb* kivándorló a legelső társadalmi rétegekből származott. James Horn eredményei szerint, az 1654 és 1686 között Bristolból és Londonból a Chesapeake-öböl körzetébe érkezett szerződéses szolgák 20,9, illetve 28,2%-a volt a legelső, lényegében szakképzetlen (*semiskilled and unskilled labor*) társadalmi rétegekbe sorolható.⁵ Hogy az általam és Faragó Tamás által felhozott 20–28% *jelentős rész-e*, az persze megítélés dolga. Jómagam mindenesetre azt hiszem, hogy igen. E pontosítással együtt egyetérték Faragó Tamással abban, hogy az 1970–80-as évek kutatásainak éppen az volt a legfontosabb hozadéka, hogy megdöntötték azt a korábbi – és Faragó Tamás által tévesen általam vallottnak is vélt – felfogást, hogy a szerződéses szolgák *túlnyomó többsége* a legszegényebbek közül került ki, s hogy elsősorban a szegénység motíválta „kivándorlásukat”. S az is igaz, hogy ezek a szerzők a szerződéses szolgáltatás kérdését „nem annyira a szociális érzékenység, mint inkább a munakerőpiac/a munkaerő ára/az egyének gazdasági számításai irányából közelítik meg”. Ettől azonban még a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely szerinti származási összetétel kérdése is fontos maradt.

Úgy látom, hogy a gazdasági tevékenységek írásban történt rögzítésének kérdésében pusztán értelmezési különbség van köztem és Faragó Tamás között. A kérdés az, hogy mit értünk „gazdasági tevékenységen”, s azt Faragó Tamás is elismeri, hogy az általam említett 17. századi példák „rendelkeznek gazdasági tartalommal is”.

⁵ Horn, James: *Adapting to a New World: English Society in the Seventeenth Century Chesapeake*. Chapel Hill, 1994. 34.

4. Remélem, hogy az eddig mondottakkal sikerült meggyőzőn olvasóimat arról, hogy magam is teljes mértékben tisztában vagyok azzal, hogy „mit produkál évente az amerikai történetírás, illetve mivel lehet, és mivel nem lehet magyarországi bázisról kiindulva az amerikai történelemben foglalkozni”. E felismerésemet nagyban elősegítette, hogy különféle ösztöndíjak segítségével 13 hónapot tölthettem különböző amerikai egyetemeken és kutatóközpontokban. Egyetlen magyarországi tagja vagyok a gyarmati korról, illetve az Egyesült Államok korai történetével foglalkozó történészek szakmai szervezeteinek.⁶ Több mint tíz éve tanítom a Debreceni Egyetemen a gyarmati kor és az amerikai forradalom történetét. 2001 őszén a hollandiai *Maastricht Center for Transatlantic Studies* (Maastrichti Transzatlanti Tanulmányi Központ) elnevezésű oktatási és kutatóközpontban tartottam egy hónapos kurzust Európa és az észak-amerikai brit gyarmatok kapcsolatrendszeréről. 2002 márciusában előadóként vettem részt a *European Association for American Studies* (Európai Amerikanisztikai Társaság) konferenciáján, ahol arról beszéltem, hogy egy kelet-közép-európai történész mely területek kutatásával és hogyan járulhat hozzá érdemben a korai amerikai történelem tanulmányozásához. Magam is szerkesztettem már a korai amerikai történelemmel foglalkozó szöveggyűjteményt, s így tisztában vagyok e munka nehézségeivel.⁷ Mindezt kizárólag azért mondom el, mivel szeretném hívti bírálóm és olvasóim figyelmét arra, hogy a Faragó Tamás által sejtetett helyzetnél ellentétben, nem kizárólagosan „innen a távolból” szerzett élmények és tudásanyag birtokában fejtettem ki véleményemet. Mindebből következően úgy éreztem, hogy szakmai felkészültségem alapján alkalmas vagyok a könyvismertetés elkészítésére.

Faragó Tamás bírálatából végig kiérezhető az a gondolat, hogy miért keríték én olyan nagy feneket ennek az egésznek, hiszen itt „csak” egy oktatási célból készült segédanyagról van szó. Könyvismertetéssel arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy egy oktatási segédanyag elkészítését is érdemes alaposan átgondolni, és komolyan venni, s a szöveggyűjtemények bevezetőinek megírása során is törekedni kell a pontos fogalmazásra, aminek helyenkénti hiányát Faragó Tamás is elismeri.

Én viszont készséggel belátom, hogy nem volt szerencsés és teljesen igazságos megoldás ilyen mértékben recenzióm középpontjába állítani azon részek elemzését, amelyek létrehozatalában Faragó Tamás is részt vett. Azt is elismerem, hogy – jórészt ugyan önhibámon kívül – eltúloztam a kötet létrehozásában Faragó Tamás szerepét. Ennek ellenére azonban, csak félig értek egyet Faragó Tamás frappánsnak szánt zárómondataival. Nem hiszem ugyanis, hogy rossz, ténybeli megállapításait illetően tévedéseken alapuló könyvismertetést írtam volna. Abban viszont vele együtt bízom, hogy fogok még jobbakat is készíteni.

Remélem, hogy válaszom alapján, Faragó Tamásban árnyaltabb kép alakult ki történetírói felfogásomról, s ha mást nem, eszmecserénkkel talán annyit elértünk, hogy az eddigieknél többen fogják kezükbe venni az ismertetésem tárgyát képező valóban hiánypótló, ámde közel sem tökéletes szöveggyűjteményt.

⁶ Associates of the Omohundro Institute of Early American History and Culture, Society for Historians of the Early American Republic.

⁷ Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez. Debrecen, 1997.

Pápa vára a török háborúk forгатagában

Pálffy Géza: *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*
Pápa, 1997. 188 old.

A 16.–17. század fordulóján Európa figyelme – egy a perifériáján – a magyarországi végeken folyó Habsburg–török háborúra irányult. A pápa, egyes itáliai fejedelemségek (Mantova, Firenze, Milánó), a spanyol király és a Német-római Birodalom rendjei pénzügyi és katonai segéllyel támogatták II. Rudolf császárt és magyar királyt a kereszténység ősellensége ellen vívott küzdelemben. Harcedzett zsoldosok ezrei (vallonok, franciák, lotaringiaiak, németek, skótok, spanyolok, olaszok), valamint a korszak kiemelkedő hadvezérei (Karl von Mansfeld, Adolf von Schwarzenberg, Giorgio Basta, Philip Emmanuel Mercœur) érkeztek a kontinens nyugati feléből a küzdelem különböző hadszíntereire. Az éppen a 16. század második felében kibontakozó információ-forradalomnak köszönhetően különböző röplapokból és hírlevelekből születés tömegek értesültek a magyarországi harcok eseményeiről. Azonban európai jelentősége ellenére a tizenöt éves vagy hosszú török háború történetének feldolgozottsága a magyar hadtörténeti irodalomban nem megfelelő szintű, azt is mondhatnánk: hiányos. Ezért érdemel kitüntetett figyelmet Pálffy Géza történész a pápai vár 1597. évi visszafoglalásáról írt tanulmánya, valamint az ehhez kapcsolódó okmánytár.

A szerző egy rövid fejezetben ismerteti a pápai végvárnak a török elleni védelmi rendszerben elfoglalt helyét. Az erősség a győri végvidéki főkapitányság legfontosabb váraként kulcspozíciót töltött be, mind Győr, mind pedig Bécs védelmében. Így természetes, hogy a császárváros ostromára és megszállására készülő Kodzsa Szinán nagyvezír is tervbe vette meghódítását. Pápa azonban 1594. október 3-án harc nél-

kül került a Győr eleste után portyázásokra rendelt tatár csapatok birtokába. A erődítmény október közepén török fennhatóság alá került, s itt szerveződött meg a negyedik magyarországi vilájet, amely intézkedés minden kétséget kizáróan bizonyította az oszmánok Ausztria felé való terjeszkedési szándékát.

A tanulmány második része a császári és királyi sereg 1597. évi hadjáratának előkészületeit, valamint Pápa 1597. augusztus 20-i visszafoglalását mutatja be. Pálffy Géza nem pusztán arra keresi a választ, hogy Pápa visszavívása az 1597. év az elhúzódó háború történetének sorsdöntő eseménye, vagy pusztán mellékező volt-e, hanem az említett expedíció példáján keresztül szemléletes képet fest mindazokról a nehézségekről, amelyekkel a bécsi katonai vezetésnek évről évre szembe kellett néznie. Ilyenek voltak például a hadművelési célok kijelölésétől kezdve a külföldi zsoldosok toborzásán és ellátásán át az egyéb, a sereg körül felmerülő problémák (mint például a hadsereg vezetőinek egymás közötti konfliktusai, táborban kitört járványok, sebesültek ellátása) megoldása. Azt is górcső alá veszi, hogy egy, az 1597. évihez hasonló vagy annál nagyobb hadjárat milyen megterheléssel járt a Német-római Birodalom, az örökös tartományok és Magyarország lakosai számára. A tizenöt éves háború magyar kutatói közül elsőként ad képet a vár ostromára induló nemzetközi sereg vezérkaráról és az egyes tisztségekhez tartozó feladatköréről.

Az 1597. június 30-án az óvári táborban lezajlott haditanácson hosszas huzavona után salamoni döntés született a hadművelési célról: Nádasdy Ferenc nem minden egyéni megfontolását és hasznot nélkülöző javaslatát fogadták el az egymással civódó keresztény sereg vezetői: a Fekete Bég birtokainak közelében fekvő Pápát támadták meg. A császár által zsoldba fogadott (mint például a vallonok és franciák), oszt-

rák, birodalmi (frank, sváb, bajor), olasz és magyar egységek Miksa főherceg – kinevezett főhadparancsnok – vezetésével augusztus 9-én indultak el, s négy nappal később vették ostrom alá az erősséget. A vár módszeres lövetése sikerrel járt, hiszen augusztus 19-én a vár két pontján (a veszprémi kapu és a tóparti rondella mellett) rohamra alkalmas részek tátongtak a védműveken. Ezt a két falszakaszt támadták meg a keresztény csapatok, és hosszú, véres harc után hatalmukba kerítették a vár jó részét. Az őrség megmaradt része a várkastélyba menekült, s azt csak a következő napon volt hajlandó feladni szabad elvonulás fejében.

Pálffy Géza befejezésként elemzi a hadjárat tanulságait, valamint röviden kitér az 1600. évi pápai vallon lázadásra. A tanulmányt bő német nyelvű rezümé zárja.

A kötet nem csupán nyomtatásban megjelent források alapján igyekszik értékelni az ostromot és körülményeit, Pálffy Géza bőven felhasznált kiadatlan, főleg bécsi levéltárakban található dokumentumokat is, amelyek közül a legfontosabbakat az okmánytárban közölte is. A szerző az általa bemutatott 40 okmányt három csoportba rendezte: A pápai vár elhagyása 1594-ben; Pápa a török szultán végvára (1594–1597); Pápa visszafoglalása.

Pálffy Géza tanulmánya és a hozzá csatlakozó okmánytár magyar viszonylatban egyedülálló kísérlet arra, hogy a tizenöt éves háború eseményeinek feldolgozásakor egy helyi eseményre koncentrálhatunk.

A későbbiekben bizonyára hasonló vállalkozásoknak fog példaként szolgálni.

Bagi Zoltán Péter

Katonai táborok Pannoniában a limes mentén

Kovács Péter: *Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén*
PPKE BTK, Piliscsaba 1999.

Ha egy huzamosabb ideje gyakorló régész, akinek ásatásai minden évben jelentős leletanyagot és új adatokat eredményeznek, ásatási publikációt ad ki, abban voltaképpen nincs semmi meglepő. Sokkal különösebb és az olvasót már eleve elgondolkasztató eset az, ha az illető régész először jelentet meg ásatási tapasztalataira és a kutatót terület többi, régebbi ásatásaira alapozott, manapság divatos szóval, de a szó teljes értelmében interdiszciplináris szakmonográfiát, és csak később kerülhet sor önálló könyv formájában ásatási publikációra. Kovács Péterrel pedig éppen ez a helyzet. A szerző öt évig tartó matricai (Százhalombatta) ásatásairól írott összefoglaló műve frissen jelent meg, s igazából ez irányította a figyelmet két éve napvilágot látott monográfiájára, mely első látásra úgy tűnt, hogy a római kor régészetének egy, a nagyközönség számára kevésbé ismert problémáját tárgyalja: a katonai (pontosabban az *auxiliaris*) táborok melletti polgári települések, az úgynevezett *vicusok* kérdését. Aki azonban kézbe veszi a könyvet, igen hamar rájön, hogy itt nemcsak régészeti, hanem legalább annyira filológiai és társadalomtörténeti, sőt bizonyos fokig hadtörténeti műről is szó van, amely ugyan egyetlen (a mi számunkra kétségtelenül kiemelten fontos) római tartomány, Pannonia Inferior *vicusait* mutatja be, de tanulságai összbirodalmi érvényűek, és általában véve a római császárkor történetéről való ismereteinket gazdagítják.

A szerző maga írja előszavában: „A római Pannonia provincia magyarországi kutatásának máig nem kellő mértékben kutatót területe a limes-kutatás. Az utóbbi év-

tizedben pedig az *auxiliaris* táborok kutatása lelassult, rendszeres ásatás a magyarországi szakasz 25 tábora közül mindössze kettőben folyik. ... Különösen igaz ez az *auxiliaris* táborok mellett kialakult polgári települések, az ún. »táborfalvak« területére, amelyek nagy részén régészeti ásatás még csak nem is folyt.” Ez a sajnos nagyon is hiteles ténymegállapítás önmagában indokolja a munka kiemelt figyelemmel kezelését, amihez még hozzá kell tennünk az antik források felhasználásának és értelmezésének ritka szakszerűségét, és hogy a monografikus összefoglalás mellett egyúttal több helyütt leletkatalógust is nyújt, amely minden esetben hiánypótló, noha szűkös. Ez persze nem a szerző hibája, ugyanis az ásatási anyag kevés. Érdeemes lett volna ezeket a katalógusokat szerkesztésben is külön kiemelni, és azokat a helyeket, ahol a katalógus szelektív, teljessé bővíteni még akkor is, ha ez óhatatlanul megnövelte volna a mű terjedelmét.

Az első fejezetben Kovács Péter összegyűjti a Pannonia Inferior valamennyi *auxiliaris* tábor melletti *vicus*ára vonatkozó régészeti, illetve epigráfiai adatot (bár itt van néhány jól megindokolt kivétel). Heroikus munka lehetett mindezeknek a sokszor szűkös, még többször kérdéses adatoknak az összegyűjtése, lévén hogy a kutatás nagyobb része máig publikálatlan. A fejezetet végigolvasva mégis azt kell mondani, megérte ezt a gigászi erőfeszítést: noha a szerző igen korrektül, szinte minden oldalon megjegyzi, hogy ez vagy az a megállapítás kétes, elavult, vagy egyszerűen nincs elég adat hozzá, végeredményben mégis összefüggő és logikus kép rajzolódik ki a kutatástörténetről és a leletanyagról egyaránt.

A mai Százhalombatta területén található ókori *Matrica vicus*nak a kutatástörténete külön fejezetet alkot. Terjedelmileg ez

kétségtelenül majdnem eléri a többi huzsonhat tárgyalt *vicus* anyagát együttesen, a megoldás mégis egy kissé zavaró. Érdekesítő ugyan a 18–19. századi első leírások részletes bemutatása, de annál nehezebb megmagyarázni, hogy ezek miért nem szerepelnek a többi *vicus*-nál. Az, hogy az ásatások leírásai szépek, pontosak, a szerző eddigi tudományos tevékenysége alapján nem meglepő, de talán éppen ezért – noha bizonyos, hogy *Matrica vicusa* Magyarországon a legkutatottabbak közt van – nehéz elhessegetni azt a gondolatot, hogy kiemelt bemutatását egy kissé annak köszönheti, hogy a szerző maga is annyit ástott ezen a helyen.

Az idáig mindenestre metodikailag nem különösebben újszerű könyv ezután válik igazán érdekessé, ahol A „*katonai territorium*” és a *veterani et cives Romani szervezet*, illetve *Az agri limitanei és a katonai territóriumok problematikája* című fejezetekben antik források özönével alátámasztva, minden oldalról vizsgálja meg a kapcsolódó katonai, jogi, társadalomtörténeti kérdéseket, és egyáltalán nemcsak Pannoniára, hanem az egész birodalomra vonatkozóan. Jellemző, hogy helyénvalónak tartja külön szakaszban kitérni arra, hogy a birodalom nyugati provinciáin kívül is bizonyíthatóak-e *auxiliaris vicusok*. A legtöbbször ennek a kérdésnek alighanem külön cikket szenteltek volna, ami persze látványosabb teljesítmény, de nehezebben kezelhető az érdeklődő olvasó számára. A szerzőnek nyilván nem az volt az eredeti szándéka, hogy a császárkori provinciák társadalomtörténetének összefoglalását adja, de a könyv végső eredménye már-már ezt mutatja. Időbelileg is kellően széles az áttekintése, az első *vicusok* megalakulásától kezdve egészen a provincia történetének végéig, sőt összbiriodalmi kitekintésben még azon is túl. Ráadásul „összefoglalás” címen külön kis részekben (ez a világos tagolás annyi szakkönyvből hiányzik!) még a *vicusok* gazdasági életét, demográfáját, épületeik általánosan érvényesnek mondható kronológiáját is felvázolja.

Noha már említettem, mindenképpen szeretném még egyszer kiemelni a források (úgy latin, mint görög szövegek) határozott és minden esetben megalapozott értelmezé-

sét, amely a szerző történelmi körökben ritka alapos latin-görög nyelvismeretének köszönhető.

A könyv szerkesztési elveit és nyomdai kivitelezését ezzel szemben némi kritikával kell illetnünk. Nagyon csekélyek a szövegen belüli kiemelések, elsősorban abban az értelemben, hogy a felhasznált elsődleges forrásanyag többnyire egyszerűen be van szerkesztve a forrásértelmezések közé – jó esetben legalább tipográfiaailag elkülönül, így például a 110–112. oldal epigráfiai forrásanyaga első rápillantásra jól áttekinthető, de másutt, nem is kevészer egyszerűen a folyó szövegben tér át a szerző a forrás közlésére, és még csak kurzíválással sem emeli ki. (Vagy inkonzekvensen teszi ezt.) Nem helyeselhetjük azt az eljárást sem, hogy az antik katonai, jogi stb. szakkifejezéseket szintén a folyó szövegben, minden esetben eredeti nyelven, magyarázat nélkül (ez többnyire jogos, hiszen a szakmai olvasótól ezeknek helyes értése elvárható) és kurzíválás nélkül, sőt eredeti nyelven ragozva („*tegulae* is előkerültek”, 62. o.; „a *vici* vezető rétege”, 114. o.) jelentkeznek a szövegben. Így némely esetben meglehetősen komikus öszvérek jönnek létre, például „*freskóval és stuccoval*” (37. o.); „*canabaejában*” (171. o.), majd ugyanott „*canabae-ről*”; „a részek provinciákra, a provinciák regiokra, a regiok locara, a loca territoriumokra, utóbbiak agrira, azok pedig centuriákra, majd iugerumokra oszlanak” (105. o.) Mennyivel lett volna bonyolultabb ezt egységesen megfogalmazni, valahogy így: „a részek provinciákra, a provinciák regiókra, a regiók locusokra, a locusok territoriumokra, az utóbbiak agerekre, azok pedig centuriákra ...” stb.? Mindezért persze, számomra úgy tűnik, a szerzőt csak kisebb részben terheli felelősség, a szerkesztés figyelmetlensége komolyabb gond, különben nem maradtak volna benne olyan írás közbeni rövidítések, mint például (nem katalógusban, hanem a folyó szöveg közepén) „*üvegtör.*” üvegtörődék helyett, vagy egyes fejezetekben zárójel helyett // használata stb. Alátámasztja ezt, hogy az epigráfiai anyag, amelyet a szerző, egyik legképzettebb görög-római epigráfusunk, nyilvánva-

lőan már a szerkesztés előtt különös gond-
dal átnézett, minden esetben szokatlanul
pontos jelöléseket tartalmaz. Így aztán,
noha sajnálattal kell megállapítanunk, hogy
nyilván technikai okokból az epigráfiai for-
rások sehol nem rajzosak, az egyszerű leírás
nagyjából elegendő ezek szakmailag meg-
alapozott értékelésére – az érdeklődő epig-
ráfusok nagy meglegedésére. Egyebekben
a könyv képanyagát kiemelkedő dicséret il-
leti meg: kilencvennyolc fekete-fehér kép-
táblája minden lényeges kérdésre kiterjed,
jól értelmezhető ásatási rajzokat tartalmaz
pontos forrásmegjelöléssel – kivéve, hogy
a szerző saját ásatási rajzait valamiféle túl-
zott szerénységgel nem nevesíti –, nyomása
is szép, tiszta. Kár volt a kiadónak sajnálnia
az ilyen minőségi képanyagtól a műnyomó-
papírt.

A mű jegyzetapparátusa imponáló, a fel-
használt szakirodalom gyakorlatilag az egész
világot felöleli. A szerző megjegyzése az
előszóban: „az összes elérhető forrás fel-
használásával”, nem üres dicsekvés, hanem
száraz tényközlés, amit leginkább az emel
ki, hogy Magyarországon ehhez nem va-
gyunk hozzászokva, és ez nem véletlen,
mert a hazai kutatási viszonyok közt szinte
hihetetlen erőfeszítést igényel ehhez az iro-
dalomhoz hozzáférni. Idézési elvei is jók,
áttekinthetőek, néhány kivétellel; azonban
az összefoglaló bibliográfia az idézett iro-

dalomnak csak kisebb részét tartalmazza,
nagyobb része csak a jegyzetekben jelenik
meg elszórván, és ez bizony kár. Némely
esetben pedig a szerző annak a széles kör-
ben elterjedt, de elég kellemetlen szokásnak
is hódol, hogy az érdemi információt a láb-
jegyzetbe rejtje el, másutt (jóval gyakrabban)
viszont az irodalmi hivatkozást is a főszö-
vegben hagyja.

Mindezekkel együtt bátran állíthatjuk:
ezt a könyvet minden római császárkorral
foglalkozó történésznek, régésznek, de fi-
lológusnak is ismernie és forgatnia kell,
mert használata jelenleg semmilyen más
irodalommal nem pótolható. Szomorú,
hogy a megjelenése óta eltelt időben milyen
kevés publicitásban részesült: nem azért,
mert Kovács Péter ezáltal elesett néhány jól
megérdemelt dicsérettől, hanem azért, mert
félő, hogy információk híján még a szűkebb
szakterület kutatói sem mind ragadták meg
kezükbe, s ez bizony nehezíti a munkájuk-
kat, és eredményeik hitelét is csökkenti.
A könyv a Pázmány Péter Katolikus Egye-
tem *Studia Classica* sorozatának 1. kötete-
ként jelent meg, és őszintén reméljük, hogy
a kitűnő kezdet után a sorozat többi kötete
is ezen a nívón fog állni.

Fehér Bence

„Szabadság idegen fennhatóság alatt”

Nyugat-Kis-Ázsia görög városai a római uralom alatt

Aelius Aristeidés: Róma magasztalása

(*eis Rhómén, or. XXVI – K.*)

A Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti
Tanszékének kiadványai. I. Budapest,
2001. 224 old.

A Károli Gáspár Református Egyetem Ókortudományi sorozatának első kötete-ként megjelent Aelius Aristeidés 'Róma magasztalására' írt beszédének magyar fordítása Szlávik Gábor tolmácsolásában és magyarázataival.

Az író és kora nem tartozik a klasszikus művelődés legfrekvenciáltabb területei közé a magyar óorkutatásban. A görög irodalom kedves ugyan a hazai óorktudománynak, sőt a nagyközönségnek is, de késői kora (kevés kivételtől eltekintve) már sokkal kevésbé.

Ami magát a történeti korszakot illeti, a római császárkor kutatásában a magyar történészek és régészek már régóta a nemzetközi kutatás élvonalához tartoznak, de a birodalmon belül a görögség – a görög tartományok és kultúra – nem kapott különösebb figyelmet. Pedig a római császárság nem létezhetett és működhetett volna nemcsak a római (katonai, politika, jogi), hanem a görög teljesítmények nélkül, nemcsak a görög múlt öröksége, hanem egyben a római alattvalóvá lett görögség teljesítményei nélkül sem.

Aelius Aristeidés a Kr. u. II. századi görög irodalmi utóvirágzás, a „második szofisztika” egyik legkiemelkedőbb alakja. Ismertsége és elismertsége, tekintélye hosszú időre maradandó helyet biztosított számára a késői antik kultúra nagyságai között. Róma dicsóítására tartott beszéde még pályája kezdetére esik, de már műveltsége és formakultúrája teljes feyverzetében mu-

tatja be szónokunkat. Egész további munkássága is jól jellemzi korát és társadalmát, abból a szemszögből, ahogy ő láthatta azt. A római történelem legbiztonságosabb korszakában, Hadrianus és Antoninus Pius uralma idején, az egyik legvirágzóbb területen, a keleti görög városokban élő és ott vezető szerepet játszó, kedvezményezett helyzetű, gazdag és előkelő polgárság képviselője, aki büszke görög voltára, és ezzel együtt teljes lojalitással viszonyul a római birodalomhoz és annak fejéhez.

Szlávik Gábor ebben a kötetben sokéves, kitartó, sokoldalú és elmélyült munka eredményeit tárja az olvasó elé. Bevezetőjében (9–35. o.) a korba ágyazva megrajzolja Aelius Aristeidés portréját, minden lényeges mozzanat közlésével, bár részletesebben természetesen csak a Róma-beszéddel foglalkozik. Ezután következik az *eis Rhómén* magyar szövege, a mű első teljes magyar fordítása (37–59. o.). Rendkívül alapos, lelkiismeretes munka, amely a megértés, megértetés, a jól olvasható, magyaros szövegalkatás követelményeinek magas fokban megfelel. A szöveghez terjedelmes jegyzetanyag csatlakozik (63–141. o.), amely sokoldalúan, rendkívüli részletességgel adja meg a szöveg értelmezési problémáinak, történeti és kulturális vonatkozásainak lehető legteljesebb magyarázatát.

A mű központi alkotó részét kísérő tanulmányok (143–210. o.) és függelék (211–221. o.) egészítik ki. A kötet értékét emeli, hogy Szlávik mind az egyetemen belül, mind azon kívül több kiváló szakembert kapcsolt be munkatársként a tudományos együttműködésbe. Kőszeghy Miklós a birodalmi gondolat egyik korábbi megfogalmazását, Dániel könyvének négy birodalmát elemzi. Szlávik maga az Antoninus-kori Asia provincia görög városainak viszonyait írja le, bemutatva azt a világot, amelyben

Aelius Aristeidés élt. T. Bíró Mária ugyanennek a világnak az anyagi valóságát hozza közel az olvasóhoz, ismertetve a régészeti ásatások alapján kirajzolódó képet. Lőrincz Barnabás tanulmánya a kor hadügyeiről, a birodalom védelmét biztosító haderő szervezetéről és működéséről tájékoztat. A honi római anyag is fontos helyet kap: H. Kérdő Katalin cikke az aquincumi helytartói palotáról ad képet, magába foglalva a legújabb ásatási eredményeket is. Végül Glaser Tamás fordításában olvashatjuk a Suda-lexikon Aelius Aristeidés címszavát, ezt a rétorikra vonatkozó rövid, de fontos forrást.

A kötet megjelenése örvendetesen jelzi, hogy a fiatal egyetemen, és a még fiatalabb,

csak néhány éves Ókortörténeti Tanszéken belül új, reményt keltő, szélesebb munkatársi kört is vonzó tudományos műhely kezd kialakulni. Ez nem korlátozódik a klasszikus antikvitásra, hanem szélesebb – így például ókori keleti – területekre is kiterjed; mutatja ezt Kőszeghy Miklós kitűnő Dávid-könyvének megjelenése is, amely nagyjából egy időben került az olvasók elé Szlávik művével. A kezdet sokat ígérő, s reméljük, hogy a folytatás is ennek megfelelő lesz.

Sarkady János

Különbségek és hasonlóságok a két román állam és Erdély Portai viszonyában

Felezeu, Călin: *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996. 383 old.

Călin Felezeu doktori disszertációjára épülő kötetet azért érdemes szemügyre vennünk, mert – az összefoglaló jellege miatt – ízelítőt kaphatunk a mai román történelmi körök a török-kori Erdély történetével kapcsolatban állásfoglalásairól. A munka címe magyarul: Az Erdélyi Fejedelemség viszonya a török államhoz (1541–1688). A szerző művét nagyobb témakörökre bontotta, úgymint: a 16–17. századi erdélyi-török kapcsolatok a történelmi forrásokban, a régió politikai helyzete az adott korszakra vonatkozóan, az Erdélyi Fejedelemség Portához fűződő jogi viszonya, a fejedelemség független adminisztratív és jogi helyzete, a kétoldalú diplomáciai kapcsolatok, Erdély gazdasági és pénzügyi kötelezettségei. E munka tanulmányozásába nagy várakozással vettem bele magam. Kíváncsi voltam arra, Felezeu tényfeltáró munkája mennyiben jelent újat a korábbi román történelmi körök álláspontjaihoz viszonyítva.

A bevezetőben Felezeu több célt is megnevez, melyeknek a későbbiekben igyekszik megfelelni. Egyik, hogy minél részletesebb, igaz képet kíván előadni Erdély török-kori történetére vonatkozóan, melyet úgy kíván elérni, hogy minél több forrást vonultat fel. Többször is hangsúlyozza – nagyon helyesen –, hogy a valós állapotokat csakis a források legszélesebb skálájára alapozva lehet érzékelteni. Ezért kell például törekedni arra, hogy a korszakban a legkülönbébb nyelven született iratok („documentele”) tartalmát ismerjük. Szándéka továbbá el-

érni azt, hogy a román és a „külföldi” („străine”) kutatók véleményét kiegészítse és összegezze. Ennek következtében számos forrás és történetírói munka bemutatását ígéri, melyekkel együttesen „egy kevésbé ismert időszak” feldolgozását kívánja elérni a lehető legnagyobb részletességgel. Kétségtelen, hogy doktori disszertációjában nem kis feladatra vállalkozott, s már előjáróban el lehet mondani, hogy végig igyekezett megfelelni az olvasókban keltett elvárásoknak.

Szerkezetét tekintve kis szépséghibának tekinthető, hogy Felezeu több fejezetben is kifejti ugyanazt a véleményét (néha még ugyanazon szavakkal is). Ezt teszi Erdély ütközőállamiságának hangsúlyozásánál, vagy amikor a török-habsburg versengést ecseteli. Ez megakadályozza előadása kerekességének érzését. Ugyanilyen apró zavaró tényezőnek tekinthető a helyesírási hibák gyakori előfordulása. Nem ritka, hogy egy oldalon belül többször is ejt román nyelven hibát. Továbbá igen sajnálatos az a tény, hogy ha magyar nyelvű munka címét idézi, szinte mindig vét benne valamilyen hibát. („Evlia Celebi, Magyarországi utozesai 1660–1664”, „Erdély központi kormányzatra” stb.) Az ilyen és ehhez hasonló helyesírási hibák olyan gyakoriak, hogy feltételezhetjük, hogy azokat a magyar műveket, melyeket az első nagyobb fejezetben bemutat s értékkel, nem saját, közvetlen tapasztalataira alapozva ismertet. Ezt támasztják alá az idevonatkozó lábjegyzetek is, melyek tanúsítják, hogy az egyes magyar kutatókról szóló véleményeket egyik vagy másik román kollegájától kölcsönözte.

Ezzel elérkeztünk a munka egy alapvető tulajdonságához, a kompillatív jelleghez. Ugyan Felezeu egyik alapvető célja az, hogy

műve a témában a lehető legnagyobb összefoglalást adja, szakmai ténymegállapításaiiban feltűnően sokszor nyúl kutatótársai műveihez. Több helyen is említi, hogy mérvadóknak tartja Ioan Lupaș, Nicolae Iorga, Mihai Maxim, a romániai török kutató, Tahsin Gemil és a többiek munkásságát, azonban ebben nem ritkán odáig is elmerészkedik, hogy az egyes kisebb-nagyobb álláspontok megfogalmazásánál szó szerint kölcsönöz tőlük gondolatokat. A szaktársaktól származó idézetek olykor egy mondatnyi terjedelemtől bekezdésnyi hosszúságra nyúlnak. Kedvelt „kútfőinek” számítanak még a török kutatók (például Halil Inalcik) is, bár a legtöbbet ilyen vagy olyan formában idézett szakember Mihai Maxim.

Bevezetőjében Felezeu források garadát ígéri, és szemére veti az egyes korábban megjelent munkáknak, hogy nem minden – elsősorban török nyelvű – kútfőt dolgoztak fel, így torz képet rajzoltak meg a „román–török kapcsolatok” terén. Nehezményezi továbbá, hogy ezek a tanulmányok a török elnyomás elemeit hangsúlyozzák a tulajdonképpen állapotokkal szemben, melyet a szerződéses viszony jellemezett. Ezen fejtegetését több szempontból is érdemes megvizsgálni. Először is munkájában valóban sok korabeli dokumentumot felhasznál, azonban ezek többségét nem közvetlen formában (eredetiben) tanulmányozta, hanem az első fejezetben felsorolt, korábban megjelent forrásgyűjteményeken keresztül került azokkal kapcsolatba. Ilyenformán az Erdély történetével kapcsolatos megállapításai kevésbé hatnak újszerűnek. A forrásokat továbbá igen szokatlan módon használta fel, ugyanis a történeti írásokkal ellentétben, ezen szövegek, szövegrészek tartalmának idézésére nem igazán vállalkozott. (Legfeljebb egy-egy rövid kifejezés erejéig, s elsősorban a török szavak esetében.) Így nem tudjuk megállapítani, melyek azok a helyek, melyekre hivatkozva ténymegállapításait közli, s ez nagyban hátráltatja a tisztánlátást, valamint a már említett különféle történeti csoportok („szcoli istoriografice”) vitatott területeken való vélemények egyeztetését.

A munka erőssége viszont az, hogy Felezeu az Erdély e korszakára vonatkozó román és nem román (török, magyar) nyelven közzétett szakirodalmi és forrásgyűjteményi bázist meglehetősen jól ismeri. Elismerően szól a 19. század közepétől a második világháború elejéig tevékenykedő jelesebb magyar történészek, turkológusok munkásságáról. (Az ezt követő korszak magyar kutatóinak munkáit ellenben alig méltatja.) Habár az idevonatkozó magyar irodalom megfelelő bemutatását igazán jól csak a 19. századra vonatkozóan sikerült elérni, mégis mindenképpen biztónak mondható már az a tény is, hogy törekszik a magyar szakirodalmat nyomon követni. (Nemcsak méltatja, hanem többször is használja a Szilágyi Sándor és Szilády Áron által közölt forrásokat.) A magyar anyag mellett tanulmánya olyannyira sok török munkát és kútfőt is tartalmaz, melyből látszik, jól tájékozott ezen a területen. A fentebb említett teljesség elérésének kulcsát leginkább a török dokumentumok teljesebb ismertetésében látja. Ebből a szempontból a munka jól sikerültnek mondható.

A történeti részeket tárgyaló fejezetek szintén jól tanúskodnak a szerző Erdély és a régió történelmére vonatkozó jártasságáról. A hiányosság ezen fejezeteknél nem a tények felszínes ismeretére vonatkozik, hanem azok helytelen „tálalására” értendő. Már korábban említettem, hogy Felezeu Erdéllyel kapcsolatosan „román–török viszonyokat” ért. A tanulmány egészére elmondható, hogy Erdélyt és annak e korszakbeli múltját Románia történelmének szerves részeként tárgyalja. Ezt, és az ebből folyó, a három fejedelemség (Erdély, Havasalföld és Moldva) történelmének egységítő fejtegetéseit tartom munkája legnagyobb hibájának. Ugyanis Felezeu egyfajta axiómának tekinti, és a maga természetességében tárgyalja az Erdélyi Fejedelemség történetét a románság történelmének keretein belül, melyet nem tart fontosnak semmilyen indokkal, esetleg forrásra alapozva alátámasztani. Ez megmutatkozik az egész könyvet átszövő okfejtésekben, s az Erdélyre használt kifejezéseinek előfordulásaiban. A magyar fejedelemséget rendszere-

sen például a „három román állam” („cele trei statutul român”) vagy a „Román Államok” („Țările Române”) kifejezések alatt szerepelteti. Az erdélyi régiót román szférának, illetve interkárpáti („spațiului românesc intercarpațic” 61. o.) területnek vallja. A továbbiakban nem csodálkozhatunk, ha az Erdély és a Porta viszonyát a román-török kapcsolatok („raporturile romano-tomane”) alatt tárgyalja. A kérdés csupán az, hogy ezeket mire hivatkozva teszi. Mondhatnánk azt, hogy a román történelmi körökben ez a fajta nézet annyira evidensnek tekinthető, hogy Felezeu nem is tartja szükségesnek a román nyelven megjelenő munkájában Erdély illeten való megközelítést igazolni. A bevezetőjében azonban már volt szó azon céljáról, hogy a román és nem román véleményeket közelebb hozza egymáshoz, s ebből automatikusan az következik, hogy tanulmánya nem csupán a román kutatóknak szól. Ezen az alapon viszont – az objektivitásra törekvést mindig szem előtt tartva – nem ítélem szerencsés vállalkozásnak Erdély történetének ilyen szemszögből való megközelítését, s még inkább a fentebb említett kifejezések magyarázata nélküli alkalmazását.

E témában való tisztánlátásra – ahogy a szerző a török forrásokat, úgy – mi, a magunk részéről tudjuk ajánlani a korszakban keletkezett magyar forrásokat, melyek tanulmányozását elengedhetetlennek tartjuk Erdély nemzeti hovatartozásának megállapításához. Elolvasásukhoz nem kell feltétlenül magyarul tudni, elég a latin nyelv bizonyos ismerete is, ami joggal elvárható egy olyan történész-kutatótól, aki Erdély történetét vizsgálja. A szomorú az, hogy mindezt maga a szerző is leszögezi, s a különféle források (például magyar történetírók munkái), múlt századi magyar forrásgyűjtemények ismertetése között elfelejti felhasználni azokat. Továbbá egyes magyar történészek kapcsán (például Veress András 21. o.) azt hangoztatja, hogy hajlamosak egyes forrásokat figyelmen kívül hagyni. Az ilyen fajta paradox helyzetek Felezeu munkájában nem egyedülállóak.

Tanulmánya különböző fejezeteiben többször is kifejti, hogy az Erdélyi Fejede-

lemség kivételes „geopolitikai helyzetéből” fakadóan a két román fejedelemséghez (Havasalföld, Moldva) viszonyítva kivételes helyzetben volt. Ez azt jelentette, hogy Erdélynek nagy szerencséje volt abban, hogy két nagyhatalom (az Oszmán Birodalom és a Habsburg Birodalom) között helyezkedik el. Ebből következően mindkét birodalom igyekezett itt befolyást szerezni. A fejedelemség emellett sokkal nagyobb katonai és gazdasági potenciállal rendelkezett Moldvával és Havasalfölddel szemben. E tényezőknél köszönhetette Erdély, hogy a térség (a három fejedelemség) vezető rendezőjévé vált. Az erdélyi fejedelmek többször is érvényesíteni tudták akaratukat a másik két fejedelemség vajdái fölött. (Megjegyzém, hogy fontosnak tartottam volna, ha Felezeu megkísérli előadni, vajon miért és hogyan is jött létre az önálló Erdélyi Fejedelemség, továbbá miért rendelkezhetett egyáltalán a két román fejedelemséggel szemben a korszakban nagyobb gazdasági és katonai erővel. A kérdések megválaszolásával ugyanis ugyancsak közelebb kerülne a kis ország valós helyzetének teljesebb értékű megrajzolásához.) Felezeu tanulmányában végig következetesen más kifejezéseket használ a román fejedelemségek, valamint az Erdélyi Fejedelemség élén álló vezetők titulálására. Az előbbieket illetően a „domn” szót használja, mely egyebek mellett fejedelem, főúr jelentéssel bír. Míg az erdélyi fejedelem esetén a „principe” kifejezést használja, melynek egy fokkal magasabb, fejedelem, herceg jelentése van. Ebből is látszik tehát, hogy a szerző is világosan látja az alapvető különbségeket a kis államok között. (A különféle forrásokra és történelmi munkákra hivatkozva, még a Moldva és Havasalföld közti állapotbeli eltéréseket is jól érzékeli.) Ezért zavarónak találjuk azt az újabb, ezzel ellentétes törekvésűt, mely Erdély és a két román állam helyzetének e korszakbeli történetének összemosására irányul.

A tanulmányban több alkalommal fordul elő, hogy Erdély helyzetének vázolásakor minden szorosabb összefüggés nélkül elkezd fejtegetni Havasalföld és Moldva történetét. Erre jó példát találunk a fejedelemség Portához fűződő jogi viszonyának

tárgyalását tartalmazó fejezetben (135. o.), ahol mintegy mellékesen, az Erdélyre vonatkozó konklúzió levonása nélkül, külön-külön foglalja össze a két román fejedelemség közép- és újkori történetének főbb szakaszait. Felezeu lépten-nyomon igyekszik Erdély bármely aspektusból való megközelítése esetén valamilyen párhuzamot vonni közte és a két román vajdaság között. Ha Erdély Portához fűződő bármilyen viszonyáról is esik szó, rögtön siet azt párhuzamba állítani Havasalföld és Moldva török kapcsolatával. Félreértés ne essék, ezzel nem azt akarom állítani, hogy a három fejedelemség között semmiféle kapcsolat nem volt, vagy netán semmilyen hasonlóság vagy közös jegy nem kötötte össze őket. Csupán azt hiányolom, hogy mikor a szerző mindent teszi, Erdélynek a Magyar Királysághoz fűződő viszonyát nem igazán veszi figyelembe. Az olvasónak az az érzése, hogy Felezeunak az a szándéka a közös ismérvek kreálásával, hogy kimondatlanul is érvényt szerezzen azon korábban kifejtett állításainak, miszerint Erdély a „harmadik román fejedelemség”.

A fentebbi részek igazolását az athnámék tartalmának, valamint az iszlám jogharmonizációban betöltött szerepeinek részletezésében látja, mely szintén több fejezetben említésre került. Itt megint csak azt hiányolom, hogy az athnámékkal kapcsolatban nem közöl érvei alátámasztására egyetlen egy példát sem. Ezen fajta iratokat – mint azt Mihai Maximra hivatkozva írja – az oszmán állam az évszázadok alatt olyan államoknak küldött, melyek ütközőállamoknak minősültek az Oszmán Birodalom és a keresztény világ között. Ezek az államok adót fizettek azért, hogy megvásárolják a Portától a békét. Példaként említi Erdély és a másik két fejedelemség mellett Lengyelországot, Ausztriát, valamint a Magyar Királyságot, amely 1526–1540 között adót fizetett. Ehhez azt szeretném hozzáfűzni, ha a Maxim féle „egyenletet” vesszük alapul, miszerint Ausztria soha nem számított ütköző államnak a török szemében, hanem nagyon is valós ellenfele volt (amit azt már korábban a szerző is említette Erdély geopolitikai helyzetével kapcsolatban).

A Magyar Királyság a szóban forgó időintervallumban ténylegesen csak papíron fizetett adót, gyakorlatilag egy arany sem érkezett innen a Porta kincstárába. Nem utolsósorban pedig a román fejedelemségek nem számítottak ütköző államnak a törökök számára, amely alól talán a lengyelek elleni török hadjáratok képeznek kivételt. Arról nem is beszélve, hogy a beszedett adók mennyisége, annak koronkénti váltakozásai, s beérkezéseinek a török államkasszába igencsak eltérők voltak, melyet a pénzügyi viszonyokat tárgyaló részben a szerző nagyon jól ecsetel.

Mindezzel azt szeretném érzékeltetni, hogy hibát követünk el, ha a török külpolitikát nagy vonalakban próbáljuk szemlélni, keresve olyan végtelenségig lesarkított elméleteket, melyeket mint egy mezt később ráhúzunk az oszmán államnak a térségben végrehajtott cselekedeteire. Ez persze nem azt jelenti, hogy a török állam működését illetőleg híján van mindenféle törvényszerűségnek. Irányelveket e körben fontos és szükségszerű is megállapítani, de nem bármi áron. Azon az alapon nem vonhatunk sorsközösséget két állam között, hogy mindkettejük adót fizetett. Annál is inkább, mert amellet, hogy általánosságban szól ugyan a török állam jövedelemforrásairól, nem részletezi, hogy a régióban hol, milyen néven és jogcímen szedett adót a török.

Ugyanilyen zavaró tényezőnek számít Erdély helyzetének megítélésében – mind a két román államhoz, mind a Portához fűződően –, hogy a szerző az autonómia szót meglehetősen szabadosan használja. Megemlíti ugyan, hogy sajnos e szónak a török nyelvben nincs megfelelő szinonim jelensége, de ugyanakkor maga sem törekszik annak pontos definiálására. Így jelzőként többször is szerepelteti – úgy Erdély, mint Havasalföld és Moldva esetén – a „belső autonómia” kifejezést. Ez utóbbi létének valószínűségét már csak azért is nehéz elképzelni a román fejedelemségeknél, mert itt a fontosabb várakban (például Gyurgyevó, Bukarest, Kilia, Bender) török helyőrségek állomásoztak. Egy ilyen helyzetben lévő államban pedig nehezen lehet elképzelni az

önálló, szabad belpolitika gyakorlását a helyi vezetők részéről.

A tanulmány végén Felezeu közzéteszi az athnámék felsorolását, valamint Erdély állandó, és időszaki követeinek, tolmácsainak névsorát évszámmal ellátva. Ez utóbbit Bíró Vencel: Erdély követei a portán című művéből másolja át szó szerint, mely megoldás talán nem méltó egy tudományos munkához, igaz ezzel is növeli a munka kompillatív, összegző jellegét. Összességében elmondhatjuk Felezeu művéről, hogy nagy lélegzetvételi, komoly és fontos munka, mely kétségtelen igyekezett a címben és a bevezetőben megfogalmazott té-

mákat kifejtteni, célkitűzéseit elérni. Jelentőségét többek közt abban is látom, hogy a szerző látóköre nemcsak a román szakirodalomra, forrásokra korlátozódott, hanem bevont számos korábban megjelent török és magyar alkotást vizsgálódásai tárgykörébe. Ez mindenképpen jövőbe mutató tevékenység, mellyel felgyorsulhat az információcsere a nemzetek kutatói között Erdély történetére vonatkozóan, és segíthet a vitatott álláspontok egyeztetésében, a mihamarabbi közös nevezők megtalálásában.

Voloncs László

Számunk szerzői

Bagi Zoltán Péter	<i>levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged</i>
Deák Ágnes	<i>történész, SZTE Szeged</i>
Faragó Tamás	<i>történeti demográfus, BKE, Budapest</i>
Fehér Bence	<i>történész, PPKE, Piliscsaba</i>
G. Etényi Nóra	<i>történész KRE, Budapest</i>
Andrew C. Janos	<i>politikatudományok professzora, University of California, Berkeley</i>
Kőszeghy Miklós	<i>történész, KRE, Budapest</i>
Kruppa Tamás	<i>történész, SZTE JGYTF, Szeged</i>
Kulcsár Krisztina	<i>levéltáros, MOL, Budapest</i>
Lévai Csaba	<i>történész, DE, Debrecen</i>
Papp Sándor	<i>történész, KRE-SZTE, Budapest-Szeged</i>
Sarkady János	<i>klasszika-filológus DE-KRE Debrecen-Budapest</i>
Semsey Viktória	<i>történész, KRE, Budapest</i>
Tóth Hajnalka	<i>középiskolai tanár, Szeged</i>
Tóth Sándor László	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Voloncs László	<i>egyetemi hallgató, SZTE Szeged</i>
Zakar Péter	<i>történész SZTE JGYTF, Szeged</i>

A fordításokat: NOVÁK GYÖRGY és SZÍVÓS ERIKA készítette

CONTENTS

Essays

- BAGI, ZOLTÁN PÉTER
The military resolutions of the Regensburg Imperial Diet in 1594 5
- G. ETÉNYI, NÓRA
Constitutional theory, politics, and pamphlets in the seventeenth century 15
- KÓSZEGHY, MIKLÓS
From Babylon to Jerusalem – the pitfalls of communication 36
- KULCSÁR, KRISZTINA
The Lieutenant-Governorship. Prince Albert of Saxony (1738–1822) – his appointment and decades in Hungary 51
- PAPP, SÁNDOR
Christian vassals at the north-western borders of the Ottoman Empire 67
- TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ
The ‘Offer of Sinan’ (The idea of establishing vassal states in 1593) 97
- ZAKAR, PÉTER
The history of the Transylvanian chief army chaplaincy (1750–1868) 111

Workshop

- SEMSEY, VIKTÓRIA
Sitio y expugnation de la Ciudad de Buda (The siege and reoccupation of the city of Buda) 131
- TÓTH, HAJNALKA
Turkish captives on the estate of Ádám Batthyány I 136

Documents

- KRUPPA, TAMÁS
An unknown letter of Grand Vezir Sinan from 1593. (A contribution to data concerning the Osman plans at the beginning of the Fifteen Years’ War) 154

Beyond the Borders

- “We should draw a line between sociology and theology.” – Interview with Andrew C. Janos (Interview by ÁGNES DEÁK) 156
- A bibliography of the works of Andrew C. János 161

ANDREW C. JANOS	
The rise and fall of military societies: Germany and Russia as great powers, 1890–1990.	164
<i>Debate</i>	
FARAGÓ, TAMÁS	
Some remarks on Csaba Lévai's book review	187
LÉVAI, CSABA	
A response to the remarks of Tamás Faragó	192
<i>Reviews</i>	
The castle of Pápa in the turmoil of the Turkish wars (Pálffy Géza: <i>A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997. 188.</i>)	
BAGI, ZOLTÁN PÉTER	197
Military camps along the border of Pannonia (Kovács Péter: <i>Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. PPKE BTK, Piliscsaba, 1999.</i>)	
FEHÉR, BENCE	199
„Liberty under foreign rule”. Greek cities in western Asia Minor under Roman rule (Aelius Aristeidés: <i>Róma magasztalása [eis Rhómén, or. XXVI – K.] A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékének kiadványai I. Budapest, 2001. 224.</i>)	
SARKADY, JÁNOS	202
Differences and similarities with regard to the relationship of the two Romanian voivodates and Transylvania to the Porte (Călin Felezeu: <i>Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană. Cluj-Napoca, 1996. 383. Presa Universitară Clujeană</i>)	
VOLONCS, LÁSZLÓ	204
<i>Authors</i>	209

A tartalomból:

SPORT ÉS TESTKULTÚRA

- Pierre Bourdieu: Javaslat a sportszociológia programjára
Hadas Miklós: A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. Adalékok a modern férfiaság kialakulásának vizsgálatához
Mohácsi Gergely: Szép, Erős, Egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében
Katona Csaba: Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években
Csoma Borbála: Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel
František Kolář: A Slavia és a Sparta „kibékíthetetlen” rivalizálása. Fejezet a cseh labdarúgás történetéből
Zeidler Miklós: Egy régi pálya a polgári korban – a Millenáris Sporttelep
Eric Dunning: A sport mint férfiaknak fenntartott terület: megjegyzések a férfi identitás társadalmi gyökereiről és változásairól
Szegedi Péter: „Ha a bajonett most nálam volna, keresztülszúrnám!”
Futballerőszak a két háború közötti Kelet-Magyarországon

A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről 2.

Gerhard Baumgartner, Constantin Iordachi, Árpád von Klimó, Jürgen Kocka, Elena Mannova válasza

Körkép

Trencsényi Balázs – Török Zsuzsa: Workshop a Közép-Európai Egyetemen.
„Változó történetírás Közép-Európában – új témák, új módszerek”

*A Korall 7–8. száma megrendelhető a szerkesztőség e-mail címén: korall@mailbox.hu,
vagy a kiadóhivatalnál: Korall Szerkesztőség – Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1.*

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1200 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 300 Ft+postaköltség, könyvesboltban 400 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1-3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsenyi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon:62/544-000/31-85

e-mail:actas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Officina Press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 400,- Ft

Előfizetőknek: 300,- Ft

A lehetséges kérdések közül az első ontológiai természetű: a modern világgazdaság kialakulását, az azzal együtt kibontakozó egyenlőtlenségeket és a kapitalista-ipari haladás egyenlenségét érinti. Ezzel a problémával számos tanulmány foglalkozik - többnyire kevés sikerrel. Egy részük a történelmi szükségszerűséggel érvel, más részük az érdem és érdemtelenység gondolatán alapszik; megint mások a jólét „Nyugat” „nem-Nyugat” közti globális eloszlását történelmi körülmények találkozásának, vagyis a véletlennek tulajdonítják. Fontolóra véve a magyarázat-kísérletek sokaságát és a feladat eleve reménytelen mivoltát, a jelen cikk nem kíván igazságot tenni ezek között az általános elméletek között. Ehelyett inkább csak rögzíti azt a jól ismert tényt, hogy a 15. századtól fogva Európa atlanti partvidékén technológiai forradalmak zajlottak le a közlekedés, termelés és hadviselés terén, amelyek körülbelül 1830-ra jelentős átalakulásokat idéztek elő az érintett társadalmakban, nemcsak az anyagi javak, hanem a munkamegosztás, a társadalmi tudat és a politikai intézményrendszer tekintetében is. Innovációk egész sora tette a Nyugatot „fejletté”, „centrummá”, és változtatta a világ többi részét „elmaradottá”, „periferiálissá” ehhez a központi régióhoz képest. Míg a Nyugat politikáját ezek a technológiai újítások irányították, a világ egyéb részein a politikát az egyenlőtlenségnek és relatív alacsonyabbrendűségnek ez az új kontextusa szabta meg.

Andrew C. Janos tanulmányát a 164-186. oldalakon olvashatják.